

J.D.J. Kalkhoven

Geschiedenis van Culemborg

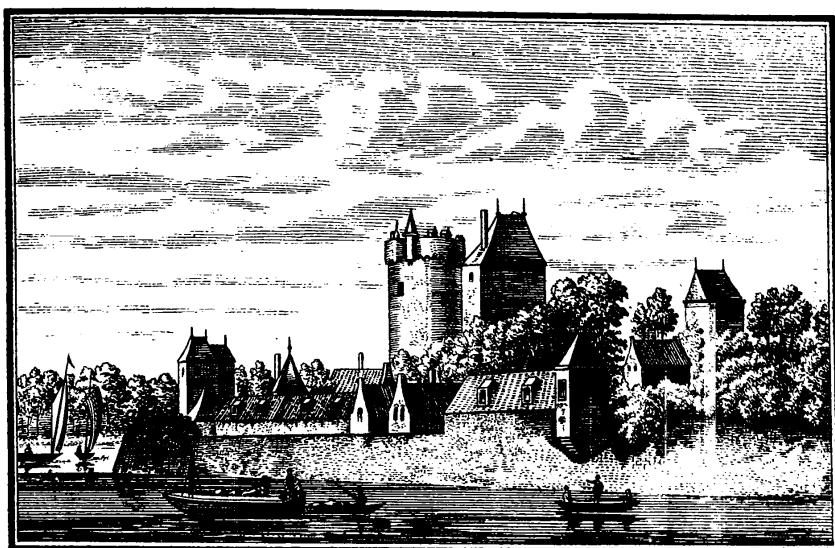
door

J. D. J. Kalkhoven

uitgegeven door de firma

Van Dam & van der Marck

te Culemborg in 1890

*Het KASTEEL te Kuilenburg tegens zynen vierkantige
en ronde Toren te zien, aldus aen te zien geweest in den Jaer 1620.*

*De STADT KUILENBURG in Gelderland aen de Rivier de
Lek gelegen en getekent in 't Jaer 1620.*

INLEIDING

Alvorens tot de geschiedenis van Culemborg over te gaan, acht ik het noodig, eenige ophelderingen onttrent het gr afschap van dien naam te geven; en het toenmalig leven en bestuur der menschen eenigszins duidelijk te maken:

De maatschappij was verdeeld; voornamelijk in 3 standen:

1. De Edelen en Geestelijken.
2. De Vrijen of Vrijgeborenen:
3. De Lijfeigenen, Eigenhoorigen of Slaven:

Daar in die oude tijden „*kracht*„ zoo ontzettend veel beteekende, is het dus niet te verwonderen, dat misschien de geheele indeeling der maatschappij oorspronkelijk op „*lichamelijke kracht*„ berustte. De dapperste; de krachtigste werd door de soldaten tot „heir-tog„ of aanvoerder van 't leger gekozen: Was een land veroverd; het onderworpen volk, het zwakste; werd tot lijfeigenen; slaven gemaakt. Land, bezittingen, menschen; vee, — alles werd onder de overwinnaars verdeeld, en hierbij zal „*kracht*„ ook wel weer de maatstaf geweest zijn. De „heir-tog„, als de krachtigste; kreeg het grootste gedeelte van den buit en bij meerdere oorlogen werd hij dus, door zijn uitgebreid grondbezit, een geducht persoon. Doch ook buiten dat, was hij gevreesd en hoog in aanzien:

Bij de verdeeling van den overwonnen grond werden de menschen; de opgezetenen, mede verdeeld. Zij moesten voor hunne meesters werken, het land bebouwen, huiselijke diensten verrichten, enz: terwijl de meesters op

de hun toebedeelde stukken grond als kleine vorsten en onbeperkte gebieders leefden. Hun wil was de eenige wet. 't Is duidelijk, dat niet alle evengroote grondbezitters waren. De machtigsten, zij dus, die waarschijnlijk de sterksten waren — hogere en lagere aanvoorders in den strijd, zijn wellicht de stamvaders der „*Edelen*„. Wie eigen grond bezat, voor niemand verplicht was te werken, zelf de vruchten van zijn arbeid genoot, was „een vrije„.

Uit „*Edelen*„ stonden natuurlijk weer „*Edelen*„ af en ingelijks waren de nakomelingen der beide andere standen „*Vrijen*„ en „*Lijfeigenen*„.

Om diensten, den hertog, den vorst, (= voorste, aanvoerder,) bewezen, te beloonen, gaf deze van zijn bezittingen stukken weg in bruikleen. Wie het ontving was de *vasal* of *leenman* van den vorst, en moest daarvoor eenige diensten doen; b. v. op den eersten roep, met zijne onderhoorigen den vorst (leenheer) bijstaan, jaarlijks eenige formaliteiten aan het hof komen vervullen, waaruit zijne afhankelijkheid bleek, (dit laatste noemde men leenhulde bewijzen of hulde doen), eenige grootere of kleinere geldelijke verplichtingen nakomen, bijdragen tot het losgeld, als de leenheer krijgsgevangen mocht raken, enz.

Het land, dat iemand aldus bezat was „een leen„ of een *feudale bezitting*, welke naam gebruikt wordt in tegenoverstelling van eigen grondbezit of een *allodiale bezitting*. Het opperste, het hoogste gezag in een feudale bezitting bleef aan den vorst; dat in een allodiaal goed aan den eigenaar. Rechten die aan een allodiale bezitting waren verbonden, waren o. a. het heffen van tolgeden op wegen en wateren, eigen munt slaan, hooge rechtspraak (d. i. het straffen van misdaden met den dood.) Ook met deze *rechten*, gezamenlijk of afzonderlijk, beleende de vorst soms dezen of genen, waardoor de macht dezer leenmannen zeer steeg en zij bijna tot onafhankelijke vorsten werden verheven.

Gelijk de vorst met *zijne* bezittingen deed, evenzoo handelden de kleinere bezitters — en zelfs leenmannen — met *hunne* bezittingen: zij gaven daarvan stukken in bruikleen aan anderen, waarvoor zij natuurlijk weer leenhulde ontvingen van hunne „achterleenmannen„.

Daar het recht van den sterkste zooveel te beteekenen had, is het goed na te gaan, dat zij, die zelf eigen grond in bezit hadden, maar zich niet sterk genoeg gevoelden bij een mogelijken aanval, hunne bezittingen aan een machtiger heer verkochten, overdroegen of opdroegen, om diezelfde bezittingen dan weer *in leen* terug te ontvangen. Zoodoende verzekerden zij zich van de bescherming van den machtiger nabuur. Hiertoe werden echter ook zeer dikwijls de kleinere bezitters door de grooteren gedwongen.

Ofschoon de leenen oorspronkelijk slechts personeel waren, d. i. werden uitgelend gedurende het leven van den bruiklener, en dan weer terug vielen aan den leenheer, werd het al spoedig een gewoonte, een recht, dat het leen van vader op zoon overging, en sommige zelfs op vrouwelijke nakomelingen, indien een mannelijke ontbrak. (Deze laatste waren zoogenaande

spilleleenen. Het spinnewiel was een werktuig, voor tijdverdrijf bij de aanzienlijke vrouwen in gebruik) Die leenen, waarin alleen een mannelijke nakomeling of bloedverwant als opvolger kon optreden, heetten *zwaardleenen*, en deze naam zal nu geen nadere verklaring noodig hebben.

Om zich het bestuur wat gemakkelijker te maken, koos de vorst zich uit zijne gunstelingen, of om zekere personen aan zich te verbinden, eenige *opzieters* of *graven*, die, naar gelang hunner betrekking, onderscheiden werden als dijkgraven, pluimgraven¹⁾, paleis- of paltsgraven, markgraven, burg- of burcht-(=kasteel) graven, enz.

Nog rest ons de Baronnen of Baanrotsen en de Heeren.

Deze bezaten, in den regel een klein, allodiaal landgoed, waarvan ze aan geen ander hulde behoeften te bewijzen, zij erkende „niemand boven zich dan „de zon„ waarom zoodanige bezittingen ook wel *zonneleenen* werden genoemd.

De Baronnen hadden het recht een eigen *baan* of *banier* te heffen, waarom zij ook *Baanderheeren* werden genoemd.

Meestal bezaten zij ook nog andere goederen *in leen* van den Vorst. Hiervan moesten ze den Vorst natuurlijk wel leenhulde bewijzen.

Onder *Heeren* moeten we verstaan de kleinere leenmannen of den kleinen adel.

Nog iets over de *mark-* of *grens-graven*. Ten einde de uiterste deelen van het rijk zooveel mogelijk te beschermen tegen allen mogelijken overlast van buiten, werden aan de *marken* of *grenzen* streken van het rijk afgenomen en geschonken aan de dappersten, die het opzicht over die streken hadden. Zij waren mark-graven.

Juist zij, omdat ze het meest van het centrum des bestuurs waren verwijderd, maakten zich deze gelegenheid het eerst ten nutte, om zich als geheel vrij te beschouwen, of zich onafhankelijk te maken, en dus doende een *feudaal* leengoed in een *allodiaal* te herscheppen, zoo niet in naam, dan toch in der daad.

Dat de leenmannen het elkaar of zelfs den leenheer lastig en moeilijk konden maken, zal ons de geschiedenis van ons Graafschap leeren.

Hoe de „Heeren van Culenburg„ Graven werden volgt later.

1) Opzichters over het pluimgedierte = vogels.

Culemborg. — Ligging. — Gesteldheid.

De Heerlijkheid Culemborg, (want eerst in het jaar 1555, kort voor den bekenden afstand van Karel V als Heer der Nederlanden (25 Oct. 1555) werd de Heerlijkheid Culemborg tot een Graafschap verheven), lag aan den linkeroever van de Lek. Slechts hier en daar kunnen in het lage, doch overigens vruchtbare land, boerenwoningen verspreid geweest zijn. Door een dijk werd het laag gelegen land tegen het water beschermd, doch deze kan slechts laag en zwak geweest zijn ¹⁾, gelijk blijkt uit de verschillende kaarten uit den vroegsten, tot op den hedendaagschen tijd, waar telkens de Lek een anderen loop heeft. De talrijke overstromingen zijn dáár, om het te getuigen. 't Blijkt verder overtuigend, wanneer we in de „Historie of de Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdóm“, in het 2e deel bladz. 526 vermeld vinden, dat de Lek vroeger tegen de Stad aanspoelde, „maar nu (d. i. in 't jaar der Uitgave van genoemd werk 1744) wat vorder van Kuylenburg afgeweken is.“

Wat de grenzen van de Heerlijkheid Culemborg aangaat, hiervan is zeer weinig te zeggen.

¹⁾ Men zie hierover nog: Nijhoffs Gedenk. 1e deel bl. XI.

Bij de stichting zal het eigendom der Heeren niet veel meer geweest zijn, dan het kasteel met het omliggend land. Zij werd ingesloten door de Heerlijkheden Redichem, Caets (of Caetsbage — in den mond der Culemborgers bekend als Kwaadzaag,) Lanxmeer (of Lanksmeer), Pavijen¹⁾, Parijs en Goilberdingen. Alle genoemde Heerlijkheden hebben nog hun namen achtergelaten, in en om Culemborg wel bekend, 't zij aan wegen of stukken land.

De naaste bureu aan de overzijde der Lek waren de Heeren van Schalkwijk en die van Honswijk.

Door aanhuwelyking en aankoop, zelfs door dwang wisten de Culemborgsche Heeren het zoover te brengen, dat alle omliggende Heerlijkheden hun in eigendom toekwamen.

In 1740 zegt de schrijver (of schrijvers) van „den Tegenwoordigen Staat van Gelderland”: „Het Graafschap Kuilenburg, dat behalven eene Stad van dien naam, eenige Dorpen vervat, grenst ten Noorden aan de rivier de Lek, ten Oosten aan het Graafschap Buuren, ten Zuiden aan het Aempt van Beest en Renooi, en ten Westen aan de Heerlijkheid van Vianen. De „gantsche uitgestrektheid des Graafschaps wordt op omtrent vier duizend „morgen Lands gerekend.”

Wanneer we nu in aanmerking nemen, dat de grond hier nagenoeg geheel uit vruchtbare rivierklei bestaat, kunnen we gemakkelijk nagaan dat de Culemborgsche Heer één der vermogendste was.

Reeds in 1336 werd de toen regeerende Heer Hubert „een Man van veel vermogen en rijkdom genoemd.”²⁾ Echter dagteekent die „grootte rijkdom,” slechts van ettelijke jaren vroeger, want, voor dat er door waterkeeringen en waterloozingen eenige verbetering aan den grond was gebracht, leverde het land in de lage Betuwe weinig anders op dan haver.³⁾ Toch waren toen reeds de uiterwaarden (land tusschen de rivier en den dijk) bekend om hun hooi. Intusschen leverden de hogere gronden in de Betuwe, (omdat zij minder overlast van het water hadden,) ook tarwe, rogge en boonen. Voor den toenmaligen toestand van dijken en waterafvoer geeft Nijhoff ons een aardig staaltje ter beoordeeling.⁴⁾:

„In *Julij* van het eerstgenoemde jaar (1342) was de omtrek van Kleef en „de Lijmers⁵⁾ van Lobede tot Westervoort overstroomd; den 24sten dier maand „bezwaken ook de *Betuwsche* dijken, waardoor de Over- en *Neder-Betuwe* en „de Tielerwaard tot aan den *Diefdijk* onder liepen. Het water schijnt niet „te hebben kunnen wegzakken; want niet alleen gedurende het overige „gedeelte van dat jaar en den daaropvolgenden winter, maar ook nog in het „voorjaar van 1343, was er de gemeenschap door gestremd; zelfs nog in „Augustus stond het bovenste gedeelte der Betuwe zoo diep onder water,

1) In oude schriften ook bekend als Pavigia. Men zie hiervoor aangehaald werk (Nijhoff) 1e deel bl. 80.

2) V. v. O. blz. 28.

3) Nijhoff's Gedenk. 1e deel blz. XIII

4) Nijhoff's Gedenk. 1e deel blz. XI en XII

5) Gedeelte van Gelderland, tusschen Rijn, Drususgracht, IJssel en Pruisen.

„dat de Hertog¹⁾ in die maand, met zijn gevolg en paarden, met negen
„schepen, door de Betuwe van Nijmegen naar Arnhem, en, eenige dagen
„daarna, van Arnhem naar Nijmegen terug, voer. Eerst in het midden van
„December was het water weggezakt.”

Culemborg lag te midden van veel boomgewas. Het Stadsgezicht, dat Voet ons geeft (pag. 423) doet ons boomen aan alle zijden zien. Hij zelf zegt:²⁾ „De Stad legt aan de linkerzijde van de Rivier de Lek, in een zeer
„vermakelijken Oort, omringt met breede Graften, aangenaeme Singels,
„heerlijke dreeven en vrugtbaere Boongaerden: Bijzonder munten uit de
„Dreeven ten Oosten der Stad³⁾, bij het Kasteel, in zich besluitende en
„omringende voortreffelijke Wei-landen, en verschaffende het bekoorlijkste
„gezicht, dat men uitdenken kan, en een zeer aangenaeme wandeling voor
„de Borgerije.

Men bedenke echter, dat deze beschrijving gegeven werd in $\pm$ 1750. De tegenwoordige zal wel iets anders luiden.

Men make zich van het vroegste Culemborg geen al te groote voorstelling. De huizen, voor zoo veel of weinig er over het platte land verspreid lagen waren houten hutten, van buiten aangestroken met vochtige leem of klei en gedekt met stroo of riet. De eenige steenen gebouwen waren een kasteel, een kerk of een klooster. Nog tot in de 17e eeuw was het grootste deel der huizen hout en met riet of stroo gedekt, zoodat Gustaaf Frederik van Waldeck in een ordonnantie van 18 Juli 1647 gelasten moest, tot wering van brand, geen stroo of riet meer te gebruiken voor dakbedekking en genoemde bedekking, *zelfs in de binnenstad*, binnen zekeren termijn in een steenen bedekking te veranderen. Omstreeks 1300 was Culemborg nog niet „stadsge- wijze” gebouwd, ten minste in 1281 komt het nog alleen voor als kasteel⁴⁾. Daar echter in 1318 Heer Jan aan Culemborg het eerste stadsrecht gaf en hierin herhaaldelijk gesproken wordt van „binnen” of „buyten de Poort” ligt het vermoeden voor de hand, dat de aanbouw van woningen en de stadsgewijze bebouwing in dien tusschentijd moet hebben plaats gehad. En, om den afgepaalden grond wat meer bevolkt te krijgen gaf genoemde Jan waarschijnlijk, evenals eertijds het aloude Rome, in 1318 vrijheid aan elkeen om „binnen de Poorten van Culemborg” te wonen, hij mocht misdadiger zijn of niet, belovende hen niet „aan ’t lijf te tasten” of aan het Gerecht over te leveren, mits zij „voor hun goed gedrag binnen Culemborg borg „stellen konden en wilden, zoodat de Heer er geen nadeel van te vreezen had.”⁵⁾

Slichtenhorst zegt hieromtrent (1e Boek zijner Geldersse Geschiedenissen bl. 52 1e kolom): „Onder de vrijheden van dese stad is wel de voornaamste, zoo niet de loffelijkste, dat alle euveldaeders, ’t zij dat zij elders een menschelijk

1) Reinoud II. Hij werd in 1339 door Keizer Lodewijk van Beieren tot Hertog en tot Rijksvorst verheven.

2) pag. 423.

3) Buiten de Slotpoort. De wandelingen strekten zich uit tot aan het zoogenaamde „Rondeel.”

4) Beschr. Utrecht Bisdom 2e deel blz. 850 — en V. v. O. blz. 19 waar wel van een kasteel maar van geen Stad gesproken wordt.

5) Teg. Staat Gelderl. bl. 321 en V. v. O. Handvest van Jan den Tweeden bl. 609.

gestel ofte een *bankjen gebrooken hebben*, (bankroet zijn gegaan) daar binnen met oorlof (vergunning of toestemming) van den Grave veijligh moeghen woonen en banken (zaken doen.)

Vandaar natuurlijk de minachtende meening, dat Culemborgs ingezetenen uit schelmen, dieven, bankroetiers en moordenaars bestonden. De Graven van Culemborg namen dat echter zeer kwalijk, gelijk blijkt uit brieven van Hendrik Wolraad van 30 Maart en 9 April 1664.¹⁾ Intusschen, ik kom op Hendrik Wolraad later terug.

Wat het bedrijf der menschen aangaat: in den vroegsten tijd waren allen landbouwers of veehoeders (natuurlijk voor den Heer); later kwamen er ambachten, zelfs Nijverheid, en vooral veel handel in Geldersche voortbrengselen bij.

„Het Graafschap Kuilenburg”, — geeft de Tegenwoordige Staat van Gelderland „(1740) op ²⁾ — heeft hoog en laag land. Het eerste draagt Graan- en Boom-„gewas. Het laag land, 't *Kuilenburgsche Brock* genaamd, staat 's Winters „gemeenlijk onder water, wordt in 't voorjaar droog gemalen en dan daar het „laagst is, tot Hooi-, en daar het hoogst is, tot Weiland gebruikt. Het „Hooiland brengt, schoon ongemest, jaar op jaar, schoon Hooi voort, nids „dat het bijtijds droog raake. De Opgezetenen des platten lands geneeren³⁾ „zig met den akkerbouw en 't veehoeden; in 't bijzonder fokken ze schoone „paarden aan. In de Stad wordt vrij wat handel gedaan, in Graanen en „Fruiten. Ook heeft men er eenige Weeverijen van zijden Linten.”

„Wat deze laatstgenoemde industrie betreft, deze dagteekent van het midden der 17e eeuw ($\pm$ 1650), waarop ik later terug kom. Het schijnt, dat zij hier nog al vlucht genomen heeft, want reeds in 1671 (14 Nov.) werd voor de Lintreeders door de toenmalige Magistraat met goedkeuring des Graven George Frederik van Waldeck-Pyrmont een Gildebrief vastgesteld⁴⁾. Nog werd hier omstreeks 1740 buiten de Slotpoort een Jeneverfabriek aangetroffen⁵⁾. Deze wordt echter door Voet niet vermeld en beteekende waarschijnlijk dus niet veel. Onderen van dagen, (het jonger geslacht bij overlevering) kunnen zich misschien nog de geweefabriek herinneren, die buiten de Slotpoort gevonden werd, waar nu een Bloemisterij wordt uitgeoefend door de firma Okhuizen & Zoon, en die op last der „Fransche broeders” afgebroken en vernietigd werd. Hoe belangrijk deze voor Culemborg moet geweest zijn, toen zij nog in vollen bloei was, kan men opmaken uit het feit, dat, toen zij reeds jaren kwijnde, toch nog het arbeiders-tal van ruim 175 man had.⁶⁾

Het feit, dat Voet deze fabriek niet vermeld, doet mij besluiten, dat deze fabriek eerst na 1750 van belang geworden of opgericht is. Ook de Tegenwoordige Staat van Gelderland zwijgt er over, wat mij in dat besluit versterkt.

1) Tegn. Staat v. Gelderl. bl. 323. Aanteekening.

2) idem bl. 304.

3) houden zich bezig.

4) Culemborgs Archief, Miscellanea II. pag. 230.

5) Tegn. Staat van Gelderl. bl. 321.

6) Gedenkschrift van het Elisabeth Woeshuis bl. 101. Aanteekening 6.

Het nieuw Archief (na 1813) geeft dan ook, dat de fabriek een particuliere onderneming was van den Prins van Oranje; dat zij opgericht is in 1757, en na de verwoesting door de Franschen in 1812 niet weder opgebouwd werd, ofschoon daartoe van hooger hand pogingen werden in 't werk gesteld.

Andere bedrijven werden hier in Culemborg ook uitgeoefend. Men weet dat de bedrijven en ambachten, gilden of vereenigingen vormden. Was één ambacht voldoende vertegenwoordigd, dan vormde dit een afzonderlijk gild: Meestal waren echter meer bedrijven in één gild te zamen opgenomen.

Men onderscheidde in een gild, meesters, (of bazen), broeders of gezellen en leerjongens. Alvorens op te klimmen moest men een zeker praktisch examen doen. De verordeningen voor het gild werden door den Heer vastgesteld, die de Ouder- of Overlieden (het dagelijksch bestuur van het gild) koos, of de Oude in hunne betrekking, handhaafde, (meestal voor een of twee jaren.) Echter die gilde- of artikelen-brieven raakten soms verloren, andere na verloop van tijd pasten niet meer in *dien* tijd of, wat ook gebeurde, de gildebroeders leefden niet strikt meer naar „hun wet”: natuurlijk was 't dan noodig „*hierin te voorzien*,” en telkens ontmoeten we dan een anderen gildebrief; zoodat 't niet te zeggen is welke het eerste gild of de eerste gildebrief was.

Onder de Perkamenten Brieven, berustende op 't Archief, komen als de eerste voor: De gildebrief van het *St. Crispijns- of Schoenmakersgilde*, gegeven door Heer Jasper op 16 September 1480. Hierin waren opgenomen: Schoenmakers; Trijpmakers, Bontwerkers, Hoedenmakers, Handschoenmakers, en alle diegenen, die Huiden looiden of gebruikten.

Hierop volgt 't *St. Johannes- of Bijlhouwersgild*, (1484 Donderdag na Onze Lieve Vrouw Ontvangenis, 8 Dec.) en waarin opgenomen waren Timmerlieden, Rademakers, ^(dood) Kistenmakers, Kuipers, Steenhouwers, Metselaars, Schepenmakers, Dekkers, Ploegmakers, Kopdraaiers (= stoelenmakers); Bogenmakers, en allen die houtwerk met ijzeren gereedschappen bewerkten: (op Culemborgs Archief aanwezig onder de Perkamente Brieven.)

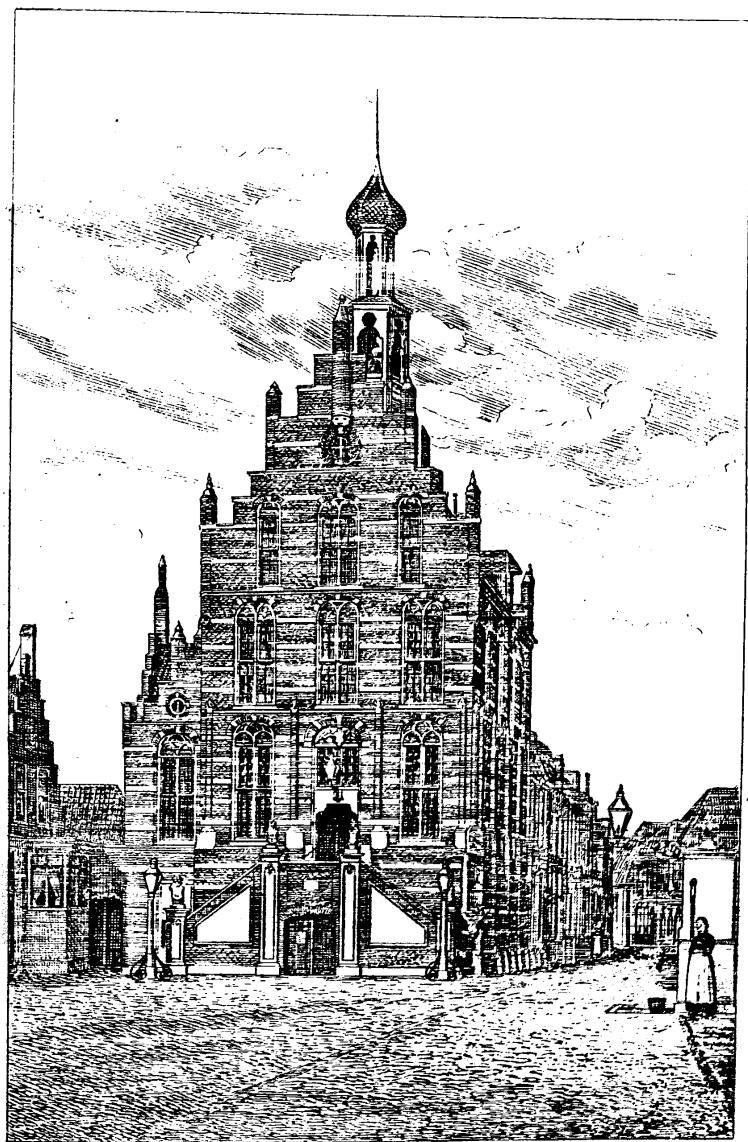
Verder ontmoet ik nog een *St. Eloij of Smidsgild*, (1511) waarin Smeden; Vleeschhouwers, Barbiers, Chirurgijns, Lijndraaiers (= touwslagers), Ketellappers; Timmegieters; Goudsmeden, en alle verkoopers van gesmede ijzeren voorwerpen waren opgenomen.

Het *St. Agatha of Kleermakersgild*, welks brief op 1 Nov. 1432 gedateerd is: Van dezen is op 't Archief een oud afschrift op perkament voorhanden. Volgens de opgave in genoemden gildebrief bestonden toen reeds, het Koopmansgild, het Smidsgild en het Schoenmakersgild, dus kunnen de boven aangehaalde gildebrieven van 't Bijlhouwers- en 't Schoenmakersgild niet hunne oudste brieven zijn: ze moeten reeds vroeger ingesteld zijn.

Het reeds genoemde *Koopmansgild*, welks gildebrief in afschrift niet te vinden is.

Het *Toermansgild*, opgericht 23 Febr. 1657.

Het *St. Severus- of Weversgild*, dat mede reeds vroeg bestond en 14 Nov. 1671 een nieuwe gildebrief ontving:

HET STADHUIS TE CULEMBORG.

't *Bakkersgild*, welks brief dagteekent van 8 Jan. 1658, en nader werd aangevuld op 30 Juni 1697.

't *Zakkendragersgild*, dat een nieuwen gildebrief op 24 Nov. 1642 ontving, dus reeds veel vroeger bestond.

Ten slotte nog 't *Schippersgild*, dat van 18 Februari 1511 dagteekent.

Voor zooverre de gildebrieven, 't zij in origineel of in afschrift, aanwezig waren, deel ik die op de verschillende tijden mede.

Uit al het geen nu over de gilden gezegd is blijkt, dat genoemde ambachten en bedrijven in Culemborg voorkwamen. Dat de handel nog al iets beteekende, kan hieruit opgemaakt worden, dat op den 12n Februari 1433 de Culemborgsche kooplieden en inwoners vrijheid verwierven, om de benoodigde koopwaren, (d. i. de wol), in de stapelplaats Calais vrij te komen koopen, en er weer vandaan te vertrekken, zonder eenigszins, op wat manier ook, in hun doen en laten bemoeilijkt te zullen worden¹⁾.

De oorspronkelijke perkamenten brief vindt men in Cul. Archief.

BESTUUR.

Die Graaf was in de eerste tijden oppermachtig bestuurder, en kende niemand naast of boven zich. Uit welgemeende goedheid of welbegrepen eigenbelang, dit doet hier minder ter zake, gaf de Heer aan zijne onderdanen een eigen bestuur, bestaande in 't eerst uit 6 schepenen met 2 Burgemeesters aan 't hoofd. Boven de Burgemeesters stond de Schout of Richter, en, was de Heer afwezig, dan was de Drost zijn plaatsvervanger. Den Graaf stonden de Raden ter zijde, die hem moesten voorlichten in proceszaken, in rechtsspraak, bij de behandeling van zaken omtrent de domeinen huns meesters, de rekeningen des Heeren mee nazien enz.

De Schout had de *gewone* rechtsspraak. De Schepenen waren de rechtbank en tevens leden van 't Bestuur.

De Heer benoemde ieder jaar de geheele regeering, of handhaafde de leden in hunne betrekkingen naar welgevallen. Men noemde dit „de wet verzetten“. Het was volstrekt niet ongewoon, dat 4, 6 of meer leden eener

¹⁾ Nijhoff's Bijdragen I, bl. 207 en 208

familie tegelijk leden van de „vroedschap“ waren. Zoo zijn b. v. in 't jaar 1681 Antonij van Gaesbeecq, Burgemeester, Gerard van Gaesbeecq, Secretaris, Jodocus van Gaesbeecq, Schout.

Meestal had elk bovendien nog een of ander postje daarbij. In lateren tijd vergaf het Bestuur de mindere postjes, zoowel in de stad als op 't land, en nam den bedienaren ook den eed van trouw af. Ook stelde de Magistraat (= Vroedschap of Bestuur) de gemeentelijke verordeningen en de belastingen, accijusen en imposten vast (altijd onder goedkeuring des Heeren). Gelegenheid om misbruik van hun macht te maken was er dus volop, daar de mindere man, en zelfs de burger zich niets met de gemeentezaken mocht of kon inlaten.

Ik neem als voorbeeld, dat 5 Juli 1696 zekere Cornelis de Pau tot Heemraad (lid van 't polderbestuur) wordt aangesteld, doch dat die betrekking door zijn vader, Antonie de Pau tot aan zijn dood zal waargenomen worden en dan de genoemde Cornelis in functie zal treden.¹⁾

Zoo betaalde (±1680) elk huis 8 stuivers aan nachtwakersgeld: doch de regeering, de Heeren van de Magistraat, waren daarvan uitgezonderd, en eerst in 1683, den 3 Febr., toen dat nachtwakersgeld op 12 st. per jaar werd gebracht, werd door den toen regeerenden Graaf Gustaaf Frederik verordend, dat de Heeren leden van de Magistraat *die nu voortaan ook zouden moeten betalen.*²⁾

Bij deze voorbeelden zal ik het laten; men kan nu zelf wel over den toestand oordeelen.

Wat de belastingen aangaat, deze waren naar onze berekening ontzettend, drukten het meest, ja zelfs loodzwaar, op de mindere menschen. Alle levensbehoeften waren zwaar belast. Geen ons boter kon op de markt verkocht worden of *moest* in de kleine waag gewogen worden.³⁾ Het koren *moest* op de stadsmolens gemalen worden, tegen vastgestelden prijs en naar en van den molen gebracht worden tegen een vasten prijs met de Stads-molenkar.⁴⁾

't Is dan ook niet te verwonderen — ik zeg niet: goedtekeuren — dat de lieden trachtten zooveel mogelijk die belastingen te ontduiken.

Ongelooflijk snel volgden de ordonnantiën elkaar op tegen ontduikingen, en van de tien publicatiën (in ons archief) zijn er dan ook wel zeven daartegen gericht.

Voeg hierbij, dat de menschen, vooral in de Nieuwstad nog al veel geplaagd werden met 't vloedwater, hun mest moesten geven ('t waren meestal boeren in de Nieuwstad) om waterkeeringen te maken, en hunne karren om de mest te vervoeren, de wacht moesten betrekken bij vloed, enz. enz., dan behoeven wij aan onze voorouders hun toestand niet te benijden.

1) Cul. Arch.

2) Idem.

3) Idem.

4) Idem en V. van O. bl. 286 en v.v.

N A A M

Veel getwist en veel geschreven is er over den oorsprong en de schrijfwijze van „Culemborg“.

De een zegt, 't is Kuilenburg, de ander Culemborg; nog anderen schrijven Cuilenborg, Cuijlenborg, Kuijlenborg, Kuijlenburg, Culenborg, Culenborch, Cuilenborch, Cuijlenborch en verdere mogelijke variaties.

De Teg. Staat van Gelderland¹⁾ zegt:

„Kuilenburg, zo genoemd, omdat het in eenen laagen grond staat, is een „net Steedje,“ enz. en zegt dan in een aantekening dat ook W. Heda het zoo noemt: (natuurlijk in 't Latijn, anders is 't niet geleerd genoeg) Castrolacus, dat men zou kunnen vertalen door Poelenburg.

Verder beweert een ander oud schrijver A. Mattheus, „dat Kuilenburg „eertijds Zuilenburg geheeten hebbe, en dat de Heeren van Kuilenburg uit „het Adelijk Huis van Zuilen herkomstig zijn. 't Laatste bewijst hij met „de woorden des Graaven van Rennenberg, uit het Register des Hofs van „Gelderland getrokken: *Gemerkt dat 't Huis te Zuijlen van ouden tijden een „Baanre-hofstad*²⁾ *was, daar veele groote huizen als 't Huys tot Culenborch, „Nijenrode, Borsselen ende anderen wijtgesproten waren, enz.*³⁾

Dit bewijs had echter zelve wel een bewijs noodig, of, en dit is zeer:

1) bl. 320. Ook V. v. O. 2e deel bl. 421. Slichtenhorst 1 boek zijner Geldersse Gesch. bl. 7 1e kolom.

2) Zie de Inleiding bl. 3 bij 't woord Baanderheer.

3) Teg. Staat v. Gelderl. bl. 320, 321, Aantekening, en V. v. O. blz. 422.

aannemelijk — de spreker bedoelde geheel iets anders, dan Mattheus wil 't Is echter jammer, voor 't verstaan van boven bedoelden zin, dat hij (Mattheus) ons niet zegt, bij welke gelegenheid deze woorden gebruikt werden.

Pontanus, nog een oud schrijver, beweert, dat Culemborg eertijds Civilenburg genoemd werd, naar Claudius Civilis, den bekenden aanvoerder der Batavieren, tijdens hunnen opstand tegen de Romeinen ($\pm$ 70 jaren na Chr.) Hierover neemt Slichtenhorst hem geducht beet. Voet van Oudheusden (bl. 422) haalt er zelfs Tacitus bij te pas, daar deze, in een zijner werken spreekt van een „Civilis-villa„ op het eiland Batavia. (Betuwe.)

Dit alles bewijst, dunkt me, middaghelder, dat men niets met zekerheid weet omtrent de naamsoorsprong, en dat we doodeenvoudig Kuilenburg of Culemborg hebben te aanvaarden als een erfenis, zonder de herkomst van den naam te kunnen nasporen.

Wat de schrijfwijze aangaat, ook het Archief laat ons tamelijk in 't onzeker. In de vroegste tijden komt nog al eens Cuijlenborch en in de laatste tijden 't meest Culemborg voor.

Het schijnt, dat Voet van Oudheusden 't met zich zelve niet goed eens is, want op 't titelblad van zijn Eerste deel schrijft hij „Culemborg„ en op dat van zijn Tweede deel „Culemborg„. In 't werk gebruikt hij nog meer andere schrijfwijzen, zelfs twee op éene bladzijde (pag. 423.)

Nijhoff, die zijne sporen wel verdiend heeft als navorscher, schrijft steeds „Kuilenburg„ (zie Nijhoffs gedenk. 1e deel. — Oorkonden.)

Voor de gemeente is de naam Culemborg officieel aangenomen en sedert eenigen tijd prijkt ons spoorwegstation ook met dezen naam.

HOOFDSTUK I.

Wanneer de naam volkomen mijne bedoeling uitdrukte, zou ik dit hoofdstuk der Culemborgsche Geschiedenis, het Romantische willen noemen. Voor de waarheid van dit gedeelte is geen enkele, niet één oorkonde te vinden, en ik laat dit dus geheel voor rekening van V. v. O. Echter wil ik dit mijnen lezers niet onthouden, vooral niet aan degenen, die wel eens met Voet hebben kennis gemaakt.

Reeds in zeer oude tijden bestond in een gedeelte van Gelderland, Holland en Noord-Brabant een Graafschap, Teisterband geheeten.

Het bevatte „de Bommmeler- en Tielerwaard, en de landen van Arkel, „Heusden, Altena, Vianen, Kuilenburg en Buuren tot aan de oude Maaze „toe.”¹⁾ De eerste geschiedenis van dit Graafschap ligt, door gebrek aan de noodige papieren, in 't duister. Tiel was de hoofdplaats en residentie, ofschoon de Graven ook Kasteelen bezaten te Avezaat (in nabijheid van Tiel,) en te Driel, bij Bommel. Nog vindt men te Avezaat een Hofstad (= hofstede = landhoeve, landhuis,) Teisterband genoemd, en kan, uit de talrijke overblijfselen duidelijk aangetoond werden, dat in Avezaat groote kasteelen moeten gestaan hebben.

Slichtenhorst vertelt²⁾, dat omstreeks 711 de laatste uit den ouden stam der

1) Teg. staat bl. 304 Aant. — V. v. O. bl. 5. — Hist. ofte Besch. v. 't Utr. : Bisd. bl. 577. „De Oude Maaze” ligt in 't N. O. van Noord-Brabant. Het wuertje begint in de nabijheid van Heusden, en ontflost zich nabij Geertruidenberg in de Biesbosch.

2) Gelderse Geschiedenissen 5e boek bl. 60.

Teisterbandsche Graven, *Walter*, zijn eenige en erfdochter *Beatrix*, uithuwelijkte aan *Diderik*, stadhouder van Cleef. Hun eenig dochttertje, insgelijks *Beatrix* geheeten, huwt, op verlangen van haar Grootvader *Walter*, met *Elias Grail* of *Elius Grajus*.

Beatrix was toen een wees. Door haar huwelijk maakte zij haar echtgenoot Graaf van Cleef. Zijn zoon *Diderik* volgde eerst als Graaf van Cleef op (734) en na den dood van *Walter* ook als Graaf van Teisterband (742). Hij ontving dit van den Bisschop van Utrecht Bonifacius¹⁾ in leen, als zijnde de naaste bloedverwant. Hij huwde met *Ida*, dochter van den Graaf van Henegouwen. Uit dit huwelijk werd geboren één zoon *Reinald*, die, nadat zijn vader ongeveer 25 jaren rustig zijn Graafschappen had bezeten, dezen opvolgde. (758 of 759). *Reinald* was gehuwd met *Alida* of *Isabella*, een dochter van den Graaf van Ardenne en Limborg. Zijn zoon *Rudolf* of *Ludolf*, gehuwd met *Aleida*, dochter van Sigebert, Hertog van Guienne, volgde hem op (769 of 770) regeerde tot 790, en liet de regeering na aan zijn zoon Johan, gehuwd met een dochter van Michael, later Keizer van 't Oostersche Romeinsche rijk (811—813).

Deze Johan had twee zonen, *Robert* en *Boudewijn*. Eerstgenoemde volgde op (801) huwde met een dochter des Hertogen van Lotharingen, doch stierf, zonder een opvolger achter te laten (806). *Boudewijn* of *Balderik* volgt nu zijn' broeder op. Deze was gehuwd met een dochter van Hildegarde, of Jolenta, een dochter van Lodewijk, Graaf van Provence of Genève, die hem drie zonen *Lodewijk*, *Everhard* en *Robert* schonk. Stellig heeft hij tot Karel den Grooten in betrekking gestaan, want hij heeft de uitvaart van dezen te Aken bijgewoond. Hij overleed 830. Bij zijn dood werden de graafschappen Teisterband en Cleef weer gescheiden. De twee eerstgenoemden volgden elkaar als Graven van Cleef op, terwijl aan Robert Teisterband ten deel viel. (934) Hij huwt met Cunigonde, een dochter van den Graaf van Hoeij, en had drie zonen, *Lodewijk*, *Diderik* en *Robert*. Eerstgenoemde volgde zijn vader op; *Diderik* verkreeg als bezitting het land van Altena, terwijl *Robert* met het land van Heusden begiftigd werd. Genoemde Diderik, en Robert waren alzoo de eerste Heeren van Altena en van Heusden.

Lodewijk, neemt Adèle, een dochter van Berengarius, Graaf van Namen ten huwelijk, en hem worden in dien echt drie zonen: *Everard*, die in een klooster ging, *Adolf*, waarschijnlijk de stamvader der Graven van den Berg en Altena of Mark, en *Boudewijn* geboren. Laatstgenoemde, de tweede van dien naam volgt als Graaf van Teisterband op. Hij huwt met een dochter van den Graaf van Vermandois, en liet een eenige erfdochter na, die hij uithuwelijkte aan zijn bloedverwant *Walger*, volgens Slichtenhorst (V. boek bl. 60) een halve broeder van Dirk eerste Graaf van Holland. Walger's vader was Gerolf, 2e Heer, en deze een zoon van Diderik 1e Heer van Altena. (zie boven.)

1) Later door de Friezen bij Dokkum doodgeslagen 754.

Walger wordt door zijn huwelijk Graaf van Teisterband. Hij had tot opvolger Diderik, den derde van dien naam. Hij huwde met een dochter van Arnold, Graaf van Cleef en had, behalve *Hendrik* zijn opvolger, nog een jonger zoon *Gerbrand*, die met de Heerlijkheden Bosinchem, Zoelen, enz. beschonken werd. Deze Gerbrand is alzoo de eerste Heer van Bosinchem.

Het Graafschap Teisterband is eindelijk te niet gegaan. Het verhaal daarvan is *te* zonderling om het niet te vermelden.

Hendrik, de broeder van Gerbrand en Graaf van Teisterband, liet bij zijn dood het Graafschap na aan zijn zoon Ansfried. Deze huwde met Hilsondis of Hilzwindis, Gravin van Strijen, die hem een dochter, Benedicta, schonk. Nadat de beide echtgenooten jaren in vrede en eendracht te zamen hadden geleefd, kwamen zij te zamen overeen, beide den geestelijken staat te omhelzen, wat ook gebeurde.

Kort daarop werd hij tot Bisschop van Utrecht verkozen. Zijn Graafschap Hoeij vermaakte hij aan 't Bisdóm Luik en Teisterband versnipperde hij in verschillende schenkingen. Het grootste deel kwam aan 't Bisdóm Utrecht.

Een zijner laatste daden was, het stichten van een Benedictijner-klooster op Hoogenhorst buiten Amersfoort.

Hier is hij ook begraven, volgens Slichtenhorst en Voet in 1008, doch volgens een lijst der Bisschoppen van Utrecht in 1010.

Zijne vrouw Hilsondis maakte zich verdienstelijk door 't stichten van Abdijen, Kloosters en Kerken o. a. de Abdij¹⁾ van Thoor of Thorn, nabij Maaseijk. Zij stierf aldaar in 't jaar 996. Hare dochter Benedicta was aldaar de eerste Abdisse, en is $\pm$ 1000 gestorven.

HEEREN VAN BOSINCHEM.

Diderik III van Teisterband, door de Noormannen binnen Tiel vermoord; (880 of 889). schonk het landschap Bosinchem, enz. aan zijn tweeden zoon Gerbrand. (869 of 870). Hij bouwde een kasteel en een kerk, doch deze werden door de Noormannen verwoest. Daarop legde hij voor de tweede maal de grondslagen voor het Kasteel en de Kerk.

Hij was gehuwd met een dochter des Heeren van Pont, uit welk huwelijk een zoon, Dirk, en een dochter, die in een klooster ging, geboren werden. Hij regeerde omstreeks 56 jaren. Het voltooien van zijn aangevangen werk; kasteel en kerk, moest hij aan zijn opvolger overlaten. Waarschijnlijk hadden de Noormannen hem te veel veeren uitgeplukt. Hij stierf in 925 en werd met zijn Echtgenoot in de St. Walburgis-kerk te Tiel begraven.

1) Een Abdij is een klooster, met een abt of abdis aan 't hoofd. Deze kan ook voogl of voogdes over een of meer andere; ondergeschikte, kloosters zijn. Deze abten hadden het recht mijter en staf te dragen. Zij bezaten, behalve hun geestelijk ook nog wereldlijk gezag en rechtsgebied, en bestuurden hunne bezittingen, gelijk elk ander Heer of Graaf: ze waren tevens Vorsten.

De eenige zoon van Gerbrand, *Dirk* of *Diderik* volgde hem op. Deze huwde met een dochter van den Heer van Spijk (nabij Gorkum), die hem drie zonen schonk: *Willem*, de opvolger, *Jan*, en *Klaas* of *Nicolaas*. De tweede ontving een eigen grond, Ter Weide genoemd, en was dus de stamvader van het geslacht Ter Weide¹⁾, terwijl aan Nicolaas de Heerlijkheid Caets of Cactshage (zie bl. 5) ten deel viel, zoodat laatstgenoemde de stamvader der Heeren van Caets is.

Diderik zelf was een godvruchtig man. Hij nam onmiddellijk de taak over, die zijn vader niet had kunnen volbrengen: hij bouwde de kerk wederom op en evenzoo voleindigde hij den bouw van het kasteel. Dit kasteel, „staende ontrent die kerck„²⁾, is sedert tal van jaren verwoest, zoodat 't niet met zekerheid te zeggen is, waar of het juist gestaan heeft. Men vermoedt dat het stond, waar certijds een boomgaard, (thans een hoeve,) gevonden werd, *Sligtenblij*, genaamd. De grond is daar hooger dan elders, en dikwijls werd een hooge of een zeer lage grond uitgekozen, om er een burcht te bouwen. In een akker daartegenover werd veel puin en steenen gevonden, (ten tijde van Voet natuurlijk!) die daarom dan ook in dien tijd nog de *Steenakker* genoemd werd. Ook hier kan de plaats van het kasteel geweest zijn.

Hij regeerde omtrent 29 jaren en ligt, met zijn vrouw, te Bosinchem in de kerk begraven (954.)

Willem, de oudste zoon, volgde op, en is dus Bosinchems 3e Heer.

Tot echtgenoot koos hij een dochter van den Graaf van Salm of Rijferscheit, (Rijferscheit lag in Luxemburg), die hem een zoon, Jan, schonk. Te dien tijde had de toenmalige Graaf van Holland, Arnoud, oorlog met de Friezen.

De Friezen bewoonden geheel het Noorden van Nederland. Arnoud, Graaf van Holland, trachtte zijn heerschappij ook over de Friezen te vestigen wat maar zeer slecht gelukte. Om hen onder zijn gezag te krijgen, trok hij met een leger naar West-Friesland (het tegenwoordige Noord-Holland was er een deel van). Om bloedverwantschap, (zie bl. 14) of wat reden ook, trok Willem mede tegen de Friezen op, doch deelde in 't zelfde lot als Arnoud: Zij werden bij Winkel³⁾ verslagen en beiden vonden er den dood [993, des daags na St. Lambertus-dag (18 Sept.) volgens Heda.]⁴⁾ Zijn lijk werd naar Bosinchem gevoerd, en is, met dat zijner echtgenoot, in de kerk begraven.

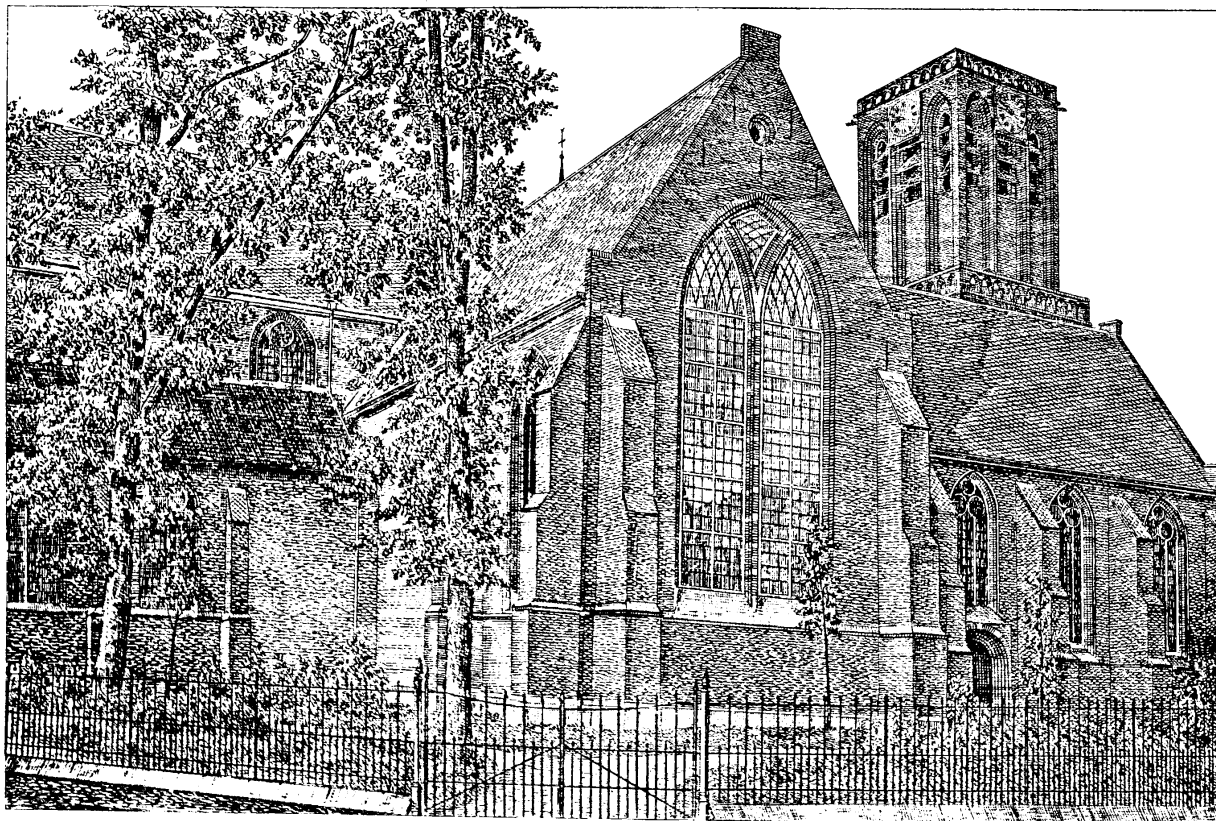
Jan volgde als vierde Heer van Bosinchem op. Zijn gemalin was een dochter van den Heer van Heusden. Het eenige wat van hem opgeteekend staat, is dat hij 37 jaren geregeerd heeft en in 1030 overleed: beiden liggen in de kerk te Bosinchem begraven. Zijn opvolger was *Roelof*, bijgenaamd

1) Een stuk land op Eusichem's grondgebied, nabij de Weidsteeg, (die waarschijnlijk hiervan haar naam ontving), heet nog Ter Weide.

2) „D'afcompste van de Edle Heeren van Cuylenborch„, in de Beschr. van 't Utrechtsche Bisdom deel 2 bl. 563.

3) Anderhalf uur gaans van Schagen, (N.-Holland.)

4) Teg. Staat geeft bl. 305, Des daags na St. Lambertus = 17 Sept. D'afcompste van de Edle Heeren van Cuylenborch in't jaer ons Heeren 993, daechs nae Sante Lamberts dach„. (bl. 564.)

C. Mooy Lith.

NED: HERV: KERK.— Ridderstraat zijde.

de Groote. (Misschien was ter voorkoming van verwarring, de bijnaam de Lange meer gepast.) Toch was zijn bijnaam de Groote, wel eenigszins verdiend, al is 't op kleiner schaal dan zijn bijnaam-genoot Karel den Groote.

„Volgens de beeltenis hangende op het Culemborgsch Kasteel en volgens oude papieren, insgelijks daar aanwezig, doch in 1673 door de Franschen vernield of vernietigd,“ zegt Voet (pag. 10) „was hij van gestalte heel groot of lang en bovenmatig sterk, daarin verre zijne mede-Batavieren overtreffende.“ Hij huwde met een dochter van den Graaf van der Lippe, en deze schonk hem een zoon, Hendrik. Behalve straks genoemde eigenschappen, had hij andere, die hem meer tot eer strekken, en den bijnaam den Groote, in een anderen zin rechtvaardigen.

Hij was zeer godsdienstig, zeer bedreven in den wapenhandel (krijgszaken), voorzichtig en beleidvol. Om deze hoedanigheden, die slechts zelden in een persoon vereenigd zijn, was hij hoog in aanzien bij Keizer Hendrik IV (van Duitschland, 1056—1106). Deze voerde een heftigen oorlog tegen de Saksers, en maakte Heer Roelof aanvoerder in den strijd. Hoezeer hij bij den Keizer in achting stond kan hieruit blijken, dat, toen Roelof een zoon geboren werd, te Keulen, op St. Johannesdag, (24 Juni of 27 Dec. 1071), de Keizer zelf het kind ten doop hield en naar zich, — Hendrik — liet noemen. Reeds oud geworden, ondernam hij nog den langen en moeitevollen tocht naar Aken, om aldaar tegenwoordig te zijn bij de kroning van 's Keizers zoon tot Roomsche Koning.¹⁾ Onderweg overviel hem echter een zware koorts, die hem in korten tijd ten grave sleepte (te Aken 1094.) Met alle pracht en luister liet de Keizer zijn trouwe vasal aldaar in de Lieve-Vrouwe-Kerk ter aarde bestellen.

Hendrik, zijn zoon en opvolger, trad in het voetspoor zijns vaders. Keizer Hendrik IV, in twist geraakt met den Paus, Gregorius VII, werd door laatstgenoemde in den ban gedaan, d. i. niemand mocht hem meer gehoorzamen of met hem in gemeenschap leven.

De beide zonen van Hendrik IV, Koenraad (spoedig overleden) en Hendrik, schaarden zich mede onder 's Keizers vijanden, zeggende, geen gehoorzaamheid schuldig te zijn aan een vader, die met den banvloek bezwaard was; de laatste liet zich tot Roomsche Koning verkiezen, en nam zijn vader gevangen. (1105) De Keizer ontsnapte en vluchtte naar de Nederlanden. Hier werd hij gereedelijk bijgestaan door verschillende zijner vasallen o. a. door Godfried van Bouillon, den bekenden aanvoerder van het leger, dat het Heilige Land bij den eersten Kruistocht, weer aan de Turken ontveldigde, en door 's Keizers petekind Hendrik van Bosinchem.

1) Roomsche Koning == opvolger van den Keizer, meestal reeds bij het leven des Keizers door daartoe aangewezen vorsten (keurvorsten) gekozen. Zoolang deze door den Paus niet gekroond was, was hij slechts Roomsche Koning, alleen de Paus kon de keizerskroon uitreken. Dit geldt natuurlijk niet voor later, toen volk en vorsten zich van den Paus afkeerden.

Ik heb echter niet kunnen bevestigen vinden, dat Keizer Hendrik IV zijn zoon tot Roomsche Koning liet kronen. Men oordeele; hierover, als men de handelwijze zijner zonen leest, en sla een werk over de Algemeene Geschiedenis op over Hendrik IV. Het jaartal 1099 bij Voet (pag. 10) zal 1094 moeten zijn: dat sluit met de tijdrekening, en met „D'Afcompste van de Edels Heeren van Cuylenborch.“ Besch. Utrechtsehe Bisdom Deel II pag. 364.

Hendrik trok met zijn leger Duitschland binnen, ten einde de verlorene macht weder te herwinnen doch stierf, vóór hij zijn plan geheel ten uitvoer had kunnen brengen.¹⁾ In een slag nabij Luik was hem zijn helper ontvallen. (1105)

De echtgenoot van Heer Hendrik was een dochter van den Heer van Teijlingen; hij huwde haar 5 jaren na zijns vaders dood. (1099) Zij schonk hem *Roelof* tot zoon en opvolger.

Gelukkig voor dezen, dat zijne moeder nog leefde, daar hij bij den dood zijns vaders slechts vijf jaren telde. Zijn moeder overleed in 1120 en ligt ook te Bosinchem begraven.

Hij huwde Aleida, dochter van Gerard, Heer van Heinsberg. Zij schonk hem een dochter, Ida. Toen zij den ouderdom van 15 jaar bereikt had, huwelijkte hij haar uit aan Alard, Heer van Buren. Als bruidschat zou hij de heerlijkheid Bosinchem ontvangen. Hij had slechts een dochter, zonder andere kinderen, en de hoop op een stamhouder had hij opgegeven. Tegen verwachting werd echter die hoop vervuld, en nu stichtte hij, niet ver van zijn oud kasteel Bosinchem, een nieuw dat hij Culemborg noemde.²⁾ (1144). Met vreugde deed hij nu van Bosinchem afstand en ging te Culemborg wonen, dat hij later aan zijn zoon Huibert zou nalaten. Voortaan noemde hij zich, Roelof van Bosinchem, Heer van Culemborg. Zijn rechtsgebied strekte Westwaarts van de zoogenoemde Weidsteeg. Nog vormt die de grensscheiding tusschen beide gemeenten.

Zoo werd de Heerlijkheid Bosinchem van Culemborg gescheiden en bij de Heerlijkheid (later, in 1492 tot een Graafschap verheven door Keizer Maximiliaan) Buren gevoegd.

[Voet teekent hierbij nog aan, dat sommige schrijvers meenen dat Culemborg ouder is. Meer dan 100 jaren vroeger dan de stichting (1144) wordt in de Utrechtsche Leenregisters gesproken van Culemborg, en nu meenen sommigen, (wie zegt hij niet) dat de stad er reeds vroeger was, of, dat daar eertijds een Burcht of Kasteel stond van dien naam doch sedert verwoest is (misschien wel door de Noormannen) en dat Roelof, toen hij zijn kasteel stichtte *den ouden naam Culemborg* gaf aan zijn *nieuw Kasteel*.]

HEEREN VAN CULEMBORG.

Roelof alzoo stichtte (1144) Culemborg en liet Bosinchem aan zijne dochter en haar echtgenoot. Na een rustige regeering van 30 jaren overleed hij, bij zijne kinderen, te Buren (1174) doch werd te Bosinchem in de kerk begraven, evenals zijne echtgenoot.

1) 7 Aug. 1106.

2) 't Stond buiten de Gailberdingerpoort, aan Singel en Lekdijk. (volgens Voet)

Zijn zoon *Huibert* volgde hem op en was alzoo de tweede Heer van Culemborg. Stellig was hij hoog in aanzien, want hij klom als edelman op tot den hoogsten trap: hij werd ridder.¹⁾ Tot eene echtgenootte koos hij zich Johanna, een dochter van Heer Zweder van Zuilen. Deze schonk hem twee kinderen: *Jan* en *Zweder*. Eerstgenoemde was bestemd Huiberts opvolger te worden. Om nu zijn tweede zoon geen Edelman zonder bezitting te doen zijn, gaf hij dezen het land van Vianen tot een eigen bezitting.

Deze Zweder huwde met een dochter van den Heer Van Ter Leede (of Leerdam). Omstreeks 1213 bouwde hij zich een Slot²⁾. Zijne nakomelingen lieten hun familie-naam *Culemborg* varen en noemden zich voortaan Heeren van Vianen.

Elk Edelman had, ter onderscheiding van andere edellieden, een wapen. Culemborgs Heer had tot wapen het Bosinchemsche, zijnde drie schuin afdalende roode balken³⁾ op een gouden grond. In den rechter bovenhoek plaatste hij het Teisterbandsche wapen, zijnde op een blauwen of lazuren grond 8 gouden staven, bij wijze van de spaken van een wiel gerangschikt.

De Heer van Vianen nam tot wapen dat zijner moeder (wat de jongere zonen wel meer deden, meestal met verandering in kleur) doch veranderde de kleuren; hij voerde drie zwarte⁴⁾ zuilen op een zilveren grond.

De nakomelingen van dezen Zweder hebben de Heerlijkheid Vianen bezeten tot 1418. Toen overleed Heer Hendrik van Vianen. Hij liet slechts éene dochter na, Jenne, en deze was gehuwd met Walraven van Brederode, waardoor de Heerlijkheid Vianen op de Brederode's vererfde. (Niet op Walraven, want deze sneuvelde 1417 binnen Gorkum, doch op diens zoon Reinoud.⁵⁾

Heer Huibert regeerde over Culemborg ongeveer 31 jaar en is de laatste der Culemborgsche Heeren, die met zijne echtgenootte, bij zijne voorouders in 't familiegraf te Bosinchem begraven is. Hij stierf 1205.

Zijn zoon *Johan*, de eerste, volgde op. Hij nam tot echtgenootte de dochter van den Heer van Gystelle, een Vlaamsch adellijk geslacht, en deze schonk hem drie zonen: *Huibert*, die zijn vader opvolgde, *Zweder* of *Assuerus*, die den ouden familienaam *van Bosinchem* voerde en maarschalk was van Bisschop

1) Gewoonlijk werden de jonge Edellieden op hun zevende jaar naar een ander Ridder gezonden om er opgevoed te worden in „Ridderlijke deugden.“ Bij hun veertiende jaar werden zij Jonkers of Edelknappen en kregen dan 't toezicht over 't een of ander deel der huishouding: den paardenstal, den wijnkelder, of iets anders. Waren zij tot de jaren gekomen van gerijpt verstand, vervulden zij alle Ridderplichten gestreng, dan werden zij plechtig, door den „Ridderslag“, tot Ridder aangenomen, mochten dan een volle wapenrusting dragen, en kregen *gouden* sporen.

Meer bijzonderheden kan men dienaangaande vinden in Hofdijk, Ons Voorgeslacht. De Ridders moesten, in handen der Geestelijken plechtig de geloften afleggen, vrouwen en hulpeloozen, weduwe en weezen te beschermen, de vijanden der Lerk te bestrijden, dapper in den strijd zich te gedragen, nimmer hun woord te breken, hun eer ongeschonden te bewaren.

2) Buiten de Stad in een boomgaard.

3) Ook *baren* genoemd.

4) Of van Sabel. Het wapen zijner moeder was: drie *roode* zuilen op een zilveren grond. De drie roode zuilen staaen nog in 't Culemborgsche wapen.

5) Aangezien de Heerlijkheid Vianen, (volgens Voet) aldus uit de Heerlijkheid Culemborg is voortgekomen, heb ik gemeend, dat te mogen inlasschen. Zie over Vianen Hoofdstuk II.

noch gevangen is, zal hij het gelukkig ontkomen zijn. Daar echter, zooals in het volgend hoofdstuk blijken zal, vóór 1271 van geen Culemborgsche Heer sprake is, vind ik, dat hij in dien slag weinig gevaar zal geloopen hebben.¹⁾

Deze Heer moet Culemborg omtrent 35 jaar geregeerd hebben. Hij stierf alzoo in 't jaar 1240. Volgens Slichtenhorst²⁾ is hij de eerste der Culemborgsche Heeren, die in de Lieve-Vrouwe-Kapel van de St. Barbara kerk, door hem gesticht, is begraven.

Huibert, de tweede, Johan's zoon, volgde als vierde Heer van Culemborg op. Hij trad in den echt met een dochter van *Hendrik*, Heer van Voorn en Burchtgrave van Zeeland. Deze vrouw heette, volgens *de Originis Culemburgicae, Margaretha*.³⁾

Deze Heer Huibert bouwde zich een kasteel aan de *Westzijde* der tegenwoordige stad. (Een tweede? Ook Roelof stichtte een kasteel!)

Volgens Voet, Slichtenhorst en Besch. v. 't Bisdom Utrecht (in d'Afcompste enz.) stond dat kasteel aan de Westzijde der stad, „daer men na Golberdingen gaet, zijnde de plaets buiten en benevens (naast) de stadscingel, alwaer het gestaen heeft, als nu een boomgaard.” (Men zie hiervoor de kaart van Culemborg.) Naderhand zou dit kasteel afgebroken en een ander aan de Oostzijde der stad (buiten de Slotpoort) gebouwd zijn, waarvan het laatste overblijfsel, de zoogenaamde *witte toren*, door de Franschen in 't begin dezer eeuw werd afgebroken.

Te dezer tijd ontstond tusschen vier van Culemborgs Ridderlijke bureu een vinnige twist. Het waren de Heeren van Pavijen en Parijs aan de eene zijde, en de Heeren van Redichem en Caets en Lanksmeer aan de andere zijde. Hoe het aloude spreekwoord: Twee honden, enz. hier bewaarheid werd zal het verhaal dier twist, opgeteekend door *Huibert van Culemborg*, Heer van *Esschestein*⁴⁾ ons leeren. Daar echter deze Huibert een historisch persoon is, waarvan bewezen kan worden, dat hij als Heer van Culemborg bekend is, behoort hij niet meer in dit hoofdstuk thuis.

1) Belangstellende kunnen over dien slag bij Koeverden een merkwaardig opstel vinden in 't Tijdschrift voor Gesch. Oudheidk. en Statistiek van Utrecht, jaargang 1835 bl. 547 en v.v.

2) 1e boek bl. 54.

3) Anal. Matth. III pag. 591. *Margaretha uxor ejus*.

4) Even voorbij 't vroegere Golberdingen, nabij Everdingen, aan gene zijde van den Diefdijk. Deze laatste is tegenwoordig de grens tusschen de provinciën Gelderland en Zuid-Holland.

HOOFDSTUK II.

e Heeren van Culemborg zijn gesproten uit het geslacht van Bosinchem: De oudste geschiedenis ervan ligt in 't duister. De eerste vermelding der Heeren van Bosinchem, die te bewijzen is, komt voor in 1196 en 1200 in den persoon van *Hubertus de Bosinchem*.

Voor dien tijd behoorde Bosinchem aan 't Kapittel van St. Jan te Utrecht. Toen was Bosinchem nog slechts bekend als een *Curtis et Ecclesia*, een Hof (rondom gelegen en daarbij behoorend land) en een Kerk, waarover het Kapittel van St. Jan volstreckte Heer was. Dat dit zoo was kan men bewijzen uit den brief, die Bisschop *Andreas* van *Cuijck* daarvan gegeven heeft¹⁾ in 't jaar 1181. Dit kapittel had den *Hof* van *Bosinchem* gekocht. 't Schijnt, dat 't met dien verkoop niet recht in den haak was: althans ten tijde, dat de latere Keizer Koenraad II²⁾ nog Roomsch-Koning was, deden eenige personen eischen op den Hof van Bosinchem; evenwel zonder enig gevolg. Deze eischen werden hernieuwd bij Keizer Frederik I, toen deze nog Roomsch-Koning was: ook deze waren vruchteloos. Eindelijk gelukte het in 1176 aan zekeren *Iwāinus van Gokesforde*, eischer, door tusschenkomst van Bisschop Godfried van Rhenen³⁾ en Graaf Hendrik van Cuijck, een accoord te treffen met het St Jans Kapittel, waarbij hij, tegen ontvangst van 10 ponden⁴⁾, van al de rechten op den Hof zal afzien, van zijn vrouws Maagschap⁵⁾. Het Kapittel bleef nu in 't rustig bezit van den Hof.

Reeds 1196 en 1200 komt een geslacht van Bosinchem voor en worden genoemd een *Hubertus de Bosinchem*, *Stephan van Bosinchem*, Ridder, *Rudolf van Bosinchem* en *Wēnneman*, broeder van *Stephan*, allen in 't begin der 13e eeuw. Deze zijn de eersten waarvan gewag gemaakt wordt. De Heeren van Bosinchem waren Schenkers van den Bisschop van Utrecht, een eere-amt, waardoor zij in aanzien boven andere uitstaken.

De Heeren van Bosinchem hadden den Hof van 't Kapittel in leen gekregen: In 1273 nam Hubert, zoon van wijlen Hubert Schenk, nog bij zijn bezittingen eenige heerlijke goederen van 't Kapittel in pacht voor vijftien jaren, met

1) Te vinden in Sloet, Oorkondenboek No. 259 en een vertaling daarvan in Beschrijving v. 't Utrechtsche Bisdom IIe deel 694 en 695.

2) Koenraad II, keizer van Duitschland 1138—1152. Frederik I idem van 1152—1190.

3) Godfried van Rhenen, Bisschop van Utrecht 1156—1178.

4) 1 pond = 20 schellingen.

5) Van Spaen. Inleiding 111 bl. 222 en Sloet Oorkondenboek No. 342.

bepaling, dat zijn broeder Theodoricus Splinter hem zou opvolgen, als hij geen kinderen mocht nalaten.

Ook nam hij nog in erfpacht de goederen, die vroeger Alard, Heer van Buren, in pacht gehad had, onder dezelfde bepaling wat de opvolging betreft als boven. Wat het overgaan der Heerlijkheid Bosinchem aan Buren betreft, door het huwelijk van Ida van Bosinchem, hiervan zegt Van Spaen (III deel bl. 224)¹⁾ Geen ander bewijs is hiervan voorhanden dan alleen, dat zij de Heerlijkheid *bezaten*. Dit laatste kan men gemakkelijk bewijzen uit den leenbrief van Hertog Reijnald van Gelder in 1403, waarbij Willem van Buren beleend werd „met de gerichte, hoog en laag, met de Heerlijkheid en den lande „van Bosinchem, met de Leek, nevens den Lande van Bosinchem, alzo „verre als de Heerlijkheid gaat.”

Aangezien hij in dien leenbrief ook met de Heerlijkheid Buren en de hooge en lage rechtsspraak werd beleend, behoorden klaarblijkelijk deze twee Heerlijkheden bijeen. Een vorige Heer van Buren, Otto, was gedwongen eerst zijn slot (1298) en daarna zijn Heerlijkheid (land en rechten) aan den Gelderschen Hertog op te dragen. „Wij weten niets van dezen „leenplicht”, zegt Van Spaen. „Maar mogelijk moet men hierin de reden „zoeken, van de belofte, die Alard, Heer van Buren, in 1343 doen moest, „zijne kinderen niet te zullen uittrouwen noch zijne Heerlijkheid aan geen „Heer te brengen, buiten raad en goeddunken van Hertog Reinald.¹⁾ Ver- „moedelijk is Bosinchem tegelijk met Buren een leen van Gelderland geworden.”

Wat nu de Geslächtrekenkunde bij Voet van Oudheusden aangaat, deze is verkeerd.

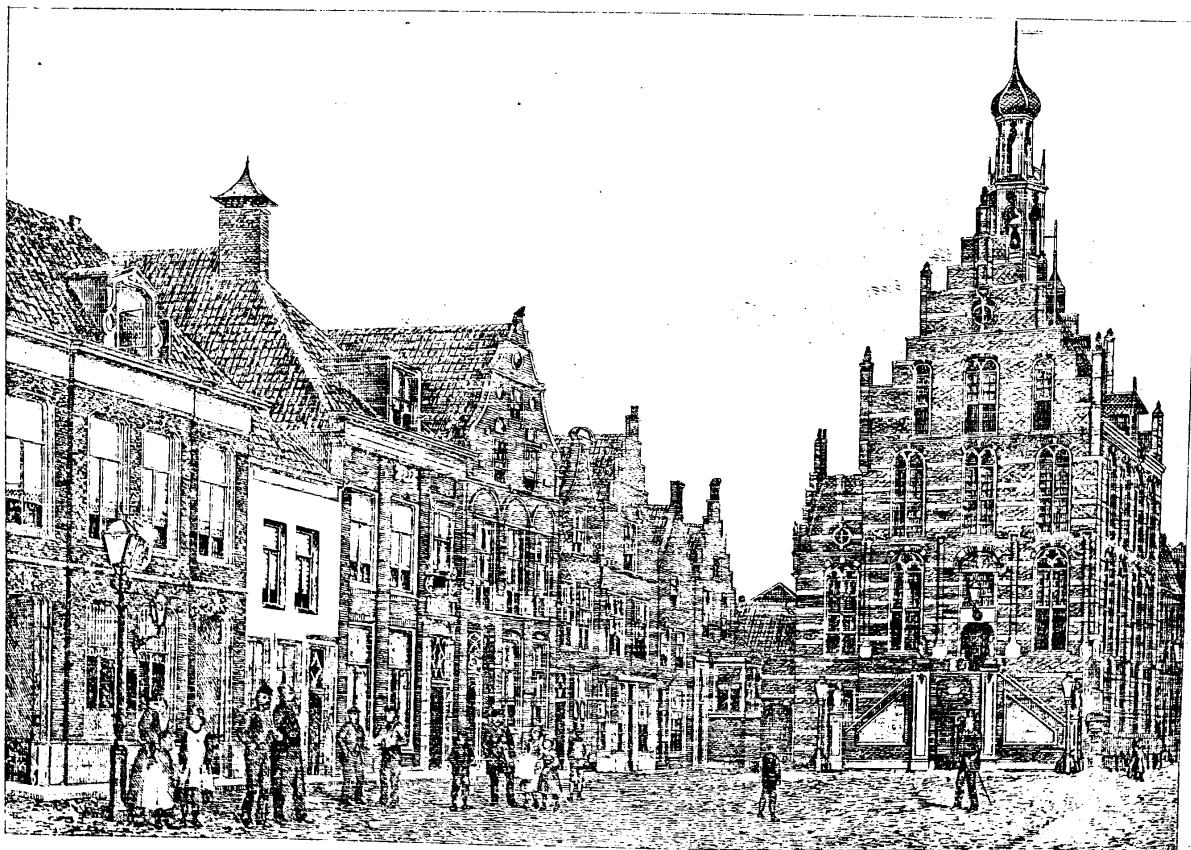
Hubert van Bosinchem kocht in 1271 van den Proost²⁾ van Ouden Munster of van de St. Salvator-kerk een hoeve³⁾ lands. Hij bezat deze hoeve in leen, dus als feudaal goed. Op deze hoeve bouwde hij zich een kasteel, doch leefde daarna niet lang meer. Deze Hubert is alzo de *eerste* Heer van Culemborg, en wordt abusief door Voet als Hubert II en vierde Heer van Culemborg vermeld. Sweder van Culemborg, zegt in zijn *Origines Culenburgicae*⁴⁾ dan ook: „Int jaer ons Heeren CIO.CC.LXXI coft Heer „Hubrecht van Bosinchem die hoeve lants, daar dat huijs Culenburch op staet, „van den Proost endè Heeren tot (van) Oudemunster t'Utrecht, vry eygen goet, „(= allodiale bezitting) ende timmerden die sael, ende leefden niet lange, „na dat hij 't begrepen had, die eerste Heer van Cuylenburch.” Voor dat *koopen* en *vrij eigen goed* denkt men zich dan *pachten*, en we komen tot de waarheid. Dat genoemde Zweder, die uit het geslacht der Heeren van Culemborg was, uit familie-trots dat pachtgoed tot „vrij eigengoed” heeft verheven is zeer verklaarbaar en wel te vergeven.

1) Slichtenhorst 7e bók bl. 139. Teg. Staat. bl. 334.

2) Aan groote aanzienlijke kerken was een Kapittel verbonden (waarover later.) De geestelijke ambtenaar, die het beheer over de kerkelijke goederen had, was de Proost.

3) Een *hoeve* lands ... 16 morgen. (Nijhoffs Gedenkw. I bl. XXXIV.)

4) In de *Analecta* van Ant. Matth III deel bl. 590.

C. Mooy. Lith.

GEZICHT OP DE MARKT.

Hubert had Bosinchem 32 jaar geregeerd en stierf in 't jaar 1276. Tot echtgenoot had hij gehad Margaretha van Voorne en deze had hem een zoon geschonken, insgelijks Hubert genaamd. Ook deze was Schenker van den Bisschop.¹⁾

Echter, terwijl hij nog Heer van Bosinchem was, hadden vier Heeren der omliggende Heerlijkheden den hevigen twist met elkaar, die ik reeds te voren aangestipt heb. Zooals ik boven zei, is het verhaal daarvan genomen uit een handschrift van *Huibert van Esschestein*.

Eenvoudig als het daar neergeschreven is, doet het ons een diepen blik slaan in de zeden en de wijze van handelen der toenmalige Edelen. Voor 't gemak mijner lezers kies ik de tegenwoordige schrijfwijze.

„In 't jaar 1251 brak er een hevige twist uit tusschen *Wierik*, Heer van „*Redichem* en *Heijden*, Heer van *Pavijen*. Eerstgenoemde had tot bondgenoot „*Johan*, Heer van *Caets en Lanameer*, terwijl laatstgenoemde gesteund werd „door *Hendrik*, Heer van *Parijs*. De bezittingen dezer vier machtige „Heeren waren gelegen in 't voormalig Graafschap Teisterband, waarvan „Tiel de Hoofdstad was. Allen waren Vrij- of Baanderheeren en Ridders „en hadden in hunne Heerlijkheden Hooge Jurisdictie (rechtsspraak.) De „Heerlijkheid Redichem met haar kasteel, grensde in 't Oosten aan de „Heerlijkheid Bosinchem, ten Noorden en ten Westen aan de Lek, ten „Zuiden aan (de latere) stad. De Heerlijkheid Caets met haar kasteel, „grensde ten Zuiden aan de tegenwoordige stad Culemborg, ten Oosten aan „de Heerlijkheid Bosinchem, ten Westen aan 't Gericht en ten Noorden²⁾ „aan de Heerlijkheid Parijs. Parijs met haar kasteel had Oostwaarts „Culemborgs Heer (natuurlijk later), Noordwaarts de Lek, Westwaarts de „Heerlijkheid Goilberdingen en Zuidwaarts de Heerlijkheid en het dorp „Pavijen tot bureu. De Heerlijkheid Pavijen, met het dorp, de kerk en „het kasteel, had tot bureu de Heerlijkheid Caets ten Oosten, Zuidwaarts „het land van Mariënweerd, Westwaarts het land van Beesd en Noordwaarts „de Heerlijkheid Parijs.

„Deze opgenoemde Heeren waren elkaar vijandig. De Heer van Pavijen „en zijne helpers vielen, gesterkt door gehuurde troepen, in de Heerlijkheid

1) 't Wordt tijd, iets over dat Schenkersambt te zeggen. De Culemborgsche Heeren, en hunne voorzaten, de Bosinchemsche, hadden dit dienstambt of ministerium in leen ontvangen van de Heeren van Cuijk, zeker met goedvinden van den Utrechtschen vorst. De aanzienlijkste Vorsten rekenden het zich tot een eer, tot de dienstmannen van den Bisschop te behooren. Zij waren 7 in getal. In een oud handschrift worden opgenoemd: 1o. De Hertog van Brabant, Hofmeester, 2o. De Graaf van Gelre, Jager. 3o. De Graaf van Holland, Maarschalk (= Stalmeeester.) 4o. De Graaf van Cleef, Camerlink of Kamerheer. 5o. De Graaf van Benthien, Deurwaarder. 6o. De Heer van Cuijk, Schenker, 7o. De Graaf van Goor, Banierdrager des Bisschops van Utrecht.

Later, op welke manier is niet bekend, is dat Schenkersambt aan den Hollandschen Graaf gekomen, en deze laatste beleende Culemborgs Heer Johan III met dit ambt. Doch deze rekende dit dienstambt toen bepaald beneden zich, althans, de kroes ontvangen hebbende, wierp hij die door de zaal en wilde niet langer Schenker zijn. (Sweder Origines bl. 616.) Zijn vijandschap met den Bisschop kan daartoe echter veel bijgedragen hebben. Misschien zelfs was dit de eenige beweegreden. Men moet echter onder *dienstman* geen *knecht* verstaan. Dienstman zijn was een eere-ambt, en de dienstman behoefde slechts de *schijn* te voeren van de betrekking, die hij bekleedde. B. v. Was er feest en de genoemde waardigheidsbekleeders waren tegenwoordig, dan vulde de Schenker (onze Heer) den Bisschop het eerste glas of den eersten roemer wijn; de formaliteit van het Schenkersambt was dan vervuld. De dienaren zorgden voor de rest.

2) Men merke op, dat de plaatselijke beschrijving wel wat te wenschen overlaat. Caets grensde ten Noorden niet aan de Heerlijkheid Parijs, maar aan 't latere Culemborg. 't Komt me voor, dat de schrijver Noord en Zuid met elkaar verwisseld heeft.

„en de Buurtschappen van Lanxmeer en Redichem, vertraptten alles wat te veld stond en vernielden of verbrandden, wat er te vinden was.

„De Heer van Redichem dacht aan wraak, en terwijl het juist hoog water was, stak hij den Lekdijk door. Het water drong door de gemaakte opening het lage land in. (De plaats der doorbraak en het ontstane wiel heet nog de *Hoolkuil*.) De onderzaten der Heeren van Parijs en Pavijen werden daardoor van alles beroofd; alles stond onder water. Niemand echter was door deze overstroming meer benadeeld dan de Heer van Culemborg (uitgenomen waarschijnlijk de Heeren van Pavijen en Parijs.) Hij nam deze euveldaad dan ook zeer kwalijk op. Met behendigheid nam hij de vier Baanderheeren gevangen en hield ze opgesloten.

„Hij heette Hubert en was Culemborgs vierde Heer (volgens nasporingen werd hij echter in 1278 Culemborg's *eerste Heer*; wel was hij Heer van Bosinchem sedert 1244.) Hij had tot huisvrouw een dochter van den Heer van Voorn.

„Door de voorspraak van den Bisschop van Utrecht, *Hendrik van Vianden*,¹⁾ en den Heer Van Voorne, kwam het tot een vergelijk: de gevangenen werden losgelaten en zouden met hun vieren den Heer van Culemborg schadeloos stellen voor de benadeeling, hem door den twist toegebracht. Deze schade was nog al aanzienlijk en werd zoo hoog opgegeven, dat de Heeren van *Pavijen* en van *Parijs* genoodzaakt waren, hunne Heerlijkheden te verkoopen aan den Culemborgschen Heer. (Dit wekt het vermoeden, dat 't juist om die heerlijkheden te doen was.) Genoemde Heeren verlieten hun grondgebied en trokken naar Zeeland. De Heer van *Pavijen* kocht daar de Heerlijkheid *Strijen*, en die van *Parijs* de Heerlijkheid *Zuijdoord*, waarvan de *Heeren van Zuidoord* afstammen.

„Wat de Heer van *Redichem* aangaat, ook hij kreeg zulk een gevoeligen slag in zijne bezittingen, dat hij zijne Heerlijkheid aan Hubert overdroeg. Hij kwam binnen Culemborg wonen en is later begraven in de Barbara-kerk, in de grafstede waarin nu de Heeren van Esschestein liggen. De Heer van *Caets* bleef in zijne Heerlijkheid wonen en zijne nakomelingen hebben deze bezeten tot omstreeks 1520. Toen heeft Antonis van Lalaing, echtgenoot van Elisabeth, Vrouwe van Culemborg, die Heerlijkheid gekocht en bij Culemborg gevoegd.

Tot dus verre 't handschrift. ('t Laatste aangaande Caets is een noot van Voet.) Dat de Heeren van Pavijen en van Parijs genoodzaakt waren hun Heerlijkheden te verkoopen, omdat de schade zoo hoog was opgegeven, dit blijkt al dadelijk onjuist te zijn, omdat er in 't handschrift volgt, dat beide Heeren naar Zeeland trokken en daar ieder voor zich een andere Heerlijkheid kocht: de grond en dus ook een Heerlijkheid zal daar wel *meer* waard geweest zijn dan hier. Ik meen voor waarheid te mogen aannemen, dat

1) Hendrik van Vianden, Bisschop van Utrecht 1251—1267.

genoemde Heeren zich niet sterk genoeg gevoelden, om zich tegen den Culemborgschen Heer¹⁾ staande te houden en dat zij, bij een mogelijke herhaling van den twist van 1251 groot gevaar liepen, dat hun *alles* werd ontnomen. Eer die kwade kans zich opdeed, gingen ze wijselijk zich elders vestigen. Wij bewijzen hieruit, dat reeds toen met *Hubert van Bosinchem* niet te spotten viel.

Zijn zoon *Hubert*, de tweede²⁾ dus, was gelijk reeds opgemerkt werd, Schenker³⁾ van den Bisschop. 't Is een bewijs dat hij in hooge achting stond. Voet zegt, dat dit ambt later, met andere dienstambten, (ministeria) is te niet gegaan, doch zijn beweren, dat het tot dien tijd toe door de Culemborgsche Heeren bekleed werd is twijfelachtig. Men zie mijne aantekening bl. 25.

Tot echtgenoot koos hij zich Geertruida, een dochter van Heer Jan van Arkel. Deze schonk hem een zoon *Jan* en twee dochters. De oudste dezer dochters trouwde met den Heer of Graaf van Gooy, ten Goye of uten Goye; de tweede met Ridder Gijsbrecht van Caets⁴⁾. Deze laatste was de zoon (waarschijnlijk) van den beroemden *Nicolaas van Caets*, gunsteling en opvoeder van Floris V⁵⁾ Graaf van Holland.

Deze Hubert, leenman van 't kapittel van Ouden Munster van Utrecht, bezat in vollen eigendom o.a. nog een hoeve langs de Bisschops-graaf in het opperste gedeelte, en een halve hoeve, Bodelstrate genoemd, in het neder-gedeelte van het rechtsgebied der Heerlijkheid Lanksmeer. In 1281, op St. Martinus in den zomer (4 Juli) gaf onze Hubert den eigendom dezer heele en halve hoeve over aan het bovengenoemde Kapittel, om haar weder in leen terug te ontvangen, „zooals zijne andere leengoederen, die hij van ons houdt„. Daartegenover ontving hij van 't genoemde kapittel nu den eigendom der hoeve, waarop zijn kasteel gebouwd was, met alle rechten, die daaraan verbonden waren.

Ziehier beide brieven.

Universis, presentia visuris et audituris, nos Theodoricus de Altena, Dei gratia prepositus et archidiaconus ecclesie sancti Salvatoris, notum facimus,

Aan allen die dezen tegenwoordigen brief zullen zien of hooren lezen, maken Wij, Theodorik van Altena, door de gratie Gods proost en aartsdiaken der

1) Ik spreek hier van „Culemborgschen„ Heer, ofschoon er nog geen ernstig spraak van kan zijn: ik doe dat, om het handschrift op den voet te volgen. Men versta er onder den Bosinchemschen Heer, Hubert.

2) Ik breek nu voor goed met de geslachts-rekening van Voet, als zijnde niet te bewijzen, en volg de nieuwe; v. Lennep, van Spaen, Nijhoff zijn mij hierin de voorgangers.

3) Wap, in zijne beschr. van 't hand en de Heeren van Cuijk bl. 236 noot 6, spreekt tegen dat Hubert, Schenker was, doch ten onrechte: In twee oorkonden, een van 31 Mei 1271 en een van 3 Juni 1273 (uitgegeven in Sloet, oorkondenboek onder Nos. 933 en 947) staat: „Hubertus de Bosinchem, filius Huberti *pincernae*, militis, bonae memoria.“ (Hubertus van Bosinchem zoon van Hubert Schenk, Ridder, zaliger gedachtenis.) Hubert's vader was dus reeds Schenker. Hij zelf komt voor als Schenker 1281 te vinden in Sloet No. 1051. (J. H. Hofman.)

4) Men ziet hieruit, dat de zaak tusschen Caets en Culemborg bijgelegd is. Over diens vader, Nicolaas van Caets, zie men beschr. Bisd. Utrecht II deel bl. 582 en Tijdschrift, Utrecht, 1837 bl. 57. Hierin vinden we ook vermeld (bl. 56) *Zweder van Bosinchem*, Heer van Vianen broeder van Hubert I een dapper Ridder. Utrecht was in oproer. Met een klein dapper legertje beklom hij des nachts met ladders die stad, en onderwierp de oproerigen na een hardnekkig en bloedig gevecht (1276.) Zie hier over ook Beka bl. 176 en Sweder's Origines bl. 592 en 593 in Matth. Analecta II.

5) Later (1296) door de misnoegde Edelen vermoord.

quod nos, de communi consensu nostri capituli, contulimus Huberto de Bosinchem, pincerné Traiectensis, conservatori presentium, libere mansum nostrum situm in Kulenburg, in quo castrum predicti Huberti de Bosinchem est fundatum, sicut dictus mansus extenditur in longum et in latum, iure proprietatis perpetuo possidendum, quem ipse prius a preposito et ecclesia sancti Salvatoris predicti in feodo tenebat, et resignavimus eidem Huberto proprietatem dicti mansi in iurisdictione in qua est situs, cum omni iure, quo debuimus, et tenebamur; et idem Hubertus contulit et resignavit e converso nobis libere proprietatem mansi, siti iuxta Fossam Episcopi in superiori parte iurisdictionis de Lanksmere, et proprietatem dimidii mansi, siti in inferiori parte eiusdem iurisdictionis in loco dicto Bodelstrate. Et nos predictus prepositus predictos mansum et dimidium, nobis sic appropriatos, contulimus dicto Huberto de Bosinchem, de consensu predicti nostri capituli, tenendos a nobis et nostra ecclesia libere, iure feodi, cum aliis bonis suis feodalibus, que tenet a nobis.

In cuius rei testimonium et munimen presens scriptum fieri fecimus et sigillis nostris utrimque roborari.

Datum anno Domini MCC octogesimo primo, in Translatione beati Martini.

(*Sloet, Oorkondenboek.*)

Deze is No. 1031.

kerk van St. Salvator, bekend, dat wij, met gemeen goedvinden van ons kapittel aan Hubertus van Bosinchem, Schenker van den Utrechtseken Bisschop, houder dezes, met vrijen wil geven onze hoeve, gelegen te Kulenburg, waarop het kasteel van den voornoemden Hubertus van Bosinchem gebouwd is, zooals genoemde hoeve daar gelegen is, om hiervan het eigendomsrecht eeuwig te bezitten, welke hoeve hij te voren van proost en kerk voornoemd in leen had, en wijzen nu deze hoeve, met alle rechten daaraan die ons toekwamen, aan genoemden Hubertus toe; en gemelde Hubertus heeft daartegenover ons met vrijen wil toegewezen en overgegeven den eigendom van een hoeve, gelegen langs de Bisschops-graaf in 'topperste gedeelte der Jurisdictie van Lanksmere benevens den eigendom van een halve hoeve gelegen in 't neder gedeelte van dezelfde Jurisdictie, daar ter plaatse Bodelstrate genoemd. En wij, proost voornoemd, wien de voornoemde heele en halve hoeve aldus toegekomen zijn, geven de voornoemde hoeven, met toestemming van ons kapittel, als vrij leen aan Hubertus van Bosinchem, die haar van ons en onze kerk houden zal als zijne andere leengoederen, die hij van 't kapittel in leen heeft.

Tot een getuigenis en bevestiging der waarheid dezes, hebben wij dezen tegenwoordigen brief doen maken en met onze wederzijdsche zegels doen bekrachtigen.

Gedaan in 't jaar onzes Heeren 1281 op den feestdag van St. Martinus (in den zomer) = 4 Juli.

Universus, praesentia visuris et audituris, ego Hubertus de Bosinchem, pincerna Traiectensis, notum facio, quod contuli et resignavi venerabili viro, domino praeposito et archidiacono ecclesiae sancti Salvatoris Traiectensis, Theoderico de Altena, conservatori praesentis, liberam proprietatem mansi, siti iuxta Fossam Episcopi, in superiori parte iurisdictionis [de Lancsmere, et proprietatem dimidii mansi, siti in inferiori parte iurisdictionis], in loco dicto Bodelstraete; et idem praepositus mansum et dimidium, ei sic appropriatos, contulit mihi Huberto de Bosinchem de consensu capituli sui tenendos ab ipso praeposito et a sua ecclesia praedicta libere, iure feodi, cum aliis bonis feodalibus, quae teneo de eo et de sua ecclesia antedicta. Item praepositus praedictus contulit mihi Huberto de Bosinchem, de consensu capituli sui, mansum suum, situm in Culenborch, in quo castrum meum est fundatum, sicut dictus mansus extenditur in longum et latum, libere, iure proprietatis perpetuo possidendum, quem ego praesens a praeposito et ecclesia sancti Salvatoris praedicti in feudo tenebam. Et resignavit etiam mihi Huberto proprietatem dicti mansi in iurisdictione, in qua est situs, cum omni iure, quo debebat.

In cuius rei testimonium et munimen praesens scriptum fieri fecimus et sigillis nostris utrimque reborari.

Datum anno Domini MCCLXXXI, in Translatione beati Martini.

[Mattheus, De Nobilitate pag. 209.]

Mattheus schijnt de woorden, die

Aan allen, die dezen tegenwoordigen brief zullen zien of hooren lezen, maak ik, Hubertus de Bosinchem, Schenker van den Utrechtschen Bisschop bekend, dat ik met mijn vrijen wil overgegeven en toegewezen heb aan den Edelen Heer Theodorik van Altena, Proost en en Aartsdiaken van de St. Salvatorkerk te Utrecht, den houder dezes, de eigendom van een hoeve, gelegen langs de Bisschops-graaf in 't opperste gedeelte van de Jurisdicte van [Lanksmere, benevens den eigendom van een halve hoeve, gelegen in het nedergedeelte van die Jurisdicte, daar ter plaatse Bodelstrate genoemd, en gemelde heele en halve hoeve, die den Proost aldus toegekomen zijn, geeft hij mij, Hubertus van Bosinchem, met toestemming van zijn kapittel en die zal ik van den genoemden Proost en zijn kapittel houden als een vrijleen, zooals de andere leengoederen, die ik van hem en zijne kerk in leen heb. Gemelde Proost geeft mij, Hubertus van Bosinchem, met toestemming van zijn kapittel met vrijen wil zijne hoeve gelegen te Culenborch, waarop mijn kasteel is gebouwd, zooals genoemde hoeve daar ligt, en die ik te voren van den Proost en de Kerk, van St. Salvator voornoemd in leen had, om nu de eigendom daarvan voor eeuwig te bezitten, en aldus mij, Hubertus van Bosinchem, den eigendom toegewezen van genoemde hoeve in de Jurisdicte, waarin zij gelegen is, met alle rechten die daaraan behooren. Tot een getuigenis en bevestiging der waarheid dezes hebben wij dezen tegenwoordigen brief doen maken en met onze wederzijdsche zegels doen bekrachtigen.

ik (Sloet) tusschen [] liet drukken, overgeslagen te hebben.

(*Sloet, Oorkondenboek.*)

Deze is No. 1031a.

Gedaan in 't jaar onzes Heeren 1281 op den feestdag van St. Martinus (in den zomer) = 4 Juli.

Oogenschijnlijk deed Huibert een slechten ruil, doch men vergete niet, dat zijn kasteel op die hoeve stond, die hij nu in eigendom bezat.

Echter niet lang bleef hij volkomen eigenaar zijner goederen. Slechts eenige maanden later — den 21 Nov. 1281 — verkocht hij zijn kasteel aan Reinoud, Graaf van Gelre voor 100 Hollandsche ponden¹⁾ Wat hem daartoe bewoog is dit, zegt Slichtenhorst (bl. 55) „Deze Hubrecht had met „zijne familieleden, de Heeren van Amstel en van Woerden een samen- „zwering gesmeed tegen den Bisschop van Utrecht, *Hendrik van Vianden* „tegen den Roomsche-Koning, Willem II, en tegen diens zoon Graaf Floris. „Bevreesd zijnde voor de ver reikende macht dezer aanzienlijke vorsten, heeft „hij, na vooraf ingewonnen raad van zijn Oom Zweder van Bosinchem en „zijn Broeder Dirk, bijgenaamd Splinter, om een beschermheer aan te winnen, „zijn vrijheid laten varen en zijn kasteel voor honderd Hollandsche ponden „aan Graaf Reynoud van Gelre verkocht.

Voet is het met Slichtenhorst oneens, dat Hubert, met zijn familieleden een samenzwering zou gemaakt hebben, want 't komt met de tijdrekening niet uit. En hierin mist Voet niet. Bedoelde samenzwering zou moeten hebben plaats gehad omstreeks 1250, nadat Bisschop Hendrik van Vianden de teugels van 't bewind over Utrecht van Bisschop Gozewijn van Amstel had overgenomen (1249 of 1250.) Amstel vatte toen een vurigen haat op tegen al wat Utrechtsch was. Hij vereenigde zich toen met den Graaf van Gelre, Herman van Woerden en tal van andere machtige Edelen, (Culemborgs Heer wordt er niet bij vermeld,) doch in een slag nabij Utrecht — 16 Juni 1252 — werden de verbondenen geslagen. Koning Willem, die zich haastte om den strijd te voorkomen, kwam te laat om den slag te verhoeden; hij was getuige van de zegepraal des Bisschops: Amstel en Woerden werden gevangen genomen en op voorspraak van Koning Willem werd er een verzoening tot stand gebracht. Daarna werd Otto, de Graaf van Gelre, geducht gestraft. Ziedaar het optreden van Koning Willem verklaard. Van een samenzwering tegen Koning Willem kan geen sprake zijn. Dat Hubert in deze samenzwering (tegen den Bisschop,) aandeel heeft gehad is zeer twijfelachtig, want, gelijk boven aangehaald is, geducht werden Amstel en Woerden en zelfs de machtige Graaf van Gelre gestraft, wat zou er dus niet gebeurd moeten zijn met den zwakken Culemborgschen Heer? Bovendien, eerst bijna 30 jaren na de samenzwering draagt Hubert, met vrijen wil zijn Kasteel aan Reijnald, den Graaf van Gelre op; beide gebeurtenissen moeten

1) Waarschijnlijk ponden kleine of zwarte penningen. 1 pond = 20 schell. Later kregen die ponden en schellingen den naam van guldens en stuivers. (Zie Nijhoff's Gedenk. I bl. XXXII.)

dus onafhankelijk van elkaar zijn: de groote tijdruimte tusschen beide is er een sprekend bewijs van.

Bovendien Bisschop Hendrik van Vianden was reeds gestorven in 1267 en Koning Willem in 1256. Wat de opgenoemde Graaf Floris betreft, ten tijde der samenzwering was deze *nog niet geboren!* Geboren 1252 en overleden 1296!

Meer ben ik het met van Lennep en Hofdijk¹⁾ eens. Deze zeggen waar zij over deze opdracht spreken:

„Het was misschien wel uit inzicht om zijne bezittingen te vermeerderen en zijn gebied uit te breiden, dat hij (Hubert) nog in 't zelfde jaar (1281) den 21 Nov. met toestemming van zijn oom *Sueder van Bosinchem*, en zijn broeder Dieryc, toegenaamd Splinter, het kasteel van Culemborch aan Grave Reynold van Gelre verkocht voor honderd Hollandsche ponden.

De mogelijkheid dezer onderstelling zal ons weldra blijken. Ziehier den brief van opdracht.

Ego Hubertus dictus de Bosinchem presenti scripto protestor et recognosco evidenter, me nobili viro, domino Reynaldo, comiti Gelrensi et duci Lymburgensi, castrum meum dictum Culenburgh de libera mea voluntate nec non de consensu domini Suederi de Bosinchem, militis, avunculi mei karissimi, Theoderici Splinter, fratris mei, et aliorum amicorum meorum, pro centum libris Hollandencium denariorum hereditarie vendidisse in hunc modum, quod ipse comes vel sui heredes de ipso castro perfectum suum facere poterint et utilitatem contra quoscumque, nec hoc ego Hubertus seu mei heredes contradicere poterimus nec debemus vel impedire. Ego etiam Hubertus predictus ac mei heredes a comite predicto suisque heredibus castrum predictum hereditarie tenebimus et possidebimus iure Zutphaniensi. Pro dictis vero centum libris assignavit michi idem comes et meis heredibus bona sua apud Laxmonde et Lanxmere iacentia, prout

Ik *Hubertus*, bijgenaamd van Bosinchem, verklaar en belijd door dezen brief, dat ik met vrijen wil en met toestemming van Heer *Zwedervan Bosinchem*, Ridder, mijn lieven oom, van *Dirk Splinter* mijnen broeder en van mijne andere vrienden, mijn slot genaamd Kulenburg voor 100 pond Hollandsche denieren erfelijk verkocht heb aan den Edelen man, Reynoud, Graaf van Gelre en Hertog van Limburg, en dat op de volgende wijze: dat de gemelde Graaf en zijne erfgenamen hun voordeel zullen mogen doen met het voornoemde kasteel en zich daarvan zullen mogen bedienen, tegen wat lieden dat het mogen zijn. En ik *Hubertus*, noch mijne erfgenamen, zullen dit kunnen of mogen tegenspreken of beletten. Ook zal ik, Hubertus voornoemd, en mijne erfgenamen dit kasteel van den gemelden Graaf en van zijne erfgenamen erfelijk te leen houden, en wel ten Zutphensche rechten. En voor de genoemde 100 Hollandsche ponden heeft de bovengenoemde Graaf

1) In *Merkwaaardige Kasteelen*, 2e deel, pag. 374.

ad ipsum spectare dinoscuntur, titulo pignoris tenenda et possidenda et eadem, dum sibi placuerit, pro centum libris monete predictae redimere potest et aquitare.

In testimonium et robur huius facti sigillum meum presenti litere duxi apponendum.

Nos eciam Suederus de Bosinchem, miles, qui huic facto interfuimus, sigillum nostrum in testimonium promissorum, ad petitionem Huberti predicti, presentibus duximus apponendum.

Datum apud Novimagium, anno Domini MCC octogesimo primo, feria sexta, que fuit vigillia beate Cecilie virginis.

Naar het oorspronkelijke in het Rijksarchief te 's Gravenhage, waaraan de zegels aan doorgestoken strooken gehangen hebben.

Sloet, Oorkondenboek No. 1039.

Hieruit ziet men reeds dadelijk, dat de toestemming van den „Raed syner Stad Kuylenburgh„ ontbreekt, zooals Slichtenhorst opgeeft,¹⁾ en eveneens, dat de dagteekening daar (Maria Lichtmis = 2 Febr.) verkeerd is. Reynald was met 't voldoen zijner penningen niet zeer vlug, loste zijne goederen niet in, zoodat Culemborgs Heer ze in pandschap bleef bezitten, waarschijnlijk met de overtuiging, dat de woelzieke Reynald de benoodigde penningen niet bij elkaar zou krijgen. Van Lennep en Hofdijk in „de Merkwaardige Kasteelen„ zeggen dan ook uitdrukkelijk, dat het *erfelijk leen-bezit* dezer goederen in 1300 werd vastgesteld.

„Ook Van Spaen in zijne „Inleiding tot de Historie van Gelderland„ deel III bl. 233 beweert dit, doch is waarschijnlijk misleid door een gebrekkig „afschrift van eenen bladwijzer op het oudste register„, (Archief Arnhem) zegt Nijhoff in zijne „Gedenkwaardigheden.„²⁾

Heer Hubert verzocht in den brief van 18 Maart 1300 aan Reynald, Graaf van Gelre, een polder land, dien zijne voorouders en hij reeds onheugelijke tijden bezaten, doch waarvan de *eigendomsbewijzen* ontbraken, van hem te mogen in leen ontvangen³⁾. Hieruit blijkt duidelijk dat Hubert toen nog

aan mij en aan mijne erfgenamen toegewezen zijne goederen, die hij bij Laxmond en Lanxmeer heeft liggen, op denzelfden voet als ze hem toebehooren ;

welke goederen wij te pand zullen houden en bezitten, tot het hem zal gelegen komen ze in te lossen en vrij te maken met 100 pond van de gemelde munt.

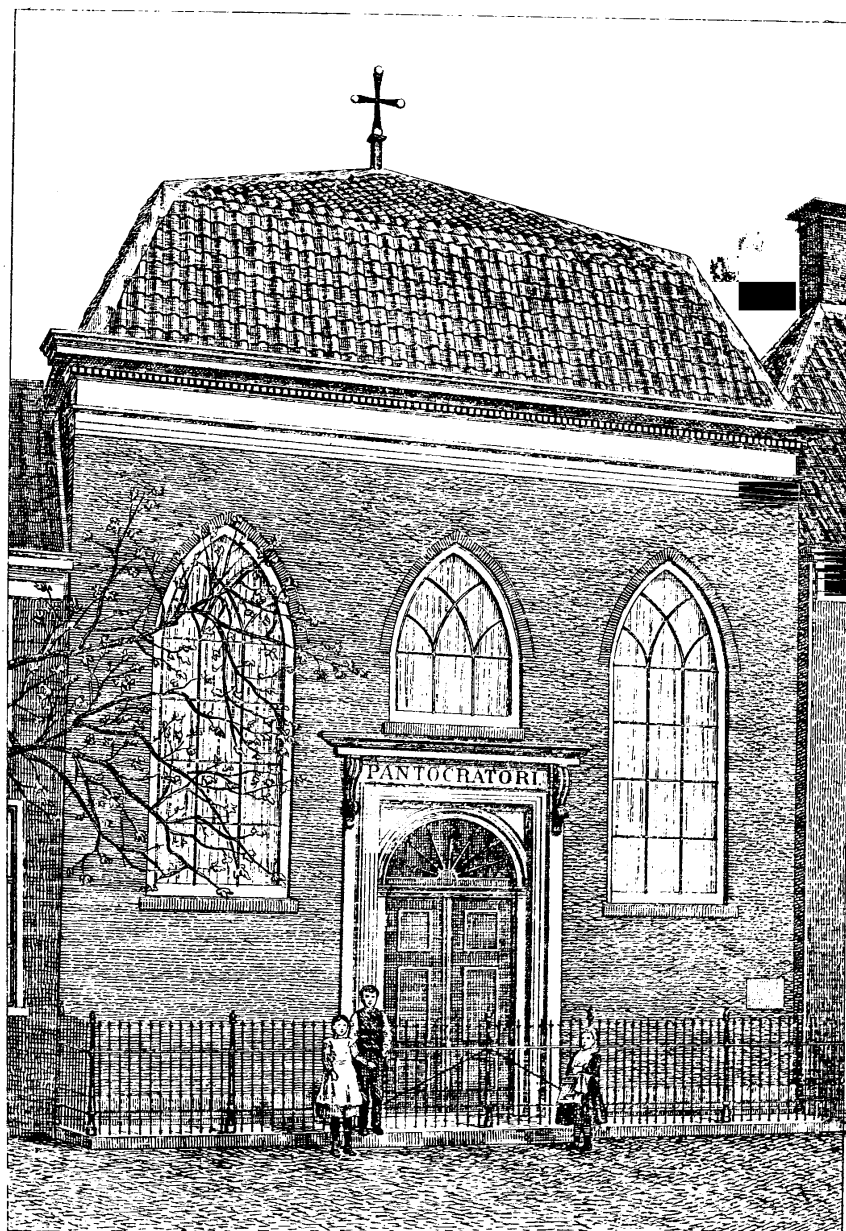
Tot een oorkonde en ter bekrachtiging dezes heb ik goedgevonden mijn zegel aan dezen brief te hangen.

En wij *Zweder van Bosinchem*, Ridder, die over deze akte gestaan hebben (d. i. hierbij getuigen geweest zijn,) hebben op 't verzoek van Hubertus voornoemd, goedgevonden ons zegel aan dezen tegenwoordigen brief te hangen. Gegeven te Nijmegen in 't jaar onzes Heeren 1281, des Vrijdags zijnde de vooravond van 't feest der H. Maagd Cecilia (21 Nov.)

1) Gelderse Gesch. bl. 55, 1 kolom.

2) bl. 81 in de Aanteekening.

3) Dit charter is uitgegeven in *Analekta Matthei* III bl. 454.

O. R. C. KERK. — VARKENSMARKT.

in leven was en Voet stelt dus het sterfjaar van Hubert (1296) verkeerd. Echter wordt zijne vrouw, Clementia, in 1303 weduwe genoemd, dus is zijn dood te plaatsen tusschen 1300 en 1303.

Hieruit blijkt tevens, dat of de echtgenoot van Hubert was niet *Geertruida van Arkel*, of dat hij voor de tweede maal gehuwd moet zijn. Van een tweede huwelijk is geen spoor te ontdekken, dus zal Geertruida *Clementia* moeten zijn.

Nog geeft Voet op dat Jan, Heer van Arkel, aan Everdingen en Zijderveld een vrijen waterafvoer gegeven heeft, die liep van beneden Everdingen tot Schoonderwoerd, en in de Zederik loosde; deze bracht dan 't overtollige water bij Ameide in de Lek en aan den Dam (den tegenwoordigen Arkelschen Dam, nabij Gorkum) in de Linge. (of 't Langewater.) Deze watergang wordt als nu *den Huibert* genaamd. Dit is een abuis. Het desbetreffende stuk, uitgegeven in het meer genoemde Oorkondenboek van Sloet (No. 1073 *bis*), dat zich bevindt in het archief van het hoogheemraadschap der Vijfheerenlanden te Vianen, heeft geen betrekking op den „Huibert“, doch op een watergang beneden de Poldersteeg. De *Huibert* dagteekent eerst van 1312¹⁾.

Johan of *Jan* I volgde op. Van zijn vader had hij geleerd de heerlijkheid te vergrooten en krachtiger maken: hij toonde zich hierin een waardig opvolger.

Hij trad in 't huwelijk met *Margaretha* de erfdochter van Heer *Gerrit* van *Maurik*. Hierdoor moesten de erfgoederen van Maurik, Eck, Wiel en meer andere aan hem vervallen. Echter weinig tijd te voren, 6 Juni 1297, had deze Heer van Maurik zijn Huis van dien naam tot een Open-huis ²⁾ aan den Graaf van Gelre opgedragen, om het ten Zutphensche leenrechte weer terug te ontvangen.

Reynald, begeerig zijn grondgebied te vergrooten, zijn macht te doen toenemen, zag met leede oogen den Culemborgschen Heer in macht en aanzien wassen. Al spoedig ontstond dan ook verschil tusschen beide Heeren. Deze liep over de pandgoederen te Lanxmere en Laxmonde. Johan had die van zijn vader geërfd en dacht volstrekt niet aan teruggeven. Bovendien, nu weer had hij de aanzienlijke goederen, die zijne echtgenoot hem aangebracht had, bij zijne Heerlijkheid gevoegd. Er moest in voorzien worden, dat Culemborgs Heer zijn voet niet te ver op 't grondgebied van Gelre plantte. Ofschoon Johan in een brief ³⁾ openlijk beloofde (18 Nov. 1306), dat hij zich aan de uitspraak der aangewezen scheidsrechters ⁴⁾ zou onderwerpen, schijnt het, dat het toch niet zoo gemakkelijk ging, tot een goede oplossing te komen.

De zaak bleef voortsleuren tot 1312. Toen werd bepaald, dat Johan be-

1) Mij medegedeeld door den Eerw. Heer J. H. Hofman.

2) Open-huis, zie den opdrachtsbrief van 1301, bl. 31, regel 12 en vervolg der vertaling.

3) Nijhoff, Gedenkwb. Oorkonden No. 87.

4) Van zijn kant Hubert van Vianen, zijn achterneef. Deze Hubert was een zoon van Zweder, een oom van zijn vader, ons voorgekomen in den brief van Nov. 1201. Deze Zweder was waarschijnlijk de eerste historische Heer van Vianen.

loven zou, zijne huizen te Maurik en te Culemborg van den Graaf van Gelre als een Open-huis, ten Zutphensche leenrechte te houden; dat hij de pandgoederen in handen van den Graaf zou overgeeven, en erkennen dat ze ingelost waren; en, wat de broekgronden aanging, dat hij omtrent den eigendom daarvan, de uitspraak des Graven zou afwachten, en zich daaraan onderwerpen.

Reeds in 1307 was de overerving van de Heerlijkheid Maurik op den zoon van Johan van Bosinchem en Margaretha van Maurik goedgekeurd. Johan beloofde in een brief ¹⁾ (op 19 Oct. 1307) zoowel voor zich zelve als voor zijn zoon Hubert, dat hij den burcht Maurik, waarmee Hubert door den Gelderschen Graaf beleend was, als een Open-huis voor den Graaf zou houden en bewaren. Hiermede staat ongetwijfeld in verband het twistpunt omtrent de rechtsspraak. „Wert gecomposeert (overeengekomen), dat die „hooge justitie aan *Gelderlant*, maer het dagelycks gericht aen *Culenburch* soude bliven.“ ²⁾

Onder al dat gewoel en getwist vergat Johan zijn onderdanen niet. Op 't voorbeeld van anderen, die trachtten door goede waterlossingen de bouw- en weigronden te verbeteren, door de landerijen van het lastige kwel- of ander water te verlossen, deed ook onze Heer Johan moeite de Culemborgsche gronden van 't overtollige water te ontlasten. Daartoe verzocht hij met Heer *Gijsbrecht van Caets*, en *Gijsbrecht van Gooy*, zijne zwagers, als getuigen, aan *Jan*, Heer van *Arkel*, een watergang te mogen graven door diens Heerlijkheid tot in de Linge. Voor een goede som geld gelukte dit, en nóg bestaat deze. Door de zoogenaamde *Horn* ontlast zich het water uit het Culemborgsche veld in de Linge. Nog genieten de Culemborgers de voordeelen van de weldaden, die Heer Johan aan hunne voorouders bewees. Doch nog meer, nog in hogere mate verdient hij de dankbare nagedachtenis der Culemborgsche ingezetenen.

Bij alle middeleeuwsche hebbelijkheden en ruwhartigheid waren de menschen kinderlijk vroom. Bewijzen daarvoor zullen ons nog genoeg voorkomen.

Nog steeds moesten de Culemborgers naar Bosinchem om daar hunne godsdienstplichten te gaan vervullen. Voorwaar, die reis was wel wat groot, en een drukkend bezwaar vooral in die tijden, over de toenmalige kleiwegen. Met toestemming van Bisschop Guido van Henegouwen (of Avesnes³⁾) stichtte Johan eene kerk te Culemborg — de St. Barbara-kerk, — die gescheiden werd van de moederkerk te Bosinchem.

Nu behoefden de Culemborgsche ingezetenen om hunne godsdienstplichten te vervullen niet meer de lange en moeitevolle tocht naar Bosinchem te maken en wél verdiende hij daarvoor den dank zijner onderzaten. In den

1) Nijhoff. Gedenk.-Oorkonden. No. 94.

2) Sweder Orgines. bl. 593.

3) Guido van Avesnes, Bisschop van Utrecht 1301-1317.

stichtingsbrief ¹⁾, gegeven daags voor het feest van de geboorte van Johannes den Dooper (23 Juni) 1310, wordt gezegd, „dat ze een Doopkerk zal zijn, „en een Doopvont zal hebben en daarenboven de kerkelijke Sacramenten „zal bedienen aan de Parochianen, dewelke tegenwoordig in de stad Kuilenburg woonen, of daar nadezen zullen woonen.” Slechts één's jaars, op 't feest der kerkwijding, waren de Culemborgers verplicht de moederkerk te Bosinchem te bezoeken en „een kleine offergift, tot verlichtenis hunner zielen aldaar op te draagen„. De eerste bedienaren dezer nieuwe Parochie-kerk zouden zijn *Johan*, bijgenaamd *Kraft*, en *Herman*, priesters te Bosinchem.

Daar, volgens het toen heerschend gebruik, de stichter der kerk het Patronaatsschap ²⁾ daarvan bezat, kwam dit aan onzen Johan toe. Hij echter stond dat af aan het kapittel van St. Jan te Utrecht. Dit had alzoo het recht, wanneer de pastoors-plaats te Culemborg onbezet was, — door vertrek of overlijden, — een pastoor ter benoeming aan den Bisschop voor te dragen. ³⁾

De echtgenoot van Johan, *Margaretha van Maurik*, had hem een zoon geschonken, *Hubert*. Echter niet lang mocht hij haar bezitten; spoedig maakte haar dood hem weduwnaar. Tot een tweede echtgenoot koos hij zich *Petronella*, een dochter van Heer *Zweder van Abcoude*.

't Schijnt dat Hubert niet veel plezier van zijn stiefmoeder had, althans, zijn vader deed ten zijnen behoeve afstand van omtrent de helft zijner bezittingen. „Ende hy (Johan) gaf dien soon die oude stadt ende dat lant „nederwaert liggende, dat dien toebehoorden, ende behielt t'huys mitten „boomgaert, ende *Reeckhoeven*, ende t'lant dair after. Ende in de oude „stadt timmerde *Huybert*, synen soon, (zich) een huys, dair nu 't *Heylich leven* ⁴⁾ „staet, ende hiet dat nieuwe huys.„ ⁵⁾

In dien tusschentijd was ook de Geldersche Graaf omtrent den polder land, waarover deze in 1312 beloofde een besluit te zullen nemen, tot een besluit gekomen. 't Was waar, de Culemborgsche Heeren hadden veel moeite en onkosten besteed, om door waterafvoer, verhooging van den grond en waterkeeringen, dien polder te verbeteren. Wat zou gemakkelijker geweest zijn, dan dien polder voor zijn eigendom te verklaren? Hij deed het dan ook, met deze bepaling, dat Johan dien polder in leen kreeg ten Zutphensche rechte, ⁶⁾ evenals hij zijn kasteel te Culemborg van den Graaf hield ⁷⁾ (30 Juni 1314). In het zelfde jaar, insgelijks op 30 Juni, werd aan Johan's zoon Hubert eenige hoeven lands met tienden en dagelijksch gericht in pandschap gegeven; onder voorwaarde, dat hij ze jaarlijks zou mogen inlossen. Deze goederen waren gelegen te Pavegye, Rietveld en Wouderscamp (of Wommerscamp.)

1) Te vinden in Hist. ofte Beschr. Bisdóm Utrecht II deel bl. 590-593.

2) Patronaatschap eener kerk = het recht om een pastoor ter benoeming voor te dragen.

3) Uit gemelden brief van 1310.

4) Op die plaats is het Weeshuis later gebouwd.

5) *Sweder Origines* bl. 599-600. Merkw. kasteelen IIe deel bl. 375.

6) Ten Zutphensche leenrechte beteekent, dat de naaste bloedverwant opvolgde, onverschillig of 't een man of een vrouw was.

7) *Matth. Analecta* III bl. 591.

Nijhoff Gedenk. I Oorkonden No. 156.

Uit Johan's tweede huwelijk werd hem, onder meer, een zoon, *Johan* ¹⁾, geboren. Hubert, uit het eerste huwelijk, was zeer weinig met dezen halven broeder ingenomen, en toonde zich alles behalve hartelijk tegenover hem.

„Wanneer Jonker Johan, op het hooge huis zijns vaders wonende, in de „stad ter kerke wilde gaan, stond Hubrecht (of Hubert) hem dit niet toe, „en moest hij 't eïngel omgaan in die ander.“ — Die andere kerk was de Lanxmeersche. Destijds was Lanxmeer nog een dorp, voorzien van een kerk, toegewijd aan St. Jan den Dooper.²⁾

Om nu aan de voortdurende twisten tusschen de beide broeders een einde te maken, werden door Johan twee kasteelen gebouwd in de provincie Utrecht (toen 't Sticht genoemd): Woudenberg en Schonauwen, en aan den jongen Johan toegewezen. Hij voerde het Bosinchemsche wapen, met het Culemborgsche in den rechter bovenhoek.

Of al deze uitgaven zijn vermogen overschreden, of dat misschien zijn goed hart hem daartoe bewoog, is mij onbekend, doch in 1318 gaf Johan I aan zijne Culemborgsche ingezetenen het eerste Stadsrecht.

Zulke rechten of privilegien gaven de vorsten meer aan hunne onderdanen, meestal wanneer ze in geldverlegenheid zaten. Met tal van voorbeelden is dat uit de *Vad. Geschiedenis* te bewijzen, en hier overbodig. Voorzeker heeft dit Stadsrecht den Culemborgschen poorters geld, veel geld gekost, doch vermeld wordt dit niet.

Ziehier het bewuste stuk, genomen uit het archief te Culemborg. De afschriften, die Voet, Sweder, of de *Hist. ofte Beschr. van 't Utrechtsche Bisdom* ons geven zijn zeer gebrekkig.

1) Volgens Voet heet hij Hendrik; Sweder, van Lennep en Hofdijk noemen hem Johan.

2) *Hist. ofte Beschr. Utrechtsche Bisdom* II bl. 598.

Eerste Stadsrecht, gegeven door Johan I, Heer van Culemborg.

6 December 1318.

Alle den ghenen die desen brief su(l)len sien of horen lesen: Ic Jhan van Bosinchem, knaep, doe cont, dat ic, bi rade miirre maghe ende miirre vriende, bi minen vrien wille hebbe ghegheven en(de) gheve mit desen tieghenwordighen brieve voer mi en(de) voer alle mine nacomelinghe, den porteren te Culenborg, en(de) alle den ghenen die na hem comen, porter aldaer, om trouwen dienst, die si mi ghedaen hebben, en(de) vrienſchap, en(de) die ic noch aen hem betrouwe, dusghedane voerdeel en(de) vriheyt ewelike ende erfliik te duren, alse hiir na bescreven staet:

Ten eersten, dat men in minen gherichten enghenen porter te campe aenspreken en mach.

Voert en sal ic mine port(er) noch bescatten noch beden, ten si dat mi kenliik noet aen ligghe van orloghe van hilike of van andren sulken saken, wat scepen docht dat mi noet dede, so mocht ic bidden bi rade der scepen, en(de) men soude mi tonen bi rade der scepen.

Voert buten der port en mach men enghenen porter besetten noch beclaghen noch hoer goet in minen ghericht, ten si van veltscade; ghesciede

Aan allen, die dezen brief zullen zien of hooren lezen maak ik, Johan van Bosinchem, Knaap, bekend, dat ik na ingewonnen raad van mijne familieleden en mijne vrienden, met vrijen wil heb gegeven en geef met dezen brief, zoowel voor mij, als voor mijne nakomelingen aan de Culemborgsche burgers en hunne nakomelingen, burgers aldaar, om de trouwe diensten en vrienſchap, die zij mij bewezen hebben, en die ik nog van hen verwacht, zoodanige voordeelen en vrijheden, eeuwig en erfelijk te duren, zooals hier volgen:

Ten eerste mag men in mijn rechtsgebied geen burger dwingen tot een tweegevecht.

Verder zal ik mijne burgers geen schattingen of belastingen vragen, indien mij niet klaarblijkelijk de nood daartoe dwingt, bijvoorbeeld door oorlog, huwelijk, of andere dergelijke zaken, waarvan de schepenen oordeelen, dat zij mij drukken (geldelijk); dan zal ik mogen vragen (geld!) en de burgers zullen mij dat voldoen, volgens de uitspraak der schepenen.

Verder, men mag geen burger buiten de poort aanklagen, noch de hand leggen op hem, of zijn goed, voor zooverre dit binnen mijn rechtsgebied

die, des soudemen te recht staen, daer die scade ghesiet ware.

Voert en sal ic enghenen porter coremede nemen, die binnen der porten wonachtich es.

Voert mine porter van Culenborch en solen gheen tolne gheven in minen jaermarcken van wat goede dat si copen of vercopen.

Voert so ghevic minen port(er)en almine hofsteden, also alse gheleghen siin, tenen erfliken pacht ewelike te duren; en(de) so wie dat siinen erfpacht v(er)coft, die sal den eyghendoem gheven voer minen richter en(de) voer vier scepen.

Voert waer dat een porter storve, die kinder after hem liet, so soude die outste knecht, waer daer enich, en(de) en waer daer geen, so soude die outste dochter den erfpacht behouden en(de) dat soude si of hi den andren verguoden bi scepen.

Voert en salic ghenen porter aentasten aen siin liif of aen siin goet, hi en si brokich; en(de) es hi brokich, nochtan en sal ic hen niet aentasten, eest dat hi sine broke v(er)borghen mach en(de) wille, also dat mi dunct dat ic seker ben.

Dese voerscreven vriheyte hebbic ghegheven desen port(er)en, behouden miins ghevolghes van clocken gheslaghe en de mirre hervarde; wie oec die versate, die waers up drie pont; gheviel oec dienst of cost te done in mirre haervarde van den porteren, dien cost soude die meyne port doen bi rade der scepen.

geschiedt, tenzij van veldschade. Als deze wordt aangericht, dan zal de misdadiger moeten terechtstaan, waar de schade toegebracht is.

Verder, zal ik van geen burger, die binnen de poort woont keurmede ¹⁾ vorderen.

Verder, mijne Culemborgsche burgers zullen op mijne jaarmarkten, van het geen zij koopen of verkoopen, geen tol (belasting) behoeven te betalen.

Verder, geef ik aan mijne burgers al mijne hofsteden in erfpacht, eeuwig te duren; wie zijn erfpacht verkoopt, zal de overdracht doen voor mijn rechter (schout) en vier schepenen.

Verder, indien een burger sterft, en kinderen achterlaat, dan zal de oudste zoon, als er een is, en de oudste dochter, als er geen zoons zijn, de erfpacht behouden en aan de andere kinderen, volgens uitspraak der schepenen, vergoeding geven.

Verder, zal ik geen burger gevangen zetten, of zijn goed afnemen, hij zij misdadiger of niet, als hij borg kan stellen voor zijn goed gedrag, zoodat ik er geen nadeel van te vreezen heb.

De bovengenoemde vrijheden heb ik aan de burgers gegeven behoudende echter mijn recht van klokslag, ²⁾ en mijn heervaarde; wie nalatig daarin blijft, zal drie pond verbeuren.

Indien het noodig is dienst te doen of bij te dragen in de kosten mijner heervaarde, zullen de burgers dat doen volgens de uitspraak der schepenen.

1) De Heer had het recht, volgens de keurmede, bij overlijden het beste pand uit den boedel weg te nemen; hiervan worden in dit artikel, de burgers vrij gelaten.

2) De burgers of poorters waren allen verplicht, indien de Heer hen bij klokslag opriep, hem gewapend in zijn oorlog, twist of dergelijke te volgen, en alle geweld te helpen keeren.

Voert die doetslach dede binnen der port, dat God v(er)bieden moet : liif tiegen liif en(de) half tgoet, beyde tot sheren genaden, en(de) dat voert te richten alse scepen wisen dat recht is, en de te voren uten guode, dat mi toebeboert, tien pont der porten.

Voert van lemp ten en(de) vancoerwonden binnen der port, ~~vijf~~ pont te coer.

Voert wie enen porter wapeldrenket, die waers op vijf pont te coer ; wie vecter worde binnen der port en(de) bloetwonden sloghe, die waers up drie pont te coer.

Wie oec vechter worde met vuusten, up een pont waer hiis te coer.

Ende dese beteringhe van lemp ten, van coerwonden, van wapeldrenkinghe, van bloetwonden en(de) van vuustenslaghe sal men te minen secghen betren den ghenen die mesdaen waer, of mirre nacomelinghe of desgheens die heer waer van der porten ; en(de) en dadiet oec niet betren den ghenen die mesdaen waer, alse hier voerscreven is, ic soudt richten alse scepen wiiden dat recht waer.

Voert wie suerde, kniif, fatsoen of enich ghescheyde wapen toge binnen der port om quaet mede te done, en(de) hi daer niet mede en dade, die waers up een pont te coer.

Voert waer porter onderlinghe vochten, te welker stede dat waer, si souden hoer coren gelden in allen punten gheliic oft in die porte ware.

Voert wie huussokinghe dade binnen der port in erren moede met voersetten

Wie een doodslag doet binnen de poort, (wat God verhoede) hij verbeurt zijn levèn en zijn halve bezitting ; de Heer heeft echter het recht genade te geven ; het vonnis zal door de schepenen uitgesproken worden, zooals recht is, en deze zullen uit het mij toevallend goed (boete) tien pond voor de stad vorderen.

Verder, vijf pond als boete voor 't toebrengen van leemten of keurwonden ¹⁾

Verder, wie een burger drank in 't aangezicht smijt, (wapeldrenkt) verbeurt vijf pond ; wie binnen de poort vechten een bloedende wonde toebrengh, verbeurt drie pond.

Wie met vuisten slaat verbeurt één pond.

En dengenen, wien men leemten, keurwonden, bloedende wonden, vuistslagen toegebracht heeft of drank in 't aangezicht heeft gesmeten, zal men schadeloosstelling geven, volgens mijn uitspraak of die mijner nakomelingen of van dengene, die Heer van de stad zal zijn. En indien ik geen schadeloosstelling eischte voor den beleedigde, dan zou ik recht doen naar de uitspraak der schepenen.

Verder, wie in de stad een zwaard, kniif, fatsoen of eenig ander scherp wapen trekt, om daarmee kwaad te doen, zonder kwaad te doen, verbeurt één pond.

Verder, als de burgers onderling vechten, wáár het ook zij, zij zullen in de boeten vervallen, als of zij in de stad vechten.

Verder wie in huis dringt met voorbedachte rade om kwaad te doen, wat

¹⁾ Leemte = verminking en keurwonde = een wonde die gemeten kon worden — meestal een vingerlid lang en een nagel diep. — Nageldiep zal wel beteekenen, de dikte van een nagel.

dinghen om quaet te doene, dat men met scepen of met tuen porteren toe brenghen mocht also recht ware, die waers up tien pont te coer; en(de) die soude die ghene ghelden, die die reyse sine waer, hadde hi also vele; ende hadde hi niet so vele, so soudent sine hulper ghelden.

Voert wie den andren dief, morde-naer, of verrader sculde die waers op drie pont te coer, hi en mocht toe brenghen ho hiit sculdich waer te doen; en(de) wie den andren loechende in nersten moede, di waers up vijf scillinghe te coer.

Voert worde yemant vechten binnen der port, eyscede daer richter of scepen of porter enen vrede, dien soude men gheven; wie des weygerde, daer ment hoerde van scepen of van tuen porteren, also dicke als men dien vrede eyschede en(de) die des weygherde, also dicke also hiis weygherde, also menich vijf pont verboerde hi te coeren; ende der porten vrede sal duren drie vertennacht, op dat men dien vrede telken viertiennachten vernie.

Voert voer gherichte te spreken van scade en(de) van scoude also recht is en(de) een onscout daer af te doene met enre hant opten heylighen, ten si datment met scepen bereden mach; en(de) wat men mit scepen bereden mach, dat sal men den clagheren uutpanden thoren daghen aen panden den derden penninc beter dan die hoofstole; en(de) worden die pande binnen viertiennachten daer na niet ghelostat, si bleven verloren, dan mach ic hebben minen coer een atinael, weder ic die pande loesen wil voer dien hoofstoel, daer si voer ghepant

men met een scepen of twee burgers kan bewijzen, naar recht, verbeurt tien pond, en deze boete zal moeten betaald worden door dengene ten wiens behoefte die indrang geschiedt, als hij namelijk zóóveel (tien pond) bezit; in 't tegenovergesteld geval moeten de helpers betalen.

Wie een ander uitscheldt voor dief, moordenaar of verrader wordt beboet met drie pond, als hij dat niet bewijzen kan, zooals hij dat verschuldigd is; en wie een ander moedwillig tot leugenaar maakt zal met vijf schellingen beboet worden.

Als iemand in de stad vecht, en de schout, een scepen of burgers vrede eischen, dan moet die vrede gegeven worden; wie dezen eisch van een scepen of van twee poorters hoorde en weigerde, zal even zoo vele malen als hij weigert, vijf pond verbeuren. De Stadsvrede zal driemaal veertien nachten (dagen) duren ingeval hij elke veertien nachten (dagen) vernieuwd wordt.

Verder, voor het gerecht zal men getuigen over schade en schuld naar recht, alsmede zijn onschuld betuigen met de hand op het heilige (boek), behalve als men de schepenen overtuigen kan, en wat men aan de schepenen tot klaarheid gebracht heeft, zal aan den aanklager uitgepand worden op den door hen bepaalden dag, aan eigendommen (panden), die een derde meer waard zijn dan de hoofdsom; worden de panden binnen veertien nachten daarna niet ingelost, dan zijn ze verloren; ik behoud dan één dag de keuze, of ik de panden inlossen wil

siin, dan ic se den clagheren laten wil; en(de) waere oec geen goet aen te panden, men souden panden aent liif en(de) dien man of wiif te leveren in minen gherecht, daer die clagher woude, dat hiis seker ware.

En(de) wie pantweringhe dade die waers up drie pont; en(de) dat mach hi doen drie daghe over een, en(de) elcs daghes op drie pont te coren; en(de) wederstonde hiit niet binnen desen drien daghen metten recht, die pantweringhe ghedaen hadde, men soude utpanden dat hoeftghelt den clagher over duers nacht ¹⁾; en(de) dese coren also dicke alse hiise v(er)-boert hevet; beviel oec dander, hisoude dese coren ghelden, also dicke alse hi onrechte pandinghe gheverghet hevet.

Voert al asiis die scepen setten binnen der port bi minen rade van woeckerande goede of comanscap, dat die blivet der porten, hoer orbaer mede te done en(de) daer en heb ic niet rechts toe.

En(de) voert van wat goede dat men asiis ghevet, dat sal die rechter utpanden, also verre alse hiit ghiet, diet sculdich es; en(de) waer hiis niet enghiet, daar sal hi een recht voer doen sonder vertrech.

Voert en mach en gheen man den andren in siin goet setten noch gheven dieghene diement ghevet of diemer insettet hinc maket te voren waerten heylighen voer den richter en(de) voer scepen, datmen hem daer also vele sculdich is oft in bortochten voer sta, also dat goet werdich is, datmen hem

voor de som, waarvoor ze in pand genomen zijn, dan wel ze aan den aanklager laten. Indien er geen goed uit te panden is, dan zal men aan den persoon zelf panden; — man of vrouw aan mijn gerecht overleveren, ten genoegte des aanklagers.

Wie de panding belet, heeft een boete van drie pond. Dat mag de aangeklaagde drie dagen achtereen doen, elken dag op een boete van drie pond. Kan hij in drie dagen niet in rechten de onrechtvaardigheid der uitpanding bewijzen, dan zal men den klager de som utpanden en de boete, zoo dikwijls hij die verbeurd heeft, binnen drie dagen; werd de andere (de aanklager) in 't ongelijk gesteld, dan zal hij de boeten betalen, zoo dikwijls, als hij onrechtvaardige uitpanding gevraagd heeft.

Verder, alle accijnsen die de schepenen vaststellen in de stad, met mijne goedkeuring, van welke goedederen of handelswaren dat het zij, die blijft ten nutte der gemeente en daarop heb ik geen recht.

Verder van de goederen waarvan accijns verschuldigd is, zal de rechter die afvragen, zoover men bekend die schuldig te zijn, en als men zegt, die niet schuldig te zijn, zal men zich dadelijk met een eed moeten zuiveren.

Verder, niemand mag een ander zijn bezitting overdoen, wie dat ook zij, of hij moet eerst voor rechter en schepenen verklaren op het heilige (boek), dat hij zooveel, als het goed waard is, schuldig is of in borgtochten heeft te betalen; alle list buiten gesloten:

¹⁾ Over duers nacht = binnen drie dagen.

daer gheven sal of insetten, sonder alrehande archeyt.

Voert een dagheliics ban is drie scillinghe; wanneer die rechter selve pandet binnen der porten van verplo-ghenre scout daer sal hi af hebben sees penninghe; en(de) waer die richter pandet van verwonre scout mit claghen voer gherichte, des sal hi hebben enen daghelixen ban.

Voert wie uter porten voer bi daghe of bi nacht van siins selves weghe, om roven, om bernen, om stelen of enich quaetheyt te done, daer hi vriende mede verwracht, die soude buten der porten en(de) mine lande bliven tent hi dat v(er)beter¹ hadde te minen seghe en(de) ter scepen.

Voert waer enich porter storve en(de) die onmundighe kinder after liet, die monbaer metten rechte daer af waer, die soude metten rechter of mit scepen of voer den richter en(de) voer scepen dat versekeren, waerdaerrurende goet, dat niet targheren tent die kinder selve mundich waren, en(de) dat goet soude men hem werdighen bi scepen; en(de) en woude hi dies niet doen, die naghel-naest dar na, mochte dese kindre monbaren, op dat hi dese sekerheyt dade, alse hier voerbeschreven is.

Voert waer dat yement binnen deser porten storve, die onmundighe kind(er) after liet, die ghenen rechten monbaer en hadden, die soudie vermunden. Wie oec storve in mirre porten en(de) enghenen rechten erfname en hadde, dat goet solen miin richter en(de) mine scepen werdighen en(de) houden jaer en(de) dach¹); coemt daeryement binnen

Verder, een dagelijksche (gewone) boete is drie schellingen; als de rechter pandt binnen de stad van toegewezen schuld, daarvan zal hij zes penningen hebben; als de rechter pandt van verwonnen schuld, daarvan zal hij een dagelijksche boete genieten.

Verder, wie op eigen gezag de poort uittrekt bij dag of nacht, om te gaan rooven, brand stichten, stelen of eenig ander kwaad te doen, waardoor hij vrienden (= niet vijanden van Culemborg) benadeelde, hij zal buiten de stad en buiten mijn land blijven, totdat hij daarvoorschadeloosstelling gegeven heeft naar de uitspraak van mij en de schepenen.

Verder, als een burger sterft en minderjarige kinderen nalaat, dan zal de rechte voogd voor den rechter of voor de schepenen of voor beiden komen verklaren dat hij, als er roerend goed is, dat niet zal benadeelen, tot de kinderen meerderjarig zijn; dat goed zal men waardeeren voor de schepenen; wil hij dat niet doen, de op hem volgende nabestaande zal die kinderen in voogdijschap hebben, in geval deze laatste verklaren wil als hiervoor beschreven is.

Verder, indien iemand in de stad komt te overlijden die minderjarige kinderen nalaat, zonder voogd te hebben, dan zal ik die kinderen in voogdijschap nemen. Sterft iemand in mijne stad zonder rechte erfgenamen, dan zullen mijn rechter en mijne schepenen de erfenis waardeeren en bestieren, jaar en dag; komt iemand binnen

1) Jaer en dag — 1 jaar en 6 weken. — Kemps—Gorkum bl. 117.

jaer en(de) binnen daghe, die seghet dat hirecht erfname is en(de) metten rechte toebrochte, dien soudemen dit goet antwoorden; en(de) en quaemoec niemant binnen jaer en(de) binnen daghe die recht erfname ware, so sal miin richter en(de) mine scepen mi dat goed antwoorden.

Voert wanneer dat ic scepen kise of sette in die porte, op wien dat ic kise of sette, en(de) die dat weder seyde die waers up viif pont.

Voert, wie scepen weder seyde, die soude elken scepen gheven een pont en(de) mi also vele alse al den scepen, het en ware dat hi in den rechte volstonde.

Voert waer scepen vondenis buten soeken souden tuschen tuier man tale, die daer in beviele, die soude den scepen horen kost te voren uutreyken, en(de) hoer boten alse hier voerscreven is.

Voert so wie enen andren doet besetten in der porten tot Culenborch, die sal hem siins rechts versien aen den richt(er); en(de) die richter sal hem dies mans also scker doen dat hiis scker si en(de) hi den ghenen richten mach dien doet besetten, also verre als hi mach, sonder argelist.

Voert so wie den richter en(de) den scepen niet en helpe, alse siis vermaenden, die waers up drie pont ter coer, also dat gherichte te sterken.

Voert gheviel oec den scepen oordeel te deylen of dedinghe des si niet wiis en waren noch hier werden en conden sonder archeyt, si soudent soeken tArnem, en(de) daarna te deylen en(de) te doen alse daer recht en(de) ghewont is.

jaar en dag, die beweert de rechte erfgenaam te zijn, en dat rechterlijk kan bewijzen, dien zal men het goed overgeven; komt niemand binnen jaar en dag als rechte erfgenaam, dan zullen mijn rechter en mijne schepenen mij dat goed overgeven.

Verder, wanneer ik iemand in de stad tot schepen benoem, en hij die benoeming niet aanneemt, verbeurt hij vijf pond.

Verder, wie een schepen tegenspreekt zal elken schepen een pond geven en zooveel aan mij, als aan al de schepenen, alsof de schepenen voltallig waren.

Verder, als de schepenen (inlichting over) een vonnis in een rechtsgeding buiten (Culemborg) gaan zoeken, dan zullen hun te voren de kosten betaald worden, en de boeten als boven beschreven staat.

Verder, indien iemand de hand wil leggen op een ander, dan zal hij recht zoeken bij den rechter; deze zal dien man recht verschaffen, zoover hij kan en mag, zoodat die man er geen na-deel bij heeft, alle listen buitengesloten.

Verder, als de rechter en de schepenen iemand aanmanen hen te helpen om 't gerecht te sterken, en hij dit weigert, dan verbeurt hij drie pond.

Verder, indien in een rechtsgeding het geval zich voordeed, dat de schepenen, niet wijs genoeg waren, noch hier kunnen worden, zonder kwade trouw, om een vonnis te vellen, dan zullen zij dat te Arnhem gaan onderzoeken, en uitspreken zooals daar recht en gewoonte is.

Waer oec in die porte ghebrec van scepen van sterven, of dat hoer jaer omme comen ware, en(de) dander scepen niet sitten en wouden te recht, si en hadde hoer volle, en(de) ic binnen lants of niet tieghenwordich en ware, miin richter mocht scepen setten, die daer ghebraken, met ninen opennen brieven, die hem docht dat der porten orbaerlic waren, gheliic of ic daer selve tieghenwordich waer.

Voert al dese voerscreven coren en(de) boten sal ic hebben tuedeel en(de) die porte terdendeel; en(de) die salmen nemen waer mense mitscepen of met tuen porteren bereden mach.

Voert hebbic ghegheven en(de) gheve, dat men niemant binnen der vriheyt der porten van Culemborg te campe aanspreken en mach, wie dat hi si, wan dat hi coempt, of wat brokedat hi hevet, also langhe also hi daer binnen is.

En(de) opdat alle dese voerscreven vriheyt en(de) voerdeel en(de) recht, en(de) alle punten die hier boven bescreven staen, desen porteren te Culenborch en(de) alle den ghenen die na hem comen, porter aldaer, stade en(de) vast blive en(de) onghewanket eweliic en(de) erfliic te duren voer mi en(de) voer mine nacomelinghe, alle sonder archeyt, so hebbic desen porteren van Culenborch desen brief beseghelt met minen segghel teerre orkonde alle deser voerscrevenre stucken en(de) punten; en(de) hebbe ghebeden eraftighe lude, mine lieve maghe, also Hubrecht minen outsten soen, Sueder van Vianen, Ghisebrecht van Kaets, Jhan

Indien de schepenen door sterven of aftreden der leden — niet te recht willen zitten, omdat zij geen volle schepenbank vormen, en ik afwezig ben, dan zal de rechter, naar mijn open brief, de ontbrekende schepenen benoemen, als zij, naar des rechters oordeel, dienstbaar zullen kunnen zijn ten nutte der stad, even alsof ik de benoeming doe.

Verder, van al de opgenoemde boeten zal ik ontvangen twee derde en de stad een derde; die (boete) zal men vorderen, waar men ze met schepenen of twee burgers getuigen kan, (verdiend te zijn.)

Verder, heb ik gegeven en geef ik (het voorrecht, de verordening), dat men niemand binnen de vrijheid van de Stad Culemborg dwingen mag tot een tweegevecht, wie hij ook zij, van waar hij ook kome, of welke misdaad hij ook moge bedreven hebben, zoolang hij in 't Culemborgsche rechtsgebied zich bevindt.

En, opdat al de opgenoemde vrijheden, voordeelen en rechten, en alles wat hier boven beschreven staat, voor de burgers, en hunne nakomelingen, insgelijks burgers alhier, onwrikbaar zullen blijven en stand zullen houden, eeuwig en erfelijk onaantastbaar zullen zijn voor mij en mijne nakomelingen, alles zonder kwade trouw, heb ik den burgers van Culemborg dezen brief met mijn zegel bekrachtigd, tot een erkenning van al deze opgenoemde vrijheden: ook heb ik aan de eer(bied)-waardige lieden, mijne beminde bloedverwanten n. l. *Hubrecht*, mijn oudsten zoon, *Zweder van Vianen*, *Gijsbrecht van Caets*, *Johan van Lienden*, *Gerrit*

van Linden, Gerraet van Rossem, dat si desen brief mede beseghelt hebben tenen orkonde, om die meerre sekerheyt.

En(de) wie Hubrecht Jans soen, Sucder van Vianen, Gisebrecht van Kaets, Jhan van Liinden, Gerraet van Rossem lien dies dat wie om beden wille Jhans van Bosinchem ons vader en(de) ons neven desen brief beseghelt hebben mit onsen seghelen, tenen orkonde alre voercrevenre vorwarden.

Gegheven int jaer ons heren dusent drie hondert en(de) achtiene, up Sente Nycolaus-dach.

(Naar 't oorspronkelijk perkament, voorzien met zes uithangende zegels. Alle zes zegels voortreffelijk bewaard.)

van Rossum verzocht, tot getuigenis der waarheid, dezen brief mede te bezegelen.

En wij *Hubrecht, Johan's zoon, Zveder van Vianen, Gijsbrecht van Caets, Johan van Lienden, Gerrit van Rossum*, hebben toegestemd in 't verzoek van *Johan van Bosinchem*, onzen vader en onzen neef, en dezen brief met onze zegels bekrachtigd tot een getuigenis der waarheid van al de opgenoemde voorrechten.

Gegeven in 't jaar onzes Heeren 1318 op St. Nicolaas-dag.

Wat in 't oorspronkelijke tusschen () staat is afgekort, doch de daarvoor bestemde teekenen ontbraken ter drukkerij. Het plaatsen der leesteekens en hoofdletters, benevens de indeeling is van mij. Oorspronkelijk is alles achter elkaar doorgeschreven op 49 regels.

Den lezer wordt verzocht de y in het woord vyf op bl. 39 regel 9, te willen veranderen in ii, mij bij de correctie ontsnapt.
Schr.

Ziedaar dan de eerste voorrechten en vrijheden aan de Culemborgers geschonken. En welke? Schouderophalend lezen en herlezen wij ze en vragen ons af, of dat nu voorrechten en vrijheden waren, om trotsch op te zijn. Doch dan vergeten we, dat tusschen ons en dezen giftbrief een zestal eeuwen liggen, eeuwen van vooruitgang en beschaving, ook wat het lot en de vrijheid der menschen betreft. Met recht waren onze voorvaderen trotsch op dit handvest, en zuinig, als een dierbare schat, is het perkament in het Archief bewaard. Zulk een gebeurtenis komt slechts éénmaal in de geschiedenis van de burgers eener stad voor. Die opheffing en verheffing van werktuigen tot menschen, slechts éénmaal kan dat geschieden. En daarom is dit handvest ons nòg merkwaardig. Doch in nog meer opzichten verdient het onze aandacht. Voor geleerden, om een blik te slaan in het leven, den bouw, den groei onzer taal, voor ons tevens, om een blik te slaan in het leven, de zeden en gewoonten der toenmalige menschen.

Of zijn ze niet sprekend, die verordeningen en straffen? Is het u niet duidelijk, dat de twisten tusschen de menschen van vóór 1318 eenvoudig met de vuist werden beslecht? Dat de twistzoekenden of hatenden deuren en vensters opentrapten, dikwijls gesterkt door geleende armen of door die van één of meer hatenden? Staat er niet duidelijk, dat vroeger de menschen slechts leefden en werkten om en voor den Heer? Geeft het u geen stof tot tevredenheid en dankbaarheid, als ge leest van de keurmede, die den Heer bij overlijden van den keurmedige het beste pand uit den boedel toeweest of een afgekapte hand, en gij u aan zulk een wreede en onmenschelijke wet niet behoeft te onderwerpen? En zouden onze voorvaderen dan niet verheugd geweest zijn? Nu, nu wisten ze, dat ze leefden ook voor zich zelve! Nu hadden de tot burgers, tot poorters verheven slaven er belang bij, door doelmatige en onophoudelijke bewerking, door bemesting en waterafvoer, door besproeiing en drooglegging den grond tot vruchtbaarheid en dubbele teelkracht te dwingen. Elk wordt nu in de gelegenheid gesteld, zich een vermogen, hetzij klein of groot, te verwerven, en dit na een zwogend en werkzaam leven in stille rust te genieten of aan zijn kinderen na te laten. Een nieuw tijdperk is nu ingetreden; nieuw voor de menschen, nieuw voor handel en nijverheid, nieuw voor bouw- en weiland, nieuw voor dijkwezen, voor wegen en wateren, nieuw voor ambachten en bedrijven, nieuw in alle opzichten. En Heer, onderdanen en bezittingen — allen en alles voeren er wel bij. Met gulden letteren verdient dan ook dit jaar en dit *Eerste Stadsrecht* een plaats in de geschiedenis onzer stad. Van nu af, is er verbetering te wachten. Mocht vroeger de Heer waterleidingen graven, en er zich op beroemen dat hij veel gedaan had tot verbetering van den grond,¹⁾ nu zullen zijne onderdanen hem dit uit de hand nemen, en 't zal blijken, dat 't kinderspel was, bij hetgeen zij wrochten zullen. De eerste stap is gezet op de baan der vrijheid; 't zal niet de laatste zijn! Onvermengd was hun vreugde niet. De poort stond open voor allerlei soort misdadigers die, als zij zich slechts binnen Culemborg's rechtsgebied wilden voegen naar den wil van den Heer, daar gerust en veilig mochten leven. Juist zij waren minder geschikt om het zedelijk leven bij de ingezetenen te verbeteren, hunne harten te veredelen, en zoodoende meer ontvankelijk te doen worden voor ware beschaving.

Doch hunne vrijheid is thans gewaarborgd, en dit stemt hen tot vreugde: zij vergeten gaarne dat schaduwvlekje, dat aan den horizon van hun geluk drijft, liever nog, zij zien 't niet eens, denken er niet eens aan. Van nu af ontwikkelt zich langzamerhand DE GEMEENTE, DE POORTE. De burgers hebben het recht verworven over hun eigendom te beschikken; belastingen kunnen slechts gevorderd worden, als schepenen die noodig oordeelen, een soort rechtspleging volgens een bepaalde wet is ingesteld, en voor onvoorziene, buitengewone gevallen zal de vierschaar zich te rade begeven naar Arnhem.

¹⁾ Nijhoff Gedenkw. I. Oorkonden. No. 69 en Analecta, Mathei III bl. 184.

Markten en kernissen worden ingesteld, de handel breidt zich uit, zóó zelfs, dat ruim 100 jaar later de Culemborgers reeds gunstig aangeschreven staan op de markt te Calais en daar aanzienlijke voorrechten verwerven. De rijkdom neemt een aanvang en lokt menigeen uit, zich het poortersrecht te Culemborg te verwerven door zijne 8 gulden 8 stuivers te storten. Huizen worden aangebouwd, de bevolking neemt toe. Wel zijn de huizen nog meestal van hout, met zacht dak (riet of stroo) gedekt, inwendig van weinig gemakken voorzien, ver van elkaar gebouwd, opdat elk van af zijn eigen grond zijn huis beklimmen kan, en de bureu van den drup geen overlast hebben, doch verbeterd zijn de menschen, en kalm wandelen ze op de rustdagen in de lommerrijke dreven of rusten na hun arbeid uit op de banken naast de deur, aan den voorgevel vastgetimmerd. De straten zijn nog onbedekt; des zomers wordt de ademhaling belet door de stofvolken, die voor de voeten der voorbijgangers of der spelende kinderen opdwarrelen, op regendagen kletsen en baden de nijvere burgers vol haast door den modder. Meestal zijn de huizen nog van weinig vensters voorzien; deze laten dan nog slechts heel spaarzaam het licht door, aangezien het dikke groene glas of, wat nog meestal voorkomt, het geolied papier, 'thoorn of 't linnen de doorstraling van het licht te veel belemmeren.

Wat de ontwikkeling der menschen aangaat, er bestaan hiervoor geen aanwijzingen; we zullen ons dus tevreden moeten stellen met hetgeen des aangaande geldig was voor andere streken en steden. Lezen en schrijven was bijna uitsluitend van geestelijken alleen te wachten. Zelfs bij Edelen was deze kunst nog vrij zeldzaam. Wat zouden die arme slafelijke menschen met die wetenschap ook doen? Doch nu verandert de toestand: nu wordt het een behoefte voor de poorters, lezen en schrijven te kunnen.

Wat de bouwkunst betreft, ook hiervan is ons weinig of niets bekend, en moeten we ons tot dezelfde bron wenden: vergelijking met andere steden. De bouwstoffen waren voornamelijk, bijna uitsluitend, hout. De gevels der huizen liepen meest in een punt uit; de tweede verdieping stak voor de eerste uit, zoodat de kromme bochtige straten aan de toppen der huizen nauwer waren, dan aan de voeten. Daardoor werd aan de zon nagenoeg geheel belet, hare weldoende en zuiverende stralen op de meestal vuile en morsige klei-straten (als ik ze zoo noemen mag) te verspreiden. Wat bovendien het morsige zeer verhoogde, was, dat varkenscotten en kippenrennen meest voor aan de straat gevonden werden, benevens die vertrekjes, die, ja voor elk mensch onmisbaar zijn, doch door ons zoo goed mogelijk worden verstopt. Intusschen dit alles schijnt aan de gezondheid der menschen zeer weinig geschaad te hebben, want de enkele ons nagelaten schilderijen uit dien tijd vertoonen ons niet dan blozende aangezichten. Het krachtige bier schijnt hun goed gesmaakt te hebben, want de bekers en kroezen, daartoe dienende zijn verbazend groot. Ook wijn was geen zeldzame drank: echter de wijn- en bierhuizen zijn wel zeldzaam.

Intusschen — gelijk een bron, éénumaal ontsprongen, van alle zijden als 't ware andere kleinere bronnen naar zich toetrekt om te zamen eene krachtige, weldoende en zegenverspreidende stroom te worden, zoo ook riep de weldoende bron der vrijheid andere vrijheden te voorschijn, die zich tot een krachten, weldoenden, zegenrijken en zegenverspreidenden stroom vereenigden: een vrijen, ontwikkelden, nijveren, vermogenden, krachten burgerstand. Niet in éens, — neen, jaren waren daartoe noodig, doch de bron is ontsprongen!

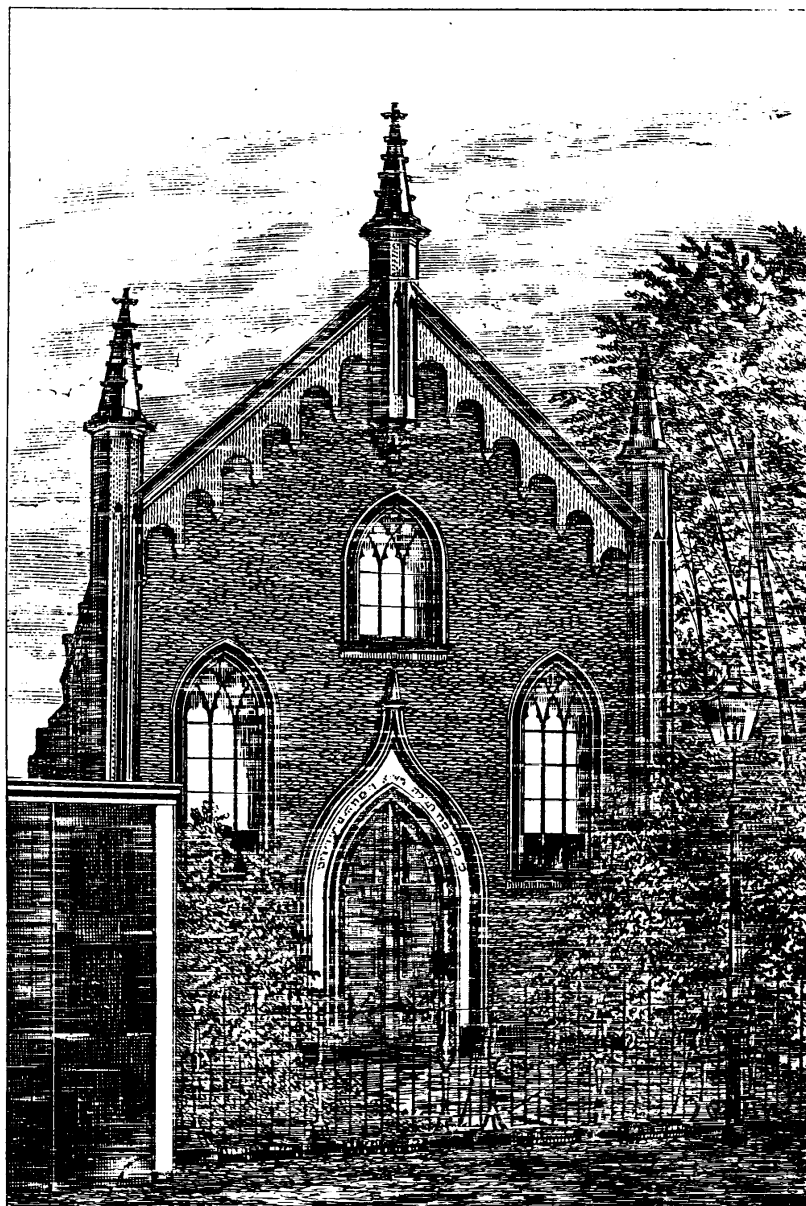
HOOFDSTUK III.

Johan was zeer bevriend met den Graaf van Holland, destijds Jan II. Reeds zijn vader helde zeer tot Hollands Graaf — of diens Raadgever Wolfert van Borsselen — over en bewees dezen dan ook menigen dienst, o.a. door het gevangen nemen van *Gysbert van IJsselstein*, wiens kasteel door den Hollandschen Graaf belegerd werd, tijdens zijne afwezigheid¹⁾.

In 1299 overleed Jan I, Graaf van Holland 18 of 19 jaar oud onder het vermoeden, vergiftigd te zijn door zijn neef en opvolger, *Jan van Avesnes* of *Henegouwen*²⁾. Echter niet zonder strijd mocht hij de regceering aanvaarden: geduchte mededingers en vijanden had hij. De gevaarlijksten waren *Guy van Vlaanderen* en *Jan van Renesse*. Gelukkig ontbrak het hem ook niet aan

1) Chron. Beka in Anal. Math III bl. 189. en Wagenaar Vad. Gesch. III bl. 114.

2) Sommige geschiedschrijvers spreken hem daarvan vrij; 't blijft intusschen een duister feit.

C. Mooy Lith.

ISRAËLITISCHE KERK.

vrienden. *Witte van Haamstede*, bastaard van Floris V, *Nicolaas van Putten* en de burgerij, die wél overrompeld was door de Vlamingen, maar weinig Vlaamsch-gezind, dreven in korten tijd Guy van Vlaanderen en zijn leger tot buiten de landpalen. Eén der weinigen, die den Henegouwer (Jan van Avesnes) getrouw gebleven waren, was Heer Johan van Culemborg. „Dezē „en nog een die niet genoemd wordt, waren in deze streek de eenigste diē „hem aanhingen“¹⁾

Ten tijde dat het *Guy van Vlaanderen* zoo slecht ging in Holland, bevond *Jan van Renesse* zich binnen Utrecht.

Deze stad was door de Vlamingen ingenomen en inwendig in twee partijen verdeeld. Door die partijschap voortdurend aan te blazen, gelukte het hun gemakkelijk, zich daar staande te houden: dit vooral was Renesse's taak. Toch, na hetgeen in Holland gebeurd was, gevoelde Renesse zich in Utrecht niet veilig meer, vooral toen de laatste stad van gewicht, die de Vlamingen in bezit hadden, Zierikzee, den Hollanders in handen viel. Daarom besloot hij, met zijne vrienden, te vluchten. Heimelijk verlieten zij de stad en kwamen te Bosinchem, waar zij over de Lek voeren.

Johan had tijding van hun vlucht bekomen, riep in der haast eenigē gewapenden te zamen, en zocht de vluchtelingen op. Recht tegenover Culemborg lag, midden in de Lek een eiland of uiterwaard. Hier ontmoetten Johan en de zijnen de vluchtelingen. De uitslag van 't gevecht was, dat Renesse daar met verscheidene zijner aanhangers om 't leven kwamen.²⁾ 'In zeer dubbelzinnige woorden zegt Sweder in zijne „*Origines*“ bl. 593, omtrent deze gebeurtenis: „Ann. CIO.CCC.IV. die Assumptionis (Feestdag Maria „Hemelvaart = 15 Aug.) bleef in de Leek Heer Johan van Renesse, „Pelgrim Heer van der Lede, Hubrecht van Everdingen, Heer Aernt van „Buren Can. mit meer andere.“ Op den kant staan daarbij nog Henrick en Bertholt van Schalkwijk aangeteekend. Sweder bewijst ons hierin dus, dat werkelijk de meeste der Edelen in Culemborg's nabijheid de partij der Vlamingen aanhingen. Toch schemert uit zijne woorden door, dat Johan geen deel heeft gehad aan den dood van Renesse.

Een minder edele daad, gepleegd in gemeenschap met *Nicolaas van Caets*, zoon van *Gijsbrecht*,³⁾ rest mij nog ter vermelding. Beiden waren door Bisschop *Guy* tot voogden benoemd over den nog jeugdigen *Gijsbrecht uten Goye*, kleinzoon van den ons bekenden *Gijsbrecht uten Goye*.⁴⁾ De Bisschop, *Guy van Avesnes*, teruggekomen van een reis uit Frankrijk, ontbood als leenheer, beide voogden, tot het doen van rekening en verantwoording; zij

1) Wagenaar III. bl. 180.

2) Wagenaar III bl. 180. Hij heeft dit verhaal geput uit de kroniek van den Onvernoemden klerk. Niet allen zijn het over den dood van Jan van Renesse met Wagenaar eens. O.a. Beka, in An: Math. III bl. 200. die opgeeft dat toen hij bij Bosinchem in een klein roeibootje overvoer de zwaarte der wapenrustingen van hem en zijne helpers het bootje deed zinken, en allen daar verdrinken.

3) Zie hiervoor bl. 27.

4) Zie hiervoor bl. 27. Over *Gijsbrecht uten Goye*, voorkomende bl. 31 nog dit. Op genoemde bladzij staat hij genoemd; vager van Johan dit moet zijn *naef*. *Gijsbrecht* op bl. 31 is de vader van dezen minderjarigen *Gijsbrecht*.

weigerden dit. Daarop deed de Bisschop het slot Uten Goye belegeren en in korten tijd moesten de beide onwillige voogden het kasteel overgeven, met achterlating van alles; „ende te voldoen den Bisscop van der smactheyt, „dien sy hem hadden gedaen.“ De voogdijschap en 't kasteel werden nu opgedragen aan *Aernt van IJselstein* en *Willem*, bastaard van Graaf Floris (1317.) Bisschop *Guy* stierf echter plotseling, zeer korten tijd daarna (29 Mei 1317.) In stilte beklommen nu de ontrouwe voogden het kasteel weder, — 't was nacht, — en overvielen de wachthebbenden in hun slaap. De aldus overrompelden, zich weinig of niet kunnende verzetten, moesten het kasteel overgeven.¹⁾ Hoe dit voorval verder afgeloopen is, vind ik niet. Waarschijnlijk hebben de voogden het kasteel en de voogdijschap blijven bezitten tot de meerderjarigheid van Gijsbrecht.

Toch geeft deze gebeurtenis ons misschien den sleutel voor zijne „goedhartigheid,“ die hem den Culemborgschen poorters het „stadsrecht“ deed geven. Twee jaar te voren (1315) was er een ontzettende hongersnood en pestziekte ²⁾ geweest. Deze zullen hem buitensporig veel geld gekost hebben aangezien alle levensmiddelen verbazend duur waren: zóó zelfs, dat in het vruchtbare jaar 1316, men voor 't mud tarwe het zestiende deel betaalde van de prijs in 't hongersnoodsjaar. Om het evenwicht in zijne finantiën te herstellen, zal hij misschien geweigerd hebben rekening en verantwoording te doen, en ook aan zijne burgers het „stadsrecht“ gegeven hebben, want dit is zeker, dat meestal de voorrechten duur gekocht moesten worden.

't Blijft echter een gissing.

Niet lang meer, nadat Jan het eerste handvest aan zijne onderzaten gaf, heeft hij nog over Culemborg geregeerd. Hij overleed in 1322 en werd in de Barbara-kerk begraven. Zijn opvolger was de ons reeds bekende „oudsten zoon“ *Hulbrecht* of *Hubert*. Deze trad in 't huwelijk met *Jutte* of *Judith van der Lekke*. Als huwelijksgoed bracht zij hem de aanzienlijke heerlijkheden Weerd en Weerdenbroek aan, gelegen in Munsterland, (de tegenwoordige provincie Westphalen,) in de nabijheid der Nederlandsche grenzen. (Zie de kaarten in Teg. Staat Gelderland bl. 35 en 345.) Uit dezen echt zijn voortgekomen 3 zonen *Johan*, *Gerard* en *Peter* en zes dochters, waarvan vijf bij name genoemd worden: zij huwden met de aanzienlijkste geslachten uit Nederland.

Een merkelijke aanwinst, wat zijne bezittingen betrof, was ten eerste, het aankopen der Heerlijkheid Schalkwijk. 't Is daarvoor noodig eenige stappen terug te treden.

Schalkwijk is van ouden datum, ouder nog dan Culemborg. Reeds in 1165 komt een zekeren *Willem van Schalkwijk* voor.³⁾ We hebben gezien,

1) Sweeter *Origines* bl. 596; *Beka* bl. 208, 209; *Wagenaar* III bl. 197.

2) Wie over dien hongersnood lezen wil, sla even open *Wagenaar* III bl. 301; *Kemps Gorkum*, bl. 62 en 63, *Beka* bl. 308 of andere kronieken.

3) Het *Reepel Schalkwijk*, door G. Hilhorst bl. 1.

dat *Henrick* en *Bertholt van Schalckwijk* met *Jan van Renesse* in 1304 nabij Culemborg omkwamen.

In 1312 verklaart *Berend van Schalckwijk*, dat hij zijne bezittingen aan niemand zal verkoopen dan aan *Gijshert uten Goije*, of aan diens zoon, *Gijshert*. *Johan* van Culemborg (of Bosinchem) bezegelt mede dezen brief. Dit gebeurde dan ook in 1316, onder voorwaarde, den Bisschop als zijn leenheer te erkennen.

Waarschijnlijk was *Berend* ongetrouwd, zonder „nagelnaaste„ bloedverwanten, en verkocht hij daarom zijn Heerlijkheid.

In 1317, op St. Servaesdag (= 13 Mei), zette Culemborg's Heer zijn eerste stap op Schalkwijk's gebied, door van Heer *Jan van Amstel* het land te koopen, dat deze nabij Schalkwijk had liggen¹⁾, en door *Arent van Schalkwijk* van *Jan van Amstel* in leen gehouden werd. Dit deed hem misschien zijn zinnen op de geheele Heerlijkheid „Schalkwijk„ zetten, want langzamerhand verkrijgt hij die in zijn bezit; eerst 't patronaatschap der kerk, vervolgens wordt hem de Heerlijkheid opgedragen, daarna ontvangt hij 't Huis te Schalkwijk met het omgelegen land. De Bisschop²⁾ zette de kroon op zijne pogingen, door hem, als leenheer, met Schalkwijk te beleenen. Dit gebeurde op 't slot Ter Horst op Willebrordus-avond (= 6 Nov.) 1329. Sedert is Schalkwijk aan Culemborg gebleven tot 19 Oct. 1647. Toen is Schalkwijk aan Culemborg gebleven tot 19 Oct. 1647. Toen is het verkocht aan den „Edelen Joncker Adriaen Ram, Heer in Tull ende 't Wacl.“³⁾

Ten tweede kocht hij, gezamenlijk met *Willem van Duivenvoorde*, Heer van Oosterhout, de Heerlijkheden *Gaspaarden*, *Everdingen*, *Gouberdingen*, *Tull*, 't *Waal*, *Honswijk* en *Jaarsveld*, van Graaf *Willem van Holland*. Door de drie eerstgenoemde leenen, werd hij leenman van Holland. Dit alles kochten zij, om 't te bezitten op denzelfden voet, als *Margaretha uten Goye* die bezeten had, „met alle de Weerden ende Visscheryen, met Landen, met „Veerden, met Tienden ende met Renten in Hoogen Gerichte ende Laege.“⁴⁾

De leenbrief was op beider naam en voor beider nakomelingen afgegeven, doch tevens werd daarin beloofd, indien genoemde Heeren of hunne nakomelingen tot een deeling dier goederen wilden overgaan, zij elk een leenbrief konden bekomen voor de hun toebedeelde bezittingen.

Later ontstond tusschen onzen Heer *Hubert* en *Otto* Heer van *Asperen* twist over de Heerlijkheid Hagestein, (*Otto* had die heerlijkheid gekocht van *Willem*, bastaard van *Duivenvoorde*⁵⁾, en diens vrouw *Heilwig van Vianen*.)

1) Daardoor had hij weer geld nodig, en 't kan dus ook een stootje gegeven hebben, tot 't verleenen van 't stadsrecht. Zie boven, bl. 50.

2) Jan van Diest, Bisschop van Utrecht 1323—1341.

3) Uit de oorspronkelijke verkoopsbrieven, te vinden in: Het Kerspel Schalkwijk door G. Hilhorst bl. 27 en v.v. Voet schrijft verkeerdelijk 1644.

4) Voet bl. 26. De oorspronkelijke brief hiervan berust in 't Prov. Archief te Arnhem. Hij is gedateerd op 1333. Dinsdag na Belken Paschen (= 15 April.) Wat *Gaspaarden* betreft, sommigen houden dit voor 't zellide dorp als Hagestein. (Zie Beschr. Utrechtsche Bisdom II bl. 206 en 207) anderen onderscheiden het daarvan.

5) Zie Beekman. Beschr. van Asperen bl. 209, 210. Willem III, Graaf van Holland 1294—1337. Willem IV 1337—1345.

doch bij tusschenspraak van Heer *Johan* van Arkel, werd die twist bijgelegd (1338). Aan Culemborg bleven *Everdingen Gouberdingen* en *Honswijk* waarmede Hollands Graaf Willem (III) van Henegouwen hem beleende. Ook zijn zoon Willem IV beleende hem (1337) er voor de tweede maal mede. In 1332 was, door Hubert van Everdingen, aan onzen Heer Hubert Schenk Zijderveld opgedragen. Culemborgs Heer begon dus in rijkdom en aanzien te wassen. Daarbij vergat hij zijne onderdanen niet.

Zijn vader had in 1305 aan Culemborgs in- en opgezeten en de watergang gegeven, door de Horn in de Linge loozende. Natuurlijk was hieraan van tijd tot tijd herstelling noodig en om die zoo gemakkelijk mogelijk te doen plaats hebben kocht hij in 1334 een Roede opslag langs die wetering. Ziehier den brief:

„Wij, Arent Dyronc, Jacob van Dyemen Reyners zone schepen(en)
 „in Eckoyen maken condit alle degenen di desen Brief sien of
 „hoeren lesen, dat Heer Hubert Schenke van Culenborch Ridder,
 „hevet een roede opslag allanges neven den weteringe van
 „Culenborch di gelegen is aen den oversten egghe van der
 „Heerscap van Eckoyen, ende want dit ons kond es so hebb(e)n
 „wyt besegeld mit onssen segell gegeven int jaer ons Heer(en)
 „Dusend dri honderd ende vier en dertig op Sinte andreasdag
 „apostel (= 30 Nov.) (Genomen uit Cul. Archief.)

Bovenstaand is slechts een afschrift in Misc II bl. 845. Voor de zuiverheid der spelling kan ik niet instaan.

't Schijnt, dat in dien tusschentijd zijn oud kasteel of verbrand, of op een andere wijze vernield is. Dit ten minste is zeker dat Hubert een nieuw kasteel, in de nabijheid der stad aan de West-zijde bouwde. Zijn vriendschap voor den Hollandschen Graaf noopte misschien den Gelderschen Graaf dit kasteel, de plaatsvervanger van 't voorgaand, dat aan den Gelderschen Graaf indertijd opgedragen was¹⁾, insgelijks aan hem op te dragen.

„Alle die ghene, die desen brieff sien soelen off hoeren lesen,
 „doe ic Hubert Sceencke van Culenborch cont ende bekenne
 „openbair, dat ich eenen hogen edelen man mijnen lieuen here,
 „heren Reynalde greue van Gelre ende van Zutphen, heb opge-
 „dragen, mit mijnen frijen wille, mijn huys, dat ick getimmert
 „heb op die sijde van Culenborch, tot Euerdingen wart²⁾, ende
 „dien eygendom dair aff, ende hebbe dat huys weder van hem
 „ontfangen te Zutphenschen rechten, als met eenen pont te
 „verheergeweden³⁾, van hem ende van sijne erfgnamen, erflic ende
 „ommermeer, voir sijn open huys te halden ende te hebben.

1) Zie bl. 31 en 32.

2) Op de West-zijde. Een v midden in een woord is gescreven als u.

3) Verheergewaden = de (meestal geldelijke) verplichtingen die de leenmannen jaarlijks meesten nakomen. In dit geval jaarlijks een pond te betalen. (zie Inleiding bl. 2)

„Dair dit gesciede, dair waren auer¹⁾ heren Bernt van den
 „Dorenwerde, ridder, Diderick van Keppel ende Herbern van
 „Hoecelem, knapen, als mannen mijns heren des greuen voirss.
 „In oirkonde deser dinghen heb ick mijnen zegel aen desen
 „brieff gehangen. Gegeven ten Rosendael, int jaer onss Heren
 „duysent drie hondert ende XXXI. opten Meyauont (=30 April.)

(Naar het boek, bekend onder den naam van het Oudste Register, fol. 13.)

(Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkw. Oorkonden No. 247.)

Duidelijk blijkt ons hieruit nog zijn onafhankelijkheid van den Gelderschen Graaf en diens recht op de Culemborgsche Heerlijkheid.

Heer Hubert was een man van groot vermogen. In dezen tijd, toen het geld zoo zeldzaam was, leende hij, voor dien tijd, aanzienlijke sommen uit. Zoo leende hij aan Reinoud in 1336, Graaf van Gelre, twee duizend ponden kleine of zwarte penningen.²⁾ De schuldbekentenis hiervan was door de edelste geslachten onderteekend.

Door hare ligging tusschen Holland, Utrecht en Gelre, was de Heerlijkheid Culemborg van 't grootste gewicht en Culemborgs Heer ook zeer gezocht. Zoo verzocht Reinoud van Gelre hem de stukken nopens zijn huwelijk met Eleonora van Engeland mede te bezegelen (1331).³⁾ Insgelijks bezegelt hij mede de huwelijksvoorwaarden tusschen de dochter van genoemden Reinoud, Margaretha en Gerard, oudsten zoon van Graaf Willem van Gulick (1 Mrt. 1333).⁴⁾ Toen Utrechts Bisschop zijn kasteel Ter Horst aan Graaf Reinoud van Gelre verpandde, (1336) gaf deze laatste het aan Culemborgs Heer in bewaring, tot de Bisschop de geleende penningen (negen duizend pond) aan Reinoud zou terugbetaald hebben. Dit geschiedde in 1342.

Nogmaals verzocht Reinoud aan Hubert zijn borg te willen zijn, toen hij in 1341 (op St. Pietersdag *ad vincula*, = 1 Aug.) van Wouter van Lokhorst negentienhonderd en twintig pond kleine penningen geleend had, en Hubert, als goed vriend, deed dat.

Zelfs had Reinoud hem uitgekozen om met eenige andere Heeren, die hij insgelijks „zijne vrienden“ noemt, na zijn dood de rekening eens 's jaars mede af te hooren voor zijne weduwe, indien hij natuurlijk 't eerst stierf, en het testament bezworen. (27 Mrt. 1335.)

In 1342 teisterde een hooge vloed bijna geheel Gelderland, doch vermeld vind ik niet, dat er groote rampen daardoor in 't Culemborgsche gebied zijn voorgevallen. 't Is die vloed, die reeds bl. 5 en 6 vermeld is.

Men weet nog, dat Hubert een half broeder, Johan, had,⁵⁾ Deze maakte op de nalatenschap zijns vaders aanspraak, en had waarschijnlijk reeds vanaf diens dood, daarover met zijn half-broeder onderhandeld. In 1341 kwam

1) Waren auer == waren getuigen van

2) Zie de aantekening op bl. 30.

3) Nijhoffs Gedenkw. I Oorkonden No. 252 bl. 267.

4) Idem No. 268 bl. 304.

5) Zie hiervoor bl. 36.

dit gelukkig tot een einde en werd er bepaald, dat Johan van Culemborg Heer van Woudenberg, van al zijn rechten op Culemborg ten behoeve van Hubert zou afzien, en deze hem daarvoor vier duizend zeven honderd en zestig pond kleine of zwarte penningen zou uitbetalen onder voorwaarde dat Johan zijn zoon, als deze de bepaalde jaren bereikt had, voor Hubert zou doen verschijnen, om zijn vaderlijk erfgoed, Woudenberg, aan Hubert op te dragen. (1341 des Maandags na St. Odulphus-Confessoris = 18 Juni.) Deze opdracht is geschied in 1346.

't Schijnt, dat de Geldersche Hertog¹⁾ nog niet tevreden was met den opdrachtsbrief, hem door Culemborgs Heer gegeven²⁾ op 30 April 1331. Althans, Hubert gaf 31 Aug. 1339 opnieuw een brief uit, waarin hij zijne afhankelijkheid erkent.

„Wij Hubrecht Scencke here van Culenborch doen kont allen
 „luden mit desen aepenen³⁾ brieue, dat wij ontfangen hebben
 „van eenen hogen edelen prince onsen here, heer Reynalt hertoch
 „van Gelren ende greue van Zutphen, die stat van Culenborch,
 „die heerlicheyt, gerichte hoge ende lege, mit allen dien vesten,
 „die sij nv heeft ende naemaels vercrigen mach, mit allen hoeren
 „toebehoren, alst gelegen is tusschen Coddën ende den grunen
 „wech, ende dien wech mede ingenoempt, van hem ende van
 „sijnen erfgnamen te Zutphensche leen, mit eenen ponde te
 „verherweden,⁴⁾ te hauden ende te besitten, in desz manieren,
 „dat wij ende onse erfgnamen hem ende sijnen erfgnamen mit
 „dierre stat van Culenborch, als die voers. is, mit hoeren toebe-
 „hoeren, behelpen⁵⁾ soelen ende aen staden staen,⁶⁾ ende hem
 „sijnen luden die aepenen,³⁾ tegen allen die ghene, die leuen,
 „neymant vytgeset, alsoe dicke alst oirbair ende noit is, hem
 „ende sijnen erfgnamen, of sijnen luden; dat is te verstaen, dat
 „hij ende sijnen erfgnamen, off hoer lude, als hij off sijnen
 „erfgnamen orloge hedden, dair vyt ende yn rijden ende ver-
 „blijuen soelen ende moegen, hoeren vyanden te schaden ende
 „hoir orloge te vueren, alsoe lange als dat weerdt.⁷⁾ Ende also
 „sij dan eghene orloge en hedden, so soudën sij ons off onssen
 „erfgnamen weder oeuër leueren die stat voirgen. in allen dien
 „rechten, als wij se te voeren hadden, sonder argelist. In
 „oirkonde ende vestenisse deser punten, so hebben wij onsen
 „zegell aen desen brieff gelhangen. Gegeuen ende gesciet int
 „jaer ons Heren duysent driehondert XXXIX, des dinxsdages
 nae sunte Johans dach als men scriefft Decollatio.

(Naar het boek, bekend onder den naam van het Oudste Register, fol. 13.)

Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkw. I Oorkonden No. 352.

1) Hij was dit juist in dit jaar geworden. 2) Zie hiervoor bl. 53 3) Openen. 4) Verheergewaden, zie bl. 52 aant. 3.

5) Helpen (Nijhoff.) 6) Aen staden staen = helpen (Nijhoff.) 7) weerdt = duurt (Nijhoff.)

Toch schijnt het, dat hij Culemborgs Heer en ingezetenen nog al geneegt was, want 3 Juni 1343 geeft Reinoud een brief, aan de Schepenen van Arnhem, waarin hij hun beveelt vonnissen te wijzen in alle zaken, die de Culemborgsche schepenen hun zouden aanbrengen.¹⁾

Ook den Utrechtschen Bisschop, zijn leenheer, bewees hij menigen dienst. Toen (1346) Utrecht met zijnen Bisschop overhoop lag toog *Hubert*, met *Robrecht van Arkel* en Heer *Jacob van Nijvelt* dien te hulp, drong de stad in en versloeg de opstandelingen. Men herinnere zich, dat bijna over geheel Nederland destijds twee machtige partijen tegenover elkaar stonden, die we hunnen onderscheiden als de volkspartij en die der edellieden. De eerstgenoemden groeiden voortdurend in rijkdom en macht aan, terwijl de laatstgenoemden met den dag aan aanzien en macht verloren. De strijd die bijna 150 jaar duurde, is algemeen bekend onder den naam van „*de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten*.“ Culemborgs Heer was eerst een steunpilaar der Kabeljauwschen; later veranderde hij van partij, waarschijnlijk omdat zijn belang dit zoo meebracht.²⁾

Het volgend jaar, 1347, op St. Praxedis-dag³⁾ (= 21 Juli) vocht Heer Hubrecht met tal van anderen tegen de oproerige onderdanen van den Luikschen Bisschop. De opstandelingen werden dien dag verslagen, doch deze nederlaag kostte „vele duizenden 't leven.“ Beka schrijft eveneens duizenden doch honderden zal waarschijnlijk beter zijn. Alleen van de Luikenars zouden *twee en dertig duizend man gesneuveld zijn!*⁴⁾

Ook Hubrecht liet daar 't leven.

Zijn opvolger was Johan II. Als onderscheidend wapen nam hij, naast het Culemborgsche, dat van de Leck, een zwarte leeuw op een zilveren schild, gekwarteleerd, d. w. z. het schild verdeeld in vieren en schuin over elkaar, tweemaal 't zelfde wapen Culemborg en de Leck.

Ook hij bouwde zich een kasteel, doch nu aan de Oost-zijde der stad en deed daartoe het andere, door zijnen vader gebouwd tot den grond toe afbreken. (De Keulsche Kroniek zegt, dat Albrecht van Beieren het Kasteel aan de West-zijde verwoest heeft.)

Het is dit nieuw gebouwde Kasteel, dat buiten de Slotpoort stond, en na in 1672—1674 deerlijk door de Franschen te zijn geteisterd, allengs verviel en eindelijk afgebroken werd. De witte toren heeft 't langst gestaan, en is door de Franschen in 't begin dezer eeuw afgebroken.

(Men zie de hierbij behorende plaat.)

1) Zie Nijhoff Gedenk. I oorkonden No. 329 en hiervoor bl. 43 regel 3 van onder.

2) Zie J. v. Lennep. Reinoud van Gelder, in de aantekening op den vierden zang. Poetische werken I bl. 227.

3) v. Lennep en Hoffslijk schrijven St. Brissius-dag.

4) De Luiksche kroniek spreekt van 1500 in 't geheel.

Zie Nijhoff Gedenk. II. Bl. XXII.

BESCHRIJVING VAN HET KASTEEL

Wanneer we de Slotstraat door de Slotpoort verlieten, lag, aan de overzijde der Slotgracht, ter rechterzijde des wandelaars, het Kasteel.

Eene slinke groote vlakte strekte zich voor die gracht naar het Zuiden uit en heette „de voorhof“. Door een brug was het Kasteel met de Voorhof verbonden. Nog een andere, smallere brug verbond het Kasteel met een tuintje, langs de tegenwoordige Meent gelegen, en door verschillende eigenaren thans bezeten. Op den Voorhof, geheel omringd door een stevigen muur, bevond zich de kaatsbaan, die tegen zulk een hoogen muur paalde, dat zelfs in troebele tijden, de Heer met zijne huisgenooten, zich ongestoord aan dat toen zoo gewilde spel konden overgeven.

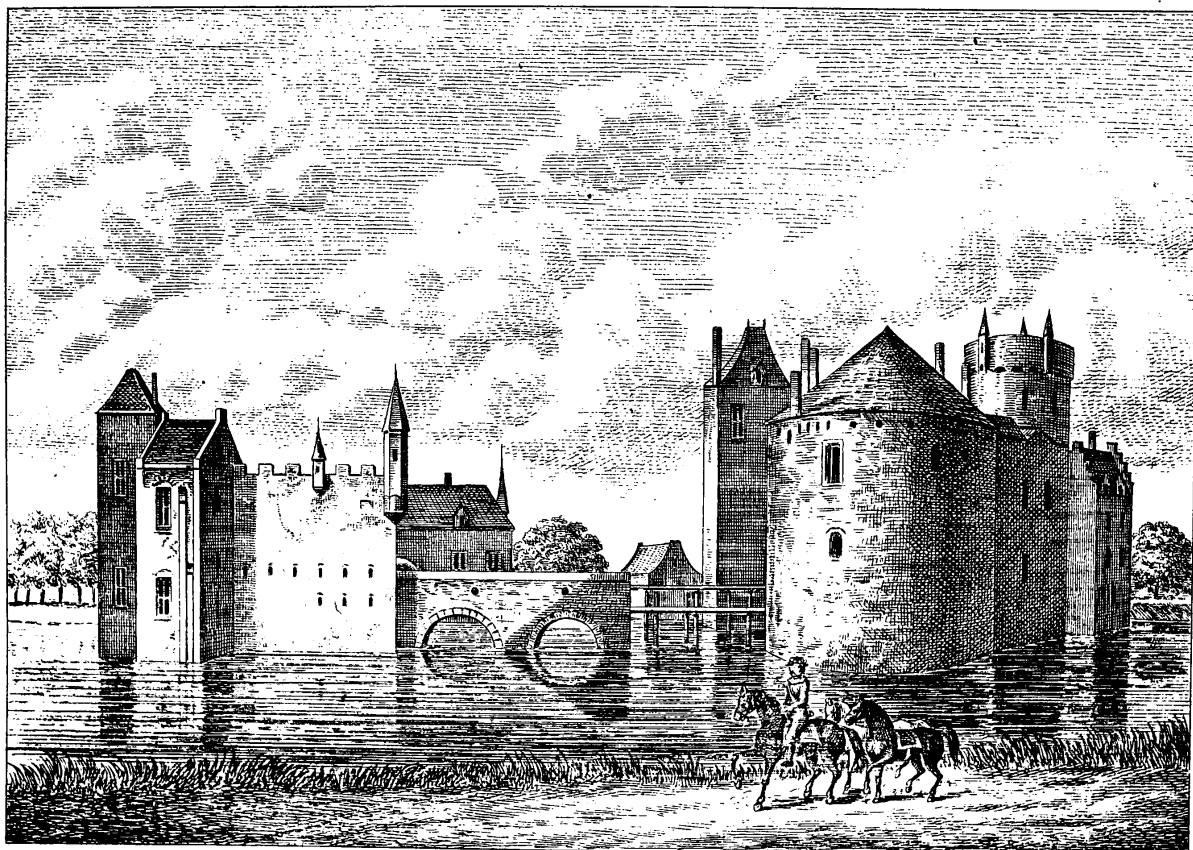
Het Kasteel lag rondom in een zeer diep water. Over de groote brug gaande, kwam men door een sterke poort op den Nederhof.

Ik zal nu het woord aan Van Lennep en Hofdijk geven:

„Voor het losgeld der Stichtenaars¹⁾ bouwde hij (Culemborgs Heer Johan II) aan de oostzijde zijner hooge zaal, ten Zuid-oostelijken hoek van het Kasteel, een toren, van vier verdiepingen hoog, uitnemend zwaar van muurwerk, en, om zijn vorm, steeds „de vierkante toren“ genaamd. Vervolgens versterkte hij zijn burecht met een zwaar rondel, ter rechterzijde, wanneer men voor den ingang stond, waaraan de vierkante toren dan ter linkerzijde paalde; dit maakte, met eenige bijbouwingen van minder beteekenis, den hopperhof uit. Van daar voerde de ingang over „de hooge brugge“ naar den nederhof, ten zuiden en oosten betimmerd, en aan de noordzijde besloten met een muur en gaanderij, op steenen bogen rustende, aan wier einde een wachttorentje gevonden werd. Ten oosten, aan de hoeken stonden twee zware vierkante torens, in den zuidelijksten waarvan een bewaarplaats voor de charters en archieven bestond.

„Aan de oostzijde rees ook een gebouw omhoog, dat „het zwarte varken“ werd genoemd, en waar zich de stallingen bevonden; ook de raadkamer en de leenkamer hadden hunne plaats in dezen buitenhof. Voor het Kasteel,

1) Zie beneiden.

HET KASTEEL TE CULEMBORG.

J. Mooy. Lith.

naar de zuidzijde lag een plein, „de voorburcht genoemd,¹⁾ dat met twee poorten, één stadwaarts, en een naar buiten naar de dreven, werd afgesloten. „daar was de plaats, waar de Burchtheer, met zijn gasten, na den noen,²⁾ „zich vermaakte met kaatsen, beschut door een muur, hoog genoeg, om „zich aan dat geliefkoosd tijdverdrijf desnoods ook in tijden van beleg of „anderen nood onverhinderd en ongedeerd over te kunnen geven.“³⁾

De kaart van Culemborg en de afbeelding van het Kasteel zullen verder genoeg inlichtingen geven.

Dit nog: ten zuiden van het burchtplein strekte zich de hof of groentetuin uit, en nog is dit stuk land bekend onder den naam van „s Heeren Hof.“ Eenige overblijfselen van den scheidingsmuur tusschen Voorplein en Hof zijn nog in wezen, of duiden de plaats aan, waar die scheidingsmuur stond. Later volmaakte de broeder en opvolger van Heer Johan, Gerard, naar zijn inzien het Kasteel. Dit zullen we onder Gerard hooren.

Behalve dat Johan zich een schoon, nieuw gebouw stichtte, dacht hij ook aan zijne stad en zijne onderdanen. Hij versterkte het oude gedeelte zijner „goede stād van Culemborch“ met stevige muren en krachtige torens, waarvan die aan de zuidzijde het meest uitmunten. Bovendien, reeds zoozeer was de scheepvaart toegenomen, dat hij, ten gerieve der schippers aan de Noordzijde der oude stad (vanaf de van ouds bekende „Stadsschool“ Lekwaarts) een voorstad bouwde, en met muren en grachten deed omringen. Reeds bij Jan's leven bewezen deze grootē diensten, want, zegt Voet,⁴⁾ „hy is in „gestadige oorlogen geweest tegen den Bisschop mitsgaders Stad en Lande „van Utrecht.“

Johan was een onverzoenlijke vijand van den Utrechtschen vorst. Bisschop *Jan van Arkel*⁵⁾ had Johan met de Heeren *Zweder Uterloo*, *Hendrik van Vianen*, *Jan van Woudenberg*, *Gijsbert van Sterkenburg* en *Jacob van Lichtenberg*, aangesteld tot voogden of bestuurders over 't Sticht, tijdens zijne afwezigheid. Hiervan werd hem rekening en verantwoording gevraagd, die hij weigerde. Daarop ontstond twist, oorlog. Verbonden met en geholpen door den Vianenschen Heer *Gijsbrecht*, roofde en brandschatte hij verschrikkelijk in 't Sticht.

Deze zes voogden maakten het den Bisschop zeer lastig, en bedankten hem, langer zijne borgen te zijn. De Bisschop wist geen raad meer, „endē „reet van grooter scacnte mit ses paerden uyt sinen lande tot Romen in die Stat, ende lietet⁶⁾ al varen alst varen mochte.⁷⁾ Want Bisschop Jan had veel schulden, en bijna alles had hij verpand. „In deser groote scout „an dese syde der Ysel ende an ghene syde der Ysel verviel Bisschop Jan

1) Of Voor-hof, zie de kaart. Dat plein draagt nog dien naam.

2) Middag.

3) Genomen uit v. Lennep en Hoflijk. Merkw. Kasteelen Deel II bl. 377 en 378.

4) Bl. 32.

5) Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht. 1342—1354.

6) 't Bisdum Utrecht. 7) Beka bl. 244.

„also verre, dat hi ghene wegghen en wiste, hoe hi daer nyt comen mochte, „ende verarmde so seer, dat hi noch lenen noch borgen mochte, ende sach „dat dese sesse hem verderven wouden, dair hi in voertiden syn geloove „in settede, ende selve Heeren des Stichts wesen wouden.”¹⁾ Deze schulden waren niet door hem gemaakt. Utrecht was er mede bezwaard toen hij den Bisschopsstaf aanvaardde. Wat de oorzaak is, dat de zes voogden hem aldus zochten te verderven weet ik niet, want Jan van Arkel was één der beste Bisschoppen, die op Utrechts zetel den herders- en den heerschersstaf zwaaiden. Getuige de woorden, die Van Lennep den burgers in den mond legt, toen Jan van Arkel als Bisschop naar Luik vertrok :

„Nooit ziet het Sticht een Heer

„Als Jan van Arkel weer!”²⁾

Toch, niettegenstaande alle moeilijkheden, werden door de hulp van de Stad en de Kerken van Utrecht de zes tevreden gesteld,³⁾ en ontvingen de zes hun geld: zodoende werd een verzoening getroffen. (De eerstgenoemde der zes wilde echter van geen overeenkomst weten.) 1352.

Nauwelijks was de twist met 't Sticht bijgelegd of de rusteloze Jan trok opnieuw de wapenen. In 't zelfde jaar nog verkocht *Jan van Woudenberg* zijn bezittingen aan *Gijsbrecht van Abcoude*. De zoon van Jan van Woudenberg was zeer gebelgd over dezen verkoop en vervoegde zich bij zijnen neef, *Jan van Culemborg* om raad en bijstand. Deze raadde hem aan, *Woudenberg* te overrompelen en beloofde hem hierin hulp. 't Gebeurde. Bij nacht beklommen zij 't kasteel en namen het in bezit. Daarop werd door *Gijsbrecht van Abcoude* en *Jan van Woudenberg* over dezen roof bij Bisschop Jan van Arkel geklaagd. Deze trok onmiddellijk met een leger voor Woudenberg „op Sinte Lucas avont (= 17 Oct.) ende lach dair voer XVII. weken, dat „hy 't stormde....., so dat hy 't wan opten yersten Saturdach in der Vasten „(= 10 Febr. 1353), ende venc alle die ghene, die daer op waren, en „worpet neder.”⁴⁾

In dien tusschentijd roofde en brandschatte *Jan van Culemborg* verbonden met *Gijsbrecht van Vianen* in de landen des Bisschops (de gewone wijze van oorlog voeren,) en trachtte aldus den Bisschop te dwingen het beleg op te breken. Deze twist is waarschijnlijk weer spoedig bijgelegd,⁵⁾ doch niet voor langen tijd. Graaf Willem V van Holland was zeer gebeten op den Utrechtschen Vorst, omdat deze zooveel mogelijk trachtte, vreemden buiten de zaken van 't Sticht te houden. De Hollandsche Graven hadden tot nog toe nogal veel invloed gehad op den loop der Stichtsche zaken, en 't was dus weinig naar Willems zin, dat hij er buiten gehouden werd. Een reden werd opgezocht om den oorlog te verklaren. De gelegenheid was schoon, want

1) Beka bl. 243.

2) Poëtische werken. v. Lennep I bl. 194. De geheele aanhef van den eersten zang van Reinoud van Celre is aan den lof van Jan van Arkel gewijd.

3) Beka bl. 246.

4) Beka. bl. 246. Slichtenhorst VII boek bl. 133. Deze noemt de jonge Woudenberg „steegh en trots wt eygen aert.”

5) Zie Wagenaar III bl. 303.

op een deel der bevolking kon hij vast rekenen, ongerkend nog de machtige steun van de den Bisschop vijandige edelen. 't Verwondert ons niets *Jan van Culemborg* en den jongen *Jan van Woudenberg* onder de laatsten te tellen, benevens den Heer van Vianen, *Gijsbrecht*. De meeste van 's Bisschops leenmannen zeiden hem de gehoorzaamheid op en verklaarden hem den oorlog (ontzeiden hem, volgens de taal van dien tijd) „op Sinte Martyns dach in den wynter” (= 11 Nov.¹⁾ 1355. Verschrikkelijk ging de Culemborgsche Heer met zijn bondgenoot, den Vianenschen, in het Sticht te werk. De Utrechtenaars van hunnen kant lieten zich ook niet onbetuigd, en betaalden met gelijke munt. Gedurende deze veldtocht (of reise) gebeurde, wat Sweder ons verhaalt:

„Jan Heer van Culenborch ten tyde dat hy mit den Heer van Vianen „oorloochde tegens Jan van Arckel Bisscop, vermits ses van syn gevangen „Borgers t'Utrecht gericht waren, seyde tegens die gevangen borgers van „Utrecht, *Gy en syt my om geen gelt veyl, ick wil mijn Borgers weder hebben.* „*So menich als dair af gericht wert, so menich tweefout moet daerom sterven.* „Dit oorloch duyrden vyf jaren. Syn borgers worden hem te rugh gesonden, „ende mit dat gelt, dat die gevangen van Utrecht oprachten, wert den „viercanten toorn getimmert”²⁾.

Met zijne beide naburen, den Hollandschen Graaf en den Gelderschen Hertog was hij uitnemend goede vrienden. Op verzoek van den eerste, ontzeide hij Bisschop *Jan van Arkel*. Zeker ter belooning daarvoor, en „om menigen trouwen dienst” gaf Willem V, de Hollandsche Graaf, aan de Culemborgsche poorters tolvrijheid in zijne landen.

In Gelderland hadden de Culemborgsche poorters die reeds veel vroeger genoten, want in een oorkonde van 't jaar 1347 — 2 Aug. — bevestigt Reinoud, de Geldersche Hertog, hen in dit voorrecht, en spreekt deze, dat zijn Vader dit gegeven had aan Johan's Vader, Hubrecht. Deze echter heeft stellig die tolvrijheid slechts voor een bepaald aantal jaren geschonken, en Hertog Reinoud bevestigt in genoemde oorkonde die tolvrijheid en verlengt den duur daarvan met 20 jaren.

„Voort soo heb wij gegeven ende gheven Jhanne van Culenborch voorge- „noemt, dat sine lude, die nu in sinen lande wonen, of namaels wonen „sullen, tollevrij varen sullen al onse landt door te water ende te lande, „duerende tot twintich jaren toe nae dien jaren, die onse lieve heer ende vader³⁾ sinen heer ende vader gegeven heeft.”⁴⁾

De Graaf echter maakte geen beperkende voorwaarde omtrent den duur der tolvrijheid, gelijk men zien zal.

1) Beka bl. 248.

2) Sweder, *Origines* bl. 608. Wat „de witte toren” betreft zie hiervoor bl. 56.

3) Nijhoffs *Gedenkw. II Oorkonden* No. 23.

4) Dit was Reinoud II eerst Graaf, later Hertog van Gelder. (1323—1339—1343.) De gever van dezen brief was Reinoud III, in 1361 door zijn broeder Eduard bij Tiel verslagen, (25 Mei) gevangen genomen, en opgesloten eerst op 't Huis Rozendaal bij Arnhem en daarna op 't Huis Nyenbeek bij Zutphen. In 1371 werd hij weer Hertog, na den dood van Eduard.

Wij Hertog *Willem van Byeren*, Grave van Holland, van Zeeland, Heere van Vriesland, en Verbyder der Graefschap van Henegouwen: doen kont allen Layden, dat Wij gegeven hebben en geeven mids desen Opene Brieve, om meenigen trouwen dienst, die ons onsen getrouwen Raed *Jan Heer van Culenburg* en van *der Lecke*, gedaen heeft, en ons en onze Nakomelingen noch doen sal, den Poirt'ren gemeenlyk die nu syn, of namaels wesen sullen, woonagtig binnen der Poirten van Culenburg, dat sy Tol-vry vaeren sullen te Water ende te Lande voorby alle onse Tollen, so waer sy gelegen syn in Holland of in Zeeland, of so waer wij Tollen hebben, met alle haere Goederen invaerende ende uytvaerende, op wat bodem dat 'et gelegen is, en om dat voor ons en onse Nakomelingen den Poort'ren van Culenburg voornoemd tot eeuwigen dage dit vast ende gestade willen gehouden hebben, so hebben Wij desen Brief besegeld met onsen Segel, tot Dordrecht, op St. Nicolausdag, in 't jaar onses Heeren duysent drie hondert vier en vyftig.

(Naar Voet bl. 652.)

De dateering op 1354 is foutief, dat moet 1355 zijn.

Een bijna gelijkvullend afschrift bevindt zich op Cul. Archief in Misc. II bl. 594.

Men ziet het, hadden de Culemborgers om het onophoudelijk oorlog voeren te klagen over hunnen Heer, hij trachtte de geslagen wonden ook weer te genezen. Het oorlog voeren in dien tijd kwam minder op menschenlevens aan, doch meer op de bezittingen der onderdanen. En ontegenzeggelijk bezorgde de tolvrijheid aan de Culemborgsche poorters veel voordeel en gemak. Ook niet minder goede vrienden was *Johan* met den Gelderschen Hertog. Eerst echter was hij der partij van Reinald toegedaan. Deze schonk hem dan ook nog vele voorrechten; toen echter Reinald's partij al zwakker werd voegde *Johan* zich bij diens broeder Eduard, die — onrechtvaardig — zijnen broeder het Hertogdom betwistte.¹⁾ Hoe hij daarin slaagde is boven verhaald.²⁾

In 't zelfde jaar nog, dat *Eduard* zijn broeder gevangen nam sloot *Johan* een verbond met Eduard (20 Nov. 1361) waarin deze laatste beloofde den Heer van Culemborg te zullen schadeeloos houden voor de verliezen, die hem om zijnentwege werden toegebracht. Tevens belooft hij, geen vrede te zullen maken met zijne vijanden (dus ook Culemborgs vijanden, waaronder de Heer van Voorst met name genoemd), zonder dat in die verzoening tevens de Culemborgsche Heer begrepen wordt.³⁾ De steun van den Culemborgschen Heer werd dus nog al op prijs gesteld door Eduard.

Intusschen de Heeckerens werden zoo goed als vernietigd en vluchtten uit Gelderland, (na den slag bij Tiel.)

1) Geljk in Holland Hoekschen en Kabeljauwschen, trof men in Gelderland twee partijen, de Heeckerens en Bronckhorsten aan.

2) Bl. 59. Aant. 4.

3) Nijhoff Gedepkw. II. Oorkonden No. 113, (De brief is te lang om op te nemen.)

De *Bronkhorsten*, (aanhangers van *Eduard*) hadden zich in den aanvang tot de *Kabeljauwschen* in Holland gewend, aan wier hoofd Graaf *Willem V* stond. Nadat *Willem V* krankzinnig geworden was (1357) werd de regeering aan *Albrecht*, zijn broeder, opgedragen. Deze was der partij van de *Hoekschen* toegedaan. De macht der partijen was dus in beide provinciën omgewisseld. Met het gevangen nemen van *Reinoud* waren de *Bronkhorsten* aan 't roer gekomen en de *Heeckerens* vonden in Holland, bij *Albrecht* en de *Hoekschen* een veilige schuilplaats en een machtigen steun. Dit nu nam *Eduard* zoo kwalijk aan *Albrecht* dat hij hem aanstonds den oorlog verklaarde.¹⁾ Natuurlijk stond *Johan van Culemborg* aan de zijde van *Eduard*. Deze twist duurde tot 1364. Althans toen werd Culemborgs Heer met *Albrecht* verzoend, dus waarschijnlijk ook de Geldersche Hertog.

„Aelbrecht by der Genaden Goids Palensgrave op den Rhyne,
 „Hertoge van Beyeren, Ruwert van Henegouwen, van Holland,
 „ende van Zeland, ende van Vriesland, doen kond allen Luden,
 „dat aengesien den goeden en getrouwen dienst, die Heer Jan van
 „Culenborg onsen lieven Broeder Hertoge Willem Grave van
 „Henegouwen ende van Holland voor desen gedaen heeft, ende
 „ons en onse nacomelingen nog doen mag, ook aengesien
 „bescheydelikker ende redelikker Soene, die hy ons gedaen heeft
 „van dat hy jegens ons mogte verbroeken²⁾ hebben, also dat
 „ons genoeg en mag, den voorgenoemden (heer van Culenborgh
 „vergeven hebben so what hi ieghens ons mesdoen magh hebben
 „tot desen daghe toe) ende hebben hem genomen en nemen tot
 „onsen volcomen soen en vriendschappen, hem syne Lande, Steden
 „en Hulperen, ende waer imand, die hem hierenboven misdeden,
 „dat souden wy houden aen syn lyf en aen syn goed: in oirkonde
 „desen brief bezegelt mit onsen Segelen. Gegeven in den Hage
 „des maendags na St. Mathysdag (= 25 Febr.) in 't jaer ons
 „Heren 1364.”

(Naar Voet bl. 34.)

Wat tusschen () staat is door Voet overgeslagen. De spelling is niet de oorspronkelijke. Voet teekent daarbij aan, dat hij niet wist, waarin de twist bestond, tusschen *Albrecht en Johan*. Mij dunkt, met het oog op het verbond van 1361 was de gevolgtrekking zeer goed te vinden; vooral als men de Geldersche Geschiedenis naast en vereenigd met de Culemborgsche nagaat.

Trouw bleef *Johan Eduard* ter zijde. Zoo trok hij in 't jaar 1366, gedurende de maanden Augustus, September en October aan het hoofd der Geldersche troepen uit en deed een vijandelijken inval in het land van Kuik

1) Wagenaar III bl. 301. Slichtenhorst VII boek bl. 143.

2) misdaan.

en bestookte Grave en Gennepe.¹⁾ Toen omstreeks 1371 de Brabanters onder Hertog Wenceslaus een inval in Gelderland deden, bevond zich Culemborgs Heer daar ook. De Brabanters steunden de partij van den gevangen Reinoud en gaarne zagen deze den gevangen Hertog in 't bestuur hersteld. De echtgenoot van den gevangen Hertog, Maria, was naar Brabant gevlucht (Wenceslaus was haar zwager) en reeds éénmaal had zij haar zwager bewogen een inval in Gelderland te doen.²⁾ (1366) Ook nu deed zij 't weder, op een tijd toen Eduard vertrokken was naar Holland, om zijn huwelijk te voltrekken met Katharina, dochter van Hertog Albrecht, den Hollandschen Graaf. Toen nu eenige Brabantsche kooplieden geplunderd werden en Wenceslaus, op zijn klacht daarover slecht werd bejegend, beschreef hij heirvaart, viel in 't land van Gulik³⁾ en legerde zich daar. Bij Baesweiler nabij Geelkerken⁴⁾ raakten de twee legers slaags met dit gevolg, dat de Brabanter verslagen en gevangen genomen werd (22 Aug. 1371.) De Geldersche Hertog, die eerst laat op den dag op het slagveld verscheen, sneuvelde daar⁵⁾ en met hem tal van andere edellieden. Ook Culemborgs Heer streed daar dapper mede, doch kwam ongedeerd uit den strijd thuis.

In dien tusschentijd is de twist met Utrecht zeker voor goed bijgelegd, want in 't zelfde jaar zegelt Johan met den Utrechtschen Bisschop *Arnoud van Hoorn*⁶⁾ met meer andere Ridders en Knapen een brief en wordt hij eenigen tijd later door denzelfden Bisschop beleend, met het Gericht en 't Patroonaatschap van Schalkwijk, om 't te bezitten op denzelfden voet, als zijn vader dat bezeten had.

Een vreeselijk hooge vloed teisterde Johan's landen aan de overzijde der Lek in 1374. 13 Jan.

„Het water, in eene groote hoeveelheid van boven uit het gebergte „gekomen, overstroomde door de doorbraken in de Rijkervaard de Lek „en meer andere dijken, veel land, waardoor geheel Holland onder water „stond, zoo dat men dezen dag van Utrecht tot in 's Gravenhage regt over „het land voer, daar alles was ondergelopen.”⁷⁾

Scherper zegt Sweder: „Ann. CIO.CCC.LXXIV. brack die *Lecke* tot „*Schalckwyck* in, datmen voer mit schepen over 't velt.”⁸⁾

Johan was een rusteloos en krijgszuchtig Heer, en naar allen schijn, goed voor zijn onderdanen. Hij is nooit gehuwd geweest. Hij overleed in 1377, nà 8 April, want dien dag zegelde hij met eenige andere Edelen nog een brief nopens de waterloozing door den Syrik (Zederik) in de Lek.

1) Nijhoffs Gedenkw. II bl. C.

2) Teg. Staat Gelderland bl. 81—82. Nijhoffs Gedenkw. II bl. XCIX en C.

3) De Heer van Gulik was een schoonbroeder van Eduard.

4) Bij de Nederlandsche grenzen in de Rijnprovincie. (Pruisen.)

5) Eigenlijk sneuvelde hij er niet. Om persoonlijke reden werd hij door een lid van 't Hofgezin Herman Bier van Hees doodelijk gewond, en stierf den derden dag daarna (24 Aug.) Zie nog Slichtenhorst VII boek bl. 147 en 148, en Nijhoffs Gedenkw. II bl. CXIV.

6) Arnoud van Hoorn, Bisschop van Utrecht. 1371—1377.

7) Tijdschrift voor Gesch. Oudh. en Statistiek van Utrecht 1e jaargang bl. 30. Beek bl. 273.

8) Sweder Origines bl 620.

Zijn opvolger was de ons reeds bekende *Gerard*, broeder van *Johan*. Gelukkig voor *Gerard*, dat *Johan* plotseling stierf, want *Johan* zou hem onterfd en de Heerlijkheid Culemborg met alle toebehooren aan zijn jongeren broeder *Peter* vermaakt hebben. De reden was, dat *Gerard*, tegen den uitdrukkelijken wil zijns ouderen broeders gehuwd was (1371) met Jonkvrouw¹⁾ *Berta* van Egmond. Intusschen, 't schijnt, dat *Johan* met zijn broeder om dit huwelijk weder verzoend is, want 't is moeilijk aan te nemen dat hij zes jaren met dat plan zal hebben rondgelopen. *Gerard* huwde in 1371 en *Johan* stierf in 1377.

(De jongere broeder *Peter* was gehuwd met een dochter des Heeren van Boxmeer.)

(Voet vertelt nu op een 2-tal bladzijde, veel over *Egmond*, *Amstel*, enz., waaruit ik alleen overneem, dat Heer *Gijsbert van Vianen*, gehuwd met *Beatrix van Egmond*, zuster van *Gerards* echtgenoot, op verzoek van zijne echtgenoot het oude kasteel buiten de stad afbrak, en een nieuw binnen de muren bouwde. Dit kasteel kreeg, naar *Beatrix*, den naam van *Beatrixstein*, in den mond des volks ingekort tot *Batestein*.)

Gerard volgde dus op. (1377.) Uit zijn huwelijk met *Berta van Egmond* verwekte hij zes zonen en drie dochters. De oudste twee der zonen waren *Hubert* en *Johan*, die ons beiden later zullen voorkomen. De derde zoon is *Sweder*, die later bisschop van Utrecht werd. De vierde *Arnold*²⁾ omhelsde insgelijks den geestelijken staat en komt later voor als Deken van de St. Janskerk. De rest boezemt ons minder belangstelling in: ze zijn *Peter* en *Gerrit*.

De dochters waren *Mechteld* en *Jutte* of *Judith* beiden tegelijk op één dag (1399) op 't kasteel te Culemborg verloofd; de derde was „die Edele „en Lofweerdige *Berta*, welke op haer Tagtigste Jaer haer vrysterschap in „'t graf gedraegen heeft.”

Reeds spoedig sloeg hij de handen aan 't werk om de voorstad aan den Havendijk wat te versterken, en liet wallen met wachttorens er langs aanleggen, evenals rondom de „oude stad,” of zooals Voet zegt: „Heer *Gerrit* „heeft de Voorstad, van zyn broeder Heer *Jan* begonnen, verder aangebouwt, „op dat de Timmeragie van de Stad en van het Kasteel met malkanderen „zouden overeenkoomen.”³⁾ *Johan*, door zijn rustelooze natuur en zijne menigvuldige oorlogen, had daarvoor den tijd niet kunnen vinden.

Ook het Kasteel was, naar zijn inzien, niet voltooid. Hij liet namelijk de „ronden toren” opbouwen en aan 't kasteel hechten.⁴⁾ Meestal was hij bekend als „de witte toren.” Om dit werk uit te voeren werden de burgers bij „klokgeslag” opgeroepen⁵⁾ te helpen werken en bouwstoffen aanvoeren. De toren was opgebouwd van zware moppen, rustte op sterke kluisen, en

1) Sweder noemt haar weduwe *Berta*. Origines bl. 620.

2) Voet schrijft *Arent*.

3) D'aecompste van de Edele Heeren van Cuylenborch in Hist. Utrechtsche Bisd. II bl. 570.

4) Sweder Origines bl. 622. v. Lennep en Hoflijk Merkw. Kasteel II bl. 379.

5) Sweder Origines bl. 622.

was van boven plat toegemetseld. Langs de borstwering staken vier bevallige torentjes hunne spitsen boven alles uit en gaven het geheel een sierlijk aanzien. De torentjes deden dienst, om van daar uit den gheelen omtrek te overzien. Geen moeite was aan dien toren gespaard, om hem zoo sterk mogelijk te doen zijn, en hij is dan ook 't langst blijven staan. Op onze plaat steekt de witte toren aan de achterzijde hoog boven alles uit. Eén spits is reeds verdwenen, waarschijnlijk stuk geschoten en vernield, en aldus vertoonde hij zich ten tijde van Voet nog.¹⁾ (1750.)

En, als scheen hij vast besloten, het verzuim van zijn broeder te herstellen, zoo deed hij ook nog aanleggen de „Nieuwstad“. Dit laatste deed hij om de volgende reden.

De Hollanders ontvingen, bij doorbraak van den Zuider Rijn- of Lekdijk altijd al het water der overstroming. Nu ligt de Diefdijk als een keerdam tusschen Holland en Gelderland. Vroeger was die een gewone weg²⁾, doch in 1305 komt hij reeds voor als „Diefdijk“. De Hollanders, om bevrijd te worden van 't vloedwater, wilden dien dijk verhoogen en geheel dicht maken. Culemborgs Heer was daar zoo hoog niet mede ingenomen. De twist liep hoog, doch eindelijk gaf *Gerard* voor een goede som geld aan de Hollanders het recht, den Diefdijk te verhoogen en te dichten (1385), zeer tot schade van de toenmalige en latere bewoners van 't Culemborgsche veld.

Dit gedaan zijnde, moedigde hij de bewoners van de dorpen aan, hunne woonplaatsen te vestigen in „de Nieuwstad“. De landlieden moesten wel, en verplaatsten hunne boerderijen en schuren binnen Culemborgs muren.

„Ende by tyden van desen Heere, is die kerck van *Lansmeer* verset van „*Paueyen*, tot op die plaetse daer zy noch tegenswoerdich staet³⁾, ende die „nyewe stat is voert opgetimmert, daer veel Buerschappen buten die stadt „gelegen ingetogen syn, als *Paueyen*, *Lanxmeer*, *Prijs*, met meer anderen.⁴⁾

Die kerk, de St. Janskerk, of kerk van Lanksmeer genoemd, stond in de Nieuwstad. Nog herinnert den naam van een stuk grond „de pastorie van Lanksmeer“ aan de plaats, waar de kerk gestaan heeft.⁵⁾

't Blijkt, dat onze Heer *Gerrit* met den Gelderschen Hertog in onmin is geweest; misschien heeft hij een strooptocht ondernomen, en — dit is zeker — daarbij zekeren Hendrik de Vlieger doodgeslagen. 't Schijnt ook, dat beide Heeren 't niet eens konden worden omtrent de gevangenen uit den slag bij Baeswijler. Doch 22 Juli 1381 kwamen beiden tot een overeenkomst.

„Wij Willem van Gulic, bider ghenaden Gaeds hertoghe van „Gelre ende Greue van Zutphen, doen te verstaen allen den „ghenen die desen brief soelen sien of hoeren lesen, dat ons her

1) Voet bl. 89.

2) Kemps. Gorkum. teekent op den kaart aan bl. 58: in 't jaar 1282 word genoemd den Diefwegh, nu 1305 den Diefdijk, en nu moet dien Dijk tusschen dese jaren gemaakt zijn.

3) Zie de kaart.

4) D'aecompte, enz. in Deel II bl. 570 en 571.

5) 't ligt naast het oude Protestantische Kerkhof.

„Gherit heer van Culenborgh ende van der Lecke voldacn heeft
 „van alsulken geuanghen, als die heer van Culenborgh sijn brueder,
 „den Got genedich sij, ende sijn vriende, geuangen hadden in
 „den² stride tot Baeswijle, ende schelden hem ende sijn erfghenaeme
 „daer af quijt, voer ons, ende voer alle die ghene, die voer ons
 „heer ende vrouwe van Gelre geweest syn, of die nae ons heer
 „of vrouwe van Gelre wesen soelen, of moegen. Ende oick heeft
 „he ons voldacn ende wael gebetert van alsulken broken, als he
 „ende die ghene, die mit hem waren aen weghe, ende aen velde,
 „daer Heynrich die Vlyegher doet bleef, ende die daer mede
 „beruchtich sijn, of in enygen saken daer mede beruchtich
 „moegen werden. Ende oick heeft he, ende alle sijn knechte
 „ende alle sijne ondersaten, ons gebetert ende voldacn
 „van alle broken ende misdaden, die sij ons, ende den
 „ghenen, die voer ons heren ende vrouwen tot Gelre geweest
 „hebben, gebroect ende misdaen moegen hebben tot desen daghe
 „toe. Soe dats ons ende onsen vrienden wael ghenuecht. Ende
 „schelden hem ende sijn erfghenaemen, ende alle sijn knechte
 „ende ondersaten, ende alle die ghene, die aen Henric des
 „Vlyghers doet voerscr. mysdaen moegen hebben quijt, ende hebben
 „quijt geschouden voer ons ende voer alle die ghene, die voer
 „ons ende nae ons heren ende vrouwen tot Gelre geweest hebben,
 „ende werden soelen, sonder argelist. In orkonde des briefs
 „apen besegelt mit onsen segel. Gegeuen tot Nymegen. Int
 „jaer onss Heren dusent dryehondert een ende tachtentig, op
 „sente Marien Magdalenen dach.

(Archief van 't Graafschap Culemborg te Arnhem.)

Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkw. III Oorkonden No. 83.

Het voldoening geven van *Gerard* voor de gevangenen bij Baeswijler, is mij onbegrijpelijk. Ik zou beter kunnen verklaren voldoening ontvangen. Eduard had openlijk verklaard de Hoofdheer te zullen zijn voor Jan, Heer van Culemborg, d. i. hem, als zijn helper, te zullen vrijwaren voor schade. Johan heeft bij Baeswijler gevangenen gemaakt en wil die door den Gelderschen Hertog doen inlossen tegen een hoogere som, dan deze betalen wilde. Zij worden het eindelijk eens. (1381.)

Toch schijnt die twist bij den Gelderschen Hertog geen kwaad bloed te hebben gezet, althans in 1388 toonde hij zijne welwillendheid tegenover den Culemborgschen Heer en diens onderdanen door hun tolvrijheid in Gelderland te geven, wel een bewijs, wat *Gerard* op den *Hertog* vermocht.

„Wy Willem van Gulich, bider gnaden Gaids hertoge van
 „Gelre ende greue van Zutphen, doin kont allen luden mit desen

mede beruchtich = in betrokken. beteren = schadeloosstellen, broke, broecke, gebroecht = misdrijf, misdreven ons. vrienden
 = vrienden.

„apenen brieue, ende bekennen, dat wy, onme manigen truwen
 „dienst den ons gedain heeft ende noch doin mach onse lieue
 „rait ende vrient, her Gherit here van Culenborch ende van der
 „Leck, gegheuen hebben, voir ons, onse eruen ende nacomelingen,
 „ende gheuen mit desen brieue, dien heren van Culenborch
 vorg. ende synen eruen, dat alle syne yngesetene wonachtige
 „poirteneren tot Culenborch bynnen sijne stat ende poerten of
 „dair buten, gelijk he dat begrepen heeft die stat te meerren,
 „die nu syn ende hirnamails sijn sullen, mit hoeren eygenen
 „goiden voir ende by alle onse tholle, so wair of yn wat lande
 „die gelegen sijn, te water ende te lande, up so wat badem die
 „goide gelegen of geuert werden sullen, thol vry varen thent
 „onsen of onser eruen ende nacomelingen wederseggen. Ende
 „als wy of onse eruen ende nacomelingen dat wederseggen
 „willen, so sullen wy of onse eruen ende nacomelingen dien
 „heren van Culenborch vorscr. of synen eruen tevens gheuen
 „ende betalen dusent alde schilde muntten des keyzers van
 „Romen of des coninx van Vrancrich goet van golde ende gerecht
 „van gewichte, of dair voor payment dien seluen schilden gelijk
 „goit. Ende wy hebben, voir ons, onse eruen ende nacomelingen,
 „gelaift ende gelauen yn goiden truwen, dien heren van Culenborch
 „vorscr. ende synen eruen, ende allen synen poirteneren voirscr.,
 „die nu sijn ende hir namails sijn sullen, die vorscr. punten
 „vaste, stede ende onuerbrekelic te halden sonder argelist. In
 „orkonde onss segels dat wy by onser rechter wetentheid hebben
 „doin hanghen an desen brief. Gegeuen int jair onss Heren
 „dusent driehondert acht ende tachtentich, des sonnendages na
 „S. Mertens dach episcopi hiemalis (= 15 Nov.)

(Archief Culemborg, thans te Arnhem.)

(Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkw. III Oorkonden No. 139.)

Wij merken uit deze oorkonde op, ten eerste, dat op de plaatsgegrepen
 uitbreiding der stad bedoeld wordt¹⁾; ten tweede dat voor 't eerst in Culem-
 borgs geschiedenis met „een schild„ als muntwaarde gerekend wordt, een
 gouden muntstuk dat iets later vrij algemeen tot een waarde van 48 stuivers
 gangbaar was; ten derde dat toen reeds het „geldsnoeien„, d. i. het afknippen
 van de randen der geldstukken, en het namaken van geldstukken voorkwam.
 Hierop zinspelen de woorden, „goed van goud en gerecht van gewicht„.
 Evenzeer verdient onze opmerkzaamheid, dat de Geldersche Hertog zich
 verbindt voor hem en zijne nakomelingen, tot naleving der opgenoemde
 tolvrijheid, op een betaling van duizend oude schilden. Nu moge de som
 zoo groot niet schijnen, in werkelijkheid *was* ze wel groot. Sprekende voor-
 beelden zullen ons voorkomen dat het geld toen, betrekkelijk meer, veel

¹⁾ Gelijk hij 't begrepen [voltooid] heeft de stad uit te breiden [te meerren]

meer waarde had dan nu. Doch tevens blijkt er de goede gezindheid van den Gelderschen Hertog ten opzichte van Culemborg uit. Dat hij met Culemborgs Heer in de beste verstandhouding leefde blijkt hier uit, dat eenige jaren later, 7 April 1392, de Geldersche Hertog van onzen Heer duizend goede¹⁾ Rijnsche guldens leende. Tevens bewijst ons dit, dat deze laatste „een man van groot vermogen“ moet geweest zijn.

Een merkwaardige oorkonde is deze omdat zij ons weer een blik in de levenswijze en de gewoonte der Edellieden doet slaan.

„Wy Willem van Gulich by der genaiden Goids Hertoge van „Gelre ende Grave van Zutphen. Doen kond allen Luden ende „bekennen mit desen openen brive, dat onse live Raed Gerard „Heer van Culenborg ende van der Lecke ons huden des dages „heeft geleent ende geleverd Duysent goeder Rhynsche Gulden „goed van Goude en gerecht van gewigt, welke duyzend gulden „voorschreve of goed ander gulden geld, daer voor gelyke goed „na beloop der weerde in der tyd der betalinge Wy voir ons „ende voir onse Erven ende nakomelingen geloift hebben en „gelooven in goeden trouwe Heeren Gerard Heere van Culenburg „voorsz. of synen erven wettelick en wael te betalen op St. Peters „Dag ad Cathedram²⁾ nu naestkomende sonder langer vertoch, „ende omme die meere sekerheyd hier af hebben wy onsen „lieven Raed Heeren Gerard Heere van Culenburg borgen geset „onse lieve Rade ende Vrunden Heeren Johan van Hoentselaer „geheyten van den Velden, Heeren Robert van Appelteen „Ridderen, Herman van Wylre onsen Amptman tot Tyel ende in „Nederbetuwe, Godert van Stampraide onsen oversten Rentmeester, „Aernt van Boeykoop onsen Amptman in Veluwe en Johan van „der Capelle bewairder onser Renten in onsen Lande van Sutven, „die voir ons gelooft ende gesekert hebben in goeden trouwen „Heeren Gerard Heere tot Culenburg in alsulke voirwairden. „Waer 't sake, dat wy hem of syn Erven de Duysend Gulden „of die weerde daer voor in ander gueden gelde op ten voor- „schreven St. Petersdag niet en betaelden, als voorschreve is, „dat als dan na den voorsz. sunte Petersdag, binnen veertien „dagen daer na, dat onse Borgen voorsz. sollen van den Heere „van Culenburg of van synen erven voorsz. gemaent werden, „welke maninge niet verder wesen sal, dan aen onse Borgen „mond, of dair sy huden des daiges wonaftig syn mit openen „besegelden brive des Heeren van Culenburg, of synen Erve, „mallich³⁾ mit eenen knecht ende tween peerden inkomen sullen

1) Dus weder „goed van goud en gerecht van gewicht.“

2) St. Petersdag ad Cathedram = 18 Jan.

3) elk.

„tot Culenburch in die stad in een Herberge, die hem die Heere
 „van Culenburch, of syne Erven voirsz. aldaer sollen wisen, of
 „mallich van onsen Burgen voirsz. mach voor hem in die voirsz.
 „Stad ende Herberge seynden eenen goeden Man mit eenen knecht,
 „en mit twee peerden aldaer Leystinge te halden ende te doen,
 „als goede Luden plegen, op huer selfs kost ende pande, ende
 „hem selven te quytten aen den Weerden, ende niet uter Leistinge
 „vurgenoemd te schiden, Wy of onse Erven ende nakomelingen
 „en hedden den Heere van Culenburch of synen Erven Yrst
 „Dusent Rynsche gulden of die weerde dair voir in anderen
 „Gulden Gelde voirs alinge¹⁾ en al betaelt ende mede
 „gequyt eenen goeden Mans kost en eenen knecht mit twee
 „peerden, die onse voirsz. Burgen in der Herberge ende Leistinge
 „voirsz. wairden sal, ende of Wy, of een, of meer van onsen
 „burgen voirsz.²⁾ hier en binnen wtlendig of aflijvig worden, dat
 „God verbiede, so sollen wy eenen of meer gelyken goeden
 „Burgen die hem, gelyk den Medeburgen setten onder der penc
 „der Leisting voirsz. ende in alle manieren voorsz. vertynden sullen
 „mit hoeren Transfixe gesegelden brive doir desen brief beneden
 „gesteken, dairomme dese selve brief niet gecancelleert nochte
 „arghe en sal wesen. Ende Wy Johan van Hoentselaer geheyten
 „van den Velden, Robbert van Appelteen Ridders, Herman van
 „Wylre Amptman tot Tyel ende in Nederbetuwe, Godert van
 „Stampraide Rentmeyster des Lands van Gelre, Aernt van Boey-
 „koop Amptman in Veluwe ende Johan vander Capellen voirsz.
 „bekennen dat wy in dese voirsz. saken synt Burgen werden
 „voor onsen genedigen Heere van Gelre voirsz. aen hand Heeren
 „Gerards Heere van Culenborg of synen Erven voirsz. ende
 „hebben den selven Heere van Culenborg of synen Erven gese-
 „kert ende gelooft sekeren en loven in goeden trouwen alle
 „voirwaarden ende Puncten voirsz. so die op ons beschreven
 „staen, vast, steden en onverbrekelyk te holden. In oirkonde
 „der waerheyd hebben wy Hertoge van Gelre en wy Burgen
 „voirsz. onse segelen by onser rechter wetenheyte aen deesen brief
 „doen hangen en gehangen. Gegeven in 't Jaer ons Heeren
 „1392, op ten Heyligen Palmdag (= 7 April.)

(Naar Voet bl. 40—43.)

Voet erkent van dezen brief dat hij zeldzaam voorkomt. Om andere reden is hij ons merkwaardig. Niet, omdat de Geldersche Hertog van onzen Heer geld leent, doch om den inhoud, de wijze waarop. Reeds meermalen had de Culemborgsche Heer geld aan zijn leenheer geleend, en juist om den

1) geheel.

2) Waarschijnlijk is hier *niet* overgeslagen en achter 't woord *binnen* (= zijn) een komma.

inhoud ligt 't vermoeden voor de hand, dat het terugbetalen met moeilijkheden gepaard ging. Nu verbindt de Hertog met zijne borgen zich tot terugbetaling op „*leistung*“, d. i. (de brief zegt het ons) werd het geld niet op den bepaalden dag afgelost, zoo moest de leener, (of zijne borgen,) met een bepaald getal mannen zich in een aangewezen huis begeven en daar verblijven, tot de schuld voldaan was. *Leistung* was dus verblijf om schuld. Een sterk sprekend voorbeeld geven ons v. Lennep en Hofdijk, dat eenigen tijd later gebeurde.

Willem van Egmond, een jonger broeder van Hertog Arnoud van Gelder, werd door Willem van Buren gevangen genomen. (10 Nov. 1444.) Reeds een jaar had hij krijgsgevangen gezeten, zonder dat de Geldersche Hertog de benoodigde penningen voor den losprijs kon bij elkaar krijgen. „Nu „zond Willem van Buren (13 Nov. 1445) hem een brief waarin hij hem „gelastte zich over acht maanden na Sint Jacob, toen volgende, naar de stad „Berchem te begeven, er *leistung* of *verblijf om schuld*, te houden in het huis „van zijn tollenaar, Koenraad van Boelendorp, en niet van daar te vertrekken „buiten zijne bewilliging, of hij zou hem met woorden en schandbrieven „voor de gantsche waereld als eerloos en meenedig verklaren.“

Daarbij voegen zij dan nog: „Een dergelijke *leistung* had voor Geldersche Ridders niets vreemds.“¹⁾ Onze geschiedenis zal ons meer voorbeelden daarvan geven.

Niet lang meer leefde Gerard, nadat hij aan Hertog *Willem* dien dienst bewezen had: hij heeft omstreeks 17 jaar geregeerd en is in 1394 gestorven. Zijn oudste zoon, *Hubert*, de vierde van dien naam, volgde op. (1394.) In 't zelfde jaar kocht hij zijn broeder Johan uit, Donderdag na Onze Lieve Vrouw-dag Conceptionis (= 10 Dec.), en heeft hij hem zijn erfdeel gegeven.

Weinig tijd te voren, hadden de gebroeders Van Voorne, Sweder en Gerrit, verklaard, van alle aanspraken af te zien, die zij op de Steenweerd, gelegen recht tegenover Culemborg, op de Schalkwijksche zijde, hadden. (6 Nov.)

In 't volgende jaar breidde Hubert zijn Heerlijkheid wederom uit. *Hendrik* Heer van Vianen, Ameide en Goye, droeg hem het Gericht en de Heerlijkheid van Overzijderveld op, „van den Wivedyk opwaerts tot Everdingen toe, hooge „en lege, met Thynsen en alle zyn toebehooren: de Leenbrief is gezegelt „en gegeven Ao. 1396 op onzer Vrouwen Avond *annunciationis*“ (= 24 Mrt.)

Men herinnere zich dat Everdingen aan Culemborg behoorde.²⁾ Te Everdingen stond een kerk, reeds in 1294 gesticht. Aangezien ds bevolking in het veld toenam, werd deze kerk gesticht, ofschoon ze onder de kerk van Gaspaarden behoorde. Nadat de kerk van *Autena* door een overstroming vernield was, werd door den Utrechtschen Bisschop besloten, de kapel te *Everdingen* te stichten, met de inkomsten van de vroegere kerk te Autena. Deze werd bediend door de priesters der kerk te Gaspaarden. Later werd

1) v. Lennep en Hofdijk, Merkw. Kasteelen I 285.

2) Zie hier voor bl. 62.

die kapel in een parochie-kerk veranderd, en werden de goederen en inkomsten onder beide kerken gelijkelyk verdeeld.¹⁾ De reis van uit het veld naar de Everdingsche kerk was wel wat groot; daarom stichtte Hubert (1396) juist voor den Diefdijk, op de Culemborgsche zijde een kapel: de kapel van *Golberdingen*. Tegenwoordig heet de akker, waarop die kapel gestaan heeft, nog de Kapelakker. Nog niet lang geleden stond daar nog een paal, die de plaats aanwees, waar die kapel vroeger stond, want sinds lang is de kapel verdwenen. Die paal droeg tot opschrift: „*Hier stond eertijds de Capel van Golberdingen.*”

Bij het versterken van het fort Everdingen, en 't verbeteren der innundatie-werken is die paal verdwenen. Ik meen, dat die paal tegenwoordig dienst doet als dorpel in een der Everdingsche huizen!

Het volgend jaar geeft *Albrecht* de tolvrijheid voor de Culemborgsche poorters in 't land van Heusden:

„*Albrecht, by Gods genade Palens Graeve op ten Rhyn, Hertoge*
 „*in Byeren, Graeve van Henegouwen, van Holland, van Zeeland,*
 „*ende Heer van Vriesland: Doen kond allen Luyden, dat Wy*
 „*gegeeven hebben en geeven mit desen Brieve, om menigen*
 „*trouwen dienst, die ons die Heeren van Culenborg ons voortyds*
 „*gedaen hebben ende nog doen sullen, den Poort'ren gemeenlik*
 „*die nu syn of namaels wesen sullen, woonagtig binnen den*
 „*Poirten tot Culenborg, Tolvry te vaeren voorby onse Tollen*
 „*tot Heusden, invaerende ende uytvaerende mit alle heure Goe-*
 „*deren, op wat bodem dat sy gelegen syn, ende om dat Wy voor*
 „*ons ende voor onse Nakomelingen den Poirt'ren van Culenborg*
 „*veurschreeven, tot onsen wederseggen, dit vast ende bestade*
 „*willen hebben, so hebben Wy desen brief besegeld met onse*
 „*Segelen. Geschreeven in den Haege op den agtienden dag in*
 „*January in 't Jaer onses Heeren 1397.*

(Naar Voet bl. 652 en 653.)

Wel moest dus Culemborgs Heer in aanzien zijn geweest. Voor het grootste gedeelte lag Nederland tolvrij voor diens poorters open.

In 1402 ontving Hubert ten Zutphensche rechten zijn slot, zijn heerlijkheden, landen, tienden, erven, 't hoog en laag gericht, en alle toebehooren van den Gelderschen Hertog in leen.

Aan zijne moeder, *Berta*, schonk Hubert een jaarlijksch inkomen, en dit werd eveneens door den Hertog goedgekeurd. (1405.)

't Blijkt dus hier, dat Hubert met den Gelderschen Hertog in de beste verstandhouding leefde. Toch is 't noodig de aandacht hier op te vestigen daar hij eenigen tijd later, zich van alle leenplicht ontslagen rekent.

1) Hist. Utrechtsche Bisdom II bl. 200—206.

Gelderlands Hertog, Reinoud,¹⁾ hernieuwde zelfs de tolvrijheid, vroeger aan de Culemborgers gegeven.²⁾ (1404.)

De oorlog, die tusschen Arkel en Holland, in 't volgend jaar gevoerd werd [waarbij 't kasteel Everstein,³⁾ Gaspaarden en Hagestein ingenomen werden] heeft Culemborg geen nadeel aangebracht: de Culemborgsche Heer heeft zich buiten dien twist gehouden.

In 1405 gaf de Geldersche Hertog op nieuw een bewijs, hoe zeer hij den Culemborgschen Heer achtte, door hem te verkiezen tot Ambtman in de Neder-Betuwe, een betrekking van veel gewicht. Echter, daar hij steeds in vriendschap geleefd had met zijne bureu, aanvaardde hij die betrekking niet, alvorens van den Gelderschen Hertog de verzekering ontvangen te hebben, dat deze al de schade, die hem om die betrekking mocht worden toegebracht, zou vergoeden (zijn hoofdheer te zullen zijn.)

„Wij Reynalt, bider genaden Gaits hertoige van Gulich ende
 „van Gelre ende greue van Zutphen, doen kont allen luden
 „ende bekennen voer ons ende voer onse eruen ende nacomel-
 „lingen, dat wij heren Hubert, heren van Culenborgh, van der
 „Lecke ende van den Weerde, onsen amptman⁴⁾ tot Saltboemel,
 „in Bomelreweert ende in Tielreweert, tot Beesde, tot Rynoyen
 „ende tot Harwerden, gelaeft hebben ende gelauen, weert saike
 „dat he, off sijn richter off baiden, off sijn knechte, off ymant
 „van sijnre weghe, he were wye he were, ymant antasten off
 „vijnghe, he were oich wye he were, omme sijns ampts willen
 „voerscr., die tijt langk dat he onse amptman were, ende dat
 „daer ennich ongeual in viele, et were van doitslaege, off dat
 „sij in den stocke⁵⁾ storuen, off anders ennich ongeual, dat
 „daer ynne vallen mochte, daer soilen wij heren Hubert heren
 „van Culenborgh voergen. ende sinen richteren ende baiden ende
 „sijnen knechten, die dat van sijnre wegen deden, off gedaen
 „hedden, nyet aff thijen⁶⁾ ende sij en soilen daer omme tghegen
 „ons noch onse heerlicheit nyet gebroeket hebben, ende soilen
 „sij daer aff quijt halden, ende hem daer eyn goit hoefthere⁷⁾ aff
 „wesen, sonder argelist. Ende alle dese voerscr. punten ende
 „illich besonder hebben wij Reynalt hertoige van Gulich ende
 „van Gelre ende greue van Zutphen, voer ons ende voer onse

1) Reinoud IV, Hertog van Gelre 1402—1423.

2) Zie hiervoor bl. 59.

3) Everstein lag, van hier gerekend, achter Everdingen nabij de Lek. 't Werd geslecht. 't Moet een der sterkste kasteelen uit den omtrek geweest zijn. Zie nog Wagenaar III bl. 372—374.

4) „Heer Hubrecht aanvaardde deze bediening op Palmdag 1405, zooals uit zijne in die betrekking afgelegde en nog in het Kuilenburgsch archief aanwezige rekening blijkt. Jan, heer van Kuilenburg, Hubrechts oom, had mede deze bediening waargenomen: van het door dezen in die hoedanigheid gevoerde beheer loopen de rekeningen van Maart 1385 Maart 1387.“ (Nijhoff)

5) in den stocke = in de gevangenis.

6) daer — nyet aff thien = daar niet over aanspreken; daar niet in beschuldigen. Ons betichten staat hiermee in verband- (Nijhoff)

7) daer — nyet aff thien = daar niet over aanspreken; daar niet in beschuldigen. Ons betichten staat hiermee in verband- (Nijhoff)

„erue ende nacomelingen, gelaeft, ende gelauen in goiden truwen
 „heren Hubert heren van Culenborgh voergen. ende sinen cruen,
 „die here tot Culenborgh is, vaste ende stede te halden, ende
 „nyet te verbreken in enigerwijss. In orkonde onss segels mit
 „onsen rechten weten ende willen an desen apenen brieue
 „gehangen. Gegeuen in den jaeren onss Heren dusent vierhon-
 „dert ende vijue, des neesten goidesdaiges nae sente Julianen
 „dach der heiliger jonfrouwen.

(Archief Culemborg, thians te Arnhem.)

(Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkw. III Oorkonden No. 279.)

In hetzelfde jaar huwde Hubert met *Jolente van Gaesbeek*, dochter van *Sweder van Abcoude*, zuster van *Sweder van Gaesbeek*, *Putten* en *Strijen*, en nicht van *Willem*, Heer van Abcoude en Duurstede.

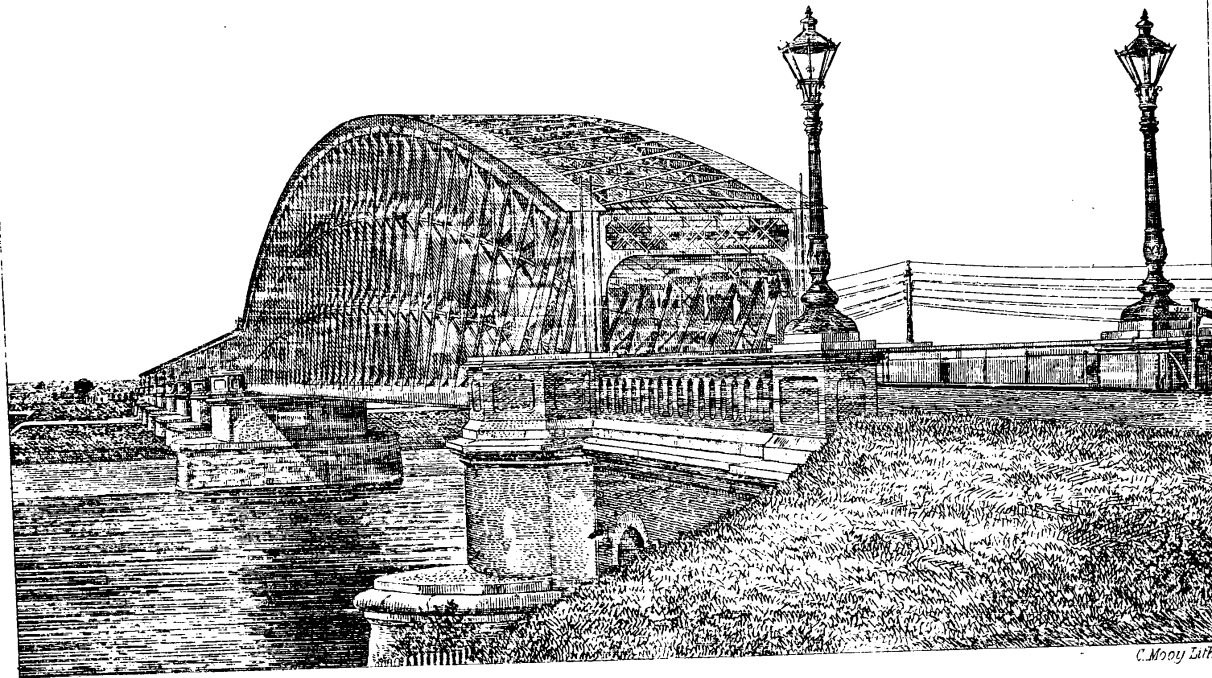
De verlovingsbrief, waarin Willem van Abcoude belooft aan zijne nicht acht duizend goede Fransche kronen als bruidschat mede te geven, was, van Hubert's zijde mede bezegeld door Johan van Culemborg, Ridder, en Peter van Culemborg, zijne broeders. (Op St. Aagtendag = 5 Febr. (Deze laatste huwt nog in hetzelfde jaar met *Agnes van Wisch*.)

Deze Jolente van Gaesbeek schonk haren echtgenoot geen kinderen.

Hubert was zeer Hollandsgezind. Van zijn kant gaf verleidde de Hollandsche Graaf hem (1406) met eenige heerlijkheden.

„Willem by der genaden Goids Palensgreve op ten Rhyn,
 „Hertoge van Beyeren, Grave van Henegouwen, van Holland,
 „van Zeeland, en de Heer van Vriesland, doen cond allen Luden
 „dat wy onsen geminden den Heer van Culemburg verleyt hebben
 „en verlyen¹⁾ mit desen brive alle sulke Heerlykheden ende
 „Goeden, als hy ende syn voirvaderen van ons ende van onsen
 „Voirvaderen Graven to Holland, van der Heerlykheden van
 „Hagesteyn roerende, te leen gehouden hebben, dats te weten
 „Tulle, Honswyk, Everdingen ende Golberdingen, mit Hoge
 „Gerichten ende Lage, mit Weerden, Visscheryen en Veeren,
 „Landen en Renten, gelyk hy daer aen gedeelt is: Item nog
 „twee Hoeven Lands gelegen in den gerichte van Ackooy, te
 „houden van ons ende van onsen nakomelingen, hy ende syn
 „nakomelingen tot sulken rechte ende Leen, als die briven, die
 „hy daer af heeft in hande, ende begrypen, behoudelyk ons ende
 „een igelyken syn recht: Hier waren over onse getrouwe Raden
 „ende mannen; die Burchgrave van Leyden, Heer Jan van
 „Heemstede, Philips van Dorp, Helmich van Doirnik. In oirkonde

1) verlyen = in leen geven.

SPOORBRUG over de LEK bij CULEMBORG.

„desen brive besegelt mit onsen segel: gegeven in den Hage op
„ten lesten dag van Meye in 't Jaer onses Heeren 1406.“

(Naar Voet bl. 46 en 47.)

Die vriendschap met den Hollandschen Graaf voorspelde niet veel goeds van de Geldersche zijde. Reeds sinds 1407 was er oorlog tusschen de Gelderschen en Hollanders, die voornamelijk gevoerd werd om de Heerlijkheid Arkel en de stad Gorkum. 't Was natuurlijk zeer in 't voordeel van den Hollandschen Graaf, indien hij den Culemborgschen Heer tot zijne partij kon overhalen, aangezien diens heerlijkheid bijna onmiddellijk aan het tooneel van den oorlog grensde.

De Hollandsche Graaf slaagde maar al te wel in zijne pogingen. Op den 12en Mei 1409 sloot Hubert een overeenkomst en verbond met den Hollandschen Graaf, waarin hij hem beloofde, vijand te worden van den Gelderschen Hertog, van den Bisschop en de Stad van Utrecht, en zijn huis, slot en stede te openen voor den Hollandschen Graaf.

De Hollandsche Graaf zou hem, om de schade, die hij zou lijden van de Geldersche zijde, daarvoor elk vierendeeljaars betalen 1000 Engelsche Nobelen; en insgelijks 1000 voor het gemis der rente van zijn Heerlijkheid Weerd, (door de Gelderschen bezet), benevens schadevergoeding geven voor de 4000 Fransche Schilden, die de Hertog van Gelre hem schuldig gebleven was, wegens het Ambt van Bommeler- en Tielerwaarden, en verder wegens het nederwerpen van zijn slot te Maurik.¹⁾ Omtrent dit laatste zegt Sweder:

„Anno 1409. had hem Heer *Hubert* van *Culenborch* verbonden mit Graeff
„*Willam* van *Hollant*, dair dat huys tot *Mauderick* om omgeworpen wert,
„ende Graeff *Willam* van *Hollant* had 't hem afgecoft, d'eene helft van
„den gelt wert wel betaelt, ende om die ander helfte solde hy ende syn
„naercomelingen Regent van *Hollant* wesen ter tyd toe dat men hem syn
„gelt gawe.²⁾“

Alle leenplicht van Gelre vergetende, of ontveinzende, deed Hubert een zeer afkeurenswaardige stap: hij droeg zijn geheele Heerlijkheid met slot en gerecht op aan den Hollandschen Graaf Willem (VI) van Beieren.

Nu herinnert men zich misschien nog, dat Hubert II den 21sten Nov. 1281 zijn kasteel aan den Gelderschen Graaf had opgedragen, en 't weer ten Zutphensche rechten had terug ontvangen.³⁾ Hubert III, (Schenk) verklaarde op 30 April 1331 dat hij het kasteel dat hij gebouwd had, opgedragen had aan Reinoud, Graaf van Gelre, en het weer ten Zutphensche rechten in leen had terugontvangen.⁴⁾ Nogmaals verzekert hij dat op 31 Aug. 1339⁵⁾. In 1402 ontving Hubert zelf zijn slot, heerlijkheden, landen, tienden, hoog

1) Nijhoffs Gedenk. III Oorkonden No. 295-300.

2) Sweder Origines. bl. 623. 3) Zie hiervoor bl. 31 en 32.

4) Zie hiervoor bl. 52.

5) Zie hiervoor bl. 54.

en laag gerecht van den Gelderschen Hertog in leen¹⁾ ten Zutphensche rechten, waaruit dus vast en overtuigend zijn afhankelijkheid bleek. Hubert deed dus, wat hij niet kon, wat hij niet mocht. Het leenrecht bestempelde zulk een afkeurenswaardige daad met den naam van *felonie*.²⁾ Zie hier den brief.

„Wij *Huybrecht*, Heer van *Cuylenburch*, van der Lecke, ende
 „van den Weerde doen condt ende kenlyck allen luyden, dat
 „wy geloofd hebben, ende geloven mit desen openen brieve, den
 „Hoochgeboren Furst onsen lieven Genadigen, ende Hoochgeboren
 „Heere, Hertoch Willam van Beyeren, Grave van Henegouwen,
 „van Hollant, ende Zeelant, ende Heere van Vrieslant, op te
 „dragen den Hoochgeboren Furst, Heere Reynalt, Hertoch van
 „Gelre, ende van Gulick, ende Grave van Zutphen, onse Stede,
 „huys, ende slot tot Culenburch, mit den gerechte hooch ende
 „laghe, ende mit der Heerlicheyt, ende renten daer toe behorende,
 „ende sullen vyant werden des selven Hertoge van Gelre, Heeren
 „Johans van Arckel, ende Willem synen soon, op dese tijt alsé
 „wy des van onsen lieven Heer van Hollant voorsz vermaent
 „werden. Voort hebben wy onsen Genadigen Heere van Hollant
 „ende synen erven geloofd ende geloven mit desen onsen brieve
 „voor ons ende onsen erven, dat wy tot alre tyt hare hulper
 „werden ende wesen sullen binnen eente maent, naer dat wy
 „des van hem vermaent sullen werden, ofte van haren gewaerden
 „bode mit den voornaemden slot, ende Heerlickheden, op ons
 „selfs cost, gewinne, ende verlies, so wanneer sy vede hebben
 „sullen tegen den Hertoge van Gelre, den Bisscop van Utrecht,
 „der stadt van Utrecht, Heer *Johan van Arckel*, *Willem*, syn soon,
 „hoeren erven, oft eenich van hem, of wy sullen hem dat selve
 „slot overleveren, om haer oorloch daer mede tyt te doen op
 „haer selfs cost, gewin, ende verlies, behoudelick, dat sy ons
 „goede seeckerheit ende wisheyt doen sullen, dat selve slot ons
 „weder over te leveren na der veden, also goet, als sy dat van
 „ons weder ontfangen sullen.

„Oock mede synt voorwaerden, dat sy ons voor onsen renten,
 „die wy dan daerom verliesen sullen, waert dat wy dat slot hem
 „overleverden, of mit hem oorloogden, alse voorsz staat, so veel
 „versets voor doen sullen, als wy dan daerom verliesen sullen.
 „Ende want wy onsen Genadigen Heere van Hollant voornoemt,
 „ende synen erven geloofd hebben, ende geloven mit desen brief
 „voor ons ende onsen erven in goeder trouwen deze voorsz
 „punten ende elcke punt bysonder vast, stede, ende onverbreecke-

1) Zie hiervoor bl. 70. 2) Bijdragen IX bl. 171.

„lick te houden, ende te doen houden, alse die voorsz staen,
 „sonder nye vonden daer inne te trecken, so hebben wy desen
 „brief besegelt mit onsen segel hier aen gehangen. Gegheven
 „in 't jaer ons Heeren CIO.CCCC ende negen opten 12 dach
 „in Meye.”

(Overgenomen uit Sweder. Origines bl. 623—625).

Nijhoff in zijne Gedenkw. vermeldt in zijn IIIe deel onder Oorkonde No. 300, hiervan den korten inhoud.

Niet lang daarna (3 Juni) schreef hij den Gelderschen Hertog den volgende brief.

„Hoogeboirne furste, hertoge van Gulik enn van Gelre enn
 „greve van Zutphen, geduchte here.

„Also als gi ijn voortijden mij, Hubrecht, here van Kulenborch
 „ende ter Lecke onthalden enn tot uwen rijde genomen hebt,
 „so lait ich u weten mit desen tegenwoirdigen brieve, dat ich
 „dat onthalt enn die raetschappe op sege enn alle gelove, die
 „ich met u gehadt mach hebben, want ich dair nijt langer ijn
 „staen noch wesen en will.

„In orkunde des hebbe ich mijnen zegel hier bijnnen opgedruckt.

„Int jaer XIIIIC enn negen, des derden daige in den maent
 „Junio.”

(Altste register, fo. 159 Vo.)

Het stond den Culemborgschen Heer natuurlijk volkomen vrij dit te doen; wilde hij niet langer Raad of Ambtenaar des Hertogen zijn, hij had recht voor die betrekkingen te bedanken. Twee dagen later echter schreef hij:

„Hogeboirne furste, hertoge Reynald van Gulick enn van Gelre
 „enn greve van Zutphen, geduchte here,

„Ich Hubrecht, her to Kulenborch enn te Lecke, laite u weten
 „mit desen brieve, dat ick u opdrage alsulke guede, leenen en
 „manschap, als ich van u ontfangen enn gehalden hebbe, want ich
 „nyet langer dair aff in uwer huldinge enn ede staen en wil.

„In orkunde des hebbe ich mijnen segel hier bijnnen opgedruckt.

„Int jaer XIIIIC enn IX, op sente Bonifacius dach (5 Juni.)”

(Beide bovenstaande brieven overgenomen uit Nijhoff's Bijdragen 1877, door L. A. J. W. Baron Sloet.)

Hierop had hij volstrekt geen recht. Immers, zijn bezitting was leengoed en de Geldersche Hertog was zijn leenheer. Had hij dit niet zelf in 1402 nog verklaard? Deze brieven zijn een leelijke bladzijde in de Geschiedenis van Heer Hubert.

Onmiddellijk trok Gelre's Hertog met zijn leger op Culemborg en Holland af: verscheidene invallen werden in de landen des eersten gedaan en alom alles vernield en platgetrapt of geplunderd. Hubert van Culemborg,¹⁾ Jan

1) Omtrent dezen Hubert het volgende: Volgens Slichtenhorst is hij niet de Culemborgsche Heer, doch een neef daarvan, zijnde de oudste zoon van zijn jongsten broeder, Gerurd. De oudsten zoon van dezen Hubert, is Sweder, de schrijver der Origines, (Slichtenhorst I boek bl. 64.)

van Vianen en Arnold van Leyenburg deden een vijandelijken inval in de Veluwe, plunderden Nijkerk en staken het daarna in brand. Het slot Hoevelaken, in de nabijheid van Amersfoort, te voren door de Gelderschen onder Jonkheer Willem van Arkel bezet, werd, nadat het tijdig door dezen was verlaten, wederom genomen en vernield.¹⁾ Luide ging een roep om vrede op; zulk een oorlog kostte den menschen geld en bezittingen; aan moorden en branden was geen eind. Op voorspraak van vele vredegezinden werd men 't eindelijk eens. Gorkum, de twistappel, bleef aan Holland. De Arkels, vader en zoon, werden schadeloosgesteld en de Geldersche Hertog zou ontvangen honderdduizend Fransche Kronen. De helpers van weerszijden zouden in deze verzoening begrepen zijn.²⁾

„Dit gesciede in den jaer ons Heren CIO.CCCC ende XII. omtrent Sinte „Jacobs dach in die Somer.” (= 25 Juli.) De verzoening had plaats gegrepen te Wijk bij Duurstede.

Een half jaar later werden hiervan nauwkeurig omschreven brieven uitgegeven, ten overstaan van *Jan van Beieren*, Bisschop van *Luik*, en *Frederik van Blankenheim*,³⁾ Bisschop van Utrecht.

Hierin werd o.a. bepaald: Een algemeene „vergetelheid” wordt vastgesteld, omtrent al hetgeen de Gorkummers tegen de Hollanders misdreven hebben; aan de burgers, tijdens de onlusten uit de stad (Gorkum) wegge-loopen of verjaagd, wordt toegestaan weer in de stad te komen, mits zich gedragende, zooals het aan goede poorters betaamt.

Tevens was in deze verzoening de Heer van Culemborg met zijne onderzaten begrepen. Hem en den zijnen werd vergund, hunne goederen te bezitten op den zelfden voet, als vroeger, eer Hubert vijand werd van Gelre. Tevens verklaarde de Hertog verzoend te zijn, aangaande den manslag, gepleegd tijdens den oorlog, in de Neder-Betuwe aan twee zijner onderdanen: *Lubbert van Oynwijck* en *Roloff van der Eem*, waar voor Hubert *vredeloos* was verklaard; de Hertog zou aan Hubert het achterstallige salaris, wegens het Ambtman-schap in de Bommeler- en Tielerwaard uitbetalen.⁴⁾

Kort na deze verzoening beraamde de oude Jan van Arkel een aanslag tegen Graaf Willem. Als zijne medehelpers werden verdacht *Jan* Heer van *Egmond*, en *Willem*, Heer van *IJsselstein*. Eerstgenoemde was de schoonzoon van Jan van Arkel. Vooral op dezen viel een sterke verdenking, aangezien hij in den Gelderschen of liever Geldersch—Arkelschen strijd niet één penning had willen bijdragen in de kosten, of schoon hij, als Leenman van Holland, daartoe verplicht was. De Graaf liet *Jan van Arkel*, die vooral in Brabant rondzwierf, in 't oog houden, en 't gelukte eindelijk aan drie Hollandsche Edellieden⁵⁾ hem gevangen te nemen.

1) Wagenaar III bl. 568. Slichtenhorst VIII boek bl. 182.

2) Kemps, Gorkum. bl. 179 en 180. De oude Jan van Arkel was van deze verzoening uitgesloten.

3) Frederik van Blankenheim. Bisschop van Utrecht 1393—1428.

4) Slichtenhorst VIII boek bl. 183.

5) Zij waren: Gerrit van Strijen, Heer van Zevenbergen, Floris van der Au en Filips van der Lek.

Natuurlijk werd deze onruststoker gevangen gehouden. Hoe zeer Graaf Willem deze gevangenneming op prijs stelde moge hieruit blijken, dat aan den eerste der drie opgenoemde Edellieden hiervoor 4500 Fransche Kronen werden toegelegd. Ook de beide anderen ontvingen goede sommen. (1415.)

Opeens werd het gerucht algemeen (1416), dat de beide broeders, *Jan van Egmond* en *Willem van IJselstein* de verraders waren, die den Hollandschen Graaf hadden willen oplichten en aan den Gelderschen Hertog overleveren. Graaf Willem had reeds Jan van Arkel in 't geheim ondervraagd, en deze had onder eede geopenbaard, wie hem gevangen wilden nemen. Deze wachtende op een gunstig oogenblik, hield alles geheim. Nu echter 't rechte tijdstip dáár was, draalde hij niet langer. Egmond verklaarde openlijk, onder vrijgeleide, zich bereid, zijn onschuld te komen bewijzen. Graaf Willem schonk vrijgeleide, en daagde Egmond voor zijn rechterstoel. Deze verscheen echter niet, maar vluchtte naar het slot zijns broeders te IJselstein. Daardoor bekende hij schuld, en nu verklaarde Graaf Willem, dat Egmond leven en goederen verbeurd had. De laatste werden onmiddelijk in beslag genomen, en aanstalten gemaakt Egmond zelf in handen te krijgen. Er werd heervvaart beschreven, nadat Graaf Willem stad en slot van IJselstein had opgeëischt en deze daarop een weigerend antwoord had ontvangen. De helft zijns legers trok reeds vooruit om tot een belegering over te gaan, (de andere helft toefde te Schoonhoven,) toen de verwanten en vrienden der beide schuldige broeders zich bezorgd begonnen te maken over hun lot. (Sint Maria Magdalena (= 22 Juli) 1416.) Deze laatsten, n.l. Hubert van Culemborg, Jan van Vianen, en Jacob van Gaasbeek, Heer van Wijk bij Duurstede, begaven zich naar Schoonhoven, en wisten den Graaf te bewegen tot een verzoening over te gaan.

Aldus gebeurde het, en er werd o.a. vastgesteld, dat beide broeders voor eeuwig 't land zouden worden uitgebannen; de stad en 't slot IJselstein zouden aan Holland vervallen, en beide broeders benevens beider moeder, uit de inkomsten van Egmond en IJselstein, elk een jaargeld ontvangen.¹⁾

In dien tusschentijd had Hubert zijner onderzaten niet vergeten. Ten einde een gerêde en goede uitwatering voor zijne landen op de Linge te hebben, kocht hij van den Acquoischen Heer een morgen land, „met heerlijkheid, hooge en leege, gelegen onder Acquoy aan de groote Wade, om „daer door een Watergang te graeven. De Opdragtbrief is geteekent op „St. Michiels dag 1410“ (= 29 Sept.)

Het volgend jaar (1411) draagt *Henrik van Vianen*, van Goye, Burchtgraaf van Utrecht en Heer van Ampeide, de Heerlijkheid Lang-Bolgarije op aan Hubert van Culemborg, waardoor dus diens Heerlijkheid weder vergroot werd.

1) Wagenaar III bl. 391 en 392. Van Lennep en Hofdijk. Merkw, Kasteelen I bl. 280. Beka bl. 352 en 353. Ik heb gemeend, deze gebeurtenis maar onmiddelijk te moeten doen volgen, omdat zij in nauwe verbintenis staat met den Geldersch—Arkel'schen oorlog.

De Hollandsche Graaf beleende hem met deze Heerlijkheid (zijnde een Hollandsch leengoed) op den 25en Mei 1413. Waarschijnlijk is de moeilijkheid met Jan van Arkel de oorzaak, dat dit niet reeds vroeger geschied was.

Zijne onderzaten te Everdingen, Zijderveld en Schalkwijk werden met een handvest begunstigd (22 Mei 1414) en evenmin vergat hij, de Culemborgers van „rechten, vordelen ende vrijheden“ te voorzien. Een ongeluk trof hem in 't jaar 1415, doordat zijn kasteel buiten de Slotpoort bijna geheel afbrandde. Alleen de muren bleven voor een gedeelte nog staan. Na de bekomen vergunning van Hertog Reinoud van Gelder, liet hij 't oude tot den grond afbreken en weer geheel op nieuw opbouwen. De twist met Gelderland was hem dus wel goed vergeven. Reeds in 't begin des jaars noemt Reinoud onzen Hubert weder „onze lieve getruwe rait,“¹⁾ en nu verleent hij hem goedgeunstig verlof, „zijn oud kasteel af te breken, dat door de vlammen „nagenoeg geheel vernield was, en weder op te bouwen, behoudens zijn „leenweer op het nieuwe slot.“²⁾

Door het aanvragen van verlof erkent Hubert weder zijn af hankelijkheid. Zou hij zich bekeerd hebben?

En zou er ook verband bestaan tusschen het opbouwen van het nieuwe kasteel in 1415 en het verleenen van 't handvest in 1416?

1) Nijhoffs Gedenkwy, III Oorkonden No. 354. 2) Idem No. 354.

Handvest van Hubert IV, gegeven op

5 Februari 1416.

Wy Hubrecht Here tot Culenborch ter Lecke ende then Weerde doet kondt ende kenlick allen luden die desen brief zellen sien off hoiren lesen dat wy by Rade onse lieve broedere(n) ende onser maghe en(de) vrinde bij onsen vryen wille ghegeuen hebben ende gheuen mit desen tegenwoirdigen brieue voir ons ende voir alle onse erue(n) ende nakomelingen onsen puerteren tot Culenborch ende alle die gheen die na hem comen en(de) puerter aldaer wesen sellen, ende alle onse onderzaten die gheseten sijn in onsen lande van Culenborch tusschen Willems lande van Bueren en(de) den Diefdijck. En(de) tusschen den lande van Ghelre ende tFoernsche broick ende der Lecke ende onsen lande ende tgericht van Gootbertinghen, en(de) alle hoir nakomelingen aldair in wonende en(de) wonen sellen, om hoirre beden wille en(de) om den truwen dienst ende vruncscap die sij ons gedaen hebben en(de) noch doen sellen dustennyge rechten vordelen en(de) vriheden eweliken en(de) erfliken te dueren in alre manyeren als hier na volget, ende in desen brief bescreven staet.

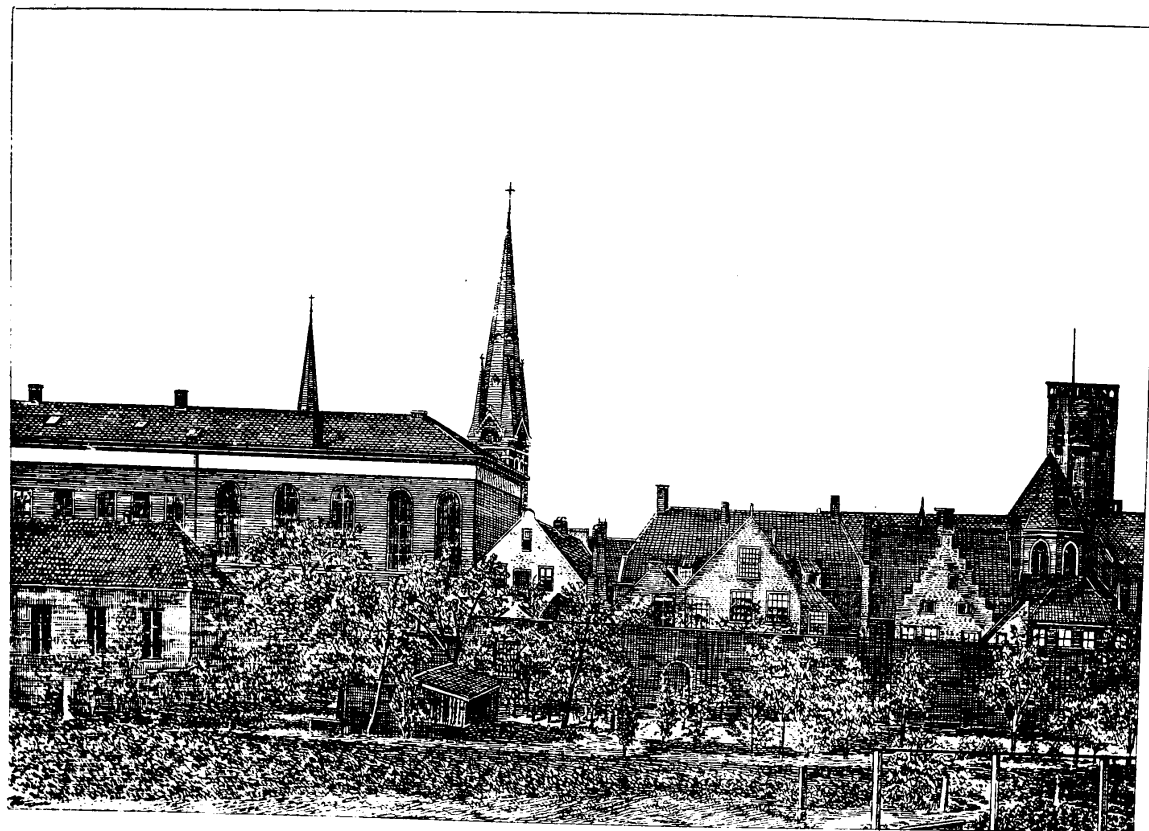
In den yersten so mach een ygeliken alle syn verdyende loen wt panden ghelijc als men sijs goit te panden pleget. Weer oeck dat sake dat yement van buten queem, eren meyen mannen of greuen dien salmen hoir loen wt panden aen reden goide en(de) voirt wt richten ouer dwars nacht Ende wes men aen onreden goide pandt, dat sal staen op alzulke gerechten als ghewoonlic is. Voirt so mach een ygeliken sinen pacht wt panden van Sente Martijnsdach in den wijnter laetste geleden, en(de) alle pachten die voirt tot elken termijn en(de) daghe verschinen sellen, teynden viertiendagen na den dagen, tot twee pachten toe ghelijc oft sijs goit weer. Ende weert sake dat die pechter yet van dyen pacht versake of vermynre woude, so heeft die lanthere sinen voirkuer weer hij dat aenden heyligen houden wille dat hem die pechter also vele sculdich is dair hij voir ghepandt heeft, of dat hijt den pechter wille laten houden mit sine eden, dat hij van dyen pacht niet meer sculdich en is, dan hij dair ghegiet en ghelijdt heeft. Behelteliken ons en(de) onsen nakomelingen here tot Culenborch alle onse rechten. Voert alle grafghelt of weidegelt dat machmen wt panden ghelijc den pacht in alre maten als voirsz. is. Voirt salmen in onsen lande van Culenb(org) hebben een mate van lande van koren en van gewichten en(de) van alle

dinghen, dat is te verstaen Cule(n)borchsce mäte ende Culenborchsce wichte Voert so wye in onser poirten van Cule(n)borch ende in onsen lande voirsz. besethinghe brake die stonde tot onser ghenaden. Voert so wye den anderen syn schot neem, of ontiaghede, dat stonde op drie pont tyen scillinghe te kuer. Nochtan salmen dyen scade beteren bij onsen richter en(de) scepene tot Culenborch also ver als die dat gheschut toe brocht mit ghetughe of mit sinen ede, ende dyen scade salmen wt panden rechte voert sonder yements wederseggens. Ende mede alzulc schot gelt als wij of onse nakomelingen here tot Culenborch dair jaerlix op sellen doen setten. Voirt so wye eygendom ouer gheuen sal of weerloes warden binne(n) onsen landen voirsz dien sallen ouergheve(n) en(de) weerlois warde(n) voir onsen richter ende vier scepene tot Culenborch. Voirt salmen neme(n) van onsen onderzaten van ene(n) eygendom van lande, twe pondt tyen scillinghe, des sal hebben onse richter een pont achtyen scillinghe, die scepene acht scillinghe, en(de) dië scriuer vier scillinghe.

Voert so salmen oeck alle onse landen en(de) heerlicheden doir voirsz richten mit onse scepene, en(de) scepen brieue van Culemb na der handvesten en(de) ghewoenten onser poirten van Culemborch wtgenomen of yement syn erue of eygendom in onse lande voirsz. besat of mit recht gheruert worde, dat soude staen op sijn gherechte(n). En(de) mede wtgenome(n) ons dijkrecht banne werck en(de) wede werkerscappe in onsen lande voirsz. dat salme(n) richten alst audts ghewoenlick is gheweest.

Ende mede behelteliken een ygheliken sijn verstarf van sine heerlike(n) leen goide, en(de) alle eygelike goide te deylen alst van audts in onsen lande voirsz. heergecomen is.

Voirt gevyell oeck hier af den scepene oirdel te deylen of dedinghe des sij niet wijs en ware(n), noch hier gewarden en konden sonder archeit so soudén sijn bescreue(n) te hufde brengen voir der ouerster bruggen tot Culenborch. Ende so soudén wy here van Culenb(org) of die dan indertijt weer, dat wt wisen binne(n) zesse weken dair na, also ver als wij binne(n) onsen landen were, en(de) wy des oeck vroet gewarden konden na der auder ghewoenten ons lands vorsz., of ten beneem ons echte noot. En(de) wes kost wye of onse nakomelingen dair om deden des oerdels vroet te warden dat soude die geen ghelde(n) en(de) betalen die inden onrechten beuyell, en(de) dat sellen wy verleggen en(de) nemen dubbeld ghelt weder vanden genen, die in den onrechten beuyell als voirsz is. Voirt of enich dootslach geuyell in onser stat voirsz, dat god verhuede dair sal onse richter mitten recht den doden die hande af wynne(n) mit scepene of mit meer. En(de) dair voert mede richten oft ghebuerde als ons scepene wysen dat recht is, behelteliken ons en(de) onsen eruen heren tot Culenborch altijt alle onse rechten en(de) brucken die in onser heerlicheden vorsz. gheuyele(n) die salmen richte(n) alst van audst gewoenht is geweest. Ende om dat wij Hubrecht here tot Culenborch ter Lecke en(de) then Weerde, willen dat alle dese vorsz

C. Mooy, Lith.

GEZICHT OP DE STAD. — Oostzijde.

rechten vordelen en(de) vriheden en(de) elck punt bij sonder, die in desen brief bescreue(n) staen, vaste stede en(de) onverbrekelijke gehouden warden, ten ewigen daghen van ons en(de) van onsen nakomelinge(n) here tot Culemborch so hebben wy Hubrecht here tot Culemborch voirsz onsen zegel mit onsen vryen wille, mit goiden voirsien, en bij onser rechter wetentheit, aen desen brief doen hangen, tot eenre rechter orkonde, ... eenre transfixye gesteken door onser poirter handvesten van Culemborch, welke vorsz handvest daer niet mede geargert en sal wesen in alinghe hoirre volcomentliker machten te bliue. Wtgenome(n) dese punten die in desen seluen transfixy brief bescreue(n) staen. Alle Arch en(de) list hier in wtgesceiden. Ghegeven int Jair ons heren dusent vierhondert en(de) zestien des woensdages nae onser lieuer vrouwen dach purificatio.

Niettegenstaande zijn afhankelijkheid van den Gelderschen Hertog bleef Hubert aan de partij van den Hollandschen Graaf verbonden. Deze laatste had slechts één dochter en bij zijn dood zou deze, Jacoba, hem opvolgen. Reeds langen tijd had Graaf Willem daarvoor pogingen in 't werk gesteld. De meeste Edelen en Steden hadden beloofd haar als Landsvrouw te erkennen, en onder hen behoorde ook Hubert. Hij had dit openlijk beloofd in een brief, uitgegeven op Assumptionis Mariae (= 15 Aug.) 1416.

Het volgend jaar, in Maart, overleed de echtgenoot van Jacoba en 31 Mei haar vader Willem VI. Had zij haar echtgenoot slechts kunnen behouden dan had ze op goede hulp kunnen rekenen, want deze was de Kroonprins van Frankrijk. Nu haar deze ontvallen was, verviel ook de hulp van dien kant en vele van hare helpers, die Jacoba „houw en trouw“ gezworen hadden, verlieten haar of hielden zich onzijdig. De partijen staken weer de horens op en de Egnonden trachtten van deze gelegenheid gebruik te maken; hunne goederen en hun gezag te hernemen. Daarbij kwam nog, dat aan Jacoba het gezag over Holland betwist werd door haar oom, *Jan van Beieren*, Bisschop van Luik. Met dezen werd een schikking getroffen; dat hij en de moeder van Jacoba, te zamen, de jonge vorstin zouden leiden en steunen in de Regeering.

Eénmaal den voet in den beugel hebbende trachtte Jan Jacoba's voogd te worden, en toen dit niet te best gelukte, deed hij zich als Ruwaard in onderscheidene steden van Holland erkennen.

Ook Egmond en Arkel staken den kop weer op: De Kabeljauwsche Edelen, gesteund door Reinoud van Gelder, trachtten Jan en Willem van Arkel in Gorkum te herstellen. Het eerste gelukte; voor Willem van Arkel kon alleen de stad Gorkum veroverd worden. Door de Hoeksche Edelen, onder Walraven van Brederode, werd een leger saamgeroepen en beide steden weder ingenomen. Gorkum viel, na een hardnekkige verdediging door Willem van Arkel, (waarbij hij sneuvelde) den 1sten Juli 1417.¹⁾

Trouw bleef Hubert Jacoba ter zijde en bewees haar menigen dienst.

„Jacoba by der genaden Goidts hertoginne in Beyeren Dof-
 „phinne van Vyennen, gravinne van Henegouwe, van Holland,
 „van Zeeland, ende vrouwe van Vriesland, Doen kond allen
 „Luyden want onse lieve ende getrouwe Heere Huybrecht Heere
 „tot Culenborg mit ons trouwel(ijk) gewerft heeft in onse stad tot
 „Gorinchem op St. Loyen dag²⁾ lestleden als wy onse afgewonne
 „stad Gorinchem strijdender hand weder inkregen ende hadden
 „aldaar te voren onsen Oom van Luydik sijn Leen opgedragen,
 „ende was daar op om onsent wille sijn vijand geworden, so hebben
 „wij om der trouwe wille weder geloofd en(de) geloven voor ons
 „ende onsen Erven den Heere van Culenborg voorsz ende sijnen
 „Erven van de veden voorsz. goed getrouwe hoofd Heer te wesen
 „ende hem op te rigten alle alsulke kosten en(de) schaden als
 „hij daar bij geleden heeft of nog lijden sal ende sullen onsen
 „getrouwen den Heere van Culenborg voorsz. gunstel(ijk) en(de)
 „vredel(ijk) houden alle Handvesten ende brieven die hij ende
 „sijn ouders geworven ende verkregen hebben, van onse ouderen
 „graven te Holland zaliger gedachten. In oirkonde desen brieve
 „besegeld mit onsen zegel, gegeven in den Hage den anderen
 „(= 2den) dag van Meerte in 't jaar ons Heeren XIVc ende
 „seventhien na den lope van onse Hove.“³⁾

(Culemborgs Archief).

Nijhoff in zijne Gedenkw. III vermeldt onder Oorkonde No. 369 hiervan den korten inhoud.

Op denzelfden dag, 2 Mrt. 1418, stelt Jacoba, om de aan haar bewezen diensten, onzen Hubert aan tot Drost en Rentmeester van Ter Leede en Schoonhoven, en eenige dagen later, 6 Mrt. tot Kastelein van haar huis en slot te Lederdam.⁴⁾

Nog niet tevreden over de, — naar Jacoba's zin, te geringe — onder-

1) Men leze hierbij „Jacoba en Bertha“ van Mr. J. v. Lennep Poëtische werken I bl. 67—124.

2) = 1 Dec.

3) Aangezien volgens den kerkstijl het jaar met Paschen aanving, moeten we dus dezen brief op 2 Mrt. 1418 plaatsen.

4) Nijhoff's Gedenkw. III Oorkonden No. 370 en 371.

scheidingen, den Culemborgschen Heer toegekend, stelde zij, met haar echtgenoot Jan van Brabant, hem aan tot haar tresorier¹⁾ of schatmeester. (19 April 1418.) Jan van Beieren liet echter Jacoba geen rust, en dit verklaart, waarom Jacoba steeds gebrek aan geld had, niettegenstaande verschillende steden vrijwillig een aanzienlijke bedde opbrachten en aan Jacoba aanboden. Hubert leende haar nog eens 26,000 gouden Fransche Kronen, die zij beloofde terug te betalen uit de bedde van Zeeland.²⁾ Ongaarne zal Jacoba dus wel gezien hebben, dat Hubert van Culemborg met meer andere Edelen, o. a. Jacob van Gaasbeek, Jan van Egmond, Heer van IJsselstein, (vooral de laatste was een verklaarde tegenstander van Jacoba) een verbond van wederzijdsche hulp aanging (14 Febr. 1419), met Jan van Beieren dat vooral gericht was tegen haren Echtgenoot, Jan van Brabant, van wien zij slechts verdriet beleefde. Waarschijnlijk ter belooning daarvoor beleende Jan van Beieren Hubert met de Heerlijkheid van der Leck, (6 April 1419) en bevestigde hij (29 April) in 't zelfde jaar de brieven die Hubert nopens die Heerlijkheid bezat.³⁾

Hoe Jan van Beieren daartoe gerechtigd kon zijn wordt hieruit verklaard, dat bij de verzoening, in Febr. van 1419 te Woudrichem onder bemiddeling van den lateren Filips van Bourgondië tusschen Jacoba en Jan van Beieren tot stand gekomen, bepaald was, dat ~~aan Jan van Beieren~~ o. a. „Dordrecht „met het Baljuw- en Dykgraafschap van Zuid-Holland, Gorinchem en het „land van Arkel, de Stad en het Land van Leerdam met de Landen van „Schoonerwoerd en Hagestein en de Stad Rotterdam aan Jan van Beijeren „werden afgestaan, mids hy alles van Hertoge Jan van Brabant en Vrouwe „Jacoba ter Leen hieldt.” Eveneens was bepaald, dat „de Landen vyf „jaaren agtereen, door de Hertogen van Brabant en van Beijeren zouden „geregeerd worden.” Men begrijpt dat deze bepaling bijna zooveel betee- kende, als dat Jan van Beieren het gezag gedurende vijf jaren alleen in handen had, want Jan van Brabant was een zwak, onbeduidend, nietswaardig persoon. Jan van Beieren handelde dan ook dikwijls oppermachtig zonder zich om Jan van Brabant of Jacoba te bekommeren.⁴⁾

We zien hieruit tevens, dat Hubert zijn kasteleinschap van Leerdam in handen van Jan van Beieren moest overgeven. Hoe hij hiervoor door Jan van Brabant werd schadeloos gesteld zal beneden blijken.

Intusschen had ook Jan van Beieren zich met den Gelderschen Hertog verbonden, vooral tegen den Bisschop en de steden Utrecht en Amersfoort. Toen dus in 1420 de vijandelijkheden tusschen de opgenoemden uitbraken, zonden ook Culemborgs Heer en de Heer van Gaasbeek hunne ontzeggbrieven

1) Als zoodanig had hij te zorgen voor de uitgaven en inkomsten van Jacoba, en haar geld zoo voordeelig mogelijk te beheeren. De perkamentenbrief in 't Archief te Arnhem omschrijft vrij duidelijk de taak van den tresorier. Litgegeven in Nijhoffs Gedenk. III, Oorkonden. No. 379.

2) Aangehaald werk, Oorkonde No. 376.

3) Idem, Oorkonden No. 381 en 382.

4) Wagnaar III, 12e boek, bl. 432 en v. v. Beka bl. 873 en v. v.

aan den Bisschop, Frederik van Blankenheim.¹⁾ Deze van zijn kant, ontzeide insgelijks den Culemborgschen Heer. Natuurlijk kwam deze oorlog weer neer op de ongelukkige dorps- en plattelandsbewoners. Rooven, branden, vernielen, waren aan de orde van den dag. Heer Jacob van Gaasbeek deed o. a. een reize²⁾ in 't Sticht, waarbij hij Amerongen, Doorn en Zeist in kolen legde, en zoo deden Hubert van Culemborg, de Heer van Gaasbeek en eenige anderen een vijandelijken inval (Oct. 1421) in 't Sticht, waarbij Amerongen en Houten en al wat verder in 't voorgaande jaar aan de vernieling ontkomen was, in asch werd gelegd; ook overvielen zij, in November, uit een hinderlaag, de ingezetenen van Rhenen, van welke eenigen gedood, anderen gevangen genomen werden.³⁾ Doch ook de Culemborgsche Heerlijkheid ontving haar deel in dezen strijd: „Er wierd gebrand in het „Land van Culenborg, maar Heer *Hubert* met den *Jonker van Gaesbeek* „togen ter wraeke in 't Sticht, en branden alle Dorpen af tot aen de *Bilt* „toc, dit geschiede Ao 1421.“⁴⁾

In dien tusschentijd was Hubert toch de beste vrienden met den echtgenoot van Jacoba, Jan van Brabant, niettegenstaande wat er voorgevallen was. Dit is niet geschikt, ons eerbied voor zijn karakter in te boezemen. Of zou Jan hem zoo voorkomend behandeld hebben om den machtigen en vermogenden Heer van Culemborg in *zijn* belang te winnen? Zie hier 't bewijs.

„Jan bij der genaden Goidts Hertoge van Lothringen van „Brahland ende van Limborch, Markgrave des Heyligen Rijcxs, „grave van Henegouwe, van Holland, van Zeeland, ende Heere „van Vriesland, Doen kond allen Luyden, dat wij belieft hebben, „ende believen te confirmeren, consenteren, ende vestigen mid „desen onsen tegenwoordige Brieve, alsulke Brieven als onze „Lieve getrouwe Raad Heer. Hubregt Heere tot Culenborg ende „sijn alders ende voirvaders gehad hebben van onse Lieve gesel- „linnen, Heeren voirvaderen, voir alderen ende graven van Hol- „land, ende voids belieft ende gevestigd alsulke Brieven ende „Leene, dair wij overheeren af sijn, als onse lieve Oom van „Beyeren gegeven heeft den Heere van Culenborg voorsz., Ende „des t' oirkonde hebben wij onsen zegel aan dezen brief doen „hangen, gegeven tot Ste. Martijns dijk XXII dagen in April „in den jare ons Heeren duysend vier Honderd endet wintig, aldus „onderteykend bij mijne Heere den Hertoge daer van sijn(e) Raidt „wij waren mijn jonkeren van Gaesbeeck die Heere van Asch; Heere „Arnt van Leyenberch, Bernt wten Enghe ende meer andere.

(Naar een afschrift in Cul. Archief Misc II, bl. 595. Nijhoff in zijne Gedenkw. III vermeldt er onder Oorkonde No. 392 den korten inhoud van. Hetzelfde geldt voor den brief medegedeeld hier voor bl. 82.)

1) Frederik van Blankenheim, zie bl. 76, Aant. 3.

2) Vijandelijken inval. 3) Nijhoff Gedenkw. III bl. CLV en CLVI.

4) Voet bl. 49 en 50. — Sweder Originea bl. 627.

Intusschen, ons blijkt dadelijk dat Jan wel reden had, Hubert met tegevendheid — op zijn zachtst genomen — te behandelen. Een, voor dien tijd kolossale som, was Jan aan Hubert schuldig. Zeker heeft Hubert op voldoening aangedrongen en daarom op den zelfden dag geeft Jan den volgende brief aan Hubert.

„Jan, bider gracies Gods, hertoge van Lothringen, van
 „Brabant ende van Lymborch, margreue des heilichs rijcs, greue
 „van Henegouwe, van Hollant, van Zeelant ende here van Vries-
 „lant, doen cont allen luden, dat wij, voir ons ende voir onse
 „eruen ende nacomelingen, bekennen sculdig te wesen, onsen
 „lieuen ende getruwen rade, heren Hubrecht here te Culenborch,
 „ende ter Lecke, sulke sommen van gelde als hier na bescreuen
 „staen. Dats te weten, in den iersten, die wij hem sculdich
 „bleuen in sijne rekeningen, die hi ons lest gedaen heeft van
 „ons tresorien van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant,
 „dair die somme af beloept, gelijc dat recesse dat in onser can-
 „celrien boeken gescreuen staet clairlic inhoudt, vier dusent negen
 „hondert viuentwintich pond acht schillinge negen penninge grote
 „twee est., die maken aen Wilhelmus gulden hollantsche schilde,
 „elken schilt gerekent voir drie schillinge seuen penninge grote,
 „so hi in der seluer rekeningengewardeert is, seuen ende twintich
 „dusent vijf hondert ses ende veertig Wilhelmus hollantsche
 „schilde, viuentwintich grote ende twee est. Item noch, die wij
 „hem sculdich bleuen in sijne rekeninge gedaen van den coste
 „tot Gorichem, ende tot Woudrikem, die wile dat men tracteerde
 „van der zoenen tusschen onsen lieuen oem van Beyeren ende
 „ons, dair die somme af beloept, na inhoudt van den recesse dat
 „in onsen voirschr. boeken van Hollant mede gescreuen staet,
 „vier dusent ses hondert ses ende tnegentich Wilhelmus Hol-
 „landsche gouden schilde viuenveertich grote ende thien miten.
 „Item noch die wij bi onsen rade den here van Culenborch
 „voirgen. toegeseeght ende gegeuen hebben te virsette, voir
 „sulken schade, cost ende verlies, als hi geleden heeft bi
 „financien (1) van den voirschr. ghelde, ende noch dagelics liden
 „moet ouermids onser schulde voirschr., ende mede omdat hi om
 „onzer begerten wille ouergegeuen heeft die casteleynscip, ende
 „bewaringe van der stat ende slote van Leyderdam, ende den
 „lande Scoonreworde, di hi van ons sijn leven lanc in beuele
 „hadde (2), te samen seuen dusent seuen hondert ses ende vijftich
 „der schilde voirschr. ende viuentwintich grote. Item die hi tonsen,
 „beuele betalen sal, onsen getruwen raet ende cokenmeister Reyner.
 „Mours, van alrehande reysen die de selue Reyner in onsen dienst

1) Geld tegen woeker opnemen. 2) Zie vroeger, bl. 82.

„heeft gedaen, daer hi ons die partien af ouergegeuen heeft,
 „hondert seuen ende dertich ende een halue gulden vrancijische
 „cronen, maken in Wilhelmus hollantsche schilde hondert negen
 „ende vijftich der seluer schilde ende achtendertich grote.

„Comt samentlik alle dat wij den here van Culenborch voirg.
 „sculdich sijn, na den punten voirscr., veertich dusent hondert
 „negen ende vijftich Wilhelmus gouden hollantschen schilde
 „alsulke als voir geruert staen ende acht en dertich grote. Dair
 „wj hem af betaelt hebben, ierst bi handen ons liefs neuen ende
 „getruwes raets Jacobs here te Gaesbeke, acht hondert seuen ende
 „tnegentich der voirscr. schilde ende zessenveertich grote. Item
 „noch hem betaelt bi handen ons getruwes raets ende tresoriers
 „van Hollant, heren Florens van Borssel, hondert derthien schilde
 „ende viuentwentich grote. Comt te samen, dat hem betaelt es
 „ende voirscr. staet, thien hondert elff hollantsche schilde ende
 „zeuentien grote. Welc afgecort van der somme van onser
 „schulde voirscr., so blijft dat wj hem sculdich sijn, ende wj hem
 „volcomelic betaelt willen hebben, negen ende dertich dusent
 „hondert seuen ende veertich gouden Wilhelmus hollantsche
 „schilde ende viuentseuentich grote, die wj hem bewijst hebben,
 „ende bewisen mit desen onsen brieue, vp te boeren ende te
 „ontfaen van onsen lieuen ende gemynden oem, hertogen Johan
 „von Beyeren, soen van Heneg., van Hollant, ende van Zeelant
 „dats te weten van den tnegentich dusent vrancr. cronon, die ons
 „van hem comen sullen, ende hi ons sculdich is, na den voir-
 „waerden die wj mit hem van den landen van Hollant, van
 „Zeelant ende van Vrieslant ouerdragen sijn ende bidden onsen
 „lieuen oem voirgen. begerende mit sunderlinger meyningen, dat
 „hi den here van Culenborch voirscr. in afcortingen van den
 „tnegentich dusent cronon voirscr., vutreiche ende betale die
 „voirscr. somme van negen ende dertich dusent hondert seuen
 „ende veertich gouden Wilhelmus hollantsche schilde ende viuen-
 „tseuentich grote, want wj ouermids dies onsen lieuen oem
 „voirscr. van also vele quijschelden, ende sal ons goede betalinge
 „wesen in afcortingen der sommen van tnegentich dusent cronon
 „voirscr. Alle argelist vutgescheiden. Ende des torconde,
 „hebben wj onsen seghel aen desen brief doen hangen. Gegeuen
 „te sente Mertendijk, XXII dage in Aprille, in den jair ons
 „Heren M.CCCC. ende twintich.

(Archief van 't Graafschap Culemborg te Arnhem.)

Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkww. III Oorkonden No. 391.

De kroon en het Wilhelmus-schild waren gouden muntstukken, die in 1490, toen de waarde van de verschillende geldstukken werd afgezet, in de

stad Utrecht gangbaar waren tegen 24 à 24½ stuiver en 20 stuiver¹⁾. Geen wonder, dat Culemborgs Heer een gezochte bondgenoot was! Deze oorkonde leert ons tevens dat de afstand van 't Kastelein-schap van Leerdam aan Jan van Beieren (bl. 83) hem door Jacoba toevertrouwd (bl. 82), een ruime schadeloosstelling opbracht.

De oorlog met Utrecht duurde voort. 't Schijnt, dat hij echter niet zoo ernstig gemeend werd opgevat, want nog te midden van den twist stichtte Hubert in de St. Barbara-kerk te Culemborg een kapittel van 8 kanunniken, en verhief alzoo de parochie-kerk tot een collegiale kerk. (St. Andriesavond = 29 Nov. 1421.) (De Stichtingsbrief volgt later.)

Echter moest de instelling wachten op de bevestiging of confirmatie van den Utrechtschen Bisschop. Zoolang Hubert met dezen vorst in oorlog was, kon daarvan natuurlijk geen sprake zijn. Deze volgde reeds op 16 Dec. daarna: de twist is dus niet zoo hoog ernstig geweest.

Het was te dien tijde, onder lieden van hoogen stand of van groot vermogen veel de gewoonte, ten einde zich verdienstelijk te maken bij God en 't aanzien der kerk te verhoogen, een kapittel of collegie van kanunniken aan een parochie-kerk toe te voegen. Dezen hadden verschillende diensten in de kerk te verrichten, waren aan zekere regelen gebonden, en leefden — in de eerste tijden — gezamenlijk in één huis, zonder dat zij daardoor nog *kloosterlingen* waren. Elke kannunnik had zijn inkomsten (kanunniksdij of prebende.)

Wat de regelen der kanunniken aangaat, wat zij te doen en hoe zij zich gedurende de godsdienstoefeningen te gedragen hadden, staat uitvoerig beschreven in de „Historie van 't Utrechtsche Bisdome I bl. 224—230.

Wie er belang in stelt kan ze daar ter plaatse nazien. Voor ons kan volstaan te weten, dat Hubert dit collegie aan de St. Barbara-kerk gaf en tevens de kanunniken van inkomsten voorzag.²⁾

„Op St. Gregorius-dag (= 11 Mrt.) van 't volgend jaar (1422) zongen de „kanunniken hunnen eersten zang als kanunniken,“ zegt Sweder in zijne Origines.

Men denke echter niet, dat, niettegenstaande de Bisschop van Utrecht de confirmatie verleende, Hubert daarom in vrede leefde met den Bisschop. Eerst later had de verzoening plaats. Toch was men algemeen den strijd moe: elk verlangde ernstig naar den vrede. Te dien einde zond elk der twistende Heeren zijne gevolmachtigden naar *Ingen* in de Neder-Betuwe (Mei 1422), waar over den vrede onderhandeld werd. De uitwisseling der desbetreffende stukken en zoenbrieven zou te Culemborg, op 26 Juni, nadat zij het op 3 Juni over de voorwaarden waren eens geworden, plaats hebben. Door minder gelukkige omstandigheden had echter de sluiting eerst op 16

1) Ter vergelijking diene dat de waarde van 1 Wilhelmus-schild zoowat gelijk stond met 2 mud haver (beste), of 18 pond spek, of 17 pond vleesch of ruim een half mud beste nieuwe tarwe. (Zie Utrechtsche Tijdschrift IV bl. 412 en 450 en V.)

2) Men zie Hist. van 't Utrechtsche Bisdome II bl. 537 en VV.

Juli van het volgend jaar plaats¹⁾ (wat Gelderland en den Bisschop betreft.) De verzoening tusschen den Bisschop en zijne helpers ter eener zijde, en Hubert aan de andere zijde had reeds vroeger plaats gehad. Toen echter was Hubert kort te voren overleden.

„Ende in dit selve jaer, te weten 1422, so is hy in den Hage gestorven, „want hy was Cancelier van Hollandt, een zeer vroom man, ende in „cryschandel wel vervaren„.²⁾

Zijn dood viel voor op Lieve Vrouwe Hemelvaartsdag (= 15 Aug.) ofschoon een tijdvers in Sweder's Origines dien op 16 Aug. plaatst. Uit een opschrift, dat gehecht was aan één der pilaren in de St. Barbara-kerk blijkt, dat 15 Aug. de sterfdag is. Deze koperen plaat is in de kerk gehecht, na het overlijden zijner Echtgenootte Jolente van Gaasbeek, wier dood op 7 Mei 1443 plaats had.

Het opschrift luidde aldus :

Pro fundatore hujus collegii. Nobili et strenuo Viro Domino Huberto à Culemburgo, qui ab hoc Seculo decessit Anno Millesimo Quadringentesimo vicesimo secundo ipso die Assumptionis Mariae et in salutem animae suae; nec non Uxoris, quae obiit septima Mensis Maji Anno MCCCCXLIIII obligati sunt Decanus et Capitulum ejusdem collegii perpetuis Temporibus singulis annis Celebrare et Cantare videlicet altera praedictae Diei Assumptionis Mariae et septima Mensis Maii vigiliis novem Lectionum et Die subsequenti Missam de Requiem cum Diacono et Subdiacono et cum Suffragiis et collectis.³⁾

dat is :

Voor den stichter van dit collegie, den edelen en erntfesten Heer Hubertus van Culemborg, die deze wereld heeft verlaten in het jaar 1422, daags na de Hemelvaart van Maria, en tot zaligheid zijner ziel, en van zijn vrouw, die den 7den Mei 1443 overleden is, zijn de Deken en 't Kapittel van dit Collegie ten eeuwigdurende tijde verplicht, elk jaar te vieren en te zingen; eens op onze Lieve Vrouwe Hemelvaart en eens op den 7den Mei te Getijden der Overledenen in negen Lessen, en den volgenden dag de Mis der Overledenen met Diakenen en Subdiakenen met de gewone oratiën en collecten.⁴⁾

Veertien dagen na zijn dood, op 31 Augustus, had de overgave der zoenbrieven plaats. Hubert had geen wettige kinderen nagelaten, (wel twee bastaard kinderen : *Gerrit* en *Aleida van Culemborg*.) De opvolger was daarom zijn broeder *Johan*, de derde van dien naam.

In datzelfde jaar trof een vreeselijk ongeluk onze vaderstad. In enkele woorden zegt *Sweder* het ons (ofschoon hij zich in 't jaartal vergist.)

„Ann. CIO.CCCC.(XXI)I. verbrande die oude Stadt van *Culenborch*, ende „heet *Stijn* Jan Gerrits soons dochter Brandt.“⁵⁾ Of zooals „D'Afcompste

1) Nijhoff Gedenk. III bl. CLVI en CLVII.

2) D'Afcompste. euz. bl. 571. 3) Voet bl. 52. 4) Kerkelijke gebeden.

5) Origines bl. 622. Wat in 't jaartal tusschen () is door mij ingevoegd.

't opgeeft: „in dat selve jàer dat Heer *Hubert* sterf, so is dat meeste deel „van die oude stadt verbrant, ende St. Babaren kerk ende dat Gasthuys „syn van den brant gehelyken vernyelt.“¹⁾

Geen wonder, want 't is bekend, dat de huizen meestal van hout waren. Ontstond er een brand van eenige beteeckenis, dan liep de geheele stad ge-
vaar; bovendien waren de blusmiddelen zeer gebrekkig.

Onmiddelijk begon Johan de kerk en de stad te herbouwen.

Doch eerst iets over onzen Heer, om hem nader te leeren kennen.

Hij was in 1409 gehuwd met *Barbara*, een dochter des Heeren van *Gemen*. Hij had voor erfdeel bekomen de Heerlijkheid *Weerd* in *Westphalen*. Bij den dood zijner echtgenoot bleef hij alleen achter, want hun huwelijk was kinderloos gebleven. Daarop nam hij even onverwacht, als zonderling een tweede echtgenoot, *Aleyde van Gutterwijk* of *Gotterswijk*, een zuster van *Everwijn* Graaf van *Benthem*. (1415)

Deze was de bruid zijns zwagers, de Heer van *Gemen*.

„Het gebeurde naer doode synre huysvrouwe voorsz., dat de Heer van „*Gemen* solde hebben des Graven dochter van *Benthem*“²⁾, ende bat desen „Heer *Ian Culenborch* syn swager, dat hy op syn daghe comen wolde. Quam „ende solde die Joncvrou besien van syns swagers wegen van *Gemen*. Doè „seyde de Joncvrou, *wat wildy van Ian van Gemen kallen, kalt van u selven*. „Ende worden des opten daghe eens mit malcanderen. ende voerdense after „hem op syn peert te *Weerd* op syn selfs slot ende behieltse, ende was „geheten Joncvrou *Alyd van Gutterswyck*, ende was een vry edelè Jonc-
vrou. Sy storf anno 1448.“³⁾ Echter wel wat kort maakt *Sweder* zich
daarvan af, en voegt een even vreemdsoortige „gestoorde bruiloft“ daarbij;
als toegift, of als bewijs dat dergelijke schakingen meer voorkwamen.“⁴⁾

Onze groote dichter *Van Lennep* heeft dit feit in één zijner zangen ver-
eeuwigd. 't Is te schoon, om 't achterwege te laten.

DE HEER VAN CULEMBURG.

O! Culeburgs Heer kwam gereden met spoed:
Geen paard aan de Lek als het zijne zoo goed;
Geen wapenen droeg hy dan 't heupzwaard alleen:
En zonder gevolg kwam hy voorwaart gereên.
Zoo trouw aan zijn liefste en zoo kloek in 't geweer;
Was nimmer een Ridder als Culeburgs Heer.

1) B'Afcompste, enz. bl. 571.

2) Aleijde, bovengenoemd.

3) *Sweder Origines* bl. 628 en 629.

4) „Desgelycks is geschiet, dat *Ian Goseus* soon van *Rossum* solde (an sinen sonen geven Heeren *Walravens* dochter van *Haef-
ten*, ende was mit syn vrienden opten dage. Ende die Heer van *Weerdenburg* quam daer by, ende ginck daer mede ryden.
Ende Iohan van *Rossum* tooch weder t'huys, ende creech na (= daarna) die jongste dochter. (*Sweder Origines* bl. 629.)

Hem stuitte geen hoogte, geen diepe moeras :
 En vond hy geen brug, hy zwom over den plas ; —
 Maar toch, toen hy afsteeg aan 't Benthemsch kasteel,
 Daar vond hy de Bruid reeds gedoscht in fluweel :
 Een lafbek in 't minnen, een knaap zonder eer,
 Verloofd aan de liefste van Culeburgs Heer.

Het Benthemsch kasteel kwam hy binnen getrêen
 En vond er verwanten en speelnoots byeen,
 De vader der Bruid sloeg de hand aan 't gevest
 En sprak : (want de Bruïgom hield zwijgen het best)
 „Zeg ! brengt gy hier krijg en verschijnt ge in 't geweer ?
 Of komt gy als speelnoot, o Culeburgs Heer ? „

„Lang vrijdde ik uw dochter, 'k heb vrucht'loos gehoopt :
 Zwelt liefde als een duinwel, een duinwel verloopt.
 En nu kom ik hier en mijn hart is weer vrij :
 Eén dans wil ik leiden : één beker voor my.
 Uw dochter moog' fraai zijn ; ik ken er wel meer
 Die graag zouden huwen aan Culeburgs Heer. „

De bruid schonk den kroes in en kuste den rand,
 Hij leêgde de kelk en hy wierp ze uit de hand.
 Zij bloosde en zag neder : zy zuchtte en zag op
 Een lachje op de lippen : in de oogen een drop :
 Hij nam (spijt de moeder) haar handje zoo teêr :
 „Nu eens in de rondte, „ sprak Culeburgs Heer.

Zoo minzaam een blik, een gestalte zoo stout,
 Was nimmer in feestzaal noch leger aanschouwd.
 De moeder keek spijtig, de vader verstoord :
 De Bruïgom stond suf ; maar hy sprak niet een woord :
 De speelnootjes lispten : — „het voegde veel meer,
 Dat nichtje de Bruid waar' van Culeburgs Heer. „

Eén drukje in de hand en één woord in het oor :
 Zy naakten de zaal deur : de klepper stond voor.
 Toen zwaaide hy 't meisje gezwind op het ros,
 Sprong zelf in den zadel en draafde in het bosch :
 „My 't Bruidtjen ! gereden door heide en door meir !
 Wie 't lust, moge ons volgen, „ riep Culeburgs Heer.

Toen stegen de Benthems en Gemens te paard
 En volgden het Bruidtjen met lans en met zwaard.
 Men joeg en men rende door heide en door woud.
 Maar nooit werd de Bruid meer te Benthem aanschouwd :
 Zoo koen in zijn liefde en zoo kloek in 't geweer
 Was nimmer een Ridder als Culeburgs Heer.

Van zulk een ondernemend Heer was iets te wachten!

Dadelijk na den dood zijns broeders nam hij de regeering in handen, en verzoende zich met den Utrechtschen Bisschop. Ook Voet vermeldt dezen brief (bl. 55) doch ik kies de uitgave van Nijhoff.

„Wij Frederick van Blankenheim bi der genaiden Gods bisscop
 „to Vtrecht, wij stad van Vtrecht ende wij stad van Amersford,
 „doen kondt allen luden, so wij to veten gecomen waren mit
 „Heren Hubrecht here tot Culenborch en ter Lecken was¹⁾, den
 „God ontferme, ende dair toe mit heren Johan sinen broeder
 „nv here tot Culenborch, ter Lecken, then Weerde ende tot
 „Ackoyen, ende hore vyande geworden waren ende sij weder die
 „onse, sijn wij mit heren Johan here tot Culenborch vurscr.,
 „sinen landen, luden ende ondersaten, hulperen ende hulper hul-
 „peren, eenre mynliker suenen ende eendracht ouergecomen van
 „alre veten, hoe sij ons ofte enigen van ons andragen mogen
 „hebben. Ende hebben gegeuen en geuen den here van Culen-
 „borch ende allen den sinen vurscr., een goede, gantze, vaste
 „suen, voir onss, allen onsen burgeren ende ondersaten, ende
 „voir allen anderen onss Fredericks bisscops voirsr. steden, lan-
 „den ende luden, ende voir onser alre hulperen ende hulper
 „hulperen voirsr., ende die om onsen wyl to veten gecomen
 „sijn, van alre veten. In kennisse hier off hebben wij onse
 „segellen an desen brieff aen wt doin hangen. Gegeuen int jair
 „ons Heren dusent vierhondert twee ende twiintich, des manen-
 „dages nae sinte Johansdach decollacio. (= 31 Augustus.)

(Archief Culemborg, thans te Arnhem.)

(Overgenomen uit Nijhoffs Gedenkw. III Oorkonden No. 413.)

Echter begon zijne regeering niet zeer voorspoedig: nagenoeg de geheele stad brandde af.

Onmiddellijk liet hij de St. Barbara-kerk weder opbouwen, en evenzoo het St. Peters-gasthuis²⁾ met de St. Peters- of Gasthuis-kapel, en nog wel op eigen kosten. Sierlijker dan te voren verrees de kerk uit de asch. Een fraaien toren, met drie omgangen, van boven afgesloten met „een verheven spits„ ontving de nieuwe kerk tot sieraad. Eerlang werd een fraai klokkenspel in den toren aangebracht.

Reeds van het begin zijner regeering toonde Jan zich meer Geldersch-, dan Hollandsch-gezind. Hij was dan ook bij den Gelderschen Hertog en in het Hertogdom hoog in aanzien. Toen dan ook *Arnoud van Egmond*, achterneef des vorigen Hertogen, Reinoud IV, in 1423 opvolgde, en dezen, uit elk

1) Heer Hubrecht was kort te voren overleden. Zijn broeder Zweder, domproost te Utrecht, deed den 24sten Augustus 1422 afstand van zijn recht op de nalatenschap. (Nijhoff.)

2) Nog bekend in Culemborg. Wekelijks hebben daar nog brooduitdeelingen plaats. De Gasthuis-kapel is de tegenwoordige Luthersche kerk.

der vier kwartieren van Gelderland ¹⁾ 4 Raden, werden toegeschikt, was Jan, Heer van Culemborg één van den *Raad van zestienen*. Zij, naam wordt dan ook aangetroffen onder den brief, waarbij onder meer, dien Raad van zestienen wordt aangesteld.² (8 Juli 1423) Geruimen tijd onderteeckt Jan mede de stukken, uitgaande van den Hertog. Op 25 Juni overleed de oude Hertog en reeds twee maanden later, „dinsdag na Decollatio Joannis Baptistae“, (= 31 Aug.) werd Jan door den jongen Hertog Arnoud met de Heerlijkheid Culemborg, enz. beleend.

We zijn intusschen tot een treurigen tijd genaderd, die n.l. van den strijd om den Utrechtschen Bisschopszetel.

Bisschop *Frederik van Blankenheim* was, 9 Oktober, 1423, overleden.

Nog denzelfden dag werd hij ter aarde, besteld. Waartoe die haast? Ze zal ons straks duidelijk worden. Zoolang de overleden Bisschop boven aarde stond, mochten de kapittelen, belast met de keuze van een nieuwe Bisschop niet aan hun taak beginnen. Bisschop, Frederik had waarschijnlijk den Paus, Martinus V,³⁾ gewaarschuwd omtrent den treurigen toestand van Utrecht. Met helderzienden blik omvatte hij, wat na zijn afsterven zou plaats hebben. Op zijn sterfbed zeide hij althans: „Niemand wil den ander gehoorzamen; „allen willen heerschappij voeren; daarom zal het hun kwalijk gaan.“⁴⁾ De tijd bevestigde zijn oordeel.

Inwendig, zoowel wat de geestelijken, als wat de burgerij betreft, in partijen verdeeld, die elkaar zooveel mogelijk trachtten te benadeelen, om zelf in macht en invloed te rijzen, was een keuze van een nieuwen Bisschop na *zulk* een voorganger, dubbel moeilijk. Gelijk reeds meermalen geschied was, trachtten de naburige vorsten, door hunne „beden“ d. i. beloften en bedreigingen, zwaarden en legerbenden, invloed op de nieuwe keuze uit te oefenen.

Algemeen verwachtte men een zeldzaame worsteling der partijen. Dit alles had ook Bisschop Frederik voorzien en daarom den Paus ingelicht omtrent Utrechts toestand. De Paus schreef daarom een brief, waarbij hij zich voor ditmaal de keuze van een nieuwen Bisschop voorbehiel en dat elk ander gekozene onwettig zou zijn. Om dus den Paus vóór te zijn, had de ter aarde-bestelling van Bisschop Frederik nog op zijn sterfdag — Zaterdag 9 Oktober — plaats.

Daags daarna vergaderde reeds het kapittel om vikarissen en voogden te kiezen, tijdens het leegstaan van den Bisschopsstoel. Een strijd ontbrandde toen tusschen het Dom-kapittel en de 4 overige, die 16 October werd bijgelegd. Twee dagen later werd de 9de November aangewezen als de dag, waarop men zou bijeenkomen tot het doen eener keuze. Van alle zijden

1) Gelre bestond uit 4 deelen of kwartieren: Nijmegen, Roermond Zutphen en Arnhem of de Veluwe. Het tweede heette ook het Overkwartier. Culemborg behoorde tot het kwartier Nijmegen. Men zie de kaarten van elk der kwartieren in de Teg. Staat van Gelderland.

2) De brief is o.a. te vinden in *Slighthenhorst IX* boek bl. 210 en *Nijhoffs Gedenk.* IV.

3) Martinus V, Paus 1417—1431.

4) Thomas à Kempis.

stroomden wereldlijke en kerkelijke vorsten naar Utrecht, om hunne „beden“ in te brengen, doch dezen moesten vóór 11 November de stad verlaten, (volgens een besluit der Magistraat) „opdat de klerezij vrij zou wezen in hare keuze.“ Onder het groot aantal „candidaten,“ (als ik hen zoo noemen mag) voor den Bisschopsstoel kwamen voor *Walraven van Meurs*, Proost van St. Marie te Keulen, *Jan van Buren*, Bisschop van Luik en *Rudolf van Diepholt*, kanunnik te Keulen en Proost van Osnabrug. Hoe „vrij“ het algemeen kapittel¹⁾ in zijne keuze was, zal men eenigszins kunnen beoordeelen uit het volgend feit. Tijdens de vergadering klopt *Barend Proys*, Burgemeester der Stad, op de deur der vergaderzaal, en roept zijn bloedverwant, Jacob van Lichtenberg toe, dat hij een man des doods is, indien hij niet voor Rudolf van Diepholt stemde.

De uitslag der stemming was, dat eenige stemmen op Zweder van Kuilenburg,²⁾ eenige op Walraven van Meurs, doch verreweg de meeste op Rudolf van Diepholt waren uitgebracht. Ook moest Zweder toen verklaard hebben, dat men voor den Utrechtschen Stoel geen waardiger en geschikter persoon zou kunnen vinden. De Paus echter weigerde Rudolf te erkennen, gelijk hij te voren meegedeeld had en benoemde, buiten de stemming om, *Rhabanus* Bisschop van Spiers, tot opvolger.

Deze echter had weinig zin, naar een Bisdom te vertrekken, dat inwendig zoo verdeeld was, en, na overeenkomst met Zweder, waarbij de laatste zijn proostdij van den Dom, aan Rhabanus overgaf, wist hij te bewerken bij den Paus, dat Zweder tot opvolger benoemd werd. De geestelijken erkenden Zweder als Bisschop, doch de burgers hielden 't voor 't grootste gedeelte met Rudolf. Toch hield de Magistraat, die kort te voren nog verklaard had Zweders confirmatie „met regte te weren, zoolang het kon“, zich bij de verschijning van Zweders Procurator in Utrecht (20 Juli 1425) stil, en werd deze laatste als plaatsvervanger ontvangen, erkend, en gehuldigd.

Zweder kreeg het Bisschoppelijk kasteel Ter Horst in zijn bezit, eveneens Amersfoort en Rhenen, en liet ook Utrecht bezetten, waar hij, met goedvinden van den Magistraat op 21 Augustus van datzelfde jaar zijn intrede deed.

Zooals gebruikelijk was, bracht een nieuwe Bisschop bij zijn intrede, bij wijze van gratie, eenige vroegere uit de stad gebannenen mede. Zij liepen binnen een lijn of koord van bepaalde lengte. Aan sommige misdadigers werd bij hun banvonniss, echter verboden, weêr met een nieuwen Bisschop binnen de stad te komen. De nieuwe Bisschop beloofde of zwoer dan, die niet „binnen de lijn“ mee in de stad te brengen. Zoo ook Zweder. Toch bracht deze een ter poorte mee binnen, die van deze gunst uitgesloten was. De Magistraat deed hem, gevangen nemen. Dit nam Zweder zeer kwalijk op, en kort daarna, dienzelfden avond brak een oproer los, waarbij de gevangene verlost, vele huizen geplunderd, allerlei baldadigheden gepleegd en de reeds vroeger genoemde Burgemeester Barend Proys op zijn ziekbed werd vermoord.

1) De Vijf kapittelen der collegiale kerken van Utrecht te zamen.

2) Broeder van onzen Heer Jan.

Daarbij kwam nog dat Zweder deze daden voor zijn rekening nam. Dit was een grove politieke fout, want daardoor maakte hij zich als vorst onmogelijk, en verwekte van bijna alle zijden een hevigen haat.

En hoevele aanhangers telde Rudolf nog binnen Utrecht!

Nog meer fouten beging Zweder in de gegeven omstandigheden, door zich met de vijanden van 't Sticht te verbinden, met *Filips van Bourgondië* en *Arnoud van Gelder*. Geen wonder dus dat, toen Zweder zich eens naar Amersfoort moest begeven, hij spoedig de tijding vernam, dat de Rudolfgezinden zich knaphandig van de stad Utrecht hadden meester gemaakt en hij er buiten blijven kon. Zekere *Jan van Renesse van Rijnouwen* kwam, met een veertiental ruiters, als monniken verkleed, binnen Utrecht, en geholpen door zijn vrienden, waaronder de Heer van Buren, werd hij spoedig meester van de stad. Rudolf, die op 't Huis te Wulven¹⁾ verborgen had gezeten, kwam binnen Utrecht en vestigde zich op 't Bisschopshof. Nooit weer is Zweder binnen Utrecht geweest.

Afwisselend had hij zijn verblijf te Arnhem, Culemborg of Dordrecht, en dáár volgde hem ook 't grootst gedeelte der kapittel-leden. Rudolf won meer en meer in gezag en stelde zich als werkelijk Bisschop aan. De Paus sprak het *interdict* of *banvonnis* over Rudolf en zijne partij uit, doch Rudolf noch Magistraat, noch aanhangers bekreunden zich daarover en deden toch de gewone godsdienstoefeningen; ja dwongen hen, die zich aan het interdict des Pausen hielden, zelfs tot het verrichten der oefeningen. Rudolf behandeldeolk, die hem niet toegedaan was als zijn vijand. Zweder, geholpen door zijn bondgenooten *Jan van Culemborg*, *Arnoud van Gelder* en *Filips van Bourgondië* trachtte het verlorene te herwinnen.

Alzoo ontstond een strijd, die vooral aan Utrecht, stroomen bloed gekost heeft en die provincie op een zee van rampen en ongelukken te staan kwam. Men kent de gewone wijze van oorlogen uit dien tijd!

Aldus ontstond tevens een scheuring of schisma in de Utrechtsche kerk, die echter door 't beleid van 's Pausen zendeling, *Johannes*, Bisschop van *Mayon*, die in 1432 aan dezen moeilijken arbeid hier werkte, bijna volkomen werd geheeld. — Rudolf werd als Bisschop erkend en Zweder overgeplaatst. Bij 't concilie te Bazel bracht hij zijne beschuldigingen tegen Rudolf in, doch overleed daar. (21 Sept. 1433).³⁾

1) Even buiten Utrecht, nabij den weg naar Houten.

2) Dan waren alle godsdienstplechtigheden of oefeningen in die streek verboden.

3) Als bronnen voor de geschiedenis van Zweder van Kuilenburg en Rudolf van Diepholt hebben mij gediend: Prof. Mol Kerk-geschiedenis II, Diez Lorgion idem I, Nuyens Vad. Gesch. VI, Wagenaar, Vad. Gesch. III, Mattheus Analecta III en V.

Ik heb gemeend deze geschiedenis wat breeder te moeten vertellen, daar Voet wel wat aan onjuistheden mank gaat. Wat de wettigheid van Zweder als Bisschop aangaat, ik houd die boven eenigen twijfel verheven. Men leze daartoe den brief van den Paus, waarbij hij Zweder benoemt en waarin hij zinspeelt op een vorigen brief. Deze laatste maakte aan 't kapittel bekend, dat de Paus voor *ditmaal* het vergeven der opengerallen plaats aan zich behield. De keuze van 't kapittel was *onwettig*, (Mattheus Analecta V pag. 421).

Wat nu *Zweder* aangaat, had hij geen verkeerde stappen gedaan, de Magistraat zou wel op zijne zijde gebleven zijn. Ten minste dit is zeker, dat de Magistraat en *Zweder* omtrent het oproer tot een verzoening gekomen waren, gelijk ons blijkt uit den navolgenden brief.

„Sweder by der genaden Goids ende des Heyligen Stoels van
 „Romen Elect van Utrecht ende Wy Borgemeesteren, Schepenen,
 „ende Rade Oud ende Nye der Stad van Utrecht maken Cond
 „allen Luden ende bekennen, dat wy samentlik ende mit mal-
 „kanderen gonstelik, en vriendelik overdragen syn als van den
 „Vechtelik, wondinge, quetsinge ende Huistotinge en van
 „anders allen Gebreken ende Misdaden, die gevallen en
 „geschied syn binnen onse Stad van Utrecht des Dingsdages na
 „onser Lieve Vrouwendag Assumptionis lest verleden¹⁾, daer met
 „name Beernt Proeys ende Gerbrand Spyker dood gebleven syn
 „ende alle die voorsz. Punten hebben wy aen ons genomen
 „ende trekken die aen ons en onse beerlykheyt, ende wy Elect
 „en Raed Oud ende Nye voorsz. hebben malkanderen geloift
 „ende geloven in goeden trouwen deese voorsz. saken ende wes
 „daer af ruert of komen mag samentlik uyt te dragen ende
 „malkanderen dair in behulpelik ende bystendig te wesen, ende
 „die Punten, die daer af op St. Bartholemeus Dag²⁾ mitter
 „klokken uytgeluyt syn, buten malkanderen niet te versetten,
 „ende hier af sullen wy Sweder Elect mit onser Stad voorsz. een
 „hoofdheer wesen, behoudelik, soe wie yemant op ten selven
 „Dynsdage yet genomen heeft, dat hy dat weder brengen sal in
 „hande twier mannen von den Raet van onser Stad van Utrecht
 „die wy daer toe geset hebben, ende so wie des niet en dede,
 „dat dat die Raet van onser Stad rechten mag na hoiren goed
 „duncken: Sonder Argelist ende des tot eenen Oirkonde, so
 „hebben wy Sweder Elect ende wy Stad van Utrecht onse Segele
 „aen desen brief doen hangen. Gegeven in 't Jaer ons Heeren
 „1425, des anderendaegs na St. Bartholomeus Dag Apostel
 „(= 25 Augustus).³⁾

Echter, wat hij bedreef, willekeurig, zonder nadenken over de mogelijke gevolgen, dit maakte *Zweder* tot een onmogelijk vorst. Busken Huet, in zijn „Land van Rembrand“ verwijt aan *Zweder*, achttien zamenzweringen tegen Rudolf gesmeed te hebben, die ontdekt, en waarvan de schuldigen te Utrecht gestraft werden. Rudolf, gelijk ons later zal blijken, kocht lieden om, die *Zweder* te Culemborg moesten vergiften; ook dit werd ontdekt: de schuldigen werden te Culemborg onthalsd.

1) 21 Augustus. 2) 24 Augustus.

3) Men ziet tevens uit dezen brief dat de afgetreden oude Raad nog wel eens werd opgeroepen om stukken te bekrachtigen. Soms was in een stad de wettelijke bepaling, waarbij aan den ouden Raad een bepaalden tijd nog werd vergund mede te zegelen b.v. een jaar of een jaar en zes weken.

De strijd, de onedele en onchristelijke strijd, tusschen deze twee „leeraars der liefde“ doet ons pijnlijk aan.

Ook Culemborg, gelijk we reeds ter loops gezien hebben, ontving haar deel in dezen strijd. Het arme platte land had veel te lijden: men kent de gewone wijze van oorlogvoeren in dien tijd!!

„Anno 1427, sloegen die van *Utrecht* een blochuys voor Culemburch mit „hoeren *Postulaet*¹⁾ op die ander syde van der Leck, die van *Culenburch* „verdriet aandoende.“²⁾

Jan, onze Heer, had stellig van die zijde onraad verwacht, want juist had hij den Havendijk met stevige muren en verdedigingswerken laten voorzien.

In 't zelfde jaar deed Rudolf een aanslag op Tiel. Daar had Zweder een gevolmachtigde, die de kerkelijke en andere zaken voor hem daar waarnam. Geholpen en gesteund door de steden Utrecht en Amersfoort benevens verschillende Edellieden, waaronder *Willem*, Heer van *Buren*, en *Jan van Buren*, proost van Aken, trok Rudolf in den vroegen morgen van 4 Oktober naar Tiel op.

Hij meende, door met stille trom te naderen, de stad te kunnen verrassen; mislukte dit, dan zou hij met geweld beginnen. Deze aanslag werd echter te vroeg ontdekt en nu moesten de omliggende dorpen daarvoor boeten. *Drumpt*, *Malsen*, *Zoelen*, *Zandwijk*, *Wadenoyen* gevoelden de geeselhoede van den oorlog; zij werden uitgeplunderd en daarna platgebrand. Niet minder werd het schoone klooster *Mariënweerd*³⁾ geteisterd, dat één der rijkste abdijen uit Nederland was. Waarom dit klooster, dat toch met den oorlog niets had uit te staan, verbrand werd?

De toenmalige Abt, *Hendrik de Zwart*⁴⁾ had de door Zweder verdreven Utrechtenaars, die daar een schuilplaats zochten, weggejaagd en daardoor dus eenigszins partij getrokken voor Zweder. Al het koren, al de beesten, al het gereedschap werd geroofd, en nog negen monniken te Utrecht gevangen gezet, vanwaar zij met groote onkosten weder bevrijd zijn.

Doch de wederzijdsche haat ging nog verder.

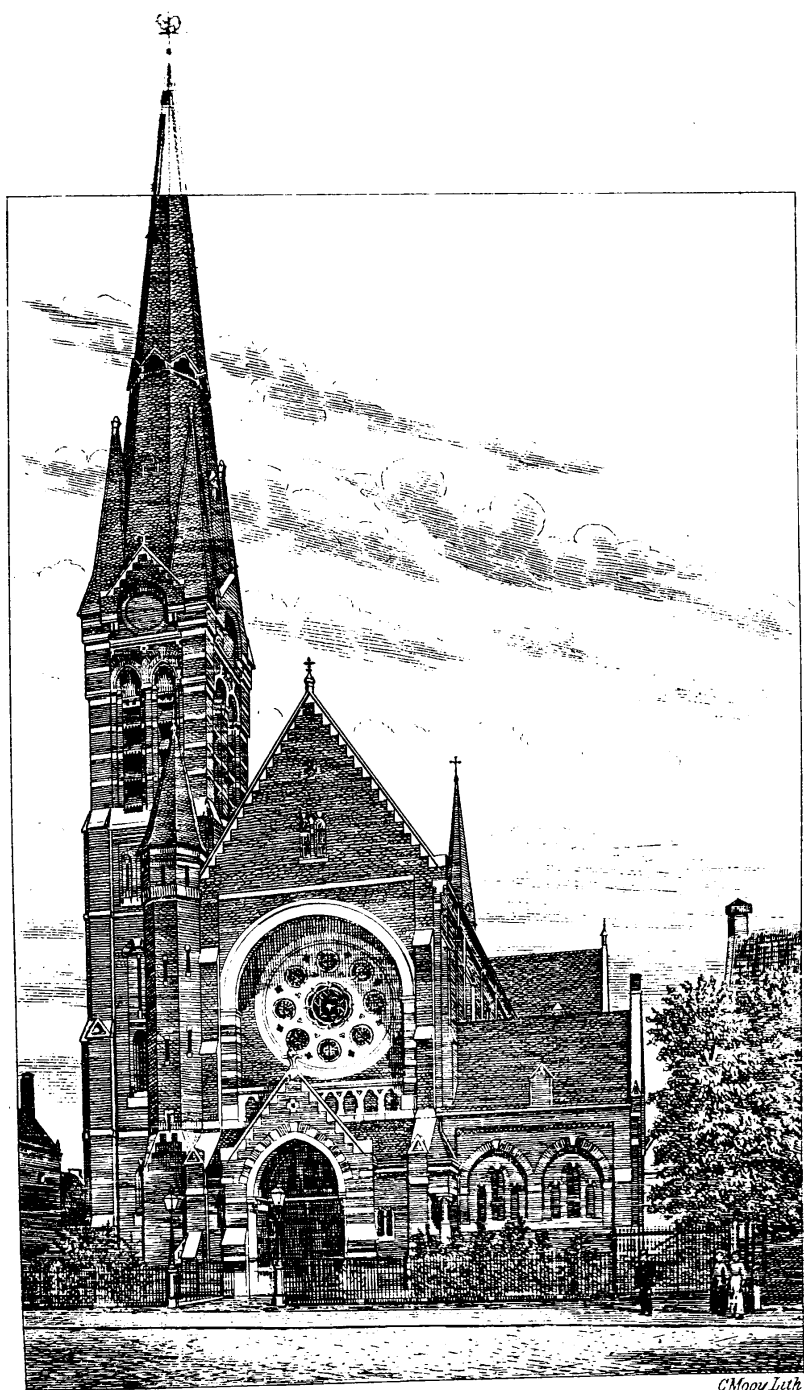
Bisschop Zweder was in 't begin van 1427 te *Culemborg*. Zijn tegenstander wist dit, en trachtte nu zich langs een korten weg van hem te ontslaan. Rudolf had zich in betrekking gesteld tot *Gerrit Jansen*, Schoenmaker, *Dirk Gruucert*, *Godart de Conink* en *Hendrik Jacobsen*. Deze drie laatstgenoemden, leden van de Magistraat van Utrecht, hadden den eersten afgevaardigd naar

1) Postulant = de begeerde; in dit geval Rudolf van Diepholt.

2) Zweder, *Organs* bl. 637.

3) Het was een klooster van de Premonstratenzerorde of der Norbertijnen. (Naar Norbertus, de Stichter.)

4) Abt van ongeveer 1417—1437. Om eenigzins over den rijkdom van deze abdij te kunnen oordeelen, moge volstaan dat hij meer dan 2200 morgen land bezat, behalve de talrijke tienden, erflijken; renten, enz. Een stuk land nabij Culemborg nog genaamd de Heest, behoort toe tot de abdij van Mariënweerd.

NIEUWE R.K.KERK.

Culemborg, om te trachten een paar van Zweders dienaren om te kooplen. Dit gelukte. Door geld en schoone beloften had *Jansen* zich een weg gebaan; *Heyn Haes* en *Jan van der Sand* zouden 't stuk volbrengen.

Onder belofte van geheimhouding aan den eenen kant, en honderd nobelen, een der beste huizen van de ballingen uit Utrecht, en de belofte, dat *Rudolf* hen, elk met twee paarden zou onderhouden van den anderen kant, werd de overeenkomst gesloten. Twee dagen voor St. Agnes (= 21 Jan. dus op 19 Jan.) bracht *Jansen* het vergift, dat hij met eenig handgeld aan *Jan van den Sand* ter hand stelde.

Hoe, is mij niet bekend, doch het misdadig plan werd ontdekt en de schuldigen in 't bezit van 't vergift en 't geld gevonden. Zij werden, na volledige bekentenis, waarbij behalven Zweder, Heer Jan en 't Gericht van Culemborg, ook nog de stedelijke Raden van Arnhem, Zutphen, Nijmegen, Gorinchem, Asperen, Leerdam en Vianen tegenwoordig waren, veroordeeld om (volgens Ant. Mattheus: eerst onthoofd en daarna) gevierendeeld te worden.¹⁾ Wel een bewijs, dat dit proces de aandacht trok!

't Is duidelijk, dat men in Culemborg tamelijk veel last van Zweder had. Ook rekende deze zich stellig verplicht, een kleine vergoeding schuldig te zijn, voor het verdriet en de moeite, die hij den Culemborgers veroorzaakte. Daarom vernieuwde hij de tolvrijheid voor de Culemborgers in 't Sticht. Voorwaar wel een schrale vergoeding!?

Wanneer den Culemborgers deze tolvrijheid gegeven is, heb ik evenmin kunnen ontdekken.

Toen evenwel deze aanslag op *Zweder's* leven mislukt was, leefde hij daarom nog niet veilig binnen Culemborg. *Rudolf* zocht zich nu op een andere wijze te wreken, en vatte het plan op, met *Zweder* ook Heer Jan van Culemborg in handen te krijgen. Zijn trouwe bondgenoot, de Heer van Buren, die, als Culemborgs nabuur, toch telkens kleine twisten met Jan, onzen Heer, had, was de groote aandrijver tot dezen aanslag. Al die kleine twisten hadden langzamerhand een onverzoenlijken haat gekweekt in den Heer van Buren tegen den Culemborgschen Heer en diens aanhangers.

Nauwelijks was de winter begonnen, we kunnen niet zeggen voorbij, of een machtig leger, sterk 1500 man komt aan de Oost-zijde van de stad onder aanvoering van *Jan van Buren*, Proost van St. Marie en den Heer van Buren. Begunstigd door de duisternis van den nacht slaan zij over de gracht een brug, daar ter plaatse, waar toen de school stond.²⁾ De Proost met een veertigtal soldaten gaan de brug over, beklimmen de muren en volgen den wal tot nabij de Slotpoort. Tot een teeken, dat de achtergeblevenden zich naar de Slotpoort hebben te begeven, (de ingeklommenen zouden die aan den binnenkant trachten te openen) staken zij de trompetten.

¹⁾ Sweder Origines bl. 638 tot 647.

²⁾ Deze school stond recht tegenover den oostelijken zijbeuk der groote of St. Barbara-kerk. Thans wordt daar ~~hantel~~ gehouden door den Rijksoontvanger.

Zij hadden echter te vroeg victorie gekraaid. Reeds onderweg ontmoetten de indringers 4 ongewapende burgers, die echter dood geslagen werden. Onmiddellijk, op het geraas en het geschreeuw, vliegen de burgers te wapen. Reeds een gedeelte der stad hadden de vijanden overrompeld. Na echter, de brug „niet zonder schijn van mirakel¹⁾“ eerst te hebben afgebroken, vereenigen de burgers zich en bieden zulk een heftigen tegenstand, als de vijanden niet verwacht hadden. Het wapengeschreeuw *Holland! Utrecht! Buren!* vervulde de lucht. Van alle zijden hoorde men het angst- en doodsgeschrei van vrouwen, kinderen en strijdenden. En dat viel voor onder de rook van 't kasteel! Angstig knielde *Zweder* op zijn bidstoel neder, verwachtende ieder oogenblik de woedende massa tegen het kasteel te zullen zien losbreken, want hij begreep, dat 't om *hem* te doen was.

Doch, neen, zóó moedig gedroegen de Culemborgers zich, dat de vijanden moesten wijken en overhaast de stad verlieten. Aan de Vier hoeken²⁾ nam men dadelijk de Proost en achttien zijner manschappen gevangen; deze laatsten werden onmiddellijk neergesabeld. Den Proost ging het slechter. Een groot aantal vrouwen waren ter been, en waarschijnlijk, (neen klaarblijkelijk,) niet van 't beste soort. Deze furiën kregen ter nauwernood der gevangen Proost in 't oog, of zij stormden als leeuwinnen op hem af, en sleepten hem voort tot op de Oude Vischmarkt. Daar ter plaatse was toen de verkoopplaats van visch en daar waren dan ook banken voor 't uitstellen, of ten verkoop-stellen der visch. De Proost werd op één dezer banken uitgestrekt, en lid voor lid aan mooten gekapt. — Dit had plaats op 23 Januari 1428. (Voet schrijft verkeerdelijk 23 Februari, misleid door een schrijffout. Als de dag wordt aangegeven „*St. Emerentiana*, zijnde den 23 Februari“; maar deze feestdag valt op 23 Januari en hier moet dus aan een schrijffout gedacht worden.) Zoo geeft de zeer nauwkeurige Tielsche Kroniek voor den datum dezer gebeurtenis op „*Crastina St. Vincentis*“ = daags na Vincentius en deze laatste feestdag valt op 22 Januari in, dus de dateering op 23 *Februari* is een vergissing.

Als overlevering werd de gedachtenis aan dit feit levendig gehouden, doch dan komt er in deze moord-geschiedenis eene kleine wijziging.

Al wijkende voor de toestroomende verdedigers vluchtte elk der vijanden, daar heen, waar hij kon. Ook de Proost vluchtte, en bij de poort gekomen, verborg hij zich in een riool, dat wijd en diep genoeg in was, om zich daarin te verbergen. (Geen aanlokkelijke plaats! Doch waarom ging hij niet buiten de poort; zou hij nog plan gehad hebben, misschien geheel alléén de poortwacht te overrompelen en de poort te openen om zijn volk binnen te laten en aldus meester van de stad te worden?) Uit deze enge en vuile gevangenis werd de Proost verlost door het woedende volk, dat hem uit het riool trok en naar de Vischmarkt sleepte.

1) Hendrik van Cuijk, Bisschop van Roermond (een Culemborger en zeer geleerd Man).

2) (Voor niet-Culemborgers: Het kruispunt der vier navolgende straten: Tollestraat, Slotstraat, Oude Vischmarkt en Kattestraat.

Een steen, waarin zeer ruw een menschenhoofd was uitgehakt, werd aan de binnenzijde boven de Slotpoort aangebracht, en moest mede dezen dag onvergetelijk maken. Die ruw bewerkte kop heette *Jan van Buren* voor te stellen.

Sweder in zijn „Origines“ wil ons in de gelegenheid stellen, ook deze gebeurtenis gemakkelijk te houden en schenkt ons daarom dit kreupel tijdvers:

Te CVLenborCh bInnen MVeren,
sLoeCh Ian In den VVInter bVeren,

Doet één af in 't getal,
Ghij vindt den datum al

Geregeld werd elk jaar den dag van St. Emerentiana (23 Jan.) feestelijk herdacht en gevierd; vroolijk klonken de stemmen der feestvierende, langs straten en wegen zingende:

God dank!

De Proost van Aken op de vischbank!

Johan, die door den moed zijner burgers zijne stad bewaard zag, oordeelde insgelijks, dat deze dag in de geheugenis van tijdgenooten en nakomelingen moest bewaard worden. Hij gaf daarom den navolgenden brief uit, die een merkwaardig voorbeeld is, van de wijze, waarop men te dien tijde, zijn dankbaarheid uitte.

„Wy Johan Heer van Culenburg, Ter Lecke, Ten Weerde
„ende te Ackooye doen Cond allen Luyden met desen opnen
„brive, dat wy hebben aengesien ende aensien di genade onses
„Liven Heere Gods, die Hy van Syne grondelose Barmhertigheyd
„aen ons ende onse Borgeren bewyst heeft op Sinte Emerentia(na)s
„dag der H. Jongvrouwe, want inder nacht Johan van Buren
„Proost tot Aken en te Sinte Marien t'Utrecht met den syno
„hadden bruggen gemaekt over die Grafte onser alder Stadt, die
„sy beklommen en deden Trompetten slaen met groote gerufte,
„also dat Wy en onse Borgeren in grote vrese en angste waren,
„des so heeft de Almagtige God onse Borgers moet en de kraft
„gegeeven en hebben den Proost voorsz. met den sweerde ver-
„slagen en verdreven, so dat Wy onse Stadt behalden hebben,
„welker Victorien ende Segen Wy God nimmermeer ten vollen
„geloven of gedanken en konnen, ende om dat wy deser hoger
„Victorie God niet ondankbaer wesen willen, so hobben wy ter
„eeren Godts, syner liver Moeder, der H. Jongvrouwe Sinte
„Barbaren onser Kerke Patrona, ende in der eere der S. Jong-
„vrouwe Emeritiana gegeven ende geven onsen liven Collegio
„ende onsen Kerke een Olden Vrankrykschen Schild des Jaers

„uyt onse gemale tot Culemborg, die ene helfte uyt de molen
 „binnen der muren van der Oude Stad, ende d'ander helfte uyt
 „onsen molen ende gemale inder Nyer Stad, te betalen Jaerliks
 „ende alle Jaar op den H. Kersavond in duslikken voirwairden,
 „dat onse Rentmeester naer luyd der voorsz. schuld sal doen
 „geven of geven den Camelaer en Kerkmeester als voirschreven
 „ende den Camelaer ende Kerkmeester zullen doen bakken brood,
 „welk brood sy geven en deylen sullen alle Jaer op Emerentianen
 „Dag alle arme menschen tot een eeuwige memorie en eeuwige
 „geheugenisse deser hoger Victorie, seggen en eere, die Syn G. M.¹⁾
 „aen ons en onse Nakomelingen, Heeren tot Culemborg, onse
 „Burgeren, die nu syn en namaels wesen zullen alle tyden des
 „Dages God danken en loyen sollen dat Hy ons so genadelyk
 „sonder onse verdienste beschermt, behoed en in eeren gehouden
 „heeft, ende omdat wy Johan Heere tot Culemborg bovengenoemd
 „dit vaste en stede ten eeuwigen dagen gehouden willen hebben
 „so hebben wy voor ons, onse Erven ende Nakomelingen onsen
 „Segel aen desen brief doen hangen. In den Jare ons Heeren
 „doe men schreef 1428. op den 18 Dag Meert.

Ook *Zweder*. meende het zijne te moeten doen, en gaf als Bisschop, aan zijne geloovigen te Culemborg, de verordening, dien dag feestelijk te herdenken, door een plechtige Mis op te dragen en processie te houden met het H. Sacrament.

Ook het Stadsbestuur bleef niet ten achter en gaf een verordening, waarvan ik het laatste alleen meedeel. Het eerste gedeelte is bijna gelijkhuidend met den brief van den Heer Jan. Dat gedeelte houdt de beschrijving in van den aanslag.

.

 „ende omme ene ewige Memorie ende Geheugenisse
 „hebben wy gemaect in onser Kerke tot Culemborg een festum
 „Compositum in die eere Goids, synre liever Moeder Marien,
 „der Heyliger Joncfrauwen Sinte Barbaren onse Patroenster, ende
 „sonderlinge in der eeren der Heyliger Joncfrauwe Sinte Emeren-
 „tiana, dat men dies dages al dubbelde feest halden sal in
 „beyden Vesperen, in der Hoemisse in der Metten mit negen
 „Lessen, mit beyeren, mit Organen, mit Sange, mit dienste,
 „ende mede dat weerdige Heylige Sacrament te dragen om onse
 „Stadt in der Groeter Cyborien. Hier omme soe hebben wy ge-

„gegeven ende geven den Eerbaren Collegio, Deken ende Capit-
 „tel onser Stadt eenen halven ouden Vrancrykse Schild Jaerlix
 „ende alle Jaer te boeren op sinte Johans Avond Baptist te mid-
 „somer wt onsen Biercys in dussulker manyren, dat die Kerk-
 „meesters hier af boeren sullen twee Tuyn, die Dienres eenen
 „Tuyn, Dyaken en Subdyaken twee Tuyn, die Coster twee Tuyn,
 „die Organist twee Tuyn ende dat ander sullen die Heren voort
 „deylen onder die ghene, die tegenwoordigh zyn nae hoere
 „gewoonte. Ende om dat Wy Borgemeesteren, Schout, Schepenen
 „ende Rade voirsz. willen, dat onse Borghers, die nu syn ende
 „namaels wesen, altyd des dagas God danken en loven deeser
 „Eere ende Victorien, mede dat Hy ons so genedelyk sonder onse
 „verdienste beschermt, behoedt ende in eren behauden heeft, so
 „hebben wy dese Hoogtyd by Deken ende Capittel voorsz. gestigt
 „geordineert, ende geloven dit vast en stede te hauden sonder
 „argelist: in oirkonde des so hebben wy onser Stadt Segel voor
 „ons ende onse nakomelingen aen desen brief gehangen: Gegeven
 „in 't Jaer ons Heren 1429. op sinte Agneten Avond Virginis.

Dat er in dien nacht nog al hevig gestreden is kan hieruit blijken, dat van de gevangenen en dooden de harnassen verkocht werden; deze brachten de aanzienlijke som op van ruim 60 Arnoldus gulden.¹⁾ Hiervan ontving de Kerk een tiende gedeelte. Onder de gedooden noemt Sweder²⁾ met name „die Schoelmeester, *Kantart die cuper*, Gerrit van *Voorn*, Goort Janssoon, „ende van der ander (vijandelijke) party bleven doot die Proost van *Aken*, „des Heeren *x* broeder van *Bueren*, Dirck Ruys Clarenburch, Willem Gerrit „Lawen soon, Sander Zuermond, mit veel dooden ende gevangens. T'samen „die dooden waren seventien.“ Zou dit ook zeventig moeten zijn? De genoemden zouden dan reeds meer dan de helft vormen, en dit is moeilijk aan te nemen. Hier zal wel aan een schrijffout moeten gedacht worden.

De gesneuvelden werden, gelijk blijkt uit de Stadsrekeningen over 1428, „naar den Hont“ gebracht en daar begraven.

Voor „het havenen en kleeden der dooden benevens het kuilen-graven is „betaald twee Beijersche guldens³⁾ en aan den priester 4 Tuyn.“ Het vermoeden van Voet, dat de dooden op het „Ellendige Kerkhof“ — dat is in den hoek tegen de kerk en tegenover de tegenwoordige Pastorie der R. K. Kerk, — zouden begraven zijn is dus onjuist⁴⁾

De lijken der gesneuvelde Culemborgsche poorters werden vermoedelijk in den toren „der dooden luden toorn“ genaamd, nabij de Lekpoort, geplaatst. Genoemde toren is voor eenige jaren herwaarts afgebroken⁵⁾

1) Arnoldus gulden = 10 en een halven st. (in 1490.)

2) Origines bl. 647.

3) Beijersche gulden = 14 en een halven st. (Idem.)

4) Gedenkschrift v. h. Weeshuis bl. 88 en 89.

5) Idem Idem. bl. 89. — In Romantischen vorm heeft Dr. Bakhuijsen van den Brink deze gebeurtenis van 1428 meegedeeld in 't jaarboekje Tesselschade 1838. De Culemborgsche Courant van 1853 bevatte deze novelle als feuilleton. Ook J. C. W. Quack leverde een historische novelle over dezen overval, in den Gelderschen Volksalmanak 1878. De bedoelde toren stond, waar nu de Gasfabriek is.

Nog een korte opmerking naar aanleiding van dezen inval. De overlevering wil, dat de Proost uit een riool nabij de Slotpoort getrokken, naar de Vischmarkt gevoerd en aldaar aan mooten gekapt is.

Misschien is 't bekend, — onder Culemborgers zeker — dat laatstgenoemden wel eens betiteld worden met den bijnaam „Blauwlappen.“ — Men wil dat deze naam zijn aanzijn dankt aan genoemd feit. Genoemde Proost, aan stukken gehakt, zou door de wijven in hare „blauwe schorten“ weggedragen zijn, enz.

Ofschoon 't zeer goed mogelijk is blijft de verklaring gezocht.

Nadat het onzen Zweder zoo slecht ging, zag Jan van Culemborg er niet langer heil in, ten gerieve zijns broeders, zijn bezittingen te laten platbranden en leegplunderen. In 't jaar 1429 den 28en Juli, verzoende *Arnoud van Gelre* zich met den Postulaat, *Rudolf van Diepholt* „ende begeerde den Heer van Kulenburgh in dese vrede begreepen te hebben.“ *Arnoud* ging hiertoe over, omdat er spraak van was, dat ook *Filips von Bourgondië* een verdrag gesloten had met den Postulaat. En ofschoon de persoonlijke verzoening tusschen *Jan* en *Rudolf* eerst eenige jaren later plaats greep, toch waren vrede en rust nu zijne landen weer ingetreden. Hoewel ongaarne, werdende Burensche gevangenen door onzen Heer Jan ontslagen op voorwaarde, dat de Hertog van Gelder beloofde de schade te vergoeden, die Culemborg en zijne poorters geleden hadden.

Alleen gaf zekere *Willem Suermond* zijne schade op tot een bedrag van 259 oude Schilden!

Toen 't, zoo niet in naam, dan toch inderdaad vrede was, kon Jan zich ook weer met de „binnenlandsche zaken“ bemoeien.

Van *Jacoba*, Hollandsch Gravin in naam, ontving hij een bevestigingsbrief nopens zijne waterlossing door de Zyrik naar Ameide in de Lek (24 Juni 1430.)

In datzelfde jaar treft *Jan* een overeenkomst met zijn gewezen vijand *Willem van Buren*, die ons meer belang inboezemt. Hij kocht namelijk een watergang voor zijne landbewoners boven de stad, die door de *Weidsteeg* het overvloedige water in *de Meer* bracht. Nog is deze aanwezig en bewijst den landbouwers en dáárgeërften veel dienst.

„Wy Willem Heere tot Buren ende tot Bosichem bekennen
„in desen openen brieve, dat wy mit goeden voorsien en berade
„verkoft hebben voir ons ende onsen Erven Heeren Johan Heere
„tot Culenburg, Ter Lecke, ende Ten Weerde onsen Neeve ende
„synen Erven om een sekere somme geldz, die Hy ons vol en al
„betaelt heeft eenen watergank van Redichem uyt te wateren
„door de Weydstege in die Meer ende voort nytgaen tot onser
„Sluysc op die Neust ofte dair onse Wateringe van Bosichem
„door uitwateren sal sonder arch: mit sulken voirwaerden, dat
„onsen Neve van Culenburg ende heure Erve een Heul sullen
„mogen leggen in die Weydstecge, ende die Heul sal hebben

„eenen voet dryvens waters, ende niet meer! loopen in die Meer,
 „ende voirt tot heuren sluyse van Bosichem uyt sonder arch,
 „beheltelik dese dat onse Neve van Culenborg of syn Erven die
 „Heul niet en sullen doen leggen nog deurweteren ofte water-
 „gang hebben als voirschr. is tussen dit ende Ste Meertens dage¹⁾
 „naestkomende; Ook syn 't voirwaerde, dat alle die Geërfden op
 „Redichem Mergen geld sullen geven den onraet mede te doen,
 „die totten sluysen ofte watergank behoren sal sonder argelist;
 „voirt soe sullen die van Redichem heure Queldam houden achter
 „heure Hofsteden..... tot schieringe²⁾ der Heemraden, ook so
 „sal die stadt hare graften afdyken, also dat onse Lande van
 „Bosichem aen heuren watergank in den Bisschopsgrave geen
 „hinder daer by en hebben; ind al sonder argelist, des wy ten
 „oirkonde onsen Segel aen desen brief doen hangen: gegeven in
 „'t Jaer ons Heeren Duysend Vier hondert en Dartig des Manen-
 „dags na Ste Egidii dag (= 4 Sept.)

In het volgend jaar, 1431, had de volkomen verzoening tusschen onzen Heer en den Postulaat, Rudolf van Diepholt plaats, benevens met de steden Utrecht en Amersfoort (17 Juni.)

Het schijnt, dat een dienst, die kort te voren onze Heer aan *Willem van Buren* bewezen had, laatstgenoemde noopte, zijn bemiddeling aan te wenden tot een volkomen zoen. *Jan van Culemborg* had namelijk aan *Willem van Buren* des Zondags na H. Sacramentsdag (= 3 Juni) 2900 Overlandsche Rhijnguldens geleend tot betaling zijner schuld. Als een onderpand voor de terugbetaling gaf *Willem* een deel van de Heerlijkheid Bosinchem.

Willem echter draalde met de terugbetaling zoo zeer, dat ten slotte *Arnoud van Gelder* (een vinnige vijand van Willem van Buren!) Jan met dit gedeelte van Bosinchem beleende (op Zaterdag na O. L. Vrouw visitationis = 4 Juli) 1433.

Eenige dagen te voren had Arnoud van Gelder, Jan van Culemborg beleend met het huis *Vredesteyn*, hem opgedragen door *Balthazar van Buren*³⁾

Het ging der stad goed: reeds voor de tweede maal was Culemborg uitgelegd. Het bestond nu, als 't ware, uit drie kleine stadjes, één geheel vormende en toch gescheiden.

De Lanksmeersche poort (thans Binnenpoort geheeten) scheidde de Oude stad van de Nieuwstad (of Nieuwpoort, zooals de Culemborgers die liefstnoemen); de Havenpoort scheidde de Oude stad van de Nieuwe aan de Noord- of Lekzijde. — De bevolking nam toe. Reeds twee korenmolens stonden te Culemborg^{5,)}

Om insgelijks het volk, den burgers, in het godsdienstige te wille te zijn, gaf Jan in 1430 „den hof, daer 't Heylich graf eerst geset' wordt.“⁴⁾ Er werd een klooster gebouwd voor de Broeders van het Graf des Heeren of

1) = 11 November. 2) Schiering = siering = begroting.

3) Archief Arnhem. 4) Origines bl. 618. 5) Zie hiervoor bl. 160 regel 1 en 3.

(volgens Slichtenhorst) het Broederschap van Jerusalem¹⁾ Dezen gingen in het zwart gekleed, en droegen onder de genoemde toga een linnen kleed, nauw om 't lichaam sluitend, en met een rood kruis geteekend.

Op dit klooster kom ik later terug.

Nog een ander klooster, „Mariënkroon“, is onder Johan's bestuur gegrond. Dit was een Vrouwen-klooster. De nonnen volgden den regel van St. Franciscus en waren dus Franciscanessen. Het stond aan de Westzijde der Heerenstraat bij de Everwijnstraat. Nog is de tuin, vroeger aan dat klooster behorende, bekend onder den naam van „Het Hof“. Waarom hij dezen naam draagt volgt later.

Dat de burgerij welvarend was, en Culemborg zich in een flinke bevolking verheugen kon, kan hieruit blijken, dat in Culemborg toen reeds een „Kleermakers-gild werd aangetroffen, want op 1 November 1432 ontving dit gild eenen gildebrief, op 't Archief te Culemborg in afschrift aanwezig (insgelijks op perkament.)

't Stuk is merkwaardig en daarom deel ik het in zijn geheel mede. 't Kan ons, die zoo in geheel andere omstandigheden leven, een blik gunnen in 't leven en bedrijf der menschen van toen. Het is tevens uitermate geschikt ons de gilden te leeren kennen, beter dan door er iets *over te lezen*.

Dit zijn di ordonnantiën ende overdragten van der snijdersgilde tot Culenborg, volmaakt uyt consent ende bevele ons Liefs Here van Culenborg, ende by Rade ende goeddunken Burgermeesteren, Schout, Schepenen ende Raden der Stad van Culenborg met vrijen overgeevenden wille der gemene gildbroeders voorsz. di daar toe horen, ende dat gilde aangenomen hebben, Ewelijken durende ende in volre magten gehouden, gelijk hier na volgt.

So is te weten.

Wie Meesterij set van den ambagt voorsz. van mijns Heren ondersaten, di sal geven twee pond tien schellingen, ende een Man van buyten di Meestery set van den ambagt voorsz. di sal geven dry pond.

Voort dat geen Meester den ander syn knape(n) onderhuyren en sal, also lange als sij in synen verdink of geloften syn, dede dat ymand di verbeurde twe pond. Ook en sal niemand den anderen gesnedenwerk onthalen buyten syn orloff, dede dat ymand hij verbeurde een pond.

Voord of ook ymand in een ander gilde weer, diet ambagt voorsz. selver metter hande dede, wat persoon dat waar, di soude nogtans 't gilde van den snyders voorsz. winnen, ende jaarliks houden als voorsz. is.

Voord enig meesters kinderen di Meestery setten wouden bij der auderen levende lijve, ende van hem toge, di soude geven een pond en(de) di syn auderen dood waren als hy 't bestonde, di en soude niet geven.

1) Ook Kruisbroeders genoemd. Zie Hofdijk's Kloosterorden in Nederland Artikel Kruisbroeders.

Christiaan van Culemborg.

Voord een leerling sal geven di 't ambagt leerd een pond, en(de) di sal men houden aan de meester diet aanneemt ende leert.

Mede in tijden als men onse lieve Vrouwe dragen sal, ende onse keersen regten ofte vellen, of dat daar yet te doen sij, als men de keersen omdragen sal, ende ook als 't gilde voorsz. te zamen eten zullen, wi de Busmeesters een weet deden en(de) niet en quamen, of enig van dese voorsz. punten volvoerden, di men hem gebode, verbeurde in elk geval twee schellingen.

Ende so waar di Busmeesters di gemene Broeders eens des jaars bestaeden te eeten, daar sullen sij gemeenlijk bij komen also ver als zij bij Huys syn, sonder argelist, ende hem di weet tijds genoeg te voren gedaan ware, wie 't versuymde verbeurde dry schellingen.

Voord waar eenig meester di ymands werk langer hielde, dan een maand, ten ware bij der Luyden wil, dat mogt een ander maken sonder verbeuren, en daar sullen di Burgemeesters toe helpen dat de Luyden het werk wederkrijgen.

Voord wanneer ymand uyten gilde starft, man, wijf of kind, daar sullen de gemene Broederen ende Susteren bykomen onder di Misse, ende daar by blyven 't gene de Misse uyt is ten hoogen altaar, ende daar over te offeren na goeden Lude zeden.

Wi des niet en deden, en(de) wel te voren wist verbeurde twe schellingen.

Voort wanneer dat men Busmeesters kiezen sal, so warde daar twe afgezet, so waar di selve twe niet, vier andere, di men daar toe ordonneerd, of di sesse niet eendragtelyk en koren, waar di meesten deel van hem bijbleven, di soude di bewaringe hebben van den gilde na goede manierlykheden, ende dat also bewaren als sij verantwoerden wille voor den gemeene Broederen voorsz. sonder enig wederseggen, ende so wi Busmeesters sijn, di sullen 't eynde jaars rekening doen voor den gemeene gilde na goede manieren ende gewoonten.

Voords so en sullen di Busmeesters di in der tijd Busmeesters sijn genen onkost op 't gild brengen, ten zij bij de gemeene gilde-Broeders, ook bij den Burgemeesteren deden zijt daarenboven, verbeurde elks een pond, ende dat sal men des gemeene gilde regte voort afpanden tot der gilde behoef.

Voord so sullen di gildebroeders voorsz. sente Aechten altaar aannemen, bewaren en(de) verligten na sulken wysen gelijk ende in alre maten als di smeden, coopluden of schoenmakers dat houden op ten altaren di hem toegevoegd sijn. Ende ook so sullen de gemene Broederen alle jaars op twee gemene dagen di sij aannemen, elke reyze twee misse doen doen, een voor di levende Broederen ende Susteren, ende een voor de Doode Broederen en(de) Susteren en(de) daar sullen sij allen der bykomen op een keur van twee schellingen.

Voort so sullen di Busmeesters di gemene Broeders behoeven van raads wegen di sij te doen hadden ter gilde behoef, wie men di weet dede di sullen daar terstond bykomen, of sij verbeurden tine schellingen.

Voord so sullen di Busmeesters van den gilde alle jaar doen maken een lange nije Tortys, over de dooden mede te dragen ende te ligten, en te dragen voort Heilige Sacrament ende Onze Vrouwe, ende wes 't eynde jaars overloopt den kerkemeester geven ten kerke behoef; Voord sij wes keure di voorscreven, di vermeugen di Busmeesters altoos uyt panden, gelijk als di stad van Culenborg heus sijn en Renten uyt pand, en elk pond getaxeerd staan te blyven te geven in te manen, gelyk so als de stad voorsz. jaarliks beuren van hare opkomingen. Te verstaan twintig schellingen voor een pond gerekent, alle dese voorscreven voorwaarden ende puncten syn myneluk overdragen uyt goede wille, te Love Godes, ende syner Lieven moeder Marien in haren dienst ende tot hare ere te keren tot ene eeuwige gedenkemisse, hierom wij Burgemeesteren, Schout, Schepenen en(de) Raden voorscreven uyt bevelinge ons Liefs Heeren van Culenborg so hij dit geconsenteerd heeft ende in magten gehouden wil hebben, ende mede tho begeerten des gemene gildes van den snyeren voorgenoemd, want sij hem gemeenlyk hier in verbonden en(de) overgegeven hebben ten eeuwigen dage, vast, stede en(de) onverbrekelyk te houden voor hem en(de) allen haren nakomelingen, daar wij hem mede bestendig in wesen sullen dese ordonmantie te gebruyken, en voor regte ende gewoonte altoos te houden, ende geviel hier enig steeksel of gebrek in, dat houden wij aan ons tot onser verklaringe, uytgenomen alle argelist. In oirkonde alle deser saken so hebben wij onser stads klijn segel aan desen Brieven gehangen in kennisse der regter waarhyt, gegeven in 't jaars ons Heeren Duysend vier Honderd twee en(de) dertig op alre Heyligen dag. (= 1 Nov.)

(Naar een afschrift in Cul. Arch.)

Reeds vroeger¹⁾ is verhaald, dat de Culenborgers ook in den handel zeer gezien waren, en zelfs te Calais aanzienlijke handelsvoorrechten verwierven. (12 Febr. 1433.) (Nijhoffs Bijdragen. bl. 207 en 208.)

De rusteloze Heer van Buren verbrak weer spoedig den vrede: weer met den Gelderschen Hertog. *Jan* stond aan de Geldersche zijde, en beiden trokken het land van Buren binnen, sloegen het beleg voor de stad en namen die in (1435.)

Nadat Jan's onderdanen zich steeds zoo aanhankelijk hadden betoond, aan zijn persoon, schonk hij hun, van zijn kant, ook weder een gunst, die hoog te waardeeren was. Hij breidde namelijk de vrijheden der poorters uit, of, wat 't zelfde is, hij gaf een nieuw handvest.

Hij gaf dit handvest „by rade ende goed dunken ons liefs Soon Gerrit „van Cuylenborg, Heere ten Weerde, ende by onsen lieven Magen ende „Vrienden, ende voorts by onsen gemeenen Geregte van onse Stad van „Cuylenborg,„ — zooals de inleiding luidt. Voornamelijk gaat dit handvest over „schuldbriefven,„ en over het recht op nalatenschappen. Opmerkelijk

(1) Zie hiervoor bl. 9.

is, dat in dit handvest aan vrouwen het recht gegeven wordt, te getuigen in rechtszaken (schelden, of kijven), doch alleen in *vrouwenzaken*; geen vrouw mocht getuigen in *mannenzaken*. Zie hier het artikel: (in de uitgave bij Voet, bl 626 art. XV.)

„Voort so waer in onser Stad ofte Heerlykheden voorgeschreeven, die „Wyven onruste ofte gekyf maekten met scheldwoorden, ofte anders, daer „mogen tuygen Mannen ende ook Vrouwen personen, maer geen Wyven „en sullen tuygen over de Mannen.

Nog is het laatste artikel van dit handvest merkwaardig. Hierin worden aan vreemdelingen dezelfde rechten en bescherming te Culemborg toegezegd, die de Culemborgers genieten in die plaatsen, vanwaar de vreemdelingen herkomstig zijn. Ik hoop, later het geheele handvest te geven.

Johan bezat, in 't tegenwoordige Pruisen de Heerlykheden *Weerd* en *Weerdenbroek*. De *Bisschop van Munster* was hiervan de Leenheer. Reeds verscheidene malen had Johan bij den Bisschop aangedrongen, met deze Heerlykheden verleid te worden. Steeds weigerde de Bisschop. Zelfs valt de Bisschop met een leger in *Weerdenbroek* en richt een groote schade aan. Ook wordt bij die gelegenheid een van Jan's onderdanen gevangen genomen naar *Munster* gevoerd, waar hij gepijnigd en eindelijk wreedaardig omgebracht wordt.

Johan en diens zoon Gerard (de Heer van Weerd) verzochten om genade voor den gevangene, doch niets kon baten.

Geen wonder, dat Johan nu het vragen moe werd. Hij ontzeide den Bisschop, en verbond zich met Hertog *Adolf van Cleef*, die toen met den Bisschop in oorlog was. Echter mocht deze oorlog weinig baten: bij de verzoening tusschen de strijdenden verzocht Jan opnieuw, met de bedoelde Heerlykheden beleend te worden en nog weigerde de Bisschop.

Om zijn recht op die Heerlykheden niet te verliezen, protesteerde Johan „op een open veld, ten bywesen van den Bisschop, voor Notaris en getuigen „daer tegens in den Jaere 1437.

In 't volgend jaar was de vriendschap tusschen Rudolf van Diepholt en Jan onzen Heer geheel hersteld. Zij traden beiden in een nauw verbond, dat Culemborg weder groot voordeel opbracht. Ook Jan's oudste zoon gaf daartoe zijn toestemming en was dus mede in dat verbond opgenomen.

In Godes Name, Amen.

Wy Roedolf van Diepholt by der Genaden Godts Bisschop t'Utrecht ende wy Stadt van Utrecht aen de een side, ende wy Johan Heere tot Culemborg, ther Lecke, ende te Bosichem, ende Gerrit syne soen Heere then Weerde aen die andere side doen Cond allen Luden, also dat wy in voirwaerden hier na beschreven mynliker Vriendschap overkomen en eendragtelyk uverdragen syn van allen scelen ende gebreken, in wat maniren wy beyde partyen voirgesz. onderlinge voor Datum des Briefs gehad hebben, so wy dier al samenliker guetelikke ende wael verleken ende versuent syn, sonder eenige

argelist. In den Eersten soe sullen die Heere van Culemborg ende Gerrit syn soen voirsz. voertaen hoer Geregte ende Goede gelegen in den Stigte van Utrecht rustelik en volkomenlik gebruiken in alre maten, als haer Zeliger Alderen die gebruket hebben sonder eenige Crot of hynder van ons of van Ymand van onser wegen, sonder argelist: voort of onser eenig voirgesz. of onse Borgeren of Ondersaten eenige gebreken of schelen kregen, die mach den anderen op behoerlikken steden mit rechte, daer omme toespreken, behoudelik eenen ygelik syn vryheyd te gebruiken: voirt soe en sullen onser en geen van beyde Partyen voirgesz. nog geen van onse Borgeren of ondersaten nog nimand van onser wegen ofte hoeren wegen den anderen Overgreep, hynder, krot of geweld doen of doen doen, nog in geene wyse laten geschiden door syn Lande, uyt syne Steden, van synre Sloten of doch anders: sonder argelist, mer geschide alsulker wat, dat Godt ummer verhuede soe soude me op gelegen stede op die gebreke te dage comen, of seynden, soe verre die beschedigde klageren dat vervolgeden die saken te verspreken ende te verrechtveerdigen in alsoe veel als daer geschied wair ende men sonder argelist machtig wair te doen, ende alle dese voirsz. Articulen ende Voirwaerden ende elks bysonder hebben Wy Roedolf van Godes wege Bisschop t' Utrecht ende Wy Stad van Utrecht aen die eene side ende Wy Johan Heere tot Culemborg ende Gerrit syn Soen voirgesz. aen die andere, Malk¹⁾ den anderen geloift ende geloiven myt desen onsen Brive in gueden Trouwen, vaste, stede ende onverbrekelick te houden, sonder argelist of sonder eenige indacht. In kennisse der waerheyd, soe hebben wy Rudolf van Diepholt Bisschop t' Utrecht, ende wy Stadt van Utrecht voirgesz. op die eene side, ende Wy Johan Heere tot Culemborg ende Gerrit syn Soen voirgesz. op die andere side onse Segelen an desen Brief gedaen. T' eenen oirconde, deser Brive syn twee gegeven in 't Jaer ons Heeren 1438. op denersten Dag in der Maend van Meerte.

Als gevolg van deze verbintenis werd Jan nog in 't zelfde jaar beleend met de goederen, die hij van 't Sticht in leen hield, nl.:

„In 't Eerste dat gerigte van Schalkwyk, die Personaetschap mit die „Kerkegiften ende hoer toebehoren: Item den Steenweerd mit syn „toebehoren gelegen tegen Culemborg inden gerigte ende Kerspel van „Honswyk. Item een Hofste gelegen inden Kerspel van Ryswyk myt „Veertig Mergen Landts dair toebehorende, welke guede voirsz. Wy Johan „Heere Voirsz. verliet ende beleent²⁾ hebben verlyen ende belenen myt „desen onsen Brieve, te holden van ons ende onsen gestichte in alre „manieren als he ende syne Olderen die te holden plegen, ende als men „ons stichts Leen myt rechte schuldig is te halden behadelik ons, onsen „stichte, ende Malk syns rechts:³⁾..... (2 Juli 1438).

1) Malk = mallick = een iegelyk, of elk; crot of krot = nadeel; overgreep = diefstal.

2) In leengenomen.

3) Uit den brief van Rudolf—Voet bl. 86.

Jammer, nu Jan zoo volkomen met Utrecht verzoend was, dat zijn Bastard-broeder *Gerrit* opnieuw twist deed ontstaan. De vorige Heer van Culemborg, Hubert, had geen wettige, wel twee bastaard-kinderen nagelaten¹⁾ Volgens de bepaling van Hubert voor zijn sterven, moesten deze kinderen elk uit de nalatenschap 100 schilden 's jaars ontvangen. Uitdrukkelijk had hij aan zijn opvolger en aan zijn biechtvader, op zijn sterfbed nog, op 't hart gedrukt, zijn bastaard-kinderen niet te vergeten, en deze in hun zorg aanbevolen. Doch Jan, éénmaal Heer geworden, wilde van geen uitkeering weten en betaalde niets.

„(Heer Hubert) had nog twee bastarden, *Gerrit* ende *Jonefrou Alidt* van „*Culenborch*, ende solden elck hebben honderd seilden 's jaers, dat hem niet „betaelt en wert, dair dese bastarden genoeg om deden.“²⁾ „Hieruit ontstond veel onrust,“ zegt Voet, en 't zal ons blijken.

Kort na het sluiten van 't verbond tusschen Johan en Rudolf trok *Gerrit*, *Bastaard van Culemborg* de Veluwe op, nam daar vier of vijf Utrechtsche burgers gevangen en bracht die, buiten weten van den Heer, op *Caatshage*. Dit voorval werd in Utrecht bekend, en daar *Gerrit* oogenschijnlijk in de beste verstandhouding met Heer Jan leefden, meenden de Utrechtsche poorters, dat Jan van dezen roof wist, of er deel aan had. Zij trokken daarop, om wraak te nemen, Utrecht uit, voeren de Lek over, en vielen in het dorp Everdingen. Hier werden zes en dertig goede Mannen gevangen genomen en een zekere Daniël van Everdingen, een schildboortig man³⁾ doodgeschoten. Verder namen zij als buit nog tal van schapen en koeien mede.

Jan beklagde zich, en trachtte zijne gevangene onderdanen terug te krijgen; dit gelukte niet eerder, dan nadat *Gerrit* de *Bastaard*, door Jan bewogen was, de Utrechtsche poorters vrij te laten tegen een losgeld van zes honderd Fransche schilden.⁴⁾

Dat Johan een gedeelte van de heerlijkheid Bosinchem bezat is reeds gezegd. Echter, Johan had den Hertog van Gelre geholpen, Buren in te nemen. De Hertog zou zijn Hoofdheer zijn, doch kon de gelden niet voldoen. Nu nam hij Bosinchem in pand voor acht duizend Rijsche guldens. (1439).

Dit in pand hebben zou echter, slechts zóó lang duren, tot de Hertog of zijn nakomelingen het pand wederom konden inlossen.

Te Buren twijfelde men stellig aan het inlossen van de heerlijkheid, en daarom verzochten de Burgemeesters *Albert van Buren Jansz.* en *Herbert van der Steeg*, benevens *Walraven van Haeften*, de Ambtman, aan den Hertog om de belofte, Buren en Bosinchem niet te scheiden, en zoodra mogelijk laatstgenoemde Heerlijkheid in te lossen. Hertog Arnout beloofde dit doch hij kwam zijn belofte slecht na. Waarschijnlijk was hij niet bij machte.

In 't jaar 1443, des Zaterdags na O. L. Vrouw Visitatio (= 6 Juli),

1) Zie hiervoor bl. 88. 3) Origines bl. 627.

3) Een klasse van personen, tegenwoordig den lagen Adel genoemd, zegt van Spaen. I deel bl. 269.

4) In de 16de eeuw werd het gouden Fransche schild geschat op 13 Andriesguldens; de Andriesgulden deed 20 stuiveren. (J. H. Hofman.)

werd Jan van Culemborg opnieuw met de Heerlijkheid Bosinchem beleend, waarbij *Lambert van der Weteringe* en *Gerrit van der A* de getuigen waren. Hertog Arnoud ging nog verder. In 't volgend jaar droeg hij de Heerlijkheid en 't Slot te Buren op aan *Gerard*, den oudsten zoon van Jan. Daarvoor zou hij aan den Hertog zes duizend en aan den Stadhouder *Walraven van Haefst* zeven duizend Rijsche guldens¹⁾ betalen, die deze laatste nog van de Heerlijkheid te vorderen had.

Naderhand gaf Arnoud deze Heerlijkheid aan *Frederik van Egmond*. — Hoe dit kon?

Ik gis, meent Voet, dat, daar later *Frederik van Egmond*, Heer van *IJsselstein*, trouwde met een dochter van *Gerard van Culemborg*, zoon van Jan, deze er in bewilligde, dat de Heerlijkheid *Buren* op zijn schoonzoon overging.

Het doet ons goed, in zulk een aaneenschakeling van roof, moord en vernieling, van twisten en oorlogen weer eens een edeler uiting van 't menschelijk gevoel te kunnen opmerken. — In 1445 gaf de echtgenoot van zekeren *Gerrit van Culemborg tot Killestein*, ten behoeve der *rechte armen* aan het Gasthuis²⁾ een halve hoeve, op *Bolgarije*, zich uitstreckende van de *Bolgarijsche* tot de *Boeikoopsche* kade. De opbrengst hiervan moest strekken om aan de armen linnen, brood, vleesch, schoenen of andere behoefte te verschaffen.

Een minder schoone daad van Jan's zoon kan ik niet onvermeld laten, omdat die de sleutel is voor een volgende gebeurtenis.

Hertog Arnoud leefde in twist met *Gerard van den Berg*. Culemborg leverde, als een Geldersch leen, misschien in dien twist hulptroepen, of, wat ook mogelijk is, Gerard, de zoon van Heer Jan, was in dezen oorlog vrijwillig de helper van Hertog Arnoud, ten einde krijsroem te verwerven, of misschien uit tijdverdrijf. Hoe het zij, Gerard was daarbij en Arnoud had hem het bevel over een afdeeling van het leger toevertrouwd. Op St. Hubertus (= 3 Nov.) 1444, trok een leger van ruim 2000 ruiters in het vijandelijk Hertogdom, roofde en plunderde daar en vernielde 17 dorpen doór het vuur. Op den terugweg werden deze roovers door het leger van den Hertog *Gerard van den Berg* aangevallen. *Gerard van Culemborg* sloeg dadelijk lafhartig op de vlucht en liet aan den anderen bevelhebber, *Willem van Egmond*, alleen over, zich tegen den vijand te verdedigen. Deze verdedigde zich en de zijnen manmoedig, doch werd ten slotte gevangen genomen. — Bij dezen tocht sneuvelde o.a. Heer Gerard van Broekhuijzen van Waardenburg en werd diens zoon in denzelfden strijd gevangen genomen.

„In 1444 viel de bekende slag bij³⁾ St. Hubert voor, waarin Willem „van Egmond van IJsselstein gevangen genomen werd, en in dezen strijd „sneuvelde Heer Gerard (van Broekhuijzen), die, edeler dan zijn laf- „hartige naamgenoot van Culemborg dus zijn ridder-eer en leenmans-trouwe

1) De Rijsche guldens werden in de 15e eeuw geschat op 20 stuivers, (J. H. Hofman.)

2) Zie bl. 89.

3) Volgens Slichtenhorst bl. 288 slag van, en met reden.

„met zijn dood staafde. Zijn oudste zoon Johan, toen ridder geslagen, werd „strijdende krijgsgevangenen gemaakt“¹⁾

„De listige *Jan van Rossum*, dien Sweer van Culemborch later „die alde „cat„ noemde, had de laagheid, om zich met dit dubbel onheil te bevoor- „deelen. Hij zond, eensdeels misschien op grond der verouderde aanspraak „van zijn Vader Goossen, anderdeels uit wraakzucht, omdat Heer Johan „(van Broekhuijzen) hem zijn verloofde ontvrijd had, zekeren Jacob Ottens „om den *Ammersode*²⁾ te vermeesteren.

„De aanslag gelukte maar was van korten duur.“

De Heer van Waardenburg was een bloedverwant van Johan van Culemborg. Huibert III van Culemborg³⁾ had zes dochters. De vijfde, *Henrika*, huwde den Heer van Waardenburg. Deze Henrika was de tante van Johan van Culemborg, en dus Johan van Broekhuijzen diens neef of achterneef.

Johan trok met een legertje naar den Ammersode. Dicht bij den ingang van het kasteel stond een rosmolen. Hierin en -achter verborg hij zijne soldaten en stuurde vervolgens één, als een bode verkleed, met de brievenbus (het teeken van zijn ambt,) op de borst naar het kasteel. Het schijnt, dat er in de poort geen *winket* of tralie-venster was, en hierop juist had Johan de verrassing gebouwd. De gewaande bode, met een brief in de hand, klopt aan de poort en vraagt den portier een brief aan zijn meester over te geven, als hij thuis mocht komen. Van geen gevaar bewust, opent deze daarna zonder achterdocht de poort; onmiddellijk zet daarop de bode voet en handen tusschen de opening; de verborgen soldaten schieten toe en vermeesteren in korten tijd het geheele kasteel, dat der Vrouwe van Waardenburg⁴⁾ wedergegeven werd. (1445)

Eenige jaren later, — den 3den Juni 1448 — overleed Jan's echtgenoot, Aleida van Gutterwijn. Bij testament had zij aan de zusters uit het klooster Mariënkroon een huis vermaakt „tusschen de Stads Straet en water- „gang dicht of naest het voornoemd Convent, omme daer uit te doen keeren „elken Hoogtyd over Maelyd vier mingelen Wijn.“⁵⁾

Zij werd in de Barbara-kerk begraven. Een stuk van een witten steen, die op haar graf gelegen heeft, aan een pilaar of in den muur nabij haar graf aangebracht was, en waarop het wapen van Culemborg uitgebeiteld was, is door Voet in 1750 nog gezien.

Hoe wisselvallig en veranderlijk de gunst des volks is, heeft ook de ons bekende Rudolf van Diepholt ondervonden.

Hij was in ± 1425 *de Postulaat*, de gewenschte, doch reeds in 1448 *de verdreven* Bisschop. De Utrechtschen, zegt Voet, kregen het te kwaad met hunnen Bisschop, Rudolf van Diepholt, en wilden hem verdrijven. Niet zoodra had Rudolf dit bemerkt, of hij vlucht naar Amersfoort. In 't volgend

1) Merkw. Kasteelen 1e deel bl. 334.

2) 't Kasteel Ammerzode. Het behoorde aan Johan van Waardenburg.

3) Zie hier voor bl. 50.

4) De Heer v. W. was gerangen

5) Voet bl. 91.

jaar¹⁾ komt Rudolf, gesteund en geholpen door de Amersfoorters, heimelijk in Utrecht terug, door een opening in den wal tusschen de Witte-Vrouwen poort en den Plompen-toren. De Utrechtenaren, op geen overval bedacht, (zij waren doende met eeten en drinken²⁾) en in hun rust gestoord, vliegen in haast op, zich slechts half kunnende verdedigen. Vreeselijk werd er gevochten. In de Schoutensteeg o.a. werden de Bisschop en de *Heer van Montfoort* van hunne paarden geworpen en Rudolf zelf vrij ernstig aan den voet gewond. Reeds wijken Rudolfs gezellen, doch daar komen de wakkere Amersfoorters door de Minderbroedersstraat aanrukken. Nu is 't de beurt der anderen om te wijken: de Bisschop behaalt de overwinning. Verschillende dier oproerlingen werden gevangen genomen en een streng gericht over hen gehouden.

Opmerkelijk is het, dat onder dezen dezelfde voorkomen, die van Bisschop *Sweder van Culemborg* niet gediend waren; de groote aanvoerders van 't verzet tegen Sweder.

Zoo worden genoemd *Johan van Lichtenberg*, *Proeys*³⁾, *Arent van Amerongen*, *Hendrik Jacobsen*. Van vroeger⁴⁾ weten we nog, dat *Hendrik Jacobsen* met *Dirk Grauwert* en *Godart de Conink* de luidjes waren, (nog wel Ridders en leden van den Magistraat!) die *Gerrit Jansen* naar Culemborg afvaardigden met geld en vergift. Zeker zal *Arent van Amerongen* ook wel lid van dat complot geweest zijn, zegt Voet.

Hoe 't zij, Johan begaf zich na deze gebeurtenis naar Utrecht (den 2den Februari) en zag daar, op het Stadhuis gezeten, met genoeg hoe zij onthalsd werden, die zijn broeder Sweder, den Bisschop, hadden willen vergeven.⁵⁾

In 't zelfde jaar bezorgde *Gerrit de Bastaard* aan Culemborg weder „veel onrust.“ Hij overviel met een bende onze stad, roovende en plunderende wat hem te voren kwam. Doch slecht bekwam hem deze reis. De Culemborgers togen de wapenen aan, en trokken den roovers tegemoet. Zestien gezellen van Gerrits bende werden gegrepen en aan een kort recht onderworpen: ze werden onthoofd of „op Raden gestelt.“ Onder deze veroordeelden was nog wel een zekere *Wouter van Amstel*, die uit Culemborg's bloed gesproten was⁶⁾. Deze laatste werd, zegt Sweder in zijne *Origines*, „alrehoogste geset boven die andere.“ (Op het rad natuurlijk).

Weinig viel, gedurende Jan's leven nog, in Culemborg voor, dat vermeldenswaard is.

In 1450 wijdde *Jodocus*, de latere Vicaris⁷⁾-Generaal van Bisschop *David van Bourgondië*⁸⁾ in de St. Barbara twee nieuwe altaren in.

1) Op O. L. Vrouw Lichtmis-avond (= 1 Febr.) [*Origines* bl. 651] 2) Voet bl. 90.

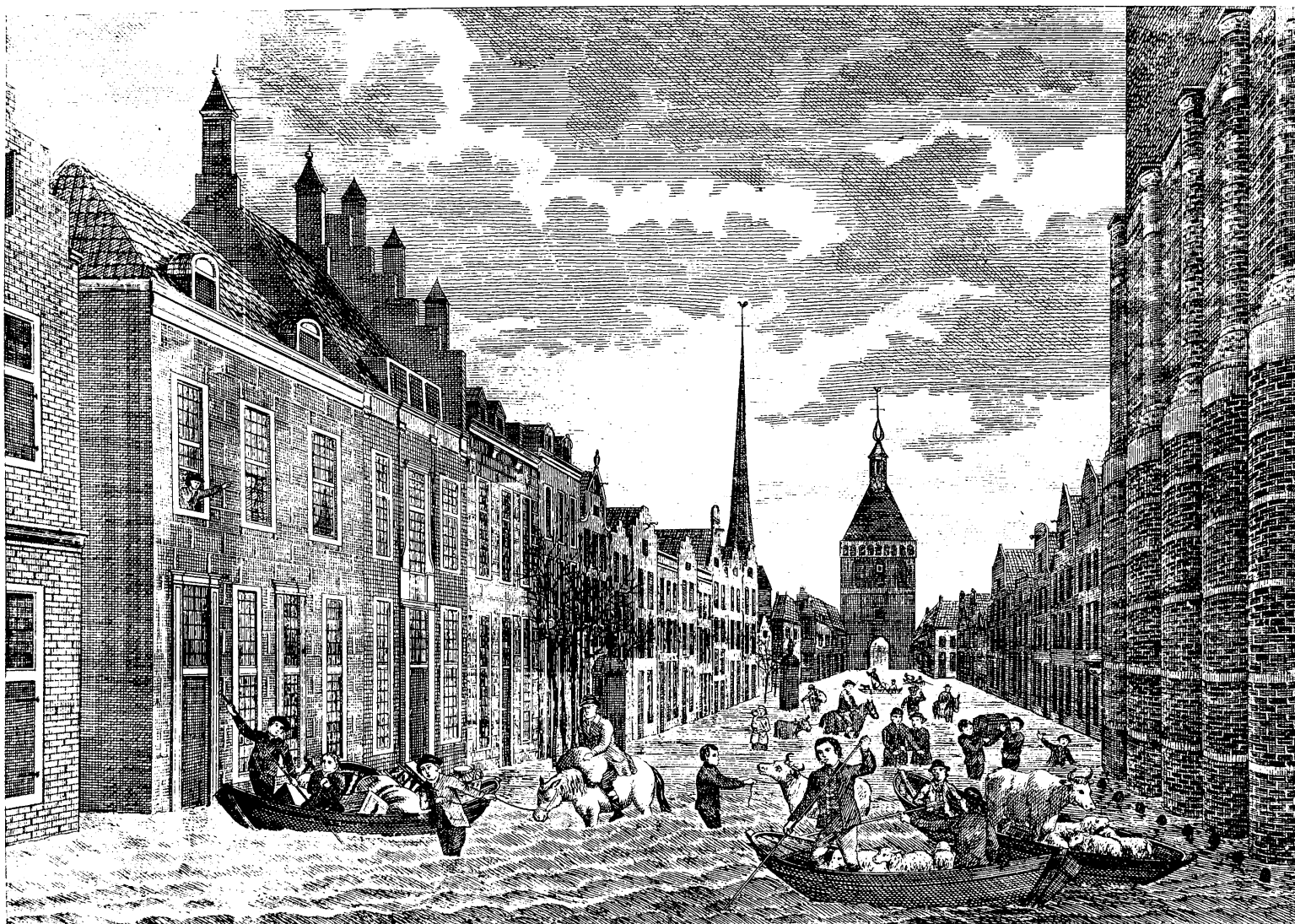
3) Waarschijnlijk een zoon van Barend Proys, den vermoorden Burgemeester. Zie hiervoor bl. 93.

4) Bl. 96 en 97. 5) *Origines* bl. 651.

6) Ter toelichting: *Judith*, de derde dochter van Heer Hubert III en *Jutte* of *Judith van der Lecké* (of Leck) huwde met Heer *Wouter van Amstel van Mijlen*. De bedoelde *Wouter van Amstel* zal een nakomeling van genoemden Heer geweest zijn. (Zie hiervoor bl. 50).

7) Medehelper, ook plaatsvervanger.

8) *David van Bourgondië*, Bisschop van Utrecht 1456—1497.

WATERVLOED te CULEMBORG 25 FEBRUARI 1825.

In 't volgend jaar bevestigde *Jan* de gift van zijne overledene echtgenoot (des naesten gueden dags na Suinte Pauwel dag conversionis = 27 Jan) 1451.

Voet vertelt nu, (bl. 91) dat Jan daarbij nog vier gelijke Mingelen voegt. In zijn tweede deel (bl. 417) voegt hij de confirmatie van 't testament door Johan in en hieruit blijkt van dat geven van vier gelijke Mingelen niets. Daaronder laat hij dan volgen :

„Behalven de vier Mingelen Wyns aen de Susters besproken, besprak hy „noch op de vier Hoogtyden aen de Zingers gelyke vier Mingelen.”

Hij voert daarvoor echter geen bewijs aan : zelfs spreekt hij zich zelven tegen, want bl. 91 laat hij Johan de vier mingelen aan de zusters bespreken en later aan de Zingers.

Ruim 2 maanden later op 1 April 1451 overleed Jan. Dertig jaren had hij de teugels in handen gehad ; veel is er onder zijn regeering in Culemborg gebeurd : doch steeds met eere zullen we hem gedenken. Waar is het, dat hij zich minnelijker tegenover zijn bastaard-broeder en -zuster had kunnen gedragen ; doch voor Culemborg was hij steeds een goed Heer geweest. Hij werd in 't Koor van de St Barbara, die hij op eigen kosten had doen ~~A~~errijzen, begraven. Zijn zoon en opvolger was de reeds genoemde *Gerard*, de tweede van dien naam.

Behalve Gerard waren uit diens vaders tweede huwelijk nog gesproten :

1°. *Zweder*, die later (1484) op den terugweg van Palestina naar Culemborg overleden is.¹⁾

2°. *Everwijn*, volgens Slichtenhorst²⁾ bijgenaamd *van Everdingen*. Bij verdeeling der goederen viel hem o. a. de *Steenweerd* ten deel. (1453.)

Behalve genoemde zonen, had Jan III nog een 5tal dochters³⁾

1e *Agnes*. Zij huwde (1432) met Johan van *Homoet* en *Wisch*. (Van Spaen I bl. 371.)

2e. *Bertha*. Zij huwde (1435) met *Johan van Arkel* Heer van *Heukelom*.

3e. Niet genoemd. Zij huwde Ridder *Wijnand van Arnhem*.

4e. Eveneens ongenoemd. Deze huwde den Heer van Bronkhorst Batenburg en Anhold.

5e. *Jutte* of Judith was een kloosterlinge te Diepenveen.

Hoe dit echter te rijmen met het verhaal van Sweder in zijne Origines⁴⁾?

„Heer *Jan* van *Culemborch* had een dochter *Maria* genaemt, ende wert „ter *Claren* int *Clooster* gebracht, ende dat kint en wolde om al die werelt „int klooster niet. Doe socht men al die Priesters, die dair geroepen toe „waren misse te doen, ende lasen alle misse van den Heyligen Geest : Doe „wert dat kint so gedwee, hoe datmen wolde, so was dit kint bereyt te doen.”

Zou Voet of Sweder zich vergissen?

1) Voet vergist zich met te schrijven „op weg naar”, want Sweder is te Jerusalem op het Heilige Graf tot Ridder van het H. Graf geslagen (Bern. Surius) (J. H. Hofman)

Alás spreekt ook Slichtenhorst 1 boek bl. 37 : „Swee Ridder die kinder-loos op de roysce van 't H. Land is gestorven.

2) 1 boek bl. 57.

3) Voet schrijft 4 dochters, doch slaat de oudste over.

4) bl. 650.

Gerard nam ten huwelijk *Elisabeth*, eenige dochter van *Jan van Buren* en *Eleonora van Borselen*. Laatstgenoemde was een zuster van den bekenden *Frank van Borselen*, Graaf van *Oostervant*, Heer van *Hoogstraten*, *St. Maartensdijk* en *Borselen*, *Zuiten* en *Westbroek* en meer andere. Daar *Frank*, echtgenoot van *Jacoba van Beieren*, bij zijnen dood geen wettige kinderen naliet, kwamen deze Heerlijkheden allen aan zijne zuster *Eleonora* en hare nakomelingen, dus aan *Elisabeth*, en aldus aan *Culemborg*. Later, ten tijde van *Elisabeth* en *Antonis van Lalaing*, zijn vele dezer heerlijkheden van *Culemborg* vervreemd.

Twee jaren na 't afsterven zijns vaders werd *Gerard* door den Hollandschen graaf *Filips van Bourgondië*¹⁾ beleend met de Heerlijkheden, die hij van *Holland* in leen hield. Van zijne barmhartigheid gaf hij blijk in 1455.

De rechte armen zijn niet altijd zij, die langs de deuren hunne armoede gaan bekend maken: er zijn ook „huiszittende armen,” die vaak nijpender gebrek hebben, dan de bedelaars van beroep. Om dezen in hunnen nood bij te staan, stichtte *Gerard* in 1455 een *Armen pot*.

Nog hebben, uit de fondsen (geld, landerijen,) ten behoeve van deze stichting gegeven, wekelijks brooduitdeelingen plaats. Thans echter, en naar ik meen, reeds sinds zeer langen tijd, zijn drie fondsen vereenigd, gasthuis, armen en pot.

COPY VAN DEN BRIEFF VAN DIE FUNDACYE DES POTS TOT CULENBORCH.

„Wy Gherardt Hee(re) tot Culenborch ther lecke, then weerde
„en(de) tot Ewick doen kond ende bekenne(n) voir ons en(de)
„voir onsen eruen dat wy wt gueder meini(n)ghe deuotien en(de)
„godliker minne(n) en(de) wt ontfermherticheit mit onsen vrienden
„ons gherichts, eendrachtelick gheordineert en(de) ghemaect
„hebben then loue gods des vaders ther eren des soens en(de)
„ther eweerdicheit des heiligen geests binne(n) onser stadt to
„Culenborch caritate en(de) aelmisse te volbrenge(n) die wercken
„der ontfermherticheit aen den armen huysittende altoes vol-
„standich te wesen en(de) te bliuen in formen en(de) maniere(n)
„hier na bescreuen. The weten dat wy hebbe(n) aengesien
„som(m)iger onser ondersaten huysittende gebreken en(de) ar-
„moede en(de) heb(be)n dair om belieft ende geconsentiert
„belieue(n) en(de) consentiere(n) ghelick voir ons en(de) voir
„onsen erue(n) en(de) nacomelingen He(re)n tot Culenborch Soe
„wat redelyke ghifte van testamente(n) of anders dat die voir-
„screue(n) huysarmen tot haren noitdrufften in der armen pot
„gegeuen of toegekeert mach werden nv offte hier namaels the

1) Graaf van Holland 1433—1467.

„verstaen tot twe offte drie oude schilde sjaers, offte soe voele
 „reets goets daer men soe voele mede copen mochte dat dat
 vaste en(de) stede wesen en(de) bliuen sal, en(de) den armen
 „voirgenoeemt jairlix te troeste en(de) tot laefnisse en(de) tot
 „hare(n) nootdrufften gekiert sall werden en(de) nergent anders
 „mit dustane(n) onderscheide, dat wy offte onsen nacomelinge(n)
 „die potmeiste(re)n jairlix dair toe sullen setten die welke
 „te min(n)enste alle maent te samen sullen comen hem te
 „beraden waer sy die pot geue(n) sullen, te verstaen dat
 „die ene potmeister buten de(n) ander niet geue(n) en sal,
 „Oick sonderlinge en sullen die wiue dair geen bewynt
 „offte macht daer ouer hebben te geue(n) dair sy willen, En(de)
 „wes dair toe gegeue(n) wordt van reden gueden dat salmen
 „den voirsz. armen geue(n) en(de) deylen na guetduncken der
 „potmeiste(re)n die in der tyt daer toe gesat syn en(de) die
 „sullen dat altoes bi malcande(re)n te same(n) geue(n) en(de)
 „deyllen den rechte(n) armen ouden luden die niet gewinne(n)
 „en konne(n) en(de) geen broot en bidden by den huyssen.

„Item soe sullen die potmeisters alle jaer eens offte twewerff
 „ons, ofte onsen gherichte een cedula brenge(n) wair sy den pot
 „dat leste halue jaer gegeue(n) heb(be)n dan salmen hem segge(n)
 „wair sy voirt geue(n) sullen. Item wair dair yemant die tot
 „enen mael soe voele reets guets dair toe gaue daer men ene(n)
 „ouden schilt, off daer en boue(n) jairlix mede copen mochte,
 „dat soudemen belegge(n) na guet duncken der potmeiste(re)n
 „En(de) wes dair toe gegeue(n) worde van onrede(n) guede, dat
 „sullen die potmeisters bewaren en(de) die renthen dair van
 „boe(re)n en(de) dat den arme(n) voirsz. jairlix toe ke(re)n na
 „hore(n) noitdrufften alst verschynt. En(de) die onrede goede en
 „sal nyema(n)t vercope(n) mer ligge(n) laten ter armer voirsz.
 „behoeff then wair datmen die by onse offte onse nacomelinghe
 „rade orberlycker wiste te beleggen aen ande(re)n seke(re)n renthen.
 „Item als die pot sjaers vyftich oude schilde weerdich is, soe en
 „salmen dair niet meer toe geue(n) ofte copen, then wair by
 „onsen off onsen nacomelinge(n) he(re)n tot Culenborch oirloff
 „en(de) consent. Oick en salmen wtten huyssen niet copen noch
 „die huys bezwa(re)n tot des pots behoeff, mer men salt geue(n)
 „wt erue offte reden guede(n) soe dat geboe(re)n mach. Voirt
 „of dair yemant reet guet toe gaue dat weert wair renthen om
 „te copen dat soldemen belegge(n) by onsen rade Voirtmeer soe
 „en sullen kerckmeisteren offte gasthuyssmeiste(re)n noch nyema(n)t
 „van desen voirsz. gueden desen voirsz. armen alsoe gegeue(n)
 „bewynt hebben dan allene die ghenen die dair jairlix van onser

„wege(n) potmeister ouer gesat en(de) dat beuole(n) sal werden.
 „En(de) alle dinck sonder argelist. En(de) wa(n)t wy Gherart
 „he(er) tot Culenboch etc. voirsz. willen dat dit vaste stede
 „en(de) volcomelick wael gehauden sal werden, soe heb(be)n wy
 „deses tot oirko(n)de onse zegel aen desen brieff geheiten en(de)
 „doen hange(n). Gegeue(n) int jaer ons he(re)n dusent vier-
 „ho(n)dert vyve ende vyfflich opten seuenden dach in meye.

reet guets = roerend goed (ook geld.) gesat zyn = benoemd zijn. gewinnen = verdienen, bidden = vragen, bedelen. tockeeren of kieren = uitkeeren uitdeelen. geheiten = bevolen, gezegd. (te hangen.)

Al spoedig volgde menig het voorbeeld van den Heer : menig stuk land, menig stuk geld werd aan „de Pot“ gemaakt, 't zij als eigendom, 't zij als erfrente, en de schenkingsbrieven¹⁾ vullen een eerwaardig boekdeel, dat vrij zuiver en ongeschonden op 't archief bewaard is. Niet minder zijn de schenkingen, ten behoeve van 't Gasthuis besproken, of daaraan gelegateerd. Zij bewijzen beiden,— de schenkingen aan Gasthuis en Pot, — dat de menschen medelijdend waren met hun minder gegoede medeburgers, maar tevens, dat zij zelf nog al gegoed waren.

De uitdeeling aan de „rechte armen“ van wege de Pot had plaats in een huis „staende op ten hoick van de kleine kerkstraet tusschen der stadt „strate aen die een syde en Willem zuermondts erue hoffstadt aen dander „syde.“²⁾ Dit huis was vrij van „onraet“, d. i. allerlei soort van belasting, zoolang 't aan de Pot bleef.

Uit de in 't meer genoemde boek „de Pot“ blijkt mij, uit de daarin opgenomen brieven³⁾, dat er minstens 3 potmeesters belast waren, met minstens éens per maand uitdeeling te houden : zij werden jaarlijks aangesteld, doch konden herbenoemd worden. 't Blijkt me daaruit niet, dat er meer dan drie potmeesters waren.

Er heerschte rust en vrede in Culemborg : weinig belangrijks is voor eerst te zeggen.

Wouter van Digteren en *Jan Gijsberts* stichten een vicarij in de St. Barbara ; (1455.) Heer Gerard geeft een nieuwe prebende of proostdij en wijst daartoe een huis aangelegen, in den Papenhoek, aan of nabij het Barbarakerkhof, en voorzag deze proostdij van zeer ruime inkomsten (1458) ; Gerard deed dit voor de ziel van Juffrouw *Elisabeth van Buren*, en Jonkheer *Sweder van Culemborg*, doch deze gebeurtenis had geen invloed op Culemborg. Evenmin een twist tusschen twee „half-heeren“ van Asperen, die elkaar het leven verzuurden, en welke twist eindigde met den ondergang van beiden.⁴⁾

Dat het den Culemborgschen Heer goed ging, bewijst alweer zijn aankoop van eenige bezittingen van den Heer van Gimmenig. (1461.)

1) Ik bedoel hier de afschriften, die in een boek met perkamenten bladeren, te zamen gebonden zijn tot een boekdeel, op den rug gemerkt met „POT.“

2) Cul. Archief. Boek genaamd POT.

3) O. a. in 1465 komen voor HERMAN KOEUOET, meister JAN DIE KOCK ende PETER IIERMANSS als potmeesters in der tyt.

4) Beckman Asperen bl. 222—224.

Een twist — beter oneenigheid — tusschen de kanunniken en den Deken der St. Barbara werd door Gerard bijgelegd. (10 Jan. 1562.)

Doch dit alles boezemt ons weinig belang in. Eenige dagen later maakt Gerard een strafverordening op den meened: (Een bewijs dat toen de menschen zich hieraan ook wel eens schuldig maakten.) Als straf daarvoor krijgt een schuldige (die daarvan overtuigd is) een niet alledaagsche; zijne twee voorste vingers, waarmee hij den valschen eed gedaan heeft zullen hem afgekapt worden. Kan hij 't echter gedaan krijgen bij den Heer (Gerard) dan kan hij volstaan met in linnen kleederen op een Zondag voor de Hoogmis in de Processie voor het Kruis uit te gaan.

Deze verordening was alleen voor valsche eeden in schuldzaken. Natuurlijk moest de schuld toch betaald worden!

Om de duurte van 't geld omstreeks dezen tijd u eenigszins duidelijk te maken, voegt Voet hier in:

„Den 22 Mei 1462 bekent *Otto van Heukelom* dat hij zijn Oom Gerard, „Heer van Culemborg gevraagd had, hem 18 Rijsche guldens te leenen, „in 4 termijnen, om zich daarmee te kleeden en van al 't noodige te voorzien; en tevens, hem nog tot drink- of teergeld 12 Rijsche guldens te „leenen, nl. elke maand 1 gulden, beloovende, zich daarmede te behelpen. — „Dit komt ons ongeloofelijk voor, doch men zal dit verhaal voor waarheid „aannemen, indien we 't volgende lezen: De Pensionaris van Hoorn had tot „een jaarlijksch salaris 18 guldens!“

En nog:

„In 1464 hebben Burgemeesteren (van Utrecht) op 't Stadhuis verteerd „ten tijde, dat Graaf Karel van Charolois daar tegenwoordig was, *drie stuivers* „en nog eens, toen dezelfde heer daar tegenwoordig was, op 't Stadhuis, „twee en een halven stuiver.¹⁾

In plaats nu van de voorbeelden op te nemen, die Voet nog meer geeft, ruim ik liever een plaatsje in voor het volgende rijmpje.

VAN EEN GOED JAAR DAT GEWEEST IS BIJ TIJDE VAN PHILIPS
VAN BOURGONDIËN, BIJGENAAMD DE GOEDE,

1 4 6 3.

In 't Jaer ons Heeren doen men schreef,
Veertien hondert drie en zestig daar bleef,
Beter tyd en zag noyt man,
Dœn de Stad van *Utrecht* doen gewan,
Want God doen hadt gegeven zyn hult [= gunst.]
En 't land van Utrecht alsoo vervult
Met koorn en met goede wyn,
Daer Godt seer afgeloofd moet zyn.
Doen kost men 't *Utrecht* tot dier uren
Een mudde Weydt al binnen de Mueren,

1) Voet schrijft dat dit te Amsterdam plaats had; in zijn Naredé zegt hij, dat dit hem uit de pen gerold is, en er Hoorn moet gelezen worden. Vergelijkt men hiermede 't Utrechtsch. Tijdschrift 1835 bl. 421, dan blijkt ons, dat deze opgave genomen is uit het Onkostenboek der Stad Utrecht.

Een Mudde Rogge tot dier stonde
 Een Mudde Garst gewasse op goe gronde
 Een Mudde Haver in dien tyden
 Een Quart Wyn die ons doet verblyden
 En dan nog een vette Capoen,
 Een Ton Appelen diese had van doen ;
 Dese Zeven perceelen mocht men halen,
 Op een Zaterdag koopen en betalen,
 Voor dertig stuivers en een
 Soo wiese van doen had groot en klein.¹⁾

Keeren we tot Culemborg terug. Heer *Gerard* was gehuwd (1441) met *Elisabeth van Buren*. Deze schonk hem een zoon *Jaspar* en twee dochters. De oudste dochter, *Aleida*, huwde in 1464 (op Elfduizend Maagden-avond = 20 Oct.) met *Frederik van Egmond*, een broeders zoon van den Gelderschen Hertog, in 't bijzijn van een schare aanzienlijke Edelen. — Het is deze *Frederik*, die met *Buren* beschonken werd.

De jongste dochter, *Elisabeth*, ging in een klooster te Diepenveen, bij Deventer (zegt Voet.)

Ten behoeve van dit klooster werden in 1476 door *Gerard* en zijn zoon *Jaspar* de renten van goederen, gelegen in 't land van Buren, afgestaan.

Behalve deze kinderen had Heer *Gerard* nog tal van bastaarden. Voet noemt er 17-tal met name op. De vrouwelijke huwden met aanzienlijke Edellieden. Verschillenden der bastaard-zoons huwden met aanzienlijke Adellijke jonkvrouwen en hebben hooge betrekkingen in Culemborg bekleed.

'k Acht 't onnoodig die allen op te noemen.

Behalve deze 17 bekende had *Gerard* nog een 13-tal andere bastaarden, die — zegt Voet — tot den geestelijken staat zullen overgegaan zijn.

Wel de moeite waard is 't volgende, dat de lijst der bastaarden besluit :

17. *Aert van Culemburg* trouwde Jufvrouw *Alarda* die woonde met haar Vader over het Kerkhof tusschen de Stads Schoole en het Proostdye Huis. *N.B. Hier ontdekt men, dat het Proostdye Huis, is geweest Een Groot gebouw, staende als nog regt over de Groote Kerkstraet aen 't begin van de Papenhoek, hebbende zijn uitzigt op de groote Merkt.*

Ik meen met Voet voor *zeker te kunnen* houden dat dit huis de Proostdij was, doch die *ontdekking* is mij, en misschien aan meer, wat onduidelijk, zelfs wat kras ; en dat alles wordt ontdekt uit de woorden : „over het kerkhof tusschen de Stads Schoole en het Proostdye !“

Gerards echtgenoot stierf in 1451 op Maria Boodschap (= 25 Mrt.), ofschoon anderen beweren op Maria Hemelvaart (= 15 Augustus) doch ten onrechte, want volgens afschrift²⁾ van eenige grafsteen en in de St. Barbara kerk luidt die van *Elisabeth* :

1) Utrechtsch Tijdschrift 1835, bl. 31. — Op bl. 421 en 422 van datzelfde jaar wordt nogmaals bijna hetzelfde verhaald ; de quart wijn blijft dan weg, doch er wordt verteld, dat men dan nog 2 stuivers overhield, om zijn bekost te eten en te drinken.

2) In Misc : I pag. 5674. — Cul. Archief.

(Gestorven:)

Elisabeth de Bueren eis uxor Anno MCCCCLI ipso die annunciationis Mariae. — d. i.

Elisabeth van Bueren zijne (Gerards) echtgenootte in 't jaar 1451 op den dag van Maria Boodschap.

Haar grafsteen was in den tijd van Voet nog ongeschonden, (zij was begraven in 't koor der St. Barbara.) Thans echter is daarvan bijna niets meer te zien. Thans is in 't Choor der St. Barbara-kerk, voor den grafkelder der Pallandtē, een grafsteen te zien, waarop in 't midden aan de rechterzijde het wapen van Culemborg, en aan de linkerzijde dat van Buren¹⁾ nog vrij duidelijk zichtbaar is. Het randschrift is echter onleesbaar. Van de kwartieren van Elisabeth, *Buren, Borselen, Bronkhorst, Bergen*, is niets meer te zien, ze zijn afgesleten; de hoeken van den steen zijn afgebroken en met wat cement bijgewerkt. Eenige krabbeltjes zijn in de cement aangebracht, bepaald en zeker „om in den stijl te blijven“!

Na 't overlijden zijner echtgenootte is Heer *Gerard* niet weer hertrouwd.

We weten nog, dat Gerard ook Heer van Honswijk was. Gerard oefende daar 't hoog en laag gerecht uit, doch dit kwam met den zin der Utrechtenaren niet overeen. Vandaar twist daarover. (1463)

Daarop stelden *Wouter van Overrijn*, Rechter, *Huibert van Culemborg*, bastaard, *Herman van Doeyenburg*, *Wouter van Dichteren* en *Hendrik Suermond* schepenen een memorie op, dat door *Willem Suermond* overgegeven is, en waarin betoogd werd, dat de Heer van Culemborg vrij hoog en laag rechtsgebied in Honswijk had, gelijk bleek uit het hangen van een misdadiger door Gerards grootvader; deze had namelijk een misdadiger te Honswijk laten hangen, „die aldaer hangen bleef.“

Steeds bleven echter de Utrechtschen aan Gerard dat recht betwisten, gelijk we nader nog zien zullen.

Met Buren en Tiel was Culemborg betere vrienden. De poorters dezer drie steden dreven onderling nog al een tamelijk levendigen handel. Telkens waren echter tusschen de poorters van Buren en Culemborg kleine twisten over tolgelden, belastingen, accijnsen enz., en kort voor het beleg van Buren door den Hertog van Gelre en Culemborgs Heer was er tusschen Buren en Culemborg een overeenkomst getroffen, om elkaars poorters niet te hinderen of te benadeelen.

„Dese Heer *Ian van Culenborch* heeft mitter Stadt van Culenborch, ende „die Heer van *Bueren* mit die Stadt van *Bueren* mit malcanderen overcomen „een eenicheyt eeuwelick te houden, ende is gesciet voor 't beleggh, als den „brieff uytwyset.²⁾“

't Blijkt echter, dat die eeuwelycke eenicheit niet op hechte grondslagen

1) Deze wapens zijn tamelijk goed bewaard gebleven. Zeer goed ziet men de dubbel getinncerde vaas van Buren, en het wapen van Culemborg gekwarteleerd met dat van der Leek: de geslipstaarte leeuw.

2) Sweder Origines bl. 649.

ruste, want de twisten herleedten, vooral nadat de heer van Buren uit zijne bezittingen verdreven werd (1445.)

In 1464 kwamen die oneenigheden weer ter sprake en werd er een overeenkomst getroffen, dat, wanneer Culemborgsche poorters gegoed waren¹⁾ te Buren zij daar slechts halve schatting behoefden te betalen.²⁾ Deze uitspraak geschiedde door *Jan van Haeften* Commandeur te Tiel, en *Frank Pick* Ambtman van Bommeler en Tielerwaard, op verzoek van *Arnoud*, Hertog van Gelre en *Gerard* van Culemborg.

Met Tiel was reeds (1444 op St. Petersdag ad vincula = 1 Aug.) een overeenkomst gesloten, waarbij bepaald was, dat de Culemborgsche poorters vrij konden komen handel drijven, zonder in iets bemoeilijkt te worden of zonder ongelden te betalen, dat zij vrij van straatgeld waren, enz. behoudende echter elk zijns rechts.³⁾

Te Buren echter was men lastiger.

Culemborg had toen, omstreeks St. Jan, midden in den Zomer (= 24 Juni) een aanzienlijke vrije markt. Deze nam een aanvang op Zondag na Pinkster. 's Maandags was er paardenmarkt en na afloop daarvan ving de vrije markt aan; tegelijk was er dan kermis.

Die van Buren (eigenlijk Bosinchem, doch dit behoorde onder Buren) klaagden bij den Hertog, dat de Culemborgsche Heer zijn jaarmarkt verzette, om de Bosinchemsche Markt, ook om dien tijd invallende, te behaaleen. Arnoud verzocht aan Gerard ernstig, dat dit voortaan zou ophouden. Gerard echter antwoordde: „dat er geen markt tot sijnent en was welke by sijner voor-ouderen tijden daer niet en ware geweest; wtgezondert dat de Ians-merkt alleen een dagh verschoot en later quam; eensdeels om dien Opper-heylich te beter te vieren, eensdeels (lees: anderdeels) ook om de stichtelijke en yverige vermaeningen van broeder Brugman⁴⁾ daer by voegende, dat die van Boesinchem veel meer schuld hadden, die haere kerk-mis (van ouds de Peters-markt⁵⁾ genoemd) rechtevoort⁶⁾ drie ofte vier daegen vroeger hielden dan sy plaghten, tot blijkelijke schade en ongerijf van die van Kulenburgh; zijnde niet te min te vrede, indien 't sijne Hoogheyd zoo goed dochte, sijne Iaer-markten op den ouden voet en tijd te houden.⁷⁾

De uitslag hiervan wordt niet opgegeven alles zal dus wel bij 't oude gebleven zijn.

Omstreeks dezen tijd doken de oneenigheden op tusschen Arnoud van Gelder en diens zoon, liever, werden zij publiek.

1) goederen of eigendom bezaten; 2) Cul. Archief. 3) Cul. Archief.

4) Brugman was een Franciscaner-monnik, begaafd met een betooverende welsprekendheid. Hij predikte door het gehele land alom de menschen tot godsvrucht aanmanende en ieder, zoowel gewone menschen als overheden, zelfs geestelijken, wijzende op hunne gebreken en hunne bedorven zeden.

5) St. Petrus en Paulus = 29 Juni. Een 30 of 40 tal jaren geleden was de „beste kermis te Beusichem“ ook op St. Jan. Van heinde en ver, diep uit Holland, Brabant, Utrecht en Gelderland kwamen honderden mannen en vrouwen, jonge en oude, daar toen nog „kermishouden.“

6) Rechtevoort = thans, tegenwoordig.

7) Slichtenhorst IX boek bl. 254. Voet bl. 103.

Laat ik in 't kort deze treurige geschiedenis vertellen: Culemborg speelt insgelijks een rol in dit droevig drama.

Hertog *Reinoud van Gelre* had zich door zijne verkwistingen, door de vele daaropvolgende beden, in Gelderland zoo niet gehaat, dan toch minder gezien gemaakt. Zijne eerezuchtige gemalin *Katharina van Cleeff*, leefde met den Hertog bijna in openbaren twist. Zij was een nicht van *Filips van Bourgondië* en gaf maar al te zeer aan diens inblazingen gehoor: zij was zelfs zijn gewillig werktuig. Reeds had deze laatste aan *Adolf*, 's Hertogs zoon en aan de vier hoofdsteden van Gelderland doen weten, dat men wel zou doen, *Adolf* de regeering in handen te geven, aangezien *Arnoud* voor de regeering ongeschikt was, en de inkomsten van het Hertogdom bijna alle verpand had. *Adolf*, een jongmensch van een 19 of 20 jaren, leende een gewillig oor aan dit voorstel, doch niet in mindere mate zijne moeder. Eerstgenoemde beraadslaagde met *Filips* over de gevangen-zetting van zijn vader. Een groot aantal van 's Hertogs onderdanen, met Nijmegen aan 't hoofd, waren ontevreden over diens bestuur en *Adolf* plaatste zich aan 't hoofd van dezen. Weldra kwam het tot dadelijkheden. Een korte verzoening werd getroffen te Batenburg (Oktober 1459) doch spoedig door nieuwe twisten gevolgd.

's Hertogs tegenstand breidde zich uit, en intusschen werd aan het Bourgondische hof, toen *Adolf* van een reis naar het H. Land terugkwam, (1461) tusschen dezen, zijn moeder en *Filips* een complot gesmeed, dat *Adolf*, maar niet minder *Filips* en *Katharina* voor eeuwig schandvlekt.

Bij voorspraak van zijn oom, *Willem van Egmond*, verzoende *Arnoud* zich met zijn zoon, en deze laatste wierp zich berouwvol aan diens voeten, beleet zijn misslag, en beloofde voortaan met *Arnoud* te leven zooals het een zoon ten opzichte van zijn vader betaamt. *Arnoud* vergaf hem vaderlijk, gaf hem zelfs geschenken, reisde met hem door Gelderland en was o.a. getuige bij het huwelijk van *Fredrik van Egmond* zoon van *Willem*, ~~bij diens huwelijk~~ met *Aleida*, dochter van Heer *Gerard van Culemborg*. (20 October 1454.¹⁾)

Al die vriendschaps- en berouwbetooning was slechts schijn. Ook de valsche *Katharina* vertoonde zich weer aan 's Hertogs hof, en werd zelfs door Hertog *Arnoud* met ongewone hartelijkheid ontvangen. (te Grave.) Spoedig echter werd *Arnoud* uit zijn zalige vreugde der verzoening gerukt. In den nacht van den 9en Jan. 1465, — 't was geducht winter — terwijl *Arnoud* te bed lag en zijne middelen dien dag had uitgeput, om *Adolf* en zijnen vrienden een vroolijken dag te bezorgen, liet de ontaarde zoon over het ijs ruw krijgsvolk op 't slot. Zij sleurden *Arnoud*, bijna geheel naakt, uit 't bed, over 't ijs 't slot uit, en voerden hem aldus, door de felle koude naar 't slot te Lobith. Hem daar niet veilig achtende, liet de snoodaard zijn vader den volgende nacht in 't kasteel te Buren opsluiten. *Adolf* liet zich daarop

1) Zie hiervoor bl. 118. — De Heer van Culemborg gaf zijn dochter 8000 Overlandseke Keurvorster Rijnsche guldens, of de renten daarvan mede ten huwelijk. (Cul. Archief.)

huldigen als Hertog, doch Roermond weigerde hieraan te voldoen. Een afstand van 't landsbestuur werd den ongelukkigen vader in zijn gevangenis afgedwongen. *Gerards* schoonzoon, die op dien ongelukkigen dag te Grave was, werd insgelijks gevangen genomen en gehouden.¹⁾

Gerard verbond zich nu met *Willem van Egmond*, diens zoon *Jan* en den Hertog van Cleef tegen *Adolf* (16 Dec. 1465.) Reeds eenige dagen te voren had *Gerard* den volgenden veete- of ontzegbrief aan *Adolf* geschreven.

„Hoog Geboren Furst Genadige Heer, weet uwe Genade, so
 „Hy den Edelen Frederik, soon tot Egmond mynen leven en
 „zeer geminden swager²⁾ niet quyt en geeft van den Gevankenis-
 „banden, alle goetlik vervolgende verbodt daerom geschiedt, ende
 „ook, so mijn ondersaten van Culenburch in den Lande van
 „Bueren verkort worden, ende aldaer geen gebeurlik regt ge-
 „krigen en konnen, so ist daerom en ook om ander saken, dat
 „ik niet langer met Uwer Genaden on eenige Raidschap of
 „anders staen en kan, ende wil: ende schryve dat op vermids
 „desen brief Uwe Genade, di onsen Heere Godt beware.
 „Geschreven op den Godes Dag³⁾ na onser Liever Vrouwen Dag
 „Conceptionis 1465. in December. (= 11 Dec.)

Thans waren de roof- en strooptochten weer aan de orde van den dag, en moest alom het platte land den ijzeren druk des oorlogs gevoelen. Onverhoeds rukt *Adolf* met een leger voet- en paardenvolk het Culemborgsche gebied in. Door de vluchtelingen gewaarschuwd, snellen echter de Culemborgsche poorters gewapend den vijand te gemoet. Omtrent Goilberdingen raakten zij met de Gelderschen handgemeen. Dapper sloegen zij er op in en dwongen *Adolf* (deze was er zelf bij tegenwoordig) na een geduchte nederlaag, van richting te veranderen en naar *Tiel* te vluchten. Velen werden daar doodgeslagen of gevangen genomen, en later tegen hoog losgeld weder vrijgelaten.

„Dus wierd *Adolf* de lust benomen om weder onder de handen dezer „getrouwe Burgers te geraeken: Het steegje, daer de Geldersche de „Neerlaeg kreegen, word nog *Hartog Adolfs* of by verkortinge *Hartog Olofs* „steegje (gelegen dichte by den Lekkendyk) genaemt.“⁴⁾

Voordeeliger voor *Adolf* was een tocht der Geldersche ruiters, aangevoerd door *Otto van Arkel*, Heer van Vuren,⁵⁾ naar IJselstein. De soldaten stroopten alles af, verbrandden en plunderden wat hun te voren kwam, ja spaarden de Godshuizen niet eens; zij ontzagen noch ouderdom, noch geslacht.

Enkelen (45 of 48) dezer „Roofvogels“ trokken met hunnen behaalden buit naar Gorkum. (een Hollandsche stad!) Dáár meenden zij beveiligd te zijn tegen alle vervolging. IJselstein was echter een Hollands leen, en zoo werd

1) Hij werd 19 Dec. 1466 ontlasten.

2) Swager werd vroeger gebruikt in de beteekenis van bloedverwant in dit geval: schoonzoon.

3) Godes-dag = Goedes-dag = Woensdag.

4) Voet bl. 109.

5) Butkens Ann. de la maison de Lynden bl. 176. (Nijhoff bl. CVIII.)

aan *Filips*, als leenheer en vorst, een dubbele beleediging aangedaan. *Filips* liet de roovers grijpen en, na een vergeefsche poging tot ontvluchting, werden zij naar den Haag gevoerd en aldaar onthalsd. (26 April en 29 Mei.)

Uit den loop dezer geschiedenis blijkt ons tevens, hoe gaarne *Filips van Bourgondië* zag, dat de Gelderschen elkaar beoorloogden en onderling hunne krachten uitputten of vernielden. Immers, zooveel te gemakkelijker zal het hem vallen, als de gelegenheid zich aanbiedt, Gelderland bij zijne gewesten te voegen.

Nog eenige maanden duurden de strooptochten voort, tot eindelijk op een verzoening gedacht werd.

Al meer en meer begon men *Adolf* voor Hertog te erkennen, en zelfs Roermond, dat steeds geweigerd had, hem als zoodanig hulde te doen, wiligde diens verzoek in (Nov. 1466.) Ook Culemborg erkende hem als Hertog¹⁾, evenals *Adolfs* vijanden Gulik en Kleef. — Op deze voorwaarde — n.l. *Adolf* als Hertog te erkennen en *Arnoud* voor 't verlies dier waardigheid schadeloos te stellen — meenden de dedings- of verzoeningslieden (bemiddelaars) een zoen te treffen tusschen *Arnoud* en *Adolf*; deze mislukte.

Beter gelukte een verzoening tusschen *Adolf* en *Gerard* van Culemborg. Men werd het eens over den losprijs der wederzijdsche gevangenen; verschillende geschillen, die tusschen beide Heeren en hunne onderdanen reeds korteren of langeren tijd hadden bestaan, werden bijgelegd en *Adolf* beloofde aan *Gerard*, dat hij de 10420 Keurvorstelijke Rijnsche Guldens, die zijn vader, *Arnoud*, hem nog schuldig was, zou betalen. Deze som had *Arnoud* vroeger van *Gerard* geleend, met de belofte, dit geld op St. Victor (= 28 Juli) 1448 terug te geven of aan *Gerard* daarvoor het Slot en de Heerlijkheid Buren in te ruimen. Geen van beide was echter geschied. De gedachte dat zijne Geldersche Heerlijkheden en bezittingen door den oorlog zooveel te lijden hadden, en dan — de terugbetaling dezer aanzienlijke geldsom — zullen *Gerard* allicht tot een verzoening overgehaald hebben. Doch de verzoening was van geen langen duur. Van alle kanten vielen *Adolfs* vijanden hem weder op 't lijf, en ook de Heer van *Culemborg* bevond zich onder hen.

Adolf had niet spoedig genoeg naar *Gerards* zin aan zijne verplichtingen voldaan, of zich misschien door zijn schoonzoon *Frédèrik*, die zich met Kleef en de Stad Arnhem, behalve met zijn vader en met zijn broer *Jan*, had verbonden, laten overhalen.

Hoe 't zij, *Gerard* zond aan *Adolf* den volgende brief:

„DEN HERTOG ADOLF.

„Weet Hooggeboren Vorst Heere Adolf Hertog van Gelre,
„want Uwe Genade myn Gerard Heer tot Culemborg, den Hoog-
„geboren Vorst Hertog van Cleve en Grave van der Mark mijn
„genadigen leven Heer ende mijne toestanderen²⁾ der Scene

1) Zie den volgende brief.

2) Toestanderen = medeplichtigen, helpers.

„tusschen Uwe Genade ende my bededingt ende verzegelt niet
 „gehalden nog voltogen en hebt, ende mede, want uwe genade
 „ondersaten die myne buyten Vede¹⁾ gevangen, gerooft ende
 „gescedigt hebben, so wil ik daerom met alle de myne en alle
 „de geene, die ik op uwe genade in den uwen scade brengen
 „kan, Uwe genade ende alle Luyden en ondersaten, die sig tot
 „Uwe genade halden, Vyand synde, ontseggen uwe genade ende
 „alle den uwen voorgenoemt in alles, dat men op uwe genade
 „en syne alle Veden mag ende to Veden plegen overmits desen
 „brief, ende wil des my tegen Uwe Genade en sy alle verwaert
 „hebben. Oircond myn Segel hier onder gedrukt 1468. des
 „Saterdags na Paul dag [conversio]; (den laetsten Juny.)²⁾

Het oude krijgsgewoel begon op nieuw doch bepaalde zich meer tot Oost-Gelderland; Culemborg ondervond tenminste daarvan geen nadeel meer. [Ik bedoel hier met Culemborg de stad en de Heerlijkheid.]

Eindelijk wierp zich Hertog *Karel van Bourgondië*³⁾ op als bemiddelaar tusschen vader en zoon. Hij liet beiden voor zich verschijnen,⁴⁾ hoorde de wederzijdsche klachten aan, trachtte beiden te verzoenen, doch drong er niet op aan, dat *Arnoud* als Hertog zou hersteld worden. *Adolf* weigerde den voorslag, er de bekende woorden bijvoegende: Liever werp ik mijn vader voorover in een put en mij zelven daarna erbij, dan dien voorslag aannemen. Hij is meer dan veertig jaren Hertog geweest: 't is tijd dat ik het ook eens word.“ En, zinspelende op den voorslag van Karel, om hem (*Adolf*) Hertog te maken van Gelderland benevens Stadhouder van Bourgondië, en diens Vader een jaargeld van zes duizend Goudgulden, benevens de Stad Grave en den Hertogelijken titel toe te kennen, voegde hij er bij:

„Ik mogt wel lijden, dat hij (Arnoud) een jaargeld van zes duizend Goudgulden ontving, onder voorwaarde, dat hij nooit een voet meer op den Gelderschen grond zou zetten.“

Zich in Atrecht, waar het Bourgondische Hof zich destijds bevond, niet meer veilig achtende, stak hij zich in een Franciscaner-monnikspij en vluchtte, vergezeld van zijn secretaris *Dirk van Braķel*, insgelijks vermoed. Te Namen echter werd *Adolf* herkend, gevangen genomen en te Rijssel gevangen gezet.

Van Rijssel werd *Adolf* later naar Vilvoorde en vervolgens naar Kortrijk gebracht, waar hij bleef.

Eerst na Karels dood (Febr. 1477) werd hij uit zijne gevangenis ontslagen.⁵⁾

1) buyten Vede = buiten oorlog - of in vreedetijd.

2) Nijhoff in zijne Gedenkw. IV wijst er op, dat, wat hier het tweede tusschen () staat, 29 Januari moet zijn. De bedoelde feestdag kan dus niet anders zijn, dan die, welken ik 't eerst tusschen haakjes zette. Doch dan zal 29 Jan. ook moeten zijn 30 Jan. deze sluit met de Zondag letter, die voor 1468 was C. B.

3) Zijn vader Filips was 15 Juni 1467 overleden.

4) Arnoud werd in Febr. 1471 uit zijn gevangenis ontslagen, doch nog door een handigheid van Karel van Bourgondië.

5) Er zijn schilderijen en afbeeldingen voorstellende *Adolf*, zijn vader in de gevangenis bespottend en met den vuist dreigend. Er bestaat geen voldoende grond, dit feit als waarheid aan te nemen. (Nijhoff IV bl. CXX.)

Arnold deed nog eenige nuttelooze pogingen om het gezag in Gelderland terug te bekomen. 't Was vergeefs: men weigerde, hem te ontvangen, ja, men sloot zich zelfs aaneen, om hem te keeren en de regeering voor zijn zoon *Adolf* te bewaren. Zoo zag *Arnoud* zich ten laatste genoodzaakt zijn bezittingen aan *Karel* over te geven, tegen betaling van 200,000 Goudgulden. (1472) *Arnoud* leefde vervolgens te Grave, waar hij in 't volgend jaar 1473 (op 23 Febr.) overleed.

Het blijkt ons, dat Culemborg niet met één vijand in onmin leefde. Eén zijner eigene zonen maakte het nog al, volgens zijn eigen brief, vrij bont.

„Ik Huybert van Culemburg doe kond en kennelyk allen
 „Luyden, die desen brief sullen sien of hoeren lesen: Want ind
 „alsoe ik den Edelen Jonker Gerard Heer tot Culemburg 't Jaer
 „in den Somer syne Thienden tot Maurik geweltelyk heb doen
 „nemen, ind ontvoeren, voort syn dienres en knechten veel
 „homoets¹⁾ ende spytigheid gedaen ind bewesen heb gehadt,
 „ind daer toe onlanx geleden selver mitter hant hem twe Molens
 „afgebrant, ind eene guede bouwinge by der Lede, synen Slote
 „hem af heb doen branden, den Pagters groten scade gedaen,
 „synen Borgers ind Ondersaten, als Rutger van Haen een huys
 „afgebrant, ind voort andre schade, den ik my mynen Joncheer,
 „ind den synen in deser laetsten Veden gedaen hebben, boven
 „dat ik syn gehulde gesworen Man was ind nog bin, ind doch
 „myne Manschap ind eede aen hem niet en hebbe opgesacht²⁾
 „noch geschreven, ind boven wedersate ind dingtale myns Heeren
 „Genade van Gelre syn genadenen mynen Joncheer voorsz, ind
 „den synen gegeven heeft, als ik wael wiste, ind want ik dan
 „my aldus ongehoirlicker tegen mynen Joncheer voorsz., die
 „myn Hoofd ind stam is, gehad heb, soe heeft Hy my doen
 „vangen, ind in synen stocken³⁾ doen setten, daer inne, och
 „Lyder⁴⁾, omme des quaden regiments⁵⁾ willen, vergaen ind
 „gestorven solde hebben, eer ymant voor my gededingt hadde,
 „ind als ik dat gesien ind gemerkt heb, bin ik to bekennen
 „gekomen, ind het gebeden Everwyn ind Willem van Culemburg
 „myner leven Neve ind broeder doch voor my te willen dedingen
 „ind bidden, dat ik uyt deser mynre noot ind⁶⁾ Last comen
 „mochte, 't welk sy ter beden van myn seer trouwelicken gedaen
 „hebben, daer af ik sy fruntlicker dank, aengesien, dat ik mynen
 „Joncheer synen groten schade na allen heer komen ind gele-

1) moedwil = kwaad. 2) opgezegd. 3) Zie bl. 71 aantek. 4) Och lijder, uitroep van medelijden.

5) regiment = wijze van doen, of handelwijze.

6) ind = en.

„gentheyd haefliken¹⁾ sal rechten ind betalen, ind daer af van
 „hem scheyden, soe bekenne ik Huybert voorsz. dat ik gesekert
 „ind geloofd heb, sekere en geloove overmits desen selven brief
 „by mynre trouwe eere ind sekerheden, ind mit mynen opgerichte
 „Lyflicken Vingeren vol staifs edes to Gode ind ten Heyligen
 „gesworen, dat ik nu noch nimmermeer, tot ghenen tyde, doen
 „noch doen doen en sal; mit Raide noch mit woorden, werken
 „noch daden, heymelik noch openbaer tegen mynen Joncheeren,
 „syne Erven ind nacomelingen Heeren tot Culenburg tegen hoire
 „Dienre, knegten, ondersaten, noch alle den genen, die hem to
 „verantwoorden staen, ind te verdedigen, ind sunderlinge tegen
 „Henrik van Culenburg mynen broeder synen Erven en Nakome-
 „lingen: Ook mede heb ik gelooft ind gelove by den selven
 „Eede, dat ik achter²⁾ desen Dage, datum des briefs niet wonen
 „nog komen en sal binnen de kerspelen Eck ind Maurik, mer
 „als 't geboert, dat myn Guet aldaer mit regt besat ind beclaget
 „worde, soe sal ik daer selfs mogen komen myn Gued te ont-
 „setten, ind mitten rechten to verantwoorden, dog alsoe ik als
 „dan in den voornoemden kerspelen niet en sal benachten, des-
 „gelyks soe en sullen mynen soenen³⁾, die ik nu hebbe ind noch
 „vorder krijgen mach achter hoeren tien Jaeren in den kerspelen
 „voorsz. ook niet wonen nog komen, anders dan in maten als
 „van my voorsz. staet, then sy by wille en Consent myns Jonc-
 „heeren, syne Erven ind nakomelingen ind of sy daer inne
 „gebrecklikken worden, soe sal die ghene van hem, dat dede,
 „an mynen Joncheren, synen Erven of nakomelingen, vervallen
 „wesen van allen, Erfnissen ind Gueden hem van my aenkomen
 „mogen 't syn Leen of Eigen. Voirt gelove ik Hubert voorsz.
 „tegen mynen Joncheer voorsz. ind den synen niet to dage⁴⁾ to
 „gaen, nog tegens myns Heeren Genaden to Cleve, den Heere
 „van Egmond, Heeren Johan ind Joncheer Frederik synen soenen
 „toestenden niet te doen so lange dese tegenwoordige Veden
 „steet, noch ook binnen der Stad ind Schependom van Tiel niet
 „to komen. Voort beken my Hubert voorsz., weert saike, dat
 „ik in eenigen van desen Punten gebrekelyk worden, ind die
 „als voorsz. niet en hielde, dat Godt immer verhueden wille,
 „'Trouweloos, Sekerloos, Eerloos, rechteloos, ind openbaer meyn-
 „edig⁵⁾, ind bidde als dan allen Heeren Fursten, Ritteren,
 „Knegten, Steden ind allen gueden Lueden, dat sy my dan voor
 „alsulken Man halden en kennen, ind voort mynen Joncheeren
 „vervallen to wesen ind overgegeven toe hebben, Oirkonde

1) haefliken = hoffelijk, of eerlijk, of zoo als 't een edelman betaamt.

2) na.

3) zonen.

4) Vechten. vergelyk uitdagen = uitnoodigen tot rechten.

5) De grootste schande voor een Edelman.

„Everwyns ind Willems van Culenburgs myns live Neven ind
 „Broeders voorsz. als mannen van Leene myns Joncheeren voorsz.
 „alle alsulken Leengueden ik van mynen Joncheeren voorsz.
 „ontfaugen heb, ind noch vorder ontfangen mach, alsoe dat
 „myn Joncheere voorsz. synen vryen wil daer mede doen mach
 „sonder enig bekroen van my, ofte mynen Erven of van Yemant
 „van onser wegen. Alle Punthen voorsz. ind yetlik¹⁾ Punt
 „bysonder heb ik Hubert voorsz. mit mynen vryen willen gese-
 „kert ind gelooft, sekeren ind geloven by mynre trouwe, Eeren,
 „geloven, sekerheyden, ind mit mynen opgerigten Lyflyken
 „vingeren volstaifs Eeds to Gode, ind ten Heyligen gesworen,
 „waer vast ind stede to halden ind to volkomen, und niet te
 „verbreken omme nog door generley saken wille, die geschiet
 „syn, of nog geschieden mogen, ind alles sonder argelist, ind
 „heb des ter Oirkonde der waarhyt mit mynen gueden vryen
 „wille mynen Segel aen desen Brief gehangen, ind voort, tot
 „meere Vestenisse gebeden Everwyn Broeder tot Culemburg,
 „Heeren Johan van Vyanen Ritter mynen Live Neven, Willem van
 „Culemburg mynen lieven Broeder, Johan van Renesse van Wulven
 „die Jonge ind Willem van Nyevelt mynen lieyen Neven desen
 „Brief mede to willen besegelen, dat wy voorgeschrevenen beken-
 „nen ter bede van Hubert voorsz. onser live Neve ind Broeder
 „geerne gedaen to hebben, ind hebben dair omme des te meerer
 „oirkonde ind Vestenisse onse segelen bij dat zyne mede aen
 „desen Brief gehangen. Gegeven in den Jare ons Heeren 1468
 „in Profesto Sanctorum Petri et Pauli Apostolorum.

(Voet bl. 110—113)

Leest men dezen brief aandachtig, dan blijkt daaruit, dat deze *Hubert* moet zijn of een broeder van *Gerards* vader, of een zoon van een zijner broeders. Dat hij een wettige zoon moet zijn blijkt hieruit, dat hij *Gerard* noemt, zijn *hoofd* en *stam*. Deze *Hubert* noemt *Everwijn*, broeder van *Gerard*, zijn neef. Aangezien hij echter *Willem van Nyevelt* insgelijks zijn neef noemt, kan het niet anders, of deze *Hubert* is een zoon van *Gerrit* van Culemborg, zoon van *Gerrit I*.

Op bl. 63 worden als zonen van *Gerard* of *Gerrit I* opgegeven ook *Peter* en *Gerrit*. Deze *Gerrit* moet te Maurik of in den omtrek gewoond hebben, hij hield zijn maastad (= gerechtsplaats) op het Huis te Maurik en was gehuwd met Jonkvrouwe *Gijsberta van Zuilen van Nyevelt*. Slaan we *Slichtenhorst I* boek open bl. 56 dan vinden we onder zijn zonen genoemd als de oudste: *Hubert*.

Verder ontmoeten we op bl. 57 bij *Slichtenhorst*. „Die van Amersfoort

1) elk.

„klaeghden op het jaer 1464 aen Hertogh Arnold dat *Hubert* (indien het „handvest [lees: de oorkonde] niet en lieght) van Kuylenburgh, hunne „burgers daghelyx groot leed en schade was aandoende. Doch ik gisse dat „hier *Hubert* gesteld is inplaetz van *Geeraert*.“

Gelijk uit bovenstaand blijkt behoeft er volstrekt nog niet noodzakelijk een vergissing in de namen plaats gehad te hebben.

Let men op de namen, die genoemd worden onder degenen, die door dezen *Hubert* zullen moeten met vrede gelaten worden, en dat *Gerard* zich meermalen met dezen verbonden heeft tegen *Adolf*, den Hertog van Gelre, dan ligt, dunkt mij, voor de hand, dat *Hubert* aan de zijde van *Adolf* gestaan heeft.

In het volgend jaar (1469) stelt onze Heer Gerard eenige punten vast, op de huizen-belasting betrekking hebbende: Zoo moest elk, die een huis bezat daarvan zekere belasting betalen, of hij zou, indien hij weigerde die te betalen, in boete vervallen. Voordat een huis verkocht werd, of in andere handen overging, moest eerst dat pand veertien dagen te voren van het stadhuis, als „te koop“ of „verkocht wordend“ afgeroepen worden, om te weten, of de eigenaar met de betaling der belasting ten achter was.

En nog, — dit teekent den tijd — als iemand zijn huis wilde dekken met tegels [steen en pannen], dat de Stad de helft der kosten zou dragen, met dien verstande, dat van elke Roede nieuw-tegeldak, de Stad een Wilhel-musschild, goed van gewicht, betalen zou.¹⁾

Intusschen had *Gerard* uitgezien, om zijnen zoon en opvolger een echtge-noote te geven. Zijn oog was gevallen op Jonkvrouwe *Johanna*, dochter van *Anthonie van Bourgondië*, bijgenaamd, de groote Bastaard.

In Dec. van 't jaar 1469 — den 15en — werd het huwelijk te Brussel gesloten in bijzijn van beide vaders — *Gerard* en *Anthonie* — *Frank van Borselen*, (*Gerards* Oudoom,) en *Anthonies* oudsten zoon, *Filips*.

Bij de huwelijksvoorwaarden was bepaald, dat *Gerard* aan zijn zoon mede geven zou:

1. De Heerlijkheid Ewijk.
2. Al de bezittingen in de Betuwe.
3. Al, wat aan hem gekomen was door het overlijden zijner moeder, *Elisabeth van Buren*, behoudens de lijfrente voor zijn Schoonmoeder Eleonora van Borselen.²⁾
5. Het Huis Ter Leede, Lienden, Schuilenburg, den Ouden weerd en Ommeren.
5. De Heerlijkheid Maurik met de twee dorpen Maurik en Eck.
6. Na den dood van Heer Gerard Culemborg.
7. Weerd en Weerderbroek in Munsterland.
8. Everdingen, Goilberdingen, Zijderveld, Bolgarije, Honswijk en Schalkwijk.

1) 1 oud schild = 32 st. [stadsrekening van 1470.]

2) Voet schrijft Grootmoeder. — Doch Eleonora was de moeder van zijne overledene echtgenoot *Elisabeth van Buren*.

Ik geloof dat alleen de opnoeming dezer Heerlijkheden, die Gerard missen kon, een bewijs kan zijn voor de macht en den rijkdom van den Culemborgschen Heer.

In 't volgend jaar geraakten de twisten tusschen den Hertog en diens zoon zoowat ten einde. *Arnoud* werd losgelaten en *Adolf* gevangen gezet, waardoor *Arnoud* weer — misschien meer in schijn dan in werkelijkheid — de teugels van 't bewind in handen nam. Onder de enkele regeeringsdaden, die van *Arnoud* nog bekend zijn na zijn gevangenschap behoort in de eerste plaats een tweetal oorkonden van voorrechten, die hij aan den Culemborgschen Heer gaf, als belooning voor de vele en trouwe diensten, door hem aan *Arnoud* bewezen.

Beide brieven zijn uitgegeven „int Jaer ons heren dusent vierhondert twee „indt seuentich des vrydaiges na des heiligen Sacramentz dach (= 29 Mei).¹⁾

Zoo werd in den een vastgesteld en bevestigd, al wat in den brief stond, die onze neef „van Culemborg van Heer *Willem van Buren*“ had nopens een watergang van een klein poldertje lands, gelegen bij Culemborg, geheeten Reckom, uit te wateren door de Weidsteeg in de Bisschopsgraaf.

Tevens gaf hij verlof aan *Gerard* en zijne burgers, om een brug te mogen leggen ten einde van Lankmeer over de Bisschopsgraaf, waar die vroeger ook gelegen had, zoodat „onser beider burgeren en onderzaten van beide „zijden hun koren en anders daarover voeren en mennen zullen mogen ten „allen tijden.“

Ook mochten de Culemborgsche Heer en zijne burgers de Beesdsche weg, genaamd Vergoukens-weg, ten allen tijden verzorgen, herstellen en ophoogen zooals hun dat goed dacht, om het overtollige water buiten hunne landen te houden.²⁾

In den anderen brief hernieuwt *Arnoud* de tolvrijheid voor de poorters van Culemborg volgens de overeenkomst door Heer *Willem van Gulick* met den Culemborgschen Heer aangegaan.

Zij mochten nl. met hunne eigene goederen tolvrij varen voorbij alle Geldersche tollén „thent den Heren van Culenborch off hoe(re)n erue(n) „Dusent Alde schilde, munte des keyzers van Romén off des Coninx van „Vranckryck yrst weder gegeuen en(de) betailt weren.“ *Arnoud* herhaalt deze belofte en voegt voor zich zelven, zijne erven of nakomelingen, Hertogen van Gelre, het volgende er bij :

„Ind dan noch dair toe Tweleffhondert Aldschilde die wy hoén nu voer „hoe(re)n dienst en(de) schaede gegeuen³⁾ heb(be)n, dat syn tsamen Tweind- „twyntichondert Aldeschilde.“ enz.⁴⁾

1) Paschen viel dat jaar op 29 Mrt. — Pinkster op 17 Mei, dus H. Sacramentsdag (Donderdag) op 28 Mei.

2) Archief te Cul. Er staat: Oick soe moegen onse Nere vursz. sijn burge(re)n ende ondersaten op den Beesder wech geheiten vergoukens wech tot alre tyt mit kaen besorgen, dycken en(de) maecten, soe hem des noet uyt en(de) orbar dunckt wesen om'ne onrecht water byt hoe(roin) lande te keren. — De brief op Cul. Archief is een vidimus gegeven door Anthonius van der Plaucke, Abt van St. Marienweerd, — den 27 Maart 1479.

3) Dat is te zeggen, de belofte!

4) Archief Culemb. Deze zin is overgenomen uit den vidimus van denzelfden Abt. als voren, tenzelfden dage uitgegeuen. De oorspronkelijke brieven bevinden zich in 't Archief van Culemborg te Arnhem. Ze zijn met het uiterst zeldzaam voorkomende Ridderzegel van *Arnoud* bekrachtigd. (Zie Nijhoff's Bijdragen bl. 16.)

Men leest hieruit dus, dat dit slechts een belofte was, de genoemde sommen te betalen, indien de tolvrijheid voor de poorters zou ophouden.

Hoe zou Arnold die 2200 oude schilden hebben kunnen geven? Het land en Arnolds beurs waren uitgeput, en de domeinen verpand. Noch slechts een jaar geleden was *Gerard* borg moeten blijven voor *Arnoud*, toen hij 1000 Rijnsche guldens van de stad Deventer leende!

Waarschijnlijk met goedvinden van *Gerard* gaf *Arnoud* echter in 't zelfde jaar nog (1472) aan *Gerards* schoonzoon, *Frederik van Eymond van IJselstein* de Heerlijkheid Buren met de tollën en onderhoorige dorpen.¹⁾ Later werd door Keizer *Maximiliaan*, echtgenoot van *Karel van Bourgondië's* dochter *Maria* de Heerlijkheid Buren tot een Graafschap verheven. (1492.)

Intusschen hadden de Gelderschen, die *Adolf* aanhingen zich verbonden en aan hun hoofd geplaatst *Vincent*, Graaf van Meurs. Deze zou trachten, het oppergezag voor *Adolf* te bewaren. „Eendracht maakt Macht.“ Zoo dacht *Gerard* er ook over, en beducht voor zijne Heerlijkheden, verzoende hij zich met de verbonden „drie hoofdsteden 's lands van Gelre.“ Toch kan ik mij voorstellen, dat de Culemborgsche poorters over deze verzoening zeer verheugd waren. Geheel Gelre lag weer voor hen open; van de vrijheden, die zij als Culemborgers genoten — tolvrijheid vooral, — konden ze weer vrij gebruik maken, „gelijk off dese tweedracht ende onwill in den lande „vurscr. niet en were geweest, ende als sy te doin plagen eer ende voir die „vede in den lande van Gelre yrst began.

„Wettige (wittafftige) schuld mocht men weer invorderen volgens rechten „gewoonte, doch sonder brandt. en men zou elkaar veertien dagen te „voren waarschuwen, indien er weer een Veete mocht ontstaan, voor en „aleer men tot vijandelikheden zou overgaan.

„Mocht het gebeuren, dat van een zekeren kant eenige *overgrepen* geschiedden, dan zouden 4 onpartijdige rechters, van elke zijde twee — *dat claren „op ten bisscops graue*; binnen de eerstvolgende acht dagen, en volgens de „uitspraak dezer vierschaar, moesten deze *overgrepen* door de veroordeelde gebeterd worden.“²⁾

Ziedaar eenige punten uit den brief, die behalve door Heer *Gerard* nog werd bezegeld door „*Euerwijn broeder tot Culenborch., burgemeystere, scenepene ende rait der stadt Culenborch., Hubert ende Sweder van Culenborch bast., Johan van Kuyck, Heynrick Zuermont, Arnt van Bolck ende Arnt van Diehteren,*“ van Culemborgs zijde, terwijl van de Geldersche zijde mede zegelden: „*Dirck van der Horst ritter landrosset van Veluen ind ritmeister to Bueren, Heynric van Bylant ritter, borchgreue toe Nymmegen, Reyner van Wij here tot Hernen, burgemeistere scenepene enderait der stede Nymmegen, Tyell, Boemell ende Bueren, van wegen sgemeynen land ende ondersaten vurscr. — Gegeuen int jair ons Heren dusent vijrhondert twee ende tsoeuentich, des dijnx daiges post festum Jacobi*³⁾ apostoli (= 28 Juli).

1) Slichtenkorst. 266, 267, Teg. Stant van Gelderl. bl.331. 2) Archief Cul. thans te Arnhem. 3) Jacobus, Apostel = 25 Juli

En, alsof er in dezen ellenlangen brief nog niet genoeg opgenomen was, gaf *Gerard* den volgenden dag, „in den jaer onss Heren dusent vierhondert „twe ende tsoeuentich, sneesten goensdages na sinte Panthaleonis¹⁾ dach“ (= 29 Juli), een oorkonde uit, waarin hij beloofde, dat, al werd hij vijand van Gelre, hij toch niet zou toestaan, dat *Willem* Heer van Egmond, en Baer, uit, in of door de stad en het land van Culemborg de Gelderschen zou beoorlogen. Dit verraaft een sterke zwenking van *Gerard* naar *Adolfs* partij, en ten einde zich voor lastige overvallen van de partijgenooten van *Arnoud* te vrijwaren, deed hij eenige lieden, — waarschijnlijk de invloedrijkste der hoogere of lagere aanvoorders, — in dienst van *Arnoud* binnen Culemborg gelegen hebbende, beloven, zich te zullen houden aan het bestand, tusschen *Gerard* en *Adolfs* aanhangers gesloten. (10 Aug. 1472.)

Intusschen overleed *Arnoud*, kort nadat hij zijn bezittingen aan den Hertog van Bourgondië had overgegeven. *Arnoud* liet bij uiterste wilsbeschikking zijn hart in een zilveren doos in een klooster te 's Hertogenbosch begraven, doch zijn lichaam werd met alle pracht te Grave in de St. Elisabeth's kerk ter aarde besteld.

Hertog *Karel van Bourgondië*, riep kort na *Arnoud's* dood de geheele vergadering der Gulden Vlies-Ridders bijeen, en hem werd daar het recht toegekend, Gelderland in bezit te nemen. Hij draalde hiermede niet: schreef steden en platteland aan zich te onderwerpen, en verzamelde intusschen een leger zoo groot, als hij, wegens den oorlog met Frankrijk, ginds zonder gevaar missen kon.

Gerard, die in den machtigen Hertog van Bourgondië den rechthebbende namens *Arnoud* zag, stond aan de zijde van den Bourgondiër.

Zoo deed de Hertog door *Jasper*, eenigen zoon van Heer *Gerard*, de stad en het Slot Buren innemen. Waarom is mij niet recht duidelijk, want Buren behoorde aan *Frederik van Egmond*, een broeders zoon van den overledenen *Arnoud*. De Bourgondiër onderwierp Nijmegen en Arnhem en was hierdoor zoo goed als meester van geheel Gelderland, dat dan ook weldra onderworpen was.

Van *Karel's* zijde beleende de leenkamer te Nijmegen Jonker *Jasper* met de goederen en tienden, die aan hem vererfd waren door den dood zijner moeder *Elisabeth van Buren*.

Ik moet me hier een kleinen terugtred veroorloven. Men weet nog dat *Gerards* oudste dochter *Aleida* gehuwd was met *Frederik van Egmond*.²⁾

Lang mocht deze haar niet bezitten. Na een vereeniging van bijna zeven jaar, waarvan *Frederik* nog twee jaren in de gevangenis had doorgebracht³⁾ ontviel zij hem.

Ten bewijze zijner liefde richtte *Frederik* (bijgenaamd „*Scheele Gijs*“) voor zijne gade een schoone graftombe op in de groote Kerk te IJsselstein, die

1) Panthaleon = 27 Juli,

2) Zie hiervoor bl. 121 en 118.

3) Zie bl. 122. Aanteekening 1.

thans daar nog te zien is. 't Is een langwerpig vierkante zwarte tombe gedekt door een gepolijsten donkeren steen. In de lengte-vlakken vindt men op een viertal nissen (ter weerszijde) waarin klaarblijkelijk beeldjes — wellicht symbolische — gestaan hebben: tenminste de haakjes, waaraan de beeldjes vastgehecht geweest zijn, zijn in enkele nog aanwezig: Het laat zich denken, dat die beeldjes in 1566 weggenomen zijn.

Aan de kleinste, de topvlakken treft men wapens aan. Deze zijn, aan 't hoofdeinde: het wapen van Egmond gekwarteeld met Buren, en aan 't voeteneinde een vrouwenschild, (zijnde een ruitvormig op een punt staande gedragen door twee engeltjes waarop het wapen van Culemborg, gekwarteeld met dat van der Leek. Onder den deksteen leest men:

„Hier leet begraven die Aelit Dochter va(n) Cvle(n)borch vrov
„va(n) Ysselsteyn, die sterf An^o XIIIcLXXI de XXI^{sten} Dach July.“

De woede der revolutie-mannen van 1795 heeft zich ook hier in hare kracht betoond. Een gedeelte van 't opschrift — de titulatuur — is door beitels uitgehakt.

Op den deksteen ligt een vrouwenbeeld met het hoofd op een kussen liggend, dat weer opgebeurd of gedragen wordt door twee kindertjes of engeltjes. Met de voeten rust het beeld tegen een hond, als zinnebeeld van trouw. Het beeld is klaarblijkelijk van zandsteen, en is met groote zorg bewerkt; vooral ook het kantwerk van den rand van het kussen, en van het laken zijn fijn gebeeldhouwd. 't Geheel is zeer merkwaardig. Door de goede zorgen van 't Utrechtsch Genootschap, gesteund door ruime bijdragen van 't Kerkbestuur te IJsselstein, van Provincie en Rijk, werd dit monument met nog een ander van onder stof, kalklagen, zelfs onder ongebruikte kerkmeubelen te voorschijn gehaald en in eere hersteld. Voor de tombe is 't graf waarin de lijken der beide echtgenooten, *Frederik* en *Aleida*, gelegd zijn.

De grafsteen vertoont beider wapens met de helmkeetens, — de pijnappel van Egmond, de ezelskop van Culemborg — en het randschrift noemt ons de overledenen benevens hunne sterfdagen.

Het volgend jaar (1475) bracht weder nieuwe twist met Honswijk en de Stichtenaars. De Maarschalk aldaar had een dief doen vangen, en hem ter galge verwezen. Daarop liet hij de klok trekken¹⁾ en de burgers vermanen het gericht te steunen en te helpen, om het vonnis te voltrekken. De Honswijkers waren daarmee niet zeer gediend en klaagden bij Heer *Gerard*. Deze deed daarop een klacht aan zijn leenheer — wegens Honswijk — *Karel van Bourgondië*. In zijn Hof wordt daarop een vonnis gewezen, ten voordeele van *Gerard*, en waarbij deze wordt gehandhaafd en bevestigd in 't rustige bezit van Honswijk en zijner rechten op en in die Heerlijkheid. 't Is er echter verre van, dat de twist daaromtrent nu opgelost was.

1) Zie bl. 38. Aanteekening 2.

Weldra raakt *Karel van Bourgondië* in oorlog met de Zwitsers: hij sneuvelt bij Nancy (5 Jan. 1477) en vele Ridders en Edelen worden krijgsgevangen gemaakt, waaronder *Antonis van Bourgondië*, Schoonvader van Jonker *Jasper*. *Karel* liet slechts éene dochter na, *Maria*, later gehuwd met *Maximiliaan van Oostenrijk*. Onmiddellijk na *Karels* dood werd *Gerard* aangezocht door *Katharina*, zuster van den beruchten *Adolf van Gelder*, zijne krachten mede te willen leenen, ten einde *Adolf* en zijne kinderen, *Karel* en *Philippa* in hunne rechten te herstellen. *Katharina* was namelijk door de vroeger en ook thans weer verbonden hoofdsteden uitgenoodigd, naar Gelderland over te komen en het bestuur in handen te nemen voor *Adolf*, die zich nog aan het Bourgondische Hof bevond, doch thans niet meer in gevangenschap. Hij diende *Maria* in haren strijd tegen de Franschen en sneuvelde in een gevecht bij Doornik (29 of 30 Juni 1477.) *Gerard* echter weigerde en bleef trouw aan de zijde van *Maria* en haren echtgenoot *Maximiliaan*. Het was toen een droevige tijd voor Gelderland en eveneens voor Culemborg. De handel stond geheel of nagenoeg geheel stil; wegen en rivieren waren onveilig en geheele troepen zwierven roovend en plunderend rond. Zware schattingen werden alom afgeperst en de komst van *Maximiliaan* met zijn leger beloofde niet veel goeds in de toekomst.

Nog lang hield deze strijd aan tusschen de voorstanders van *Adolf* en die van *Maximiliaan*, en *Gerard* bewees menigen dienst in dezen strijd. —

Gerards jongste dochter, *Elisabeth van Culemborg*, was in een klooster te Diepenveen getreden¹⁾. Ten haren behoefte had *Gerard* met toestemming van zijn oudsten zoon *Jasper*, eenige landen en goederen aan dat klooster afgestaan. Hierdoor was de kloosterlinge van de nalatenschap uitgekocht. Echter na 't afsterven van hare moeder, *Elisabeth van Buren*, leefde haar grootmoeder, *Eleonora van Borselen*, nog. Ten einde nu alle verwikkelingen, die mochten kunnen ontstaan, te voren reeds onmogelijk te maken, verklaarde *Elisabeth* — zij was nu reeds opgeklommen tot Priorinne of hoofd van dat klooster — dat zij van alle aanspraken afzag op de nalatenschap, die haar mocht kunnen ten deel vallen, van moeders of grootmoeders zijde (Jan. 1477²⁾). —

Maximiliaan was zeer ingenomen met den steun van den machtigen en vermogenden Culeborgschen Heer. Tot erkenning der vele diensten, die Heer *Gerard*, met lijf en goed aan zijne (Maximiliaans) voorzaten, in 't bijzonder aan Hertog *Arnoud van Gelder* en *Karel van Bourgondië* bewezen, bevestigt deze alle privilegiën en voorrechten, door Hertog *Arnoud* en diens voorgangers aan Heer *Gerard*, diens burgers en onderzaten gegeven.

1) Zie hiervoor bl. 118.

2) Hierbij teekent J. H. Hofman het volgende aan: „Haar grafsteen bevindt zich nog te Diepenveen in de kerk, voerende in 't wapen. 1e Van Culemborg doorsneden a van goud, waarin 3 zuilen, 2 en 1. b van zilver, waarin de gekroonde geslijpstaarte Leeuw van de Leek;

2e Van Buuren, zijnde de dubbel getinneeerde faas van zilver op een veld van azuur. De letterzoom zegt: „Hier leecht begraven die edele Jonfer Elysabeth van Culenborch. Sye starf in 't jaer ons Heren MvCXXIII d'octava Petri et Pauli (= 6 Juli.) Ora pro ea.“

„Maximiliaan by der genade Godts Hertoge van Oostenryk,
 „van Bourgoengne, van Lotryk, van Brabant, van Lymborch,
 „van Lutzenborge, ende van Gelre, Greve van Vlaanderen, van
 „Arthois, van Bourgoengnen, Palatyn van Henegouwe, van Holland,
 „van Zeland, van Namen, en van Zutphen. Markgrave des
 „Heyligen Ryks, Heer van Vriesland, van Salins ende van
 „Mechelen : doe kond allen Luden, die desen onsen tegenwoordigen
 „Brief sullen sien of horen lesen, want ende alsoe onsen lieven
 „en getrouwen Vasal Gerard Heer tot Culenburg sich altyd
 „getrouwelyk mit allen den synen gehouden heeft aen die partye
 „van Hertog Arnald wyle Hertoge van Gelre saliger gedachten,
 „ende naderhand aen die partye van Hertog Carel onsen lieven
 „Heer en Schoonvader in leven Hertoge van Bourgoengen, welker
 „byde Sielen Godt genadig zy, So is 't, dat wy overmerkt
 „hebbende den truwen dienst vurgerept, den Hy onsen voirvaderen
 „voorsz. bewesen en gedaen heeft, en ons hier namaels doende
 „sal werden, hieromme soe is 't, dat wy voir ons ende onse
 „Nakomelingen, belieft, geconfirmeert en gevestigd hebben, believen,
 „confirmeren ende vestigen, overmits desen onsen tegenwoordigen
 „Brieve, alle alsulke voirdelen, vryheyden ende Privilegien, als
 „Hertoge Arnald van Gelre ende syne voirvaderen Hertogen van
 „Gelre saliger gedachte den voorsz. Gerard Heer tot Culenburg,
 „synen Burgeren ende ondersaten ende hoire nakomelingen
 „voirtyds gegeven ende verleent hebben, naer inhoud ende vermogen
 „der besegelde Brieven, die daer van syn, alsoe verre sy die
 „gebruykt hebben, ende wy ontbieden en bevelen alle onse
 „Dienaren, Amptluyden, Officieren¹⁾, ende horen Stadholderen
 „tegenwoordig en toekomende, dat sy den voorsz. Heer van
 „Culenburg, synen Burgeren ende ondersaten en hoire nakome-
 „lingen in den voorsz. hoire Rechten, voirdelen, Privilegiën, ende
 „Vryheyden, indien sy dier beseten hebben, alsoe 't voorschreven
 „is, laten berusten in alre manieren, gelyk sy Hertoge Arnald
 „en syne voirvaderen Hertogen van Gelre daer by gelaten hebben
 „naer vermogen der Brieven dair van wesende. In oirkonde des
 „soe hebben wy onse Segel hier aen doen hangen : geschreven
 „in onse Stede 's Hertogenbosche den agtienden dag van de
 „Sprokkele maend in 't Jaer onses Heren 1478.

(Voet bl. 122 en 123. Deze brief is stellig door Voet van een slecht afschrift overgedrukt. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat hij gedateerd is volgens den Hofstijl d.i. het nieuwe jaar ving met Paschen aan: volgens onze telling behoort die dus in 1479 thuis. Vergelijken we dezen brief met

1) Men versta hieronder officieren geen militairen van zekeren rang, doch hen, die een (burgerlijk) officie = betrekking bekleeden.

één, die twee dagen later door Maximiliaan aan Roermond gegeven wordt, (om dezelfde redenen gegeven) dan vinden we, dat vorm en spelling heel wat verschillen.)

Op denzelfden dag en datum gaf *Maximiliaan* op een gezegelden brief de belofte aan *Gerard* dat hij hem 10000 Overlandsche Keurvorstelijke Rijnsche guldens zou betalen, te voldoen uit de beden en inkomsten van 't kwartier Nijmegen, en wel als afkorting der 22676 van diezelfde guldens, die *Arnoud* en *Adolf* aan *Gerard* waren schuldig gebleven.

Doch zooals 't wel meer met beloften gaat, op de vervulling heeft *Gerard* tevergeefs gewacht; *Maximiliaan* had veel tegenstand in Gelderland en daarom is waarschijnlijk de betaling achterwege gebleven. In 't jaar 1479 waren de Gelderschen zoover, dat zij Leerdam in bezit kregen. Dit was voor hen een punt van veel waarde, want Leerdam was de brug als 't ware tusschen Holland en Gelderland. Zij stelden er *Nicolaas van Haeften* als kastelein aan, en maakten het door hunne herhaalde uitvallen en strooptochten, den Bourgondiër zeer lastig. De dorpelingen uit Schoonrewoerd trokken zelfs tot in Leerbroek¹⁾ waar zij een versterking of bolwerk opwierpen en van daar uit den Hollanders zeer veel schade toebrachten. Gorkums poorters, die aan *Maximiliaans* zijde stonden, en het meest verdriet dezer lastige naburen hadden trokken daarop naar Leerbroek, overweldigden het bolwerk, dreven die van Schoonrewoerd er uit, en vervolgden ze tot in hun eigen dorp. Deze namen daarop de wijk in de kerk en den toren en vuurden van hier uit op de Gorkummers, waarvan zij eenigen kwetsten. Uit wraak hierover staken laatstgenoemden daarom het dorp in brand. — (Donderdag voor Palmzondag = 1 April 1479.)

Nicolaas van Haeften ontvangt daarop meer krijgsvolk binnen Leerdam.

Deze trekt nu op de dorpen Kedichem en Oosterwijk²⁾ aan, die hij verbrandt (Maandag voor H. Sacramentsdag = 7 Juni); de Hollanders brandden daarop weder het Geldersche dorp Vuren plat. Ook Culemborg (de Heerlijkheid) had in dezen strijd veel te lijden: herhaalde strooptochten en vijandelijke invallen hadden van Geldersche zijde plaats, want *Gerard* stond aan *Maximiliaans* zijde. Vreeselijk leed onder andere het stadje Asperen in dien strijd, dat geplunderd, en gedeeltelijk verbrand werd. Niets werd gespaard, jong noch oud, vrouw noch kind, en ten slotte moest de stad de verzoening koopen voor honderd Rijnsche guldens, waarvan de Prior van 't kruisbroeders-klooster dadelijk 25 voldeed en voor de rest borg bleef.

'Te midden dier twisten overleed *Gerard*— 9 Maart 1480. Zijn lijk werd bij dat zijner echtgenoot in 't zelfde graf gelegd in 't koor der St. Barbara-kerk.³⁾ Zijn zoon en opvolger was *Jasper*.

Als voor gezegd is, had hij tot echtgenoot *Johanna*, dochter van *Antonie*

1) Tusschen Leerdam en Meerkerk.

2) Twee dorpjes tegenover Heukelum aan 't nabij de Linge.

3) Vergelijk hiervóór bl. 119. Deze datum sluit met het afschrift van eenige grafchriften hiervóór bl. 118 aangehaald.

of Antonis van Bourgondië, bijgenaamd de groote Bastaard. Uit dit huwelijk werden hem geboren :

1. *Karel*, geboren 1476.
2. *Gerard*, geboren 1483.
3. *Joost*, geboren 1488.

Deze zoons zijn allen vroeg gestorven. Behalve deze, had hij nog 6 dochters.

1. *Elisabeth*, geboren 30 Mrt. 1475.
2. *Anna*, geboren 1481. Deze is voor onze geschiedenis zeer van belang; zij was de grootmoeder van onzen Graaf *Foris I.* We komen op haar nader terug.

3. *Cornelia*, geboren 1486. Zij huwde met Jonkheer *Willem Lalain*, Vrijgrave van Rennenbergh. Deze had bij zijn dood (te Zuylen op den 18en Juli 1545) de zonderlinge begeerte, om op drie plaatsen begraven te worden: zijn hart in de kapel te Zuylen, zijn ingewand in de kapel van Westbroek en zijn lichaam in de abdij te Oostbroek, buiten de Witte-Vrouwenpoort te Utrecht. *Cornelia* zelf was vier jaren vroeger overleden gelijk blijkt uit haar grafschrift :

„In 't jaar ons Heeren CIO.IO.XLI opten XXIII Junii, zoo is aflyvich „geworden die Edelen Waalgeboren Vrouwe, Vrouwe *Cornelia*, die derde „dochter van Culemborch, Gravinne van Rennenbergh, Vrouwe van Zuylen „ende Westbroeck, ende Vrouwe van Oldenhoerne; ende leyt begraven in „'t Sticht van Ceulen, tot Kempen. Godt zy die ziel genadich! „¹⁾

4. *Aleyda*, geboren 1489. Zij huwde met *François*, Heer van Bailleul. Deze echtgenooten mochten zich in een aanzienlijk aantal kinderen verheugen.

5. *Magdalena*, geboren 1491. Zij huwde met *Guiliam* (Willem), Heer van Noyelles in Artois.

6. *Johanna*, die op 11 September 1492 geboren werd, doch insgelijks jong stierf.

Reeds vroeger had *Jasper* met daden getoond den Bourgondiër genegen te zijn; hij was moedig en dapper in den strijd, en zeer gezien om zijn groote rijkdom en macht. Tijdens dat *Karel de Stoute's* eenige dochter met *Maximiliaan* zoude huwen, werd *Jasper* met nog eenige andere Heeren naar

1) Omtrent *Willems* begrafenis nog 't volgend :

„Zijn verlangen werd getrouw ten uitvoer gebracht. Nadat het lijk was gebalsemd, werd het den 23en Julij met een statigen „trein naar de abdij gevoerd. De Abdisse van het Vrouwen-convent, *Henrica van Erp*, teekende zelf de hulde aan, die zij het „stoffelijk overschot bij deze gelegenheid heeft gebracht. „Ick gingh mit ons Joffren staen voor onse poort aen de Steenwech. „Ende wachten mit ons Capellaen, hie 't Casuvel aen had, mit een wijquaet in zijn hant, ende twe van de jongste Joffrendroe- „gen 't Cruys ende 't wierooch. Ende wy gingen buyten die Vrenckpoort, ende bleven staen by de wagenwech, daer men na Oostbroeck vaert, so langh dat al die wagens verby waren. Doe ginghen wy wederom.”

Eenige jaren na zijn begrafenis werden hart en lichaam van *Willem* weder zamengebracht. In 1580 moesten de abdij en de kerk van Oostbroek worden afgebroken opdat er de vijanden niet in zouden nestelen, en toen werd er bij den Raad der stad „Utrecht het volgend besluit genomen : „Belieft by den Rade, dat de Castelyn van 't Huys te Zuylen, mit de Kerec van Oost- „broeck tot sinen coste sel mogen halen, ende ewech brengen, de Sepulture mit sinen toebehoren, legghende op 't hoich Choor „in deselve kereke van den ouden Grave *Willem van Rennenberch*, mit nog de figure van denzelven Grave ende zijn Huysvrouw.” Ende ingevolge dit verlov heeft men het lichaam in een looden kist overgebracht, en, naar Zuylen in de kapelle gevoerd, begraven bij het harte, welks juiste ligplaats nog door een dubbel grafschrift werd aangewezen.

Een op 't graf zelf en een daarbij aan den muur.)

(Merkw. Kasteelen I bl. 316 en 317.)

Brabant gezonden om Avèsnès tegen de invallen der Franschen té verdedigen. In dezen strijd werd *Jasper* gevangen genomen en naar Parijs gebracht. *Lodewijk XI*, de doodvijand der Bourgondiërs, trachtte ook hem van partij te doen veranderen, wetende welken steun hij dan midden tusschen Holland en Gelderland had tegenover de aanhangers van *Maria*.

Manlijk en fier antwoordde *Jasper* :

„Sire! vous ne ferez pas changer nostre résolution, nous demeurerons dé
„fidèles Bourguignons à la vie et à la mort, rien ne pourrâ nous faire trahir
„la maison de Bourgogne, ni renoncer à la fidélité que nous lui devons.”)

(Sire! gij zult ons niet van besluit kunnen doen veranderen, wij zullen getrouwe aanhangers van Bourgondië blijven in leven en dood; niets zal ons het huis van Bourgondië kunnen doen verraden, noch de trouw kunnen doen verzaken, die wij daaraan schuldig zijn.)

Teruggekeerd, plaatste hij zich aan 't hoofd zijner krijgers en sloot het door de Gelderschen bezette Leerdam in. Ofschoon het moedig verdedigd werd moest het toch in 't najaar van 1480 voor *Jaspers* krijgsbenden zwichten.

In 't zelfde jaar was *Jasper*, reeds kort na zijn vaders dood, met het Gericht van Schalkwijk en het Patronaatschap der kerk verleid, benevens met eenige landerijen en tienden, o. a. met de Steenweerd²). Zooals voor gezegd is (bl. 113) was de Steenweerd bij broederdeeling aan *Everwijn* ten deel gevallen. *Everwijn* moet dus de Steenweerd aan *Jasper* hebben overgedragen. Geërfd kan hij haar nog niet hebben, aangezien *Everwijn* in 1501 zelfs nog leeft.³)

Ook *Maximiliaan* beloonde *Jasper* voor de verschillende diensten die hem door Jasper waren bewezen, en die hij nog in de toekomst hoopte te genieten. Die belooning bestond hierin, dat *Maximiliaan Jasper* aanstelt tot „Gouverneur; Capiteyn ende Drossard van onse Stad, stede en Lande van Lederdam”. De brief is gedateerd uit Mechelen op den 4en dag der maand Maart 1480. (Dus naar onze wijze van telling 1481. — Aan 'thof van *Maximiliaan* volgden men den *hofstijl*.⁴)

Veel plezier had *Jasper* van zijn gouverneurschap niet, want reeds spoedig deed hij moeite, om daarvan verlost te worden.⁵) Menige bode werd gezonden naar IJselstein, en Slichtenhorst mist niet, als hij ons vertelt:⁶)

„In 't jaer 1480 (lees 1481) is van weghen den Hertogh van Oostenrijk
„aan Heer *Jasper*, tot heelinghe van de schade die hy in Vrankrijk gevanghen
„zittende had geleeden, ingeruynd de Stad Leerdam, welke te vooren door
„de Geldersse was veroverd: dan hy heeft ze naderhand aen die van *Egmond*
„weder overgelaten.”

1) Schotel, Floris I en II van Pallant. Aanteekeningen bl. 3 en 4.

2) Recht tegen over Culemborg.

3) Opten vastelaent die capoen gegeten, geteert tot (= bij) Meyns Verborchs [in tegenwoordigheid van] ons jonge Joncfrouwen van Culenborch, Jonch(eer) Euerwijn, Zweder va(n) Escheesteyn . . . enz. (Stadsr. 1501) In 't laatst der rekening staat: selighe Jonch(eer) Euerwijn.

4) Zie bl. 134.

5) Stadsrekeningen.

6) Slichtenhorst bl. 57 en 283. Frederik van Egmond was Heer van IJselstein en Nuren.

Wanneer die overgifte heeft plaats gehad blijkt mij niet.

Korten tijd te voren, 16 September 1480, had *Jasper* aan het Schoenmakers-gild een gilde-brief geschonken¹⁾, ten einde de daaronder behorende werklieden een steun en bescherming te schenken.

Jasper gaf hiermee het bewijs, dat het belang zijner burgerij hem innig ter harte ging. Doch hij deed meer. Op den toren te Schoonderwoerd lag krijgsvolk, onder bevel van *Jan van Heemstede*. Onverhoeds vielen dezen in 't land van Culemborg en namen zekeren *Hendrik van Maurik* gevangen, die op 200 Rijsche guldens²⁾ losgeld gezet werd. Bovendien vielen zij in 't land van Everdingen, waar zij twee huislieden (boeren) doodschoten. Onmiddellijk vlogen de Everdingers te wapen, vielen op deze „roofvogels“ aan en, na een tiental te hebben doodgeschoten, deden zij hen naar hun roofnest wijken. *Jasper* achtte zich door dezen overval in zijne rechten verkort en deed de trom roeren. Goed gewapend trokken de Culemborgsche poorters op Schoonderwoerd aan, gesterkt door de landlieden, die nog gewapend waren. Den volgenden dag trok *Jasper* met zijn oom *Everwijn* insgelijks daarheen, om bij de belegering tegenwoordig te zijn. De belegerden zagen toen, dat 't ernst was en men er op gerekend had, niet heen te gaan, voor de belegerden gevangen waren; brood en andere proviand was den belegeraars door het stadsbestuur nagezonden.³⁾ Zij deden dus het verstandigste, wat zij doen konden, en troffen een overeenkomst: lijf en bezitting mochten zij behouden en aldus van den toren trekken, na eerst den Culemborgschen Heer oervede gedaan te hebben.⁴⁾ Echter de aanvoerder *Jan van Heemstede*, bleef gevangen.

Ter bewaking van den toren bleef een 15- of 16-tal mannen achter, die hun proviand van Culemborg ontvingen.⁵⁾

Het was toen een vrij onrustige tijd; gewapende troepen zwierven dag en nacht rond, zonder zich al te veel om het terrein te bekommeren. Dit kwam, doordat *Maximiliaan* oorlog had met de Stichtenaars, die gedurende 3 jaren (1481—1484) met de grootste verbittering van weerszijden werd gevoerd.

Nacht en dag moest er langs en rondom onze stad gewaakt worden, opdat de troepen ons niet al te veel overlast zouden aandoen. Toch scheen het, dat eenige kwaadwilligen zich voorgenomen hadden Culemborg in handen te krijgen. Eerst zou de Nieuwstad overrompeld worden en daarna de Oude Stad. Doch Jonker *Everwijn* was nog juist bij tijds gewaarschuwd, zette dubbele wachten op de poorten en liet eveneens op de Singels waken, zoodat dit onweer gelukkig voorbij dreef (1483).

1) Of Culemborg een stad van belang was moge hieruit blijken dat de instelling der gilden te *ARNHEM* eerst dagteekent van 31 Mei 1457. (Nijhoff 5 bl. 92.)

2) 1 Rijsche gulden = 20 st. 3) Stadsrekening van 1482.

4) De belofte, geen vijandelijkheden meer te zullen plegen en zich aan de getroffen verzoening te houden.

5) Veel bijzonderheden komen over dien tocht voor in de Stadsr. Zonderling genoeg worden echter de dagen der belegering alleen Zondag en Maandag genoemd, zonder verdere datering. De belegering had gekost aan brood 8 schilden 8 stuivers; aan kaas 13 sch. 6 st. 1 oort, (= vierde deel van een stuiver); aan bier 6 sch. en 11 st. (1 schild berekend op 39 st.), terwijl de achtergeblevenen voor 3 Rijsche guldens aan brood en 41 pond boter ontvingen, dat met de onkosten van rijden, verloren maanden en zakken en ijzeren seloppen te zamen nog 3 sch. 9 st. en 2 oort beliep.

Liever vestig ik de aandacht op een ander feit. In het eerste vierde deel dezer eeuw was te Haarlem de boekdrukkunst door *Laurens Janszoon Koster* uitgevonden. De eerste boeken, gedrukt met losse, gegoten letters, dagteekenen echter eerst van 1440. Het blijkt ons echter, dat Culemborg niet van achter kwam, en moet geteld worden onder de steden, waar de wetenschap willige dienaars vond. In 1483 trof men ten minste ook hier reeds een boekdrukkerij aan.¹⁾ Een tweetal boekjes zijn hier in 1483 van de pers gekomen. Het meest bekende is „De spiegel der Behoudenis“, een boekje in kwarto gedrukt. Op de laatste bladzijde staat: „Dit boeck is volmaect in die „goede stede van Culenburch by my Johan Veldener in 't Jaer ons Heren „MCCCCLXXXIII des Saterdaghs post Mathei Apostoli (= 27 Sept.)“

Voet zag, in denzelfden band gebonden, nog een boek vol prenten, met rijmpjes van 4 regels onder iedere prent, en waarvan de laatste bladzijde het volgende vermeldde: „Dit is ghemaect in die goede Stede van Culenborch „in 't Jaer ons Heeren M.CCCC en LXXXIII op den sesten dach van Maerte „by my Jan Veldener.“²⁾

Waarschijnlijk, mij dunkt zeker, is dit laatstgenoemde boekje: *Historia Sanctae Crucis* (Geschiedenis van 't Heilig Kruis of 't Heilig Rout.³⁾

't Blijkt ons dat Culemborg dus een stad met eere was.

Doch verschoond van rampen en ongelukken bleef onze stad niet. Onophoudelijk werd Culemborg of de omliggende dorpen bedreigd door de verzamelingen van krijgsvolk, die te Buren, te Gorkum of elders plaats hadden, en waarheen dan boden gezonden werden, om met de voornemens dier krijgers bekend te worden.⁴⁾ Ook de pest liet in datzelfde jaar zijn verderfelijken adem over „die goede stede van Culenborch“ gaan en eischte menig offer. Gelijk gewoonlijk kwamen hier in de Veertigdaagsche Vasten Franciscaner-monniken (observanten) uit Gorkum de Vasten-predikatiën houden. Dit jaar na afloop der predikatiën werd hun verzocht nog wat te blijven, om de pestilencie-misse te

1) Ter vergelijking: 1440 Boekdrukkerij te Haarlem. 1460 Boekwinkel te Antwerpen. 1472 Boekdrukkerijen te Antwerpen, Delft, Deventer. 1473 idem te Brugge, Aalst, Leuven, Utrecht. 1474 idem te Brussel. 1478 idem te Gouda, 1479 idem te Zwolle, Nijmegen. 1483 idem te Gend, Leiden, Schiedam, Culemborg. 1484 idem te 's Hertogenbosch.

2) Voet bl. 134.

3) Dr. Schotel in zijne *Letter- en Oudheidkundige Avondstonden* (Dordrecht-Blussé en Van Braam 1841) toekent het volgende aan (bl. 189 van genoemd werk): „Er bestaat nog een *Historia Sanctae Crucis. Culenborch Johannis Veldener, 1483 in 4to.*, omtrent dewelke *DE LA SERNA SANTANDER* (*Dict. Bibl.*, Tom. III, pag. 25, 26) het volgende medegedeelt:

„Ouvrage aussi rare que singulier; il consiste en 32 „feuillettes, imprimés de deux-côtés, contenant soixante-quatre „planches gravées en bois en forme de vignettes. au-dessous „desquelles il y a une explication en vers flamands.

„La première de ces vignettes représente Adam, donnant à „son fils Seth d'aller trouver l'ange, dont il recevra trois grains „de semence, qui doivent produire l'arbre pour faire la sainte „croix. Voici les vers, qu'on lit au dessous de cette vignette „ou estampe:

„Een even zeldzaam als zonderling boekwerk; het bestaat uit „32 bladen, bedrukt aan twee zijden, en inhoudende vier-en- „ zestig plaatjes in houtsnede in den vorm van vignetten (lof-, „rand- of bloemwerk in boeken), waaronder een verklaring staat „in Vlaamsche (Hollandsche) verzen.

„Het eerste dezer vignetten stelt Adam voor, die aan zijn „zoon Seth beveelt, den engel te gaan opzoeken, van wien hij „drie zaden zal ontvangen, welke den boom moeten voortbrengen „bestemd voor het Heilig Kruis. Ziehier, de verzen, die onder „dit vignet of plaatje staan:

„Seth lieue sone wilt my wel verstaen,
„Tot ten Paradise soe sult ghi gaen,
„Ende daer sult ghi den engel vragen,
„Wanneer dat eyndau sullen myn clughen.“

4) Staderekening 1484.

doen; zij spraken de menschen moed en vertrouwen in 't hart, en werden met zes stuivers voor hunne moeiten beloond.

Een gedeelte der stad werd door brand vernield, en om 't ongeluk te volmaken eischte een vloed nog op, wat pest en brand overgelaten hadden. Wel treurig zag 't er toen uit. Veel huizen stonden ledig, zoodat in den winter mannen moesten gehuurd worden om de bijten in de grachten te hakken. Men dient daartoe te weten, dat op elk huis de verplichting rustte een man te zenden, — eigen volk of gehuurd — die een gedeelte van de stadsgracht moest openhakken; vooral in de Nieuwstad echter stonden — door de sterfte — veel huizen leeg. Doch ook deze plaag hield op, en *Jasper* was bedacht op 't welvaren zijner poorters. Hoe gaarne had hij zijn Magistraat dezelfde gevoelens ingestort, als die hij zelf had! Om deze laatste aan te prikkelen, de stad en hare poorters wat meer indachtig te zijn, gaf hij (Mei 1484) het bevel, dat aan de leden van de Magistraat elke week voortaan presentiegeld zou worden uitgekeerd, voor elk lid 1 st. per week. (Zij moesten eens per week vergaderen). *Jasper* deed dit, opdat het gericht eens per week te beter bijeen zou komen „om de Stadszaken te bespreken”; wie niet kwam verbeurde zijn presentiegeld.¹⁾

Nog gaf de Magistraat, bij bevel van *Jasper*, op Donderdag na O. L. Vrouw-dag conceptionis (= 9 Dec.) een nieuwen gildebrief aan de bijhouwers, welk gild echter reeds veel vroeger bestaan had. Dit blijkt hieruit, dat *Jasper* overwogen had en hem kenbaar was gemaakt: „hoe dattet gylde vanden „tym(m)erluden, rademakers, kystmakers, kupers ende die daer voirt to „horende syn, verganklick wart, ende also nyet en wart gehouden alst na „ouder gewoenten ende ordinanciën wel behoeven soude.”²⁾

Het volgend jaar, hoewel *Jasper* toen met eenige Heerlijkheden, die hij van zijn grootmoeder *Eleonora van Borselen* geërfd had, werd beleend door *Maximiliaan*, bracht Culemborg weer een nieuwe ramp. Weer tastte het vuur verschrikkelijk om zich heen, temeer nog, daar de blusmiddelen — brandleeren — brandemmers — en brandtroggen, in zeer onvoldoenden staat zich bevonden.

Men wete, dat er destijds geen brandspuiten waren. Het water werd door een ketting van menschen van uit de grachten in groote tonnen of troggen gegoten, en van hieruit geschept en in de vlammen geworpen. Men gebruikte daarbij leeren emmers.

Hoe slecht alles in orde was, blijkt hieruit, dat na den brand 40 nieuwe brandleeren, drie nieuwe groote brandhaken en een 100-tal nieuwe leeren emmers werden aangeschaft, behalve degene, die hersteld werden.³⁾

1) Also myn Jonch. geordineert heft om(m)e dattet gericht ter weeke eens te bet by een come(n) soude(n) om te verkalle(n). vand(er) stat saicke hebn syn liefd. den gericht geconsentiert elecx wtte gericht ter week 1 st. en wye alsdan nyet en quame die verboerde syn p(er)ency gelt.

[Deze en voorgaande bijzonderheden uit de Stadsr. 1484.]

2) Cul. Archief. — Gildebrief Bijhouwers.

3) In meer bijzonderheden kan ik, aangaande „Brand in den ouden tijd,” niet treden. Ik verwijs belangstellenden dienaangaande naar J. Ter Gouw's *De Oude Tijd*, Jaargang 1878.

Doch met ernst vatte de Magistraat de gelegenheid aan, de strooien of rieten daken door een „hard dak„ te doen vervangen en aldus het brandgevaar te verminderen. Jaarlijks komen dan ook in de stadsuitgaven de posten terug, waarbij van elke roede dak aan de eigenaars 1 oud schild werd toegelegd voor het dekken met tegelen in plaats van met riet of stroo.¹⁾

De overstroming van het volgend jaar bracht vooral op 't platte land een geheele verwoesting te weeg, doch werd gelukkig buiten de stad gehouden. Echter, drie dagen lang vischten vier mannen de daken uit het vloedwater en uit de grachten.

Culemborg herstelde zich echter weder, onder het beleid van *Jasper*, van de geleden rampen. Om den Culemborgers dit te vergemakkelijken gaf hij den 8sten Maart 1488 aan de Amersfoorters vrijheid, — uitgezonderd aan onze vijanden — met hunne goederen in Culemborg te komen en te handelen.

Insgelijks deed *Jasper* — eenige jaren later 1490 — de stadshaven uitmeten en uitgraven. Die haven lag stellig dáár, waar zij nu nog ligt, en kan slechts zeer gering geweest zijn, wat blijkt uit de geringe som, die zij van graven gekost heeft.²⁾

Te bejammeren was het daarom, dat om dezen tijd een twist ontstond, die Culemborg en vooral den Culemborgers veel last en veel geld gekost heeft. Op verschillende plaatsen, in verschillende landen, hadden vroeger de Culemborgsche poorters tolvrijheid genoten. Schoonhoven vooral betwistte ons die tolvrijheid sterk en 't gevolg daarvan was, — niet alleen dat handel en verkeer zeer te lijden hadden, doch dat wij tevens in een proces werden betrokken, dat eerst na jaren eindigde.

Reeds vroeger is vermeld,³⁾ dat in 1430 *Johan III* den hof voor het Jerusalemsklooster gaf. In 1492 was de bouw geheel voltrokken, zoodat dit jaar als 't stichtingsjaar kan aangemerkt worden. Het klooster stond aan de Westzijde der Zandstraat, ongeveer tegenover de tegenwoordige St. Jans-Kerkstraat.⁴⁾ „In 't midden hunner kerk — zegt de meer genoemde *Hendrik van Cuyk* — stond een verbeelding van het Graf des Heeren: zynde zeer naukeurig en kunstig gemaekt na het H. Graf, 't welk te Jerusalem op den Calvarie-berg vertoond wordet. Dit graf wierd door veele Menschen met groote Godvruchtigheid bezogt.⁵⁾ Toch blijkt uit de stadsrekeningen, dat eerst in 1494 dit klooster ingewijd werd.⁶⁾

Dreigend echter liet zich een twist aanzien, die in 1492 tusschen Culemborg en Utrecht uitbrak. Sweder verhaalt 't ons aldus:⁷⁾

„Ann. CIO.CCCC.XCII dede Heer *Jasper* van *Culenburch* eenen man rechten

1) Stadsr. 1485 en VV. 1 oud schild = 40 st. — idem 1485.

2) Ik vind in de Stadsr. van 1490: Jan direxz. die haue gemete[n] doe men sy grene solde mytt[en] lantroey . . . en nog een, paar posten van minder belang, die eveneens op die nieuw gegraven haven betrekking hebben.

3) Zie hiervoor bl. 103 en 104. 4) Zie de kaart van Culemborg.

5) J. H. Hofman vermoedt de volgende reden voor de schenking van den Hof door Jan III. Deze had o.m. een zoon *Zweder* die te Jerusalem tot Ridder van het H. Graf geslagen werd. [Zie Cul. Gesch. bl. 113 aantekening.]

6) . . . den wybisscop doe hy tcloester in die nijstad gewijt had . . . geschenckt XVII kennen wijns. [Stadsr. 1494]

7) Origines bl. 656. O. L. Vrouw presentatie, = 21 Nov.

in de maent van November des daechs na onser Vrouwen dach praesentations (= 22 Nov.) te Honswyck. Quamen die van Utrecht, 't geheel Sticht, *Amersfoort*, *Renen*, ende *Wyck*, ende worpen dat gericht geweltlycker hant om dair sy scade over leden"

Jasper had dien man, een dief, doen hangen. Daar de Utrechtenaars immer volhielden, dat Culemborg geen hoog gericht in Honswijk had, kon hun fierheid deze machtsovertreding niet verdragen, en gesteund door gewapende poorters uit de verschillende Stichtsche steden, trokken zij over Vreeswijk naar Honswijk en wierpen daar de galg om.

Onmiddellijk deed *Jasper* de trom roeren en voerde zijne poorters, gewapend, den Stichtenaars te gemoet. Met slangen, serpentijnen en haakbussen¹⁾ werden de Stichtenaars begroet en *Jasper* stond gereed, zijn wraak nog meer te koelen. Gelukkig echter kwamen *Filips van Bourgondië*, broeder van Bisschop *David*, en de Burchtgraaf van Montfoort tusschenbeiden, die *Jasper* duidelijk maakten dat 't onrecht aan zijne zijde was, aangezien hij in Honswijk geen hoog gericht bezat, en dit dus voor hem slechts een Ambachts-heerlijkheid was. *Jasper* echter kwam toen met zijne leenbrieven voor den dag, die hem duidelijk den bloedban (hoog gericht) toewezen. De vijandelijkheden werden gestaakt en de zaak onderworpen aan 't hoog gericht van *Maximiliaan*, (thans waargenomen door diens Stadhouder, den Graaf van Egmond.) Deze doet de zaak onderzoeken, vorsch het Leenregister van Holland na en vindt dat werkelijk *Jasper's* voorzaten Honswijk met *hoog en laag gericht* van Holland in leen hielden. Een scherpen brief richt de stadhouder daarop aan Utrechts Magistraat, hun vermanende „Joncheer Jasper van Culemburg van de voorsz. Heerlykheyt Honswijk in Hoge, middelen ende Lage Jurisdicte rustelijk ende vredelyk (te doen) geniten ende gebruyken, sonder hem eenige hinder letsel ofte ongebruyk daer inne te doen, in wat manieren, dat het sy, ende 't geene dat Gyluiden ter contrarie gedaen hebt, wederom repareert stelt ofte doet repareren stellen in syn eerste staet, so dat hy des te vrede sy, ofte anders indien die voorsz. Joncheer van Culemburg wederom aen ons klagtig komt, wy sullen hem moeten versien van alsulke provisie, omme die onderhoudenisse so wel van der Hoogheyt ende Heerlikheyt ons aldergenadigsten Heere, als tot onderhoudenisse van de Heerlikheyt ende Recht van voorsz. Jonker Jasper als wy bevinden sullen na regten ende anders daar toe te behoren,²⁾ daer uyt in dien gevalle wel gesien en geschapen ware meer ongenuchten te gebeuren, dat wy liever verhoet sagen, dat kenne Godt, die U Eerbaere Voorsienige en wyse bysondere goede vrienden sparen wille gezond. Geschreve in den Hage, op den 22en dag in December 1492."

Tot dadelijkheden kwam het echter niet, ofschoon niet vermeld wordt, of de Stichtenaars hebben toegegeven. Overigens *Jasper* was niet oorlogzuchtig:

1) Slangen en serpentijnen, twee soorten van gescht; haakbussen een soort geweer, die op een haak of gaffel rustten, bij 't gebruik.

2) Dat wil zeggen, dat de Stadhouder des noods met geweld van wapenen 's Vorsten recht en dat van *Jasper* sou handhaven.

hij hield van rust en vrede, en ofschoon alles rondom hem in oorlog was, hield hij zich buiten die twisten, zich meer bemoeiend met het welzijn zijner onderdanen. Op 20 April 1493 ontving Culemborg's Heer *Jasper*, volgens de uitdrukking van Sweder in zijn *Origines*, „een heerlycke soenbrief,” waaruit wij dus wel besluiten mogen, dat de geschillen tusschen Culemborg en Utrecht tot wederzijdsch genoegen waren bijgelegd.

Minder dan *Frederik van Egmond*¹⁾ trok zich *Jasper* de zaken van *Maximiliaan* en diens tegenstander in Gelderland, *Karel van Egmond*²⁾ aan. Terwijl dezen elkaar vinnig beoorloogden, elkaars landen leegplunderden of afbrandden, den oogst vernielden, o.a. het klooster van Mariënweerd plunderden en Beesd met den Burcht ingenomen werd door *Karel van Egmond*, hield *Jasper* zich rustig en gaf den geërfden van Everdingen en Goilberdingen een Kadebrief of polder-reglement, (30 April 1493), waarbij hij in 't volgend jaar op „onse Lieve Vrouwe avond Conceptionis (= 7 Dec.) voor Everdingen en Zijderveld, nog een nieuw handvest voegde.

In 't volgend jaar (1494) leende *Jasper* aan zijn bloedverwanten *Johan* en *Gijsbert van Wisch* en een paar andere Heeren een som van 400 Overland-sche Rijsche guldens, die op een bepaalden tijd weder aan *Jasper* zouden voldaan worden.³⁾ 't Laatste werd echter vergeten.

De oorlog tusschen *Maximiliaan* en *Karel van Egmond* werd met onverminderde woede intusschen voortgezet. Buren had den druk des oorlogs gevoeld en Mariënweerd werd verwoest, zoodat de kloosterlingen een schuilplaats binnen Culemborg hadden gezocht. Dáár hadden zij een woning naast de St. Janskerk in de Nieuwstad.

Tijdens hun verblijf aldaar vereerde de toenmalige Abt van Mariënweerd — *Dirk Pels* — aan de St. Barbara-kerk een gedeelte van den schedel van St. Emerentia. (13 Jan. 1495.)

Bij de plagerijen des oorlogs kwamen nog andere onheilen Culemborg treffen. Niet alleen dat menschen gevangen en op rantsoen gesteld, de oogst vernield werd, Schoonhoven en Gorkum onze handelsvoorrechten ontkenden, ook het water voegde zijne bedreigingen bij de vorige. Met inspanning van alle krachten, met veel opofferingen mocht het gelukken, den dijk te bewaren, die dreigde door te breken aan de Doelen, tusschen de Lekpoort en de Goilberdingerpoort (op Asch-Woensdag 1496⁴⁾). Onmiddellijk daarna werden de dijken rondom Culemborg verhoogd en verzwaard.

Nog steeds duurde de oorlog voort: Asperen, Heukelom, Buren, de Tielrwaard werden platgebrand of vernield; en 't Culemborgsche platteland ontving eveneens zijn deel. Slechts voor korten tijd werd een wapenstilstand

1) Tot belooning voor zijn diensten, werd zijn heerlijkheid Buren door *Maximiliaan* tot een Graafschap verheven.

2) De zoon van den vroeger genoemden *Adolf*.

3) Stellig hadden zij dit geld noodig om de oorlogen die zij voerden; eerst met den Bisschop van Utrecht, en daarna als bondgenoot van *Karel van Egmond*. Zie *Slichtenhorst* bl. 290 en V.V.

4) *Stadsr.* 1493. Asch-Woensdag viel op 2 Mrt. Paschen op 17 April. Toch moet er op een andere plaats een doorbraak zijn geweest aangezien hier daken uit het water gevischt werden.

gesloten, die bij de eerste goede gelegenheid weder verbroken werd. 't Ging zoover, dat de Culemborgers door die van Beesd werden gevangen genomen en op het Hooge Huis aldaar werden opgesloten. Doch, de haakbussen en verdere oorlogsgereedschappen werden uit de bergplaatsen¹⁾, en in 't veld gevoerd; herhaalde reizen (= vijandelijke tochten) werden gedaan, en over één dier tochten naar het Hooge Huis te Beesd, onder bevel van Hubert van Culemborg, bastaard, was de Magistraat zoo tevreden, de uitslag was zoo schitterend, (de gevangenen werden verlost) dat zij zich verplicht rekende, de burgers, die deel genomen hadden, bij hun terugkomst feestelijk te onthalen. Doch 't was niet alles voordeel!

De vijanden verbrandden kort daarop de kerk te Everdingen.²⁾

Herhaaldelijk werd Culemborg bedreigd door troepen en benden, waarvoor onophoudelijk gewaakt moest worden. Bodēn werden uitgezonden, om de troepen te doen keeren of een anderen weg te doen nemen; en onder deze lastige benden was wel de „ghaerde“, d. i. het krijgsvolk van Hertog *Albrecht van Saksen*, veldoverste van *Maximiliaan*, door *Slichtenhorst*³⁾ de *grootte garde* genoemd, de meest lastige, en hoe vriendschappelijk *Jasper* met den Oostenrijker ook omging⁴⁾, toch kon die vriendschap niet verhinderen, dat de benden 't land afstroopten en zich in 't Culemborgsche land legerden, alsof zij op eigen of vijandelijk grondgebied waren⁵⁾ Herhaalde malen werden ze verdreven, doch even dikwijls kwamen ze terug. Zelfs te land en te water (langs en op de Lek) benauwden de vijandelijke benden onze goede stad, en moesten met haakbussen en slangen⁶⁾ worden verdreven.

- Gevoelig werd zelfs o.a. ook nog in 1499 een bende terug geslagen onder *Arent van Utrecht*, waarover de Magistraat zich zoo bevreesd maakte, dat zij zelf een bode met een brief naar *Frederik*, Heer van IJsselstein zonden, en zich daarover verontschuldigten.⁷⁾

Dat zodoende *Jasper* meer of minder gebrek aan finantiën, kreeg laat zich gemakkelijk denken. Ook zijn processen om de tolvrijheid deden het hunne, om een geduchte bres in zijne finantiën te maken. Echter, hij had nog een flinke som in te vorderen van zijne verwanten, de Heeren van Wisch, *Johan* en *Gijsbert*.⁸⁾

1] Bijzonder wordt altijd de *PRIJSSCHE POORT* vermeld, waar de haakbussen werden geborgen. Men versta hier onder *poort* echter *toren*, want de gracht liep door, en een brug was er niet, die de stad daar met de overzijde verbond.

2] Wel beweert Voet, bl. 147, dat in 1498 de kerk te Everdingen verbrandde, doch 't blijkt duidelijk dat zij *verbrand werd*; In de stadsr. van 1499 vind ik dat gegeven is: noch ene[n] bode die van Oosterholt quam mit tijdinge van ene[n] geua[n]gen die die kerke tot Euerdingen had helpen stoeren en[de] barne[n], X st.

Soo die greue van Nassouwen enige gefangen hadde die berufft waren om gebrant te hebn die kerke tot Euerdingen opt[en] Pinxter dach soo is Jorden die bode nae hen geseynt mit briue[n] tot Bruesell

3] Xie boek bl. 304.

4] Hij ontving hem zelfs te gast, gelijk uit de Stadsr. blijkt.

5] Stadsr. 1501. 6] Stadsr. 1500.

7] Stadsr. van 1499. Hoe zeer men de „vechtersbazen“ van beroep noodig had, moge blijken hieruit, dat in 1498 geen boete werd opgebeurd; het gericht zag de vechters door de vingers, omdat de stad behoefte aan hen had; zie hier de woorden: Van den boeten (de straffen in Culemborg waren altijd boeten) en doen wij gheen bewijs aengesien wij dair nyet van ontfanen (= ontvangen) hebben ende dairom gelaten hebben want het een muys jaer (= oorlogsjaar) is ende men der katten (= vechtersbazen, of soldaten) the doen heft: (= hoodig heeft.)

8] Zie hiervoor bl. 148.

Na hen eenige malen aangemaand te hebben, tot kwijting hunner schuld over te gaan, — die steeds achterwege bleef — nam *Jasper* tot een snijdend middel zijn toevlucht. Hij deed hen namelijk waarschuwen, dat, zoo zij binnen een bepaalden termijn niet aan hunne verplichting tot betaling voldeden, hij overal een schandbrief zou doen aanplakken. Deze volgde, en werd overal verspreid. Tot kenschetsing dier tijden, en om de handelwijze der grooten te leeren kennen, laat ik dezen brief in zijn geheel volgen.¹⁾

„Allen Fursten, Heeren, Rittersen, knechten, Steden, en alle
 „goede Eerbaere Luden, geestlyke ende weerlicke²⁾ ontbide Ik
 „Jasper Heer tot Culenburg, Then Weerde, tot Borsele, tot
 „Hoichstraten, tot sinte Martinsdike, tot Lyenden, tot Zuylen,
 „etc. mynen goedwilligen Dienst ende vrindlyke groete eenen
 „Yegelick, ende klage de ongeloefficken Johan Heer tot Wisch,
 „Gijsbert Broeder tot Wisch, Henrick van Keppel Diryksen³⁾,
 „ende Sweder van Diepenbroeck Henriksen,⁴⁾ als dat sy my nyet
 „en halden alsulke voirwaerde ende hoge geloften, als sy my in
 „eenen openen brive zeer hooglick en by eere, trouwe en seker-
 „heden, ende in rechter Bedstadt geloeft ende versegeld hebben,
 „ende werden my opsettelyk Haveloos, Sekerloos, Eerloos, ende
 „Eedbrockig, 't welk in der waarheyd eenen yegelikken wael
 „vreemd hebben mach, dat dese voorgenoemde sig alsulken
 „schande ende oneer overgaen laten,⁴⁾ Bidde ik hier-
 „omme dienstelicken allen Fursten, Heeren, Rittersen, knechten,
 „Steden ende allen goede Luyden, ende bysonder, die deese
 „voorgenoemder vrunde, mage, of swagers syn, dat sy die selve
 „voorgenoemde also onderwisen ende berichten⁵⁾ willen, dat sy
 „my noch halden ende voldoen na inhalt ende vermogen der
 „Segel ende Brieve, die ik daer af van hen hebbe, opdat my
 „van ghenen noide en darf syn⁶⁾ noch schentliker over hen te
 „schryven, kroenen, klagen,⁷⁾ etc. des ik geenre wys en denk to
 „laten, ist⁸⁾ dat sy my van stonden aen, sonder vertoch,⁹⁾ nyet
 „en halden, 't geen sy my hoichliken gelooft en versegelt hebben,
 „als voir geroert staet daer sy hem luyden eyntlick na moegen
 „weten to rigten; des't oirconde, heb ik mynen Secreet¹⁰⁾ Segel
 „hier beneden op doen drukken in den Jaere ons Heeren 1501
 „op den tienden Dag in Julio.

1) Overgenomen uit Voet bl. 148.

2) Waarschijnlijk moet hier staan wereldlyckē.

3) Dirkszoon, = zoon van Dirk van Keppel. — ongeloefficken = leugenschichtige.

4) Zie Dirkszoon.

4) 't welk in der waarheid enz. tot overgaen laten = wat inderdaad wel aan een ieder vreemd zal klinken, dat de voorgenoemde Heeren zich zulk een schade laten sandoen.

5) Onderwisen en berichten = bekend maken.

6) opdat my van ghenen noide en darf syn = opdat ik niet genoodzaakt zij.

7) kroenen (spreek uit: kreunen) en klagen, woorden van gelijke betekenis.

8) Ik ben zoo vrij geweest dit woord zonder hoofdletter te schrijven. De beteekenis van dit gedeelte is: wat ik in geen geval denk te laten (het bovenbedoelde, nog schandelijker schrijven) indien zij niet dadelijk hun woord gestand doen, zooals in hulk brief omschreven is.

9) Uitstel,

10) Geheim.

Ik merk hier dit op. Voet schrijft; 1500 op den yersten Dag in Junio:¹⁾ Wel had Karel de Stoute door het Hof van Gelder het aanplakken van dergelijke schandbrieven en ook het in leistung manen van schulden verboden, als zijnde daden van eigen-rechting, en de vervolging der nalatingen aan 't Hof van Gelder, (een Raad van Justitie) opgedragen, doch reeds spoedig na Karels dood was deze bepaling hare kracht verloren en waren deze misbruiken onder de grooten weder in zwang geraakt. Vandaar dat Jasper dit thans ongestraft kon doen. Of echter deze brief iets geholpen heeft, is onzeker. Ik vind niets meer vermeld, dat ons hieromtrent kan inlichten.

Gelukkig brak thans voor Culemborg een mildere tijd aan. An. 1500 overleed de woelzieke *Frederik van Egmond*,²⁾ Heer van Buren en IJsselstein; zijne oorlogen hadden Culemborg veel last en moeite veroorzaakt.

Nog een ander heugelijke gebeurtenis strekte onze vaders tot vreugde, toen den 14en Mei 1501 het hoog gerechtshof in Den Haag eindelijk een vonnis uitsprak in het proces over den tol te Schoonhoven en te Gorkum. De tollenaars (zij die de tolgelden innen of doen innen) werden in 't ongelijk gesteld, en veroordeeld om aan de Culemborgsche poorteren alles terug te geven wat zij hun ontnomen hadden, en deze mochten, krachtens het voorrecht der tolvrijheid, hun door Graaf Willem V, in 1354 gegeven,³⁾ tolvrij varen, voorbij alle tolleren in Holland, Zeeland en Friesland op dezelfde voorwaarden als de poorters van andere Steden van Holland, die met de tolvrijheid begunstigd waren.

Jasper's oudste⁴⁾ dochter, *Elisabeth* had reeds een tamelijken leeftijd bereikt, en nog was zij niet uitgehuwelijkt. Eindelijk, — zij was reeds haar 27ste levensjaar ingetreden — werd zij op raad en toedoen van *Filips I* Koning van Kastilie en Aartschertog van Oostenrijk, uitgehuwelijkt aan *Johan van Luxemburg*, Heer van Vile, Ridder der Orde van het Gulden Vlies. Hij was een neef des Konings, zijn Raad, Eerste Kamerling en Opperste Page, een man, die evenzeer uitmuntte door schitterende talenten als hooge geboorte. Toch schitterde hij meer in de Raadkamer dan op het slagveld.

Veel deed *Jasper* na het huwelijk zijner dochter niet meer. Meestal toch reeds werden zijne diensten opgevraagd door *Maximiliaan*, en later door diens zoon *Filips*, wier Raad hij was, en die zijne belangelooze diensten beloonden met het koninklijke Kamerlingschap en het gouvernement over Leerdam. Van dit laatste was hij spoedig ontslagen.

Nog gaf hij in 1503 een handvest aan Honswijk waarin hij uitdrukkelijk het hoog gericht voor zich behield. Dit wettigt het vermoeden, dat de Stichtenaars toch hebben toegegeven en zich den brief van den Graaf van Egmond⁵⁾ hebben ten nutte gemaakt.

1) Deze verbetering ben ik verschuldigd aan den WelEdel HooftGeh. Heer Sloet, archivaris te Arnhem.

2) Zie over hem hiervoor bl. 121 en 130—132. Zijn zoon een opvolger werd in de wandeling *Fleurte* (of *Fleurigen*) *Dunkier* geheeten.

3) Zie hiervoor bl. 60.

4) Schotel in *Floris* 1 en II, bl. 2 noemt haar abusievelijk een der laatste kinderen van *Jasper*. Op bl. 136 blijkt ons duidelijk dat zij de oudste was.

5) Zie bl. 143.

Toen de Geldersche oorlog met vernieuwde kracht uitbrak tusschen *Karel van Egmond* en *Filips van Oostenrijk*, verzocht *Jasper* in 't belang zijner burgers, onzijdigheid, en deze werd hem toegestaan.

In 't midden van 't volgend jaar begeeft *Jasper* zich naar Gent. Plotseling wordt hij daar door een ziekte overvallen; hij maakt zijn testament en sterft kort daarop, ten huize van zekeren *Lodewijk van Marken* (21 Nov. 1504.) Zijn lijk werd naar Culemborg overgebracht en op 't koor der St. Barbara-Kerk begraven. Eenige jaren later stierf ook zijne echtgenoot (9 Febr. 1511) en werd bij hare echtgenoot in 't zelfde graf gelegd. De dankbare Culemborgers vereerden haar een prachtig gedenkteeken.

Op den deksteen van den grafkelder lagen twee koperen platen waarop beiden levensgroot waren gegraveerd, met 't hoofd op een kussen, de handen te zamen gevouwen. Beider grafschrift luidt:

„HIER LIGGE BEGRAVE DIE EDEL WAILGEBOREN VERMOGENDE JONKHEERE JASPAR HEERE TOT CULEMBORCH, TOT BORSELE, TOT WEERDE, TOT HOECHSTRAATE, TOT SINT MARTYNSDYK, DIE STERFT IN 'T JAER AN^o. XVc EN IIII. DEN XXIEN DACH VAN NOVE(M)BEE, EN DIE EDEL WAILGEBORE JONCKFRAWE JONKFRAW JOHANNE VAN BOIRGONIGNE SYN WYF, DOCHTER VAN HEER ANTHEUNIUS DE GROOTE BASTARDT VAN BOIRGONIGNE DIE STERFT IN 'T JAER AN^o. XVc EN XI. DEN IXEN DACH VAN FEBRUARIO. BIDT VOOR DE ZIELE.“¹⁾

Aan de vier hoeken des steens, trof met de zinnebeelden der vier Evangelisten aan, en aan *Jasper's* voeten een leeuw, ('t zinnebeeld van moed en kracht) aan die van Johanna een hond ('t zinnebeeld van trouw.)

Jasper's zonen waren allen jong gestorven. Zijn opvolger was daarom zijn oudste dochter *Elisabeth*. Met haar, de eerste vrouwelijke regent sinds de stichting, sluit de rij der nakomelingen van den ouden stam. Het is deze *Elisabeth* die ten eeuwigen dage in de harten en de geheugenis der Culemborgers, (en meer anderen) een blijvende plaats zal behouden. Wijden we haar een nieuw hoofdstuk.

1) Voet bl. 151. Stellig hebben we hier te doen met een heel slordig afschrift. De koperen platen, de grafsteen, alles is verdwenen of onkenbaar. — Een verbaasd dikke steen, verradt ons echter thans nog, door zijne groeven dat wij den grafsteen van *Jasper* voor ons hebben.

HOOFDSTUK IV.

lisabeth.

Een dankbare vreugde doortintelt ons allen, Culemborgers, bij 't terugdenken aan haar persoon: een gevoel van hoogachting komt op bij elk een, die haar heeft leeren kennen en waardeeren.

Geboren 30 Maart 1475, trad zij op aanraden en aandringen van *Filips van Oostenrijk*,¹⁾ met diens neef *Johan van Luxemburg*, eerst op vrij gevorderden leeftijd in 't huwelijk. Zij was dus drie jaren ouder²⁾ dan *Filips de Schoone*, door wien zij later als staatsjuffer bij zijne gemalin *Johanna van Arragon* werd geplaatst. Dit laatste verwondert ons minder, wetende, dat *Elisabeth* met *Filips* werd opgevoed. Zij was begaafd met schoonheid naar ziel en lichaam en schitterde aan het hof door hare buitengewone geestesgaven. Ieder beminde haar om hare deugd, godsvrucht en innemende zachtmoedigheid: zij was de wellust van 't Aartshertogelijke hof.³⁾ Daarom verwondert het ons ten zeerste, dat zij zich zoo laat in den echt verbond. Hare broeders waren alle drie jong gestorven. Misschien is dit de reden, gevoegd bij de bijna doorlopende afwezigheid van haar vader, dat er eerst later, en nog wel op aandringen van *Filips* aan een huwelijk werd gedacht.

Na haar 's Vaders dood werden de beide echtgenooten aangenomen tot Vrouw en Heer van Culemborg doch eerst op 12 Augustus van 't volgend jaar (1505) deed *Jan van Luxemburg* den burgers, als voogd en bestuurder in naam zijner echtgenoot, den eed van hulde en trouw. Hierop zwoeren de burgers, hem als hunnen Heer te erkennen en werd hij plechtig ingehuldigd.

Op zijn ridderwoord beloofde hij — onder eede. — den burgers en onderdanen van Culemborg, (Stad en Land) Everdingen, Zijderveld en Honswijk hunne oude voorrechten en gewoonten te eerbiedigen, en hen tegen alle

1) Zoon van Maximiliaan en Maria van Bourgondië. Hij huwde later met Johanna, erfdochter van geheel Spanje [Kastilië en Arragon]; meest is hij bekend onder den naam van *Filips de Schoone*.

2) Schotel in *Floris I en II* zegt [bl. 2] verkeerdelijk dat zij drie jaren jonger was. *Filips* werd geboren in 1478.

3) Schotel aangehaald werk.

geweld en benadeeling te beschermen, steeds hunne belangen voor te staan en waar hij kon, die te bevorderen, uit al zijn macht.

Een onrustigen tijd was het toen; *Karel van Egmond* en *Filips* waren in gestadigen oorlog, en met dubbele kracht werd die, na het overlijden (25 Sept. 1506) van Laatstgenoemde, door Karel voortgezet. Geen wonder: de opvolger van *Filips*, zijn oudste zoon *Karel*, (de latere keizer *Karel V*) was op dat tijdstip een kind van 6 jaar.¹⁾

Ofschoon Culemborg, betrekkelijk, met dezen oorlog niets te maken had, begrijpt men toch wel, dat vooral het platteland toch wel een aandeel kreeg in de verwoestingen en plunderingen.

Daarbij kwam nog dat Culemborg door de stad Cleef in den handel benadeeld werd, doordat genoemde stad tol ging heffen van de voorbij varende schepen. Vooral Culemborg en Tiel leden door dezen tol, en om zich nu op de Clevenaars te wreken, maakten beide een verbond, om geen Cleefsche schepen voorbij hunne steden te laten varen.²⁾ Rijn en Waal werden daardoor beide voor Cleef gesloten, en geen wonder, dat er door Cleef reeds spoedig moeite werd aangewend, beide rivieren weer geopend te krijgen.

's Jaars te voren reeds waren door het gemeentebestuur een viertal personen³⁾ afgevaardigd naar den Hertog van Gelre, ten einde in den oorlog tegen zijn bestrijder, *Filips van Oostenrijk* onzijdig te mogen blijven. Gedachtig aan de oude vriendschap, die steeds tussehen Culemborg en Gelderland bestaan had, en door Culemborg altijd onderhouden was, — zegt Voet — gaf Hertog *Karel* aan onze vaderstad een brief, (6 Nov. 1506) waarin wij voor onzijdig verklaard werden, zoodat de Culemborgsche Heer met zijn poorters zijn leenheer niet behoefden te steunen, met manschappen wapenen en geld. Dit was een voorrecht, want volgens de leenrechten — en Culemborg was een Geldersch leen — was de leenman daartoe verplicht. Doch wegens Honswijk was de Culemborgsche Heer tevens leenman van Holland — dus hier in dit geval van den Gelderschen vijand, want deze regeerde over Holland als Graaf. Het blijft een moeilijke vraag, hoe de leenman aan beide tegelijk zijn diensten zou kunnen bewijzen.

Echter heeft *Jan van Luxemburg* stellig bij den Oostenrijker ook op onzijdigheid aangedrongen en niet veel later. Ten minste, reeds op 27 Maart des volgenden jaars, gaven de beide graven van Egmond als stadhouders, aan Culemborg een brief waarin zij „in naam van den Roomschen Koning⁴⁾

1) Karel werd op 25. Febr. 1500 te Gent geboren.

2) Onse scholt en(de) Hüge die Goijer, Jan Jan Beerntsz. selfs zouende (= met hun zevenen), to Tyell gevaren mit een wagen om(m)e mit die van Tyell ou(er)ome(n) eu(de) te verbynden vand(en) ongeboerlycke tol aend(en) Cleefsche grave. (Stadsr. 1506 Schout was Melchior van Cul. Bastaard.)

3) Zij waren Kocuraad Zuurmondt, Bernt van Weze, Melchior van Culemborg, bastaard, (de schout) en Willem van Culemborg, Bastaard. (Stadsr. 1506.)

4) Roomsche-Koning zie hiervoor bl. 17.

en Hertog *Karel*,¹⁾ aan Schout, Burgemeester en Gerechte der stad Culemborg mitsgaders aan de Poorteren, Burgers en Inwoonders derzelver stad veroorloofden koopmanschap te doen en te reizen binnen de landen van Holland, Zeeland en Vriesland, aldaar te mogen koopen en halen al zulke provianden en victaliën (= levensbehoefte) als zij tot hun nootdrift noodig mochten hebben — onder voorwaarde, dat de koopers en overlieden een eed zouden doen met die goederen of proviand niet hunne bondgenooten, de Gelderschen of de Utrechtschen — te zullen victaliëren of te spijzen.²⁾

De onzijdigheid, aan Culemborg door Hertog *Karel van Egmond* verleend, was echter niet van langen duur. Zonder zich 't minst aan de beloften te storen, door hem gedaan, verbrak hij telkens den vrede of 't bestand, wanneer hem dit goed dacht. Zoo ook ontvingen Burgemeester, Schepenen en Raad der stad Culemborg al kort na het verleenen der onzijdigheid het volgend briefje:

„Karel, Hertoge van Gelre ende Grave Zutphen. Eersame „goede Vrienden, om merkelijke oorsake, ons daertoe bewegende, „schryven wy U mit desen onsen brief sodanige veyligheyt ende „stilsaet op, als wy onlanks leden in desen Uwe consentiert „ende vergost hebben. Gegeven op onsen Borg tot Nymegen, „op Maendag Quasimodo³⁾ anno 1507.

Toch echter, hoewel dit briefje veel kwaad deed duchten, heeft Culemborg niet veel meer last dan de gewone, van de Geldersche legerbenden gehad. Nog in hetzelfde jaar huwde *Elisabeth's* zuster *Cornelia* met Heer *Willem van Rennenberg*. Ten behoeve van *Jan van Luxemburg* deed genoemde *Willem* afstand van 's Graverweert en Borselen, welke beide Heerlijkheden door *Jasper* aan zijn dochter *Cornelia* vermaakt waren. Stellig is hij daarvoor op een andere manier schadeloos gesteld, ofschoon *Voet* dit niet vermeldt, hij zegt alleen, dat *Willem* afstand deed „onder zekere voorwaarden.“ (29 Aug. 1507.)

Jan van Luxemburg was zelden in Culemborg. Hij vergezelde zijn Heer, *Filips*, overal heen, zelfs naar Spanje, vanwaar hij in 1506, na den dood van *Filips*, terugkeerde.

Hij behoorde waarschijnlijk tot dien stoet van Vlamingen en vreemdelingen die na zijnen dood, aan de beleedigingen der Castilianen blootgesteld en van elk verstooten, te vergeefs de bescherming der door droefheid krankzinnige koningin te *Torquemada* inriepen.⁴⁾

Toen de tijding zijner komst hier kwam, maakte *Elisabeth* zich gereed, zich bij hem te voegen, stelde *Louis van Steland* tot haren Drost aan en

1) Zijn vader *Filips* was op 25 Sept. 1506 plotseling te Burgos in Spanje overleden.

2) Cul. Archief. Perkamenten Brief.

3) Quasimodo heet de 1e Zondag na Paschen. Paschen viel dat jaar op 4 April, dus Maendag Quasimodo = 12 April.

4) Schotel *Floris I en II* bl. 3.

vertrok, na eerst met de Magistraat en eenige voornamen poorters, hare hofhouding en de jonkvrouwen (hare zusters) twee vroolijke maaltijden te hebben gehouden. Of nu de afwezigheid der beide Edele Hoogheden — *Jan* en *Elisabeth* —, de reden is, of misschien een andere oorzaak aanwezig was, durf ik niet beslissen, doch zeker is, dat de burgerij in verzet kwam tegen de Magistraat.

Onmiddellijk beklaagde de Magistraat zich hierover bij *Jan van Luxemborg*, die zich toen in Zeeland bevond.¹⁾ Na zijn zaken in Zeeland afgedaan te hebben vertrok hij weer naar Brussel en antwoordde van daar aan de Magistraat, goed op de oproermakers te doen letten. Bij zijn terugkomst in Culemborg zou hij over hen, als een voorbeeld voor anderen, een gestreng gericht houden. De dood belette hem echter, deze voornemens ten uitvoer te brengen. Onverwachts stierf hij, een tweetal dagen na 't afzenden van bovenbedoelden brief. (21 Sept. 1508.)

Of de Culemborgers over dit verlies te klagen hadden, geloof ik niet: daartoe heeft hij in zijn korten regeeringstijd te weinig voor Culemborg gedaan.

Volgens zijn tijdgenooten „werd hij meer aan het Hof; dan door zijne onderdanen, die hij slechts zelden zag betreurd.“²⁾

De burgerij had meer reden tot klagen over de slapheid, waarmee de Magistraat optrad in den oorlog om 't bezit van Gelderland.

Zoo nam o. a. in dit jaar *Willem van Catz*, die met een bende knechten te Leerdam lag, en van daar uit allerlei strooptochten deed, van eenige Culemborgsche poorters schepen af met de daarin geladen handelsgoederen. De Magistraat bepaalde zich alleen tot het indienen van een verzoekschrift, om teruggave der afgenomen goederen. *Jasper* zou hierin anders gehandeld hebben! Een heuchelijke tijding werd dit jaar binnen Culemborg gebracht. De Jonkvrouwe Van Pallant had op Kerstdag des voorgaanden jaars (1507) het leven geschonken aan een zoon, *Erard* of *Everard*³⁾ van wien toen nog niet te denken viel, van hoeveel belang hij, doch in zijn nazaten, voor ons worden zou. Deze Jonkvrouwe Van Pallant was *Anna van Culemborg*, gehuwd met *Jan van Pallant*⁴⁾. *Jan van Luxemburg* was, zonder kinderen na te laten, overleden. Zijn vriend, de Heer van Hoogstraten — *Antonis van Lalaing*, insgelijks Ridder van 't Gulden Vlies, „een beleidvol man en begaafd met een groot verstand,“ was in zijn uitersten wil aangewezen, tot uitvoerder daarvan. Dit bevorderde zeer de kennismaking tusschen *Antonis* en *Elisabeth*,⁵⁾ en ook niet lang na 't overlijden van *Elisabeths* eersten echtgenoot, nam zij *Antonis* tot haren tweeden (11 April 1509.)

1) Misschien staat dit verblijf in Zeeland in verband met de aanvaarding der beide Heerlijkheden 's Gravenweert en Borselen.

2) Schotel Floris I en II bl. 3.

3) Noch Jacob Daker den frunden en(de) gericht boetschappe gebracht van een jonge zoon die ouse Jonffr. va(n) Palla(n)t opten korsdach lestleden baerden..... enz. (Stadsr. 1508.)

4) Zie hiervoor bl. 136.

5) Alma. Gedenkschrift v. h. Weeshuis bl. 85.

Ook deze echt bleef onvruchtbaar; ook hem zagen de Culemborgers zelden, want om zijne zeldzame bekwaamheden, gevoegd bij zijn hooge geboorte, die hem stempelden, tot een der uitstekendste edelen van zijn tijd, werd hij de rechterhand van Keizer *Karel V*, die zijn schranderheid en kunde wist te waardeeren. Deze gebruikte *Antonis* dan ook in de gewichtigste betrekkingen; en droeg hem het Stadhouderschap op, over Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland: ook werd zijn Heerlijkheid Hoogstraten door Karel 1518 tot een Graafschap verheven.

Voeg daarbij, dat *Elisabeth* steeds aan het hof van *Karels* vader en moeder had verkeerd, dat *Elisabeth* met bijna moederlijke teederheid aan *Karel* hing en deze, op zijn beurt, *Elisabeth* als een moeder beminde, dan geloof ik, dat geen Culemborgsche Heeren of Vrouwen zich ooit in een doorluchtiger vriendschap — en welgemeende — mochten verheugen.

Het jaar 1509 bracht ons weinig verandering. Alleen trachten de Wagingers ons met tol op den Rijn te bezwaren, doch de Magistraat zond een deputatie bestaande uit *Melchior*, Bastaard, Drost, en *Huych de Goyer* burgemeester van Culemborg naar den Gelderschen Hertog, die aan deze belemmering een einde maakte.¹⁾

Of het bleek dat Culemborg met zijne verdedigingswerken niet sterk genoeg was, of dat men nog houten torens en houten verdedigingswerken had aan Goilberdinger- en Zandpoort, dit blijkt me niet duidelijk: doch in het volgend jaar werd de bestaande poort afgebroken, en door een flinken steenen toren vervangen. (1510) 't Liep echter nog tot 't midden des volgenden jaars eer men geheel met den poort gereedkwam. De bouw der Zandpoort duurde slechts gedurende een gedeelte van het volgende jaar 1512; 't schijnt, dat die slechts vernieuwd is.

Dat 't noodig was, versterkt te wezen is zeer duidelijk, wetende, hoe vinnig in dezen tijd gestreden werd om 't bezit van Gelderland door *Karel van Egmond* en *Karel van Oostenrijk*, (natuurlijk door diens voogd, *Maximiliaan*.) Geheel Gelderland stond in vuur en vlam: geen dorp bleef in rust, — zegt *Voet*.

Nergens was men veilig. Mariënweerd, en de kloosterlingen zelfs werden niet door de plunderzieke benden gespaard. De kloosterlingen van Mariënweerd gingen dan ook van uit hunne Abdij verhuizen, en kwamen, met goedvinden van *Antonis* en *Elisabeth* binnen Culemborg wonen. Tevens kregen zij vrijheid voortdurend binnen Culemborg te komen, of daarbuiten te gaan, wanneer het hun goed voor kwam. Echter moesten de Conventualen²⁾ als zij binnen Culemborg hun verblijf hielden den eed van

1) Stadsr. van 1509. Dit is niet de eerste maal, dat van een Drost gesproken wordt. Als eerste Drost is mij voorgekomen, Lodewijk of Louis van Steelandt in de rekeningen van 1504—1507. Toen werd hij vervangen door Gerrit, Bastaard van Culemborg, die op zijn beurt in 1509 vervangen werd door Melchior, Bastaard van Culemborg.

2) Kloosterlingen; convent = klooster.

hulde en trouw afleggen, als de andere poorters. (Deze brief van vrijgeleide is door Heer *Antonis* verleend op 4 Nov. 1516.)

De Magistraat hield er echter een zonderlinge manier op na, om de krijgsknechten weg te krijgen. Zoo vertoonde zich in 't jaar 1412 een bende voor de Zandpoort. (Hieruit blijkt ons, dat zij 't Culëmborgsche land afstroopten en afliepen, tot zelfs onder de muren van Culëmborg.) Deze was natuurlijk gesloten. Om hen te doen vertrekken gelastte de Magistraat hen wat geld uit te deelen!¹⁾

Het blijkt, dat Culëmborg tegenover de stad Tiel eenige verplichtingen had, die een soort afhankelijkheid uitdrukten. Voet zegt ons²⁾ „dat veelē Steden en Dorpen verpligt waren Jaerlyks met eenige Manschap aan deze Stad (d. i. Tiel) te komen burgwerken.“³⁾ „De plaetsen, die daer in (moesten) deelnemen zijn *Culemborg*, *Bueren*, Drie en twintig Dorpen in de *Thielerweerd*, Vyftien in de *Nederbetuwe*, en Vier in het Land van *Maès* en *Wael*.“ Later is deze verplichting door de betrokken steden en dorpen afgekocht tegen een zevenjarige schatting. Deze overeenkomst zou met de stad Tiel getroffen zijn in 1444 (op St. Peters-dag.)

Als dit waar is, dan is deze overeenkomst echter spoedig verbroken. Onze stadsrekeningen wijzen duidelijk uit, dat bijna elk jaar manschappen en wagens met „reeschap“ naar Tiel werden gevoerd om daar te gaan „borgwercken“. Echter ontmoet ik in 1504 in de rekening dat 't „zoeven jaergelt“, d. i. de schatting die Culëmborg elke zeven jaren moest opbrengen verantwoord wordt. Na dien tijd komt dit niet weer voor. Echter in 1515 (wat dus niet sluit met de zevenjarige tijdkringen) wist de Drost met de Burgemeesters, met de Magistraat van Tiel een overeenkomst te treffen; waarbij Culëmborg tegen betaling van XII Goudgulden, goed van gewicht, van de verplichting om te burgwerken werd ontslagen.⁴⁾

Slichtenhorst (bl. 52) meldt zelfs, dat dit burgwerken zes weken lang plaats had, en vertelt, dat dit in 1650 nog betaald werd.⁵⁾

Een ramp trof dit jaar onze stad weder, doordat nagenoeg de geheele Goilberdingerstraat afbrandde. Onbegrijpelijk is 't echter, dat dezelfde Magistraat, die pannen en steenen deed uitreiken aan hem, die zijn huis met „hard dak“ wilde dekken, of een steenen gevel voor zijn huis liet bouwen, de school liet dekken met stroo.⁶⁾

In 't zelfde jaar verliet ons onze Drost *Melchior*, om deze betrekking te verwisselen met een zelfde te Ter Leede; zijn opvolger was *Hubert*, Bastaard

1) Alsoe een hoop van knechte(n) tot Marienweerde lagen so sijnder eens deels gecomen aan de Zantpoort; hemluyden geschenkt XIII st. (stadsr. van 1512.)

2) bl. 6. 3) Herstellingen of verbeteringen aanbrengen aan wallen en grachten.

4) 1513. Stadsr. Drost was *Melchior* van Culëmborg, Bastaard. Burgemeesters waren *Hubert* van Culëmborg, Bastaard van *Jonker Everwijn*, en *Koenraad Zuurmont*. 1 Goudgulden = 35 st.

5) 't Zevenjaargeld moest op St. Margaretha-dag (= 26 Febr. of 10 Juni?) betaald worden.

6) Men zal niet beweren, dat de scholen toen paleizen waren: een jaar later viel ze in!! Toch werd het gebouw weer met stroo gedekt. (stadsr. 1514.)

van Culemborg. Deze was toen Burgemeester, doch ruimde dien zetel voor *Huych* of *Hugo de Goyer*.

De woede der soldaten verminderde door den langen duur van den oorlog niet: neen, zij verergerde. Friesland was in twee partijen verdeeld. Een gedeelte hield het met de Gelderschen, en werden daarom Geldersche Friezen genoemd. Zij stroopten alles af, en gesteund door den beruchtsten zeeroover *Lange Pier*, — die hen o. a. nog de Zuiderzee over naar Noord-Holland overvoerde, — bedreven zij de ongehoordste gruwelen. Van Medemblik uit over Alkmaar, Beverwijk, Spaarndam, Abcoude; langs Utrecht, Culemborg, Nieuwpoort, Langerak naar Asperen lieten ze één bloedig spoor na. De gansche streek, die zij doorgetrokken waren, was uitgeplunderd en platgebrand. Vreeselijk hielden ze te Asperen huis, nadat zij die stad hadden ingenomen. In hunne bittere boosheid vermoordden zij alles, wat hun voorkwam; niemand werd gespaard, oud noch jong, mannen noch vrouwen; noch maagden, geestelijk noch wereldlijk. Kerken noch kloosters werden ontzien, doch in een bloedbad herschapen. Een kind werd van achter het groote altaar in de kerk gehaald en onthoofd. Razende Turken, zegt Erasmus, konden geen ijselijker wreedheden bedrijven, dan die benden te Asperen pleegden.¹⁾

Te Culemborg deden zij echter niet veel kwaad. Reeds 2 jaar te voren zwierven wel reeds enkele benden uit Friesland hier in 't Culemborgsche land rond; doch behalve aan eenige veldbewoners deden zij ons geen overlast.

Toch was men in Culemborg niet gerust. De grachten werden, op aanwijzing van *Antonis*, *Elisabeth's* echtgenoot, rondom de geheele stad verdiept en verwijd; kruit in voldoende hoeveelheid in voorraad vervaardigd.²⁾ Pekkransen (toen *Worsten* genoemd) werden gemaakt en wapenen (ten minste betere) aangeschaft. 1516 gaf toen zulk een langen en drogen zomer dat er gedurende 166 dagen geen water was in de stadsgracht rondom den Havendijk.

In 't zelfde jaar was te Culemborg opgericht, het Broederschap van het Heilig Sacrament. (Op Witten Donderdag, d. i. 9 April.) Het bestond uit 33 leden, „omdat Onze Lieve Heer drieëndertig jaren op aarde geleefd had.” Aan 't hoofd ervan stond een Deken. De eerste was *Gerrit van Culemborg*, Bastaard, de Schout. Ook zusters (d. i. vrouwelijke leden) konden zich in dit broederschap tot leden doen inschrijven; en zoowel *Antonis* als *Elisabeth* tellen we onder de eerste leden. Geen wonder, want *Elisabeth* was streng godsdienstig. Echter, 'k zou van dit feit geen melding maken ware 't niet, dat *Voet* daar een kapitale vergissing maakt, en zich daardoor tot een verkeerde gevolgtrekking laat verleiden. Hij schrijft:³⁾ „Toen het daer zoo

1) Beekman Asperen bl. 329-332. Slichtenhorst bl. 349. Wagenaar IV bl. 402-404.

2) Men deed dat hier te Culemborg zelf en had daarvoor van stadswegen een vaste man.

3) Voet bl. 162. Om de Culemborgers daarvan een grief te maken, dunkt mij onrechtvaardig. En dan nog ongegrond, want zijne reden bestond toen nog niet.

„toeginh, dacht men nog binnen *Culemborg* om een Broederschap op te „rechten, gelijk geschiede in den jaere 1517 op den Witten Donderdag.” Echter volgens de kronyk van Hoernaer (Dodt Arch. III bl. 5) werd Asperen ingenomen en geplunderd „op die octave van O. L. Vrouwe Visitatiedag (d. i. 9 Juli) dus onze Broederschap bestond toen reeds een viereljaars.

Later vermaakte Jonkvrouw *Elisabeth van Culemborg* aan dit Broederschap *f* 300. Op O. L. Vrouw Visitatie (= 2 Juli) moesten alle leden van 't Broederschap in een jaarlijksche gedachtenismis tegenwoordig zijn en aan drieëndertig arme menschen, die insgelijks daar tegenwoordig geweest moesten zijn, elk zes stuivers uitreiken. De leden van 't Broederschap en de armen moesten voor hare ziel bidden. Dit moest gebeuren in de St. Barbara-kerk. Nog werd een som van *f* 1000 geschonken, die belegd moest worden tegen *den penning zestien*.¹⁾ Jaarlijks moesten op den sterfdag der schenkster (dezelfde Jonkvrouw Elisabeth) van den intrest *aan de rechte armen* uitgedeeld worden, drie mudden tarwe aan brood, voor tien gulden zwart wollen laken, voor tien gulden aan linnen laken en voor tien gulden aan schoenen of muilen. De schenkingsbrief van het eerste legaat is gedateerd op 4 Mei 1623, en de tweede zal niet veel later uitgegeven zijn. 't Komt me voor, dat 1623 een misdruk is, en 1523 zal moeten zijn, en dat de Edele schenkster onze *Elisabeth* is. Als men rekening houdt met de verandering van godsdienst, die in Culemborg plaats had, dat in 1623 de familie Van Pallant hier regeerde, en er, dunkt me, dus minder van een Jonkvrouw van Culemborg sprake kan zijn, dan pleit alles er voor, dat de schenkster onze *Elisabeth* was, de dochter van Heer *Jasper*.

De kleine haven,²⁾ door, of onder *Jaspers* aansporing en medewerking gegraven, bleek voor den zich steeds uitbreidenden Culemborgschen handel te klein te zijn.³⁾ Om hierin tegemoet te komen, deden *Antonis* en *Elisabeth* thans een nieuwe, grootere haven graven. De kosten van aanleg zouden door de stad betaald worden, (gelijk ook uit verschillende posten in de stadsrekeningen blijkt) doch ter vergoeding werd op koopwaren en handelsgoederen een kleine belasting gelegd. Dit „havengeld” zou gedurende drie jaren worden geheven, echter alleen van de Culemborgers: vreemde kooplieden waren daarvan vrijgesteld.⁴⁾ Het beheer over dit werk voerde *Dirk van Cothen*, Schout van den Broek.⁵⁾

Wat nu dit „havengeld” aangaat, ik vind die in de stadsrekeningen niet verantwoord: ook twijfel ik er aan, dat die in de verpachting der accijnsen begrepen waren, want er is geen merkbaar verschil in de opbrengst, vóór

1) d. i. dat *f* 16 opbracht aan rente *f* 1.—, dus ruim 6 procent.

2) Zie hiervoor bl. 141.

3) In 1519 klaagden de Culemborgsche schippers en visschers over een onbehoorlijken tol op den IJssel te Hattum (stadsr. 1519.)

4) Stellig om den handel niet te werken.

5) Onder Broek verstond men toen (en nog!) het lage land, thans meestal de polder geheeten. De Schout van den Broek komt zoowat overeen met den tegenwoordigen Dijkgraaf.

of na het graven der haven. Wel vind ik in de stadsrekening van 1518, dat reeds de Burgemeester, *Hendrik van Cuik*, met den Schout van den Broek, *Dirk van Cothen* naar Heer *Antonis* zijn gereisd, om 't *pontgeld* af te schaffen. En zekerlijk heeft *Antonis* dit toegestaan tot verlichting der poorters, aangezien Culemborg dit jaar weer met een vreeselijke sterfte geplaagd werd.

Men herinnert zich, dat de Vischmarkt was, dáár, waar men nu het stadhuis aantreft. Dat die daar minder op zijn plaats was, had de Magistraat ook begrepen, en daarom werd hij in dit jaar verplaatst naar den Havendijk; hij werd bestraat en van flinke nieuwe vischbanken voorzien.¹⁾ (1519.) Deze verbetering (verfraaiing zou ik haast zeggen) was men stellig aan *Antonis* verschuldigd, en deze had nog meer plannen in 't hoofd. Ten minste 's jaars te voren was *Hendrik van Cuik* op bevel van Heer *Antonis* naar Gorcum gezonden om een toren te gaan bezien,²⁾ aangezien men er hier ook een bouwen zou, en eenigen tijd later naar Vianen.

Het ging Culemborg goed: de handel bloeide en dit was den Bosinchemmers, die toch telkens kleine twisten met Culemborg hadden, omtrent een duiker door de Weidsteeg, een doorn in 't oog. Ten einde nu de scheepvaart door den Oest³⁾ onmogelijk te maken, sloegen zij een ijzer dwars door die sluis en metselden dit vast. Nauwkeurig bewaakten zij die versperring en slechts met de grootste moeite gelukte het, dit beletsel te doen wegnemen. (1520.)

De ons bekende Jonkvrouw van Pallant, (*Anna van Culemborg*), reeds sedert 1513 weduwe, richt in 't zelfde jaar een verzoek aan *Karel V*, om de Heerlijkheden van haren, nog onmondigen zoon te verheffen tot vrije Heerlijkheden; *Karel*, gedachtig aan de vele diensten door de familie van *Pallant* aan hem en zijne voorzaten bewezen, hoe zij, tot bestrijding der kosten voor het onderhoud van hunne legers zelfs, tot hunne merkelijke schade, bezittingen hadden moeten verpanden, stemt gereedelijk in dit verzoek toe, en vergunt aan *Cornelia*, dat hare nog onmondige zoon en zijne nakomelingen zich zullen mogen noemen Vrijheeren van Pallant van Witthem.⁴⁾

Stellig hebben *Elisabeth* en *Antonis* de hand hierin gehad. De Heerlijkheid Hoogstraten, die *Elisabeth* aan *Antonis* opgedragen had, was twee jaar vroeger ook tot een Graafschap verheven.

Een flink besluit namen Schout en Magistraat dit jaar. Zij, die reeds zooveel gedaan hadden om 't brandgevaar te verminderen en tot opsiering der stad, reeds zooveel straten hadden doen plaveien met „keselings“ (keien), reeds zooveel duizenden steenen (of vergoeding daarvoor) hadden doen

1). Volgens de stadsr. van 1519. was deze groot tien Roeden en twintig vierkante Voeten.

2). Stadsr. 1518.

3). Klaarblijkelijk de Neust.

4). Hoe het mogelijk is dat *V o e t* schrijft (bl. 126) dat zij in 1509 stierf, begrijp ik niet. In dezen brief van 1520 komt zij nog voor.

uitreiken om steenen in plaats van houten gevels te krijgen en de strooien door „harde daken„ te doen vervangen, namen nu het besluit, geen gevelsteen meer te verstrekken, of er moest eveneens een pannendak op dat huis komen. Toch, slechts langzaam verdwenen de strooien daken, zoodat zij zelfs na ruim honderd jaar, nog volop voorkomen.

Een vinnigen brief ontving de Magistraat van den Drost van Buren (*Loef van Honselaer*.) Men weet, dat den Culemborgers vroeger was toegestaan, een duiker door de Weidsteeg te leggen, ten einde de landerijen boven de stad (Redichem) een voldoende waterlossing te bezorgen. De bewoners van het Burensche en Bosinchemsche platteland hadden zich beklagd bij den Drost van Buren, dat die duiker den geheelen winter had opengestaan, waardoor zij veel overlast van het geloste water hadden.

Deze Drost beweert nu op hoogen toon, dat men dit niet mocht doen, en dat de Briet, waarin deze vrijheid aan Culemborg gegeven was, geen kracht had, omdat deze zonder toestemming van de geërfden en onderdanen van Buren gegeven was, en eischt, dat de duiker dadelijk zal worden gesloten. Drost, Schout, Schepenen en Raad der Stad Culemborg antwoordden daarop, „dat de daarvan gegeven brief¹⁾ nog ongeschonden in de Stadskist „bewaard lag, dat zij den duiker niet zouden sluiten, tenzij bij bevel van „den Graaf van Hoogstraten, hunnen Heer, en dat zij voor 't vervolg van den „Drost verwachtten, dat hij niet meer zulke gebiedende brieven zou schrijven, „maar de goede nabuurschap zou onderhouden naar zijn vermogen, gelijk „tot nogtoe was geschied.“

Stellig sloegen de Burensche onderdanen (waartoe ook Bosinchem behoorde) toen uit wraak dat ijzer door de Neust, waarvan boven sprake was.

Ook ging de Magistraat er eerlang toe over de bestaande school, die alle teekenen van zwakheid en ongeschiktheid had gegeven, door een nieuw steenen gebouw te doen vervangen, met „hard dak“ gedekt.²⁾ Een klokken-spel was reeds eenigen tijd in den toren aangebracht, en weldra werd ook het orgel, dat in de groote Kerk minder voldeed of misschien reeds veel geleden had, door een nieuw orgel³⁾ vervangen. 't Getuigt van kunstzin!

In 't zelfde jaar, in 't voorjaar, benoemde Keizer *Karel V Antonis* tot zijn Stadhouder in Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland, een betrekking van 't gewicht, waarin *Antonis* groote diensten aan zijn Keizer bewezen heeft. (Ook de vader van *Antonis*, *Joost van Lalain* was Stadhouder in Holland en Zeeland geweest. Deze sneuvelde⁴⁾ in 1483 bij 't beleg van Utrecht).

1) Zie hiervoor bl. 102 en 103 en 129.

2) Als bijzonderheid vermeld ik, dat de Burgemeester *Henrick van Cuyk* bijna de geheele leverantie had van 't houtwerk en ook 't timmerwerk, en dat er 140 voet glas aan deze school verbruikt is (Stadsr. 1422.)

3) Het orgel kostte, met stellen er bij gerekend, 46 Rijsche current gulden en 18 st. (1 Rijsche current gulden = 20 st. Er is verschil tusschen een R. current gulden en een gouden Rijsche gulden van gewicht; deze laatste gold om dezen tijd 35 st.)

4) Wagenaar IV bl. 229.

Wat hij in deze betrekking deed, van hoeveel nut *Antonis* den Keizer was, kan bij *Wagenaar* nagezien worden, doch is voor onze geschiedenis minder van belang.

Dreigend deed zich 't najaar van 1523 aanzien. In korten tijd klom het water tot een gevaarlijke hoogte. Spoedig baande het water zich een weg, door den dijk bij Schalkwijk door te breken. *Henrica van Erp* verhaalt ons dit in hare „Croniek“ als volgt: „Op den H. dertienavond¹⁾ 1523, des morgens te 4 uren brak de Lekdijk door in Schalkwijk aan de heule, waardoor dit dorp, benevens Houten, Jutphaas, de Vaart, Galekop, Gerwerskop en een gedeelte van Holland tot aan Leiden toe, onder water liep.

De Schalkwijksche wetering was bijna geheel met zand gestopt, en al het gezaaide graan spoelde weg; een geheel huis werd door het geweld des waters weggevoerd, waarin een man, vrouw en vijf kinderen zich bevonden, welke allen een prooi der golven werden. Men kan de aanmerkelijke schade, hierdoor aan de dijken veroorzaakt, eenigzins afmeten, daar er een omslag van 6 stuivers op ieder morgen land gelegd werd tot herstel der waterkeringen.²⁾„

Is het wonder, dat dadelijk de dijken rondom Culemborg onder handen genomen, en aanzienlijk verzwwaard werden?³⁾ Kalm ging dat jaar verder voorbij en ik vermeld alleen in 't voorbijgaan, dat in 't volgend jaar, 1524, het zevenjaargeld, ten bedrage van 16 gouden guldens van gewicht, voldaan werd.

Ten einde ook voor de gezondheid der inwoners te zorgen, stelde de Magistraat dit jaar de stadsbode *Jacob Hendrikszn.* aan tot keurmeester over de visch. En dit was geen noodelooze weelde; geen stadsrekening bijna kan men uit dien tijd ter hand nemen, of men vindt er een of meer posten uitgetrokken, om personen te Haarlem te doen onderzoeken, of ze met lazerij besmet waren. Ook de pest vorderde nog al eens offers.

De doorbraak, die in 1526 bij Huissen plaats had, bezorgde ook aan Culemborg groot ongerief; doch dat men er verder veel last van had, of er veel schade en ongelukken door teweeg gebracht zijn, vind ik niet vermeld.

Reeds vroeger heb ik vermeld, dat de straffen, in Culemborg door 't Gericht uitgesproken, meestal slechts boeten waren. Van tijd tot tijd echter kwam ook de doodstraf voor.

Zoo vind ik in 1527 vermeld, dat *Jan Hendriksen* die verschillende malen zich aan lage misdaden en diefstal had schuldig gemaakt, ter dood werd veroordeeld. Eerst moest hem een scherpe staak door het lichaam geslagen worden en daarna zou hij gehangen worden.

1) Veelal rekende men vroeger, dat 't jaar met Kerstmis aanving. Vandaar heeft de Driekonin-gen-dag den naam van Dertiendag, zijnde de dertiende van af Kerstmis. Dertienavond is dus den 5en Januari.

2) Overgenomen uit, en spelling van, Utrechtsch Tijdschrift 1839. (bl. 432). De geheele Chroniek is opgenomen in de *Analecta van Mattheus I.*

3) Stadsr. 1523.

Ten aanschouwe van een groote menigte volks werd den 7^{den} Januari dit vonnis op de Middelweerd voltrokken.¹⁾

Het verschil, dat Culemborg met de Bosinchemmers had gehad over de neust, was spoedig bijgelegd. Doch voor de toenemende drukke vaart, die door deze sluis plaats had, bleek de sluis te klein, te nauw te worden. Ook eischte het kanaal, de Bisschopsgraaf, eenige verbetering. Een deputatie uit de Magistraat, *Gerrit van Culemborg Hubertssen*, *Cornelis de Man*, (Burgemeester) *Hendrik van Cuik*, (stadsburgemeester) en *Oth Splinters* (Secretaris) naar Buren gezonden, werkte daar niet veel uit. Dezelfde commissie, vermeerderd met *Gerrit van Dichteren* (schepen) kwam niet veel verder, en eerst na herhaalde reizen en herhaalde maaltijden mocht het gelukken met Buren een overeenkomst te treffen.

Een groot ongeluk dreigde ons in de Nieuwstad. Daar was veel „sluicx-daeks,”²⁾ dat zijn huizen en bergen, met stroo gedekt. Een hevige brand brak uit en vernielde in korten tijd veel, doch door de trouwe hulp van alle poorters, zoowel uit de Oude, als de Nieuwe stad, was men in een paar dagen den brand meester. 2 vaten bier (voor allen te zamen) was de belooning der poorters voor de trouwe dienst, bij deze gelegenheid bewezen.

Met groote vreugde werd te Culemborg het volgend jaar een bode van den Graaf van Hoogstraten ontvangen, die 't bericht bracht, dat er nu „peis en vrede” was: droevig had 't er in dit en 't vorig jaar uitgezien. Alleen de naam *Maarten van Rossum*, die toen juist zijn plunderingstochten op 't brutaalst deed, is ons een aanwijzing, wat er in dien tijd voorviel; zijn devies of spreekwoord, (beide is even slecht), *dat branden het sieraad van den oorlog is*, is ons een waarborg, dat hij niet voor de grap oorlogje speelde! — Getuige zijne plundering van den Haag.

Ten zelfde jare deed de Utrechtsche kerkvorst *Hendrik van Beieren*³⁾ afstand van het wereldlijk gebied aan Keizer *Karel V.* (20 Oct. 1528), voor zich een voldoende jaarlijksch inkomen bedingende. De Graaf van Hoogstraten, onze *Antonis*, werd daarop door den Keizer aangewezen, in zijn naam de huldiging en eed van trouw der steden te gaan ontvangen.

Opmerkelijk is in den eed, die Hoogstraten aan de burgers deed, dat hij zwoer, de poorters te zullen beschermen, zooals een natuurlijk Vorst zijne landen en onderzaten schuldig is te doen, maar dat er niet van gerept werd, dat die vorst ook de voorrechten der poorters zou handhaven.⁴⁾

1) Verschillende bijzonderheden vind ik hierover in de Stadsr. van 1527 o.a. dat er een nieuwe galg aangeschaft werd. Zeker werd de andere weinig gebruikt. Alleen vindt ik in de rek. van 1506 vermeld, dat „tgericht opten Weert” geplaatst werd. Me duukt, wel een bewijs dat de doodstraf niet veel voorkwam.

2) Sluic = stroo.

3) *Hendrik van Beieren*, Bisschop van Utrecht [wereldlijk vorst] van 1524—1528. Een merkwaardig artikel over hem staat in Utrechtsch Tijdschrift 1835, bl. 355—371.

4) Aangehaald tijdschrift 1835 bl. 466. De eed van beide Hoogstraten en de poorters staat in 't Groot Utrechts Placaatboek, 1e deel bl. 16. No. X.

Ter gedachtenis aan den geëindigden oorlog met Gelderland, liet de keizer een groot kasteel in Utrecht bouwen, dat hij, naar aanleiding van den getroffen vrede, Vredenburg liet noemen. 's Keizers bogmerk was echter, hiermede de stad in bedwang te houden.¹⁾

Dat Culmborg over dien getroffen vrede insgelijks verheugd mocht zijn mag hieruit blijken, dat niettegenstaande den veelvermogenden invloed en uitgebreide macht van *Antonis van Lalaing*, onzer burgeren hunne goederen afgenomen en de poorters gevangen gezet werden; dat Utrechtenaren zich in Honswijk wierpen en daar „onsse borgeren kynder„ dood sloegen.²⁾

Het tweede huwelijk van *Elisabeth* bleef even onvruchtbaar als het eerste. Aangezien beide echtgenooten geen wettige afstammelingen hadden, wien zij hun vermogen konden nalaten (*Lalaing* had een paar bastaarden) deden zij het beste, wat ze doen konden: ze stichtten wereldlijke en geestelijke gebouwen, en voorzagen, wat de laatsten betreft, de bedienaren daarvan, van goede inkomsten. Zoo beschonken zij de St. Jans-Kerk in de Nieuwstad in 1531 met een sierlijken toren, met twee omgangen en hooge spits, zooals ons die nog op de kaart van Culmborg voorkomt. Burgemeester *Jan van Cuyk* werd, met een kerkmeester der St. Jans-Kerk naar Arnhem gezonden, om aldaar een schoonen toren te gaan bezien, en naar dat model één te doen verrijzen. En, aangezien de grond voor de kerk niet geschikt was, een toren te dragen, werd *Aert Claesz*, naar Schoonhoven tot zekeren Meester *Corneels* gezonden, om dien uit te noodigen, de noodige onderzoekingen te doen, wáar de toren het best kon gebouwd worden. De toren rees vierkant op, doch was vanaf den eersten omloop achtkant. Het volgend jaar ontstond brand in een berg, toebehoorende aan het klooster Mariënkroon in de Heerenstraat. De brand³⁾ sloeg over en bracht eenige schade teweeg aan de belendende panden. Het klooster moest daarvoor aan de belanghebbende poorters 80 gouden Rijsche guldens⁴⁾ uitbetalen, doch kon door armoede aan die verplichting niet voldoen.

Toen hun nood aan *Antonis* ter kennis kwam, voldeed hij edelmoedig de schuld, die voor de arme bagijntjes te bezwarend was.

In datzelfde jaar verrees op de Havendijk de inrichting, meestal bekend onder den naam van Oudemannenhuis, hoewel het ook bestemd is voor oude Vrouwen. Ook is het bekend onder den naam van Elisabeths-gasthuis. Recht daartegenover stichtten zij een kapel, zoodat voor de bewoners van dit gesticht geestelijk en lichamelijk gezorgd was. Ook de noodige fondsen voor het onderhoud van geboutwen en oudjes werden door de echtelieden geschonken. Eerst waren de huisjes voor de oude lieden terzijde van de kapel, doch reeds kort na de instelling kocht *Gerrit van Dichteren* rentmeester

1) Over het kasteel Vredenburg zie aangehaald Tijdschrift 1835 bl. 19 v.v. en 1838 bl. 73, 109, 145 en 185 v.v.

2) Stadsr. 1528, Jammer is 't, dat zoovele stadsr. ontbreken. De eerstvolgende zijn van 1540 en 1541; daarna van 1563—1565.

3) Daarom Bagijnenbrand genoemd.

4) 1 Gouden Rijsche gulden = 35 st.

van *Antonis* het stuk grond, gelegen aan de overzijde van de kapel waar de 12 huisjes gezet werden, aan de straatzijde afgesloten door een poort. Boven deze poort stonden (in 1750) *Antonis* en *Elisabeth* geschilderd. *Antonis* had zes oude mannen, en *Elisabeth* zes oude vrouwen achter zich. [Oorspronkelijk was de inrichting voor 12 hulpbehoevende oudjes; in onzen tijd zijn er eenige huisjes bijgebouwd zoodat er thans 19 oudjes hunne laatste dagen kunnen slijten.]

Een priester werd aangesteld (vicarius) die de nieuw gebouwde kapel zou bedienen, en deze ontving een huis aan de Westzijde naast de kapel, ter bewoning. Dit moest hij echter onderhouden „in goede reparatie ten zijnen onkosten.“ Voor jaarlijksch loon genoot deze priester 27 Rijnsche Guldens, elk van 16 Brabantsche stuivers. Wekelijks had hij 4 missen in deze kapel te doen op vaste tijden. Verzuimde hij, dan verviel hij in een boete van 6 st. Ook hield de priester toezicht op de armen en op hunne woningen. De bevoorrechten moesten inwoners van de Stad of de Heerlijkheid Culemborg zijn. De mannen zouden aan de Oostzijde, de vrouwen aan de Westzijde wonen. Om toegelaten te kunnen worden werd een minstens 45jarigen leeftijd vereischt; tevens moesten ze van goed gedrag zijn — geen bedelaars. Wie schulden had, (van de oudjes) moest ze na aanmaning binnen 14 dagen afdoen op verbeurte van hun plaats. De oudjes moesten zijn „van goeden naam, wandeling en leven, levende als goede Christenen volgens de geboden der Heilige Kerk; zij moesten biechten als de pastoor dit noodig oordeelde, en minstens tweemaal 's jaars tot de H. Tafel naderen, op verbeurte hunner plaats.

Elken dag, als er een H. Dienst verricht werd, moesten ze de Mis bijwonen in de Kapel van 't gasthuis en dan bidden voor de zielen van de schenkers en dier voorouders.

De mannen waren gehouden, voor zoover zij daartoe instaat waren (men denke aan lichaamsgebreken) bij beurten de Mis te bedienen en de klok te luiden, elk een week lang. Zieken waren natuurlijk uitgezonderd; dezen moesten de huismeesters of de toezieners waarschuwen. Geen der arme ouden mochten iemand in hun huisje laten verblijven, en evenmin mocht eene oude man een vrouw in zijn huisje ontvangen, noch een oude vrouw een man.

Bij ziekte moesten de armen elkaar bijstaan; de verplegers zouden door den huismeester aangewezen worden. Wie krankzinnig werd van de oudjes of door een besmettelijke ziekte mocht worden aangetast zou uit het huis zoolang verwijderd worden, doch zijn toelage blijven genieten. Verder waren de inwonenden verplicht des Zondags, behalve de Mis in de Kapel, een Mis te gaan bijwonen in de parochie-kerk, en aldaar de predikatie en de kerkelijke geboden bij te wonen. — Natuurlijk werd hun geboden, vreedzaam onder elkaar te leven. De twistzoeker zou door den huismeester gestraft worden met onthouding zijner of harer toelage voor korteren of

langeren tijd. Insgelijks was het hun verboden in herbergen of taveernen te gaan: alleen als een eerbaar burger een oudje om Godswil ten eten vroeg, mocht deze daar voor een dag te gast gaan. Dronkenschap werd streng verboden, en wie, niettegenstaande herhaalde waarschuwingen en bestraffingen, toch weer in die oude kwaal verviel, zou acht dagen buiten 't huis worden gesloten. Buitenshuis slapen of uit de stad gaan was, zonder verlof, verboden op boete van een maand toelage te moeten missen.

Het was echter voor hen, die een plaats in dit gasthuis verwierven een plicht, dadelijk bij hun intrede, een inventaris over te leggen van hetgeen ze bezaten. Na hunnen dood vervielen hunne bezittingen have, erf of rente aan de gemeene Armen.¹⁾ De goederen zouden dan verkocht worden en volgens het oordeel van 't Gericht aangewend worden, tot verbetering van de toelagen der twaalf Armen.

Dagelijks werd, door één der arme mannen de klok gefuid des morgens en des avonds (Van af Paschen tot St. Victor d. i. 28 Juli 's morgens ten 7 en 's avonds ten 8 uren van St. Victor tot Paschen 's morgens ten 8 en 's avonds ten 5 ure.) De oudjes moesten zich dan in de kapel begeven en daar bidden voor de zaligheid der zielen van de Stichters; eveneens moesten zij bidden een Onze Vader en een Wees gegroet ter eere Gods en Zijner gezegende Moeder Maria. Daarna werden 9 slagen met de klok gegeven, en ieder moest zich dan (des avonds) naar huis en te bed begeven, zonder nog met iemand te spreken, op verbeurte van een maand toelage, die onder zou uitgedeeld worden. Die toelage was *vijftien Culemborgsche stuivers* (= 12 Brabantsche st) 's maands, die zij op den eersten dag van elke maand ontvingen.

4 Rijsche guldens²⁾ en 4 st. (Brabantsche) waren bestemd om daarvoor ieder jaar een vat haring aan te koopen. Deze werd gedurende den Vasten-tijd aan de arme oudjes uitgedeeld, (te weten, elk ontving 1 haring daags.) Mocht er na Paschen nog haring overblijven, dan werd ook na dien dag haring uitgereikt, tot ze op waren. Kostte soms een vat haring minder dan de daarvoor bestemde som, dan zou het overschietende moeten worden besteed tot den aankoop van erwten, die dan eveneens in den Vasten zouden worden uitgereikt. (Behalve deze onzekere som, was nog een vaste som van (?) Oude schilden uitgetrokken voor erwten, elk schild berekend tegen 36 Brab. st. (= 45 Cul. st.), doch ik vind niet vermeld hoeveel. Echter wel, dat, wanneer 1 Oud schild soms meer waarde mocht krijgen dan 36 Brab. st. het meerdere insgelijks zou besteed moeten worden aan erwten, olie en andere noodzakelijke behoeften. Verder kregen elke week twee melaatschen, (om Godswil en ter eere van het H. Sacrament) elk een Cul. st.

Ook de brandstof was voor de bewoners van het gesticht niet vergeten.

1) Stellig moet onder die gemeene Armen, de gezamenlijke inwoners van het Gasthuis verstaan worden, gelijk reeds blijkt uit het daarop volgende.

2) 1 Rijsche berekend tegen 16 Brab. st. of 20 Cul. st.

4 Rijnsche guldens was jaarlijks voor turf bestemd, die onder hen uitgedeeld werden van 1 Nov. tot 1 Maart. Zij moesten die op de aangewezen plaats verstoken opdat zij zich niet aan één gemeenschappelijk vuur zouden komen warmen.

En, gelijk den mannen opgedragen was, voor de kapel en voor het luiden te zorgen, zoo was voor de vrouwen weggelegd, de turven te bewaren en 't linnen goed te wasschen en te verzorgen.

Na den dood der beide edele gevers, waren de 12 verpleegden verplicht op den dag van hun jaargetijde,¹⁾ in de St. Barbara-Kerk te komen bidden voor de ziel der overledene gevers, en insgelijks op het Vigilie (d. i. den dag te voren) van het jaargetijde. Aan hen, die daar tegenwoordig waren zou elk een halven Brab. st. in geld en een brood van een heelen Brab. st. verstrekt worden, die vóór de Mis in 't koor op een tafel waren neergelegd. Elk kon, na afloop van den H. Dienst het bovengenoemde geld en brood komen halen. De zieken, wien 't volstrekt onmogelijk was ter Misse te komen, zouden toch hun aandeel ontvangen.

Wat verder van de inkomsten dezer stichting mocht overschieten, zou door de Magistraat, wien opgedragen was, op deze fundatie een wakend oog te houden, aangewend moeten worden tot reparatie der huisjes, tot onderhoud van de kapel, en hare ornamenten,²⁾ tot aankoop van Mis-wijn en kaarsen en verdere benoodigdheden.

Twee huismeesters, telken jare door 't Gericht te verkiezen, oefenden het bestuur en 't toezicht over deze fundatie uit; zij waren, met uitsluiting van ieder ander, aangewezen, om de renten op te beuren, het geld op de boven aangegeven wijze te besteden, enz. Na afloop van 't jaar waren de huismeesters verplicht rekening en verantwoording van hun beheer af te leggen.

Een ledige plaats werd aangevuld, doordat de Heer of Vrouw van Culemborg één zou kiezen uit een tweetal, door het Gericht opgemaakt, met dien verstande, dat altijd hij of zij de voorkeur zou hebben, wien of wie het de Heer of Vrouwe van Culemborg zou behagen de opengevallenplaats te gunnen.³⁾

Deze instellingsbrief is door *Antonis* en *Elisabeth* uitgegeven op 19 September 1534 en behalve door de twee genoemden, nog onderteekend door *Erard van Pallant*, den aangewezen opvolger, en door eenigen uit 't Gericht van Culemborg, met name door *Hendrik van Cuyk*, *Gerrit van Dichteren*, *Aart de Man* en *Hendrik But*.

Ziedaar 't voornaamste uit den instellingsbrief. Niemand zal beweren, dat het zielenheil hierin verwaarloosd werd voor dat des lichaams.

De mildadigheid der gevers was echter nog niet uitgeput. Ruim een jaar later, 8 Januari 1534 stichtten zij twaalf woningen ten Oosten en

1) D. i., de jaarlijksche gedachtenis-mis.

2) Benoodigdheden in de Kapel.

3) Deze bepaling voorziet dus in het geval, dat de Heer of Vrouw van Culemborg een gunsteling voor de opengevallen plaats zou hebben, die niet op het tweetal stond. Eigenlijk was dan het opmaken van het tweetal overbodig.

Westen der Kapel, (aan iedere zijde zes.) Deze konden door de bestuurderen worden verkocht of verhuurd.

Spoedig werd het voorbeeld van milddadigheid gevolgd. Aan 't gasthuis en de daarbij behorende Kapel werd door *Jan Hackert* priester der St. Barbara-Kerk, als een verzoening voor zijne en zijner ouders zouden, vermaakt een jaarlijksche erfrente van achttien gouden Keurvorsters Rijnsche guldens van gewicht, te heffen uit een boeren-hofstede, (huis, hof, boomgaard zes morgen land en nog eenige goederen), gelegen op Over-Zijderveld.

Daarvoor moest de vicaris (bedienaar van den kapel) jaarlijks 13 Missen lezen, één op den eersten Donderdag van elke maand en een jaargetijde, waarbij den priester nog voorgeschreven was, na de Mis te bidden den psalm Miserere¹⁾; voor de twaalf armen was 't verplichtend, gedurende die Missen te bidden voor de ziel van den Stichter deze vicarij.

De vicaris en de twaalf armen zouden na elk dier Missen drie Brab. st. ontvangen.

Op verzuim was natuurlijk boete gesteld, zoovoor den priester als voor de armen.

Deze brief, waarvan een afschrift nog in 't Archief te Culemborg voorhanden is,²⁾ is gedateerd op 27 Maart 1537.

Nog meer anderen, en niet minder *Elisabeth*, vermaakten aan dit gasthuis land of geld, zoodat 't inkomen dezer stichting vrij aanzienlijk werd. Zelfs vier dagen voor haren dood schonk *Elisabeth* nog een jaarlijksche rente van 90 Carolus guldens.³⁾

In 't zelfde jaar dat het gasthuis gefundeerd werd, maakten *Elisabeth* en *Antonis*, aangezien zij geen nakomelingen nalieten, een beschikking over Culemborg en hunne andere goederen.

Aan *Erard van Pallant*, zoon van *Jan van Pallant* en *Anna van Culemborg*, *Elisabeth's* zuster, werd de Heerlijkheid Culemborg toegelegd. Echter zouden *Elisabeth* en *Antonis* het bestuur en het vruchtgebruik daarvan tot hunnen dood behouden. (Deze *Erard van Pallant* was met goedvinden van *Antonis* en *Elisabeth*, gehuwd met *Margaretha van Lalaing*, een dochter van *Antonis'* broeder.)

Behalve Culemborg zou *Erard* erven, Weerd en Weerderbroek. Een neef van *Antonis* (de zoon zijns broeders) *Pilips van Lalaing*, gehuwd met *Anna van Rennenberg* een dochter van den te voren vermelden *Willem van Rennenberg* en *Cornelia van Culemborg*,⁴⁾ ontving het Graafschap Hoogstraten benevens de Heerlijkheid Borselen. Hierbij teekent *Voet* aan, dat men merken kan, „dat de schael vry wat aen de zyde van Heer *Anthonis* oversloeg, die zijne bloedverwanten vereert heeft met zulke Heerlykheden, die

1) Bij de Katholieken psalm 50, dat is psalm 51 uit den Statenbijbel.

2) Te vinden in Miscellanea II bl. 665 en VV.

3) 1 Carolus gulden = 20 st.

4) Zie hier vòòr bl. 136.

zijne vrouw *Elisabeth* aanbestorven waren, en dus van het Huis en nageslagt van Culemborg voor altoos vervreemt zyn.¹⁾

Toch werd Culemborg zelf niet vergeten. In 1533 schonk *Antonis* een nieuw handvest aan de stad, welk stuk voornamelijk een regeling der rechtspraak inhoudt. Van nu af zij er twee gerichtsdagen. Woensdag en Zaterdag, terwijl er vroeger maar één was.²⁾ Ook regelde dit handvest de voogdij over minderjarige kinderen, wier vader of moeder (of beiden) overleden was en het beheer over hunne goederen. Verder regelde dit handvest de uitpanding, een recht waarvan door den schout weleens misbruik gemaakt werd.³⁾

Een jaar daarna, 1534, verrees aan de Noordzijde der Markt het sierlijke stadhuis, dat nog de bewondering van elken vreemdeling opwekt.

Eertijds waren hier de vleeschhallen, en kort daarbij de vischmarkt. Laatstgenoemde was kort te voren reeds naar den Havendijk verbannen. Waarheen die vleeschhallen verbannen zijn, vind ik niet vermeld. Het gebouw rust op zware kluiskelders, ten deele voor tijdelijke bewaarplaats van astige lieden, als bergplaatsen voor brandspuiten en voertuig-pakketpost ten deele voor Stadswaag in gebruik. Vroeger werden deze kelderachtige onderverdiepingen als wijnkelders verhuurd; ook was daar toen reeds de Stadswaag. Twee arduinsteenen trappen voeren naar een pui, waarlangs zich een borstwering verheft. Van hier worden de stadsbekendmakingen, na voorafgaande klokluidingen, voorgelezen. Het begin en het einde der schuine borstweringen (langs de beide trappen,) boden natuurlijkerwijze de schoonste punten aan, om wapendragers te plaatsen. Een tweetal korte, en een tweetal hogere pilasters aan de voorzijde, torsen op hun toppen elk een leeuw.

De twee onderste leeuwen houden elk met de pooten het Culemborgsche wapen, (drie rooden zuilen op een gouden grond,) terwijl van de twee bovenste leeuwen de rechtsche het Nederlandsche, en de linksche het Geldersche wapen omvat houden. Vroeger waren deze laatste wapens, dat der voormalige Heeren van Culemborg, zooals Johan II dat aangenomen had.⁴⁾

Een viertal arduinsteenen treden voeren naar den ingang van het Stadhuis. Boven dezen ingang vinden we weer het Culemborgsche wapen, met twee liggende leeuwen als tenants. Een viertal pilasters, die langs den gevel oprijzen tot aan de eerste verdieping droegen in vroeger tijd beelden (waarschijnlijk heiligen beelden.) Ook langs den zijgevel treffen we dezelfde pilasters aan; hunne kapiteelen dragen thans niets. In den befaamden „beeldenstorm“ zijn deze beelden weggenomen. Op het dak verheft zich een doorluchtig torentje, waarin een klokje hangt, dat ons en onze voorzaten reeds zoo dikwijls voor de pui te zamen riep, om belangrijk en nietsbeduidend „nieuws“ te hooren aflezen.

1) Voet bl. 176. 2) Zie hier vòòr bl. 140, aantekening 1. ☞

3) Over het recht van uitpanding, zie hier vòòr bl. 40.

4) Zie hier vòòr bl. 55.

De lezer gunne mij de beschrijving van het inwendige. Nog merk ik omtrent het uiterlijke op, dat men in den voorgevel, boven den ingang van het Stadhuis het jaartal 1734 aantreft, het jaar der stichting, „want,” zegt *Voet*, „men doe de 7 schreef in de plaats van 5.” Ook vindt men daar boven den ingang, een brandenden aardbol met het bijschrift; *IGNIS OMNIA CONSUMMABIT.* d. i. Het vuur zal als verteeren. 't Is te hopen, dat ons Stadhuis nog geruimen tijd hiervan verschoond moge blijven.

Ook Hoogstraten werd niet vergeten. 't Ontving een school kasteel,¹⁾ een prachtige kerk, waarin een collegie van kanunniken ingesteld werd, een nieuw klooster met een kerk voor de Clarissen, en een nieuw raadhuis.

Het volgend jaar (1539) kwam de Heerlijkheid Caatshage, door opdracht van *Adriaan van Rossem* aan Culemborg (op den H. Sacraments-avond = 4 Juni.) *Voet* vermeldt (bl. 18) dat „het Hoog Rechtsgebied van *Caets* omtrent het jaar 1520 by koop aen *Culemborg* gehegt is.”

Bij die Heerlijkheid Caatshage behoorden de tienden in 't Vretstroo en Rietveld.²⁾ Reeds was deze Heerlijkheid aan *Jasper* verkocht, doch nog niet geheel betaald; *Antonis* voldeed de rest der verschuldigde penningen.

Kort hierop, den 2 April 1540, overleed *Antonis*. Op zijn verlangen werd zijn hart te Culemborg, zijn gebalsemd lichaam te Hoogstraten begraven.

Culemborg mag hem dankbaar zijn. Veel goeds heeft hij er tot stand gebracht, niettegenstaande dat hij weinig te Culemborg kon zijn.

„In plaats van hun geluk (n.l. dat van *Antonis* en *Elisabeth*) in een ydel vertoon van pracht, rijkdom, en in het voeren van een hoogen staat te stellen, vonden zij die in het beschermen en ondersteunen van ongelukkigen en van have en goed beroofde geestelijken³⁾, het verligten van den nood van arme weduwen en weezen en het uithuwelijken van minder bedeelde bloedverwanten⁴⁾.”

Nog een tweeden slag trof *Elisabeth* in haren opvolger *Erard*; deze stierf in dat zelfde jaar, 8 Oktober 1540, nalatende behalve een viertal dochters, een zoon, *Floris* geheeten. Bij den dood zijns vaders had hij den ouderdom van slechts 3 jaren bereikt. Kort voor zijn dood had *Erard* de opvoeding van dien zoon, en zijner dochters, *Maria*, *Anna*, *Margaretha* en *Elisabeth*, toevertrouwd aan *Elisabeth*, zijne tante. Hun moeder, *Margaretha van Lalaing*, was na den dood van haren echtgenoot *Erard* krankzinnig.

Daar onze *Elisabeth* zelve kinderloos was, nam zij thans de taak der moeder over en trachtte hun 't gemis hunner moeder te vergoeden.

1) Een afbeelding te vinden in *Vermakelijkheden van Brabant*.

2) Vretstroo en Rietveld zijn twee streken lands welbekend onder Culemborg. Beide liggen ten W. van Culemborg.

3) B.v. de monniken van Mariënwierd, de nonnen van Mariëncroon (Schotel) en de Clarissen te Hoogstraten (zie deze bl. bovenaan.)

4) Schotel, *Floris I en II van Pallant*. bl. 15. Een lofprijzing, waarop ik niets mag afdingen. Ik zou ze willen uithreiden met, zorg voor onderdanen (men denke aan 't handvest) en 't opsieren en verfraaien zijner stad Culemborg en 't dorp Hoogstraten.

(Dat *Erard* zoo kort voor zijn dood de opvoeding van *al* zijn kinderen uit de handen der moeder nam en aan *Elisabeth* opdroeg, doet bij mij 't vermoeden rijzen, dat *Erards* echtgenoot toen reeds, òf lijdende was aan krankzinnigheid, òf er de sporen van vertoonde. Wel is waar was 't bij de Edellieden gewoonte hun kinderen aan anderen ter opvoeding of tot volmaking der opvoeding toe te vertrouwen, doch dit gebeurde dan op reeds eenigszins gevorderden ouderdom. Ook het opzicht over zijne Guliksche bezittingen gaf hij over, nl. in handen van *Adam* (of *Daam*), *Werner* en *Carselius* van Pallant.)

Na den dood van haren echtgenoot *Antonis* vestigde *Elisabeth* zich binnen Culemborg.

Zij vond, volgens haar eigen getuigenis, den staat van de godsdienstige gezindheid der menschen zeer veranderd, en oordeelde het noodig, om het verval der godsdienst te voorkomen, een plakkaat daartegen uit te geven.

„Gerustelijk mag men stellen, dat de beginselen der Kerkhervorming ook „in het Graafschap Kuilenburg, toenmaals nog slechts eene *Heerlijkheid*, „reeds vroegtijdig zijn doorgedrongen, en er eenige begunstigers hebben „gevonden. De nabijheid van Utrecht waar in 1521 reeds eenige boeken „van *Luther* werden verbrand, geeft daartoe vrij goeden grond. Boven- „dien is het wel niet waarschijnlijk dat *Kuilenburg* hierin bij het kleinere „*Buren* zal hebben achtergestaan.“¹⁾

De Hervorming, de Nieuwe Leer, of hoe men ze ook noemen moge, had hier omstreeks 1541 zulke vorderingen gemaakt, dat *Elisabeth* het noodig achtte, een plakkaat uit te geven, ten einde den verderen voortgang te stuiten niet alleen, doch de bestaande belijders weer tot hun vroeger geloof te doen terugkeeren. Ontegensprekelijk komt erin uit, dat het gemaakt is onder den indruk van een dergelijk, door *Karel V* uitgegeven, en misschien is 't onder zijn invloed ontstaan.²⁾

Plakkaat van Elisabeth.

De Gravin(n)e van Hoochstr(aten) Vrouwe van Culemb(org) etc.

Onsen lieuen getruwen Scholtes, borgem(eesteren) en schepen(en) deser

1) Schultz Jacobi. Bijdragen bl. 110.

2) Ik ga hier met Schotel, Voet e. a. niet mede, die het plakkaat toeschrijven aan *Jan van Schoonhoven*, Deken der St. Barbara-Kerk. Ik vind heel natuurlijk, dat hij er de hand in zal gehad hebben, en hem om raad gevraagd is; 't was immers een godsdienstzaak! Doch hem daarom, op dit weinige wetenschap, als bloeddorstig voor te stellen, dit eischt bewijzen, die ik bij *Voet en Schotel* mis.

onser Stadt van Culemb(org) salut en(de) dilectie, Alsoe wy synt onser ouercompst in onser voirs(er)even) stadt en(de) Heerlicheit van Culemb(org) binnen derseluer merckelicke gebreken en(de) erreuren geuonden heb(be)n onsen cristl(ijke) geloue betreffen(de) die gesien waren by lanchheit der tijt noch meer te Rysen tot grooten pericle en(de) by auentueren eeuwig verderf en(de) desolatie derseluer onser stadt hadden Wy niet by apprehensie van enigen daer inne versien en(de) om dat dan nyemantz Redene en hebbe voer die toecomen(de) tyt ignoran(tie) te allegueren in tghene men hem in gelycken soude mogen opleggen, mercken(de) dese erreuren te procederen vuyt dat lesen en(de) interpreteren van diuersche getranslateerde en(de) gedampneerde boecken, hebben Wy sekere placate daerop vuytgegaen en(de) gepubliceert in key(serlijke) ma(jesteits) landen en(de) gebieden doen visiteren, den welcken achteruolgen(de) wy geordonneert ende gestatueert hebben ordonneren en(de) statueren by desen, dat nyemantz voertaen in deser onser Stadt en(de) Heerlicheit van Culemb(org) voirs(er)even) van wat state ofte conditie hy zy onder hem sal mogen hebben vercopen geuen dragen noch lesen spreken instrueren sustineren defenderen cod(i)ceren oft disputeren heymelic noch openbaer van die leeringen scriftueren en(de) boucken die gemaect hebben oft noch soudén mogen maken marten luther Jan Wiclef Jan huussi marcellius de padua Ecolampadius Ulricus zwinglius, ph(i)l(ippu)s melanthon, franciscus lamberti, Johannes pomeran() Otto brussi, Justus Jonas, Johannes busserus en(de) gorchianus ofte andere aucteuren van huere(n) secte ofte van andere heretycke en(de) gereprobeerde opinie noch oic van de leringen van hueren adherenten fauteuren en(de) complicen, noch de nyeuwe testamenten, geprint bij adrianus de bergis, christophorus de Remunda en(de) Johannes Zel, Phrases scripture diuine, interpretatie nomi() caldeorum, epitome topographica vadam, paralipomina Verum, memorabiliu(m) historia de germanoru(m) origine, com(m)entaria in pitagore poena, com(m)entaria in prisicam aristotelis p(ro) Walcurionen, erbam hessy opera dominice precesiones griphy methodus in precipuos scripture diuine locos erasny sacrery cathecismus, scholia eiusdem in euangelia se(cun)d(u)m matheum marcu(m) et lucam, postilla eiusdem in euangelia dominicalia p(ro)totum an(u)m. Idem de Ratione discende theologie de instituenda vita et moribus corrigendis parene() cristophori hengendorphny

Salut en dilectie, = mijne groete en mijn achting. erreuren = afdwalingen (in den godsdienst.) pericle = gevaar bij auentueren = mogelijk tot.... desolatie = wanhopige toestand. apprehensie = vrees, bekommernis, (ook gevangenneming). ignorantie = onbekendheid, onwetenschap. allegueren = voorwenden, voorgeven. merckende = aangaande. te procederen = uit te spreken. interpreteren = uitleggen, verklaren. diuersche getranslateerde ende gedampneerde boeken = verschillende, vertaalde en veroordeelde boeken. ordonneren en statueren = bevelen en vaststellen. instrueren, = onderwijzen uit. sustineren = (over iets) onderhouden uit. defenderen = verdedigen. codiceren = aanvullen; ook toelichten, verklaren. disputeeren = twisten over iets [de opgenoemde boeken.] heretycke en gereprobeerde opinie = kettersche en veroordeelde meeningen adherenten, fauteuren, complicen = aanhangers (der Nieuwe Leer.)

eiusdem cristiana institutis studiose inuentutis cum expositione orationis d(omi)-
nice ph(i)l(ipp)i melanthonis, epithome cronicaru(m) wesen(de) in latyn en(de)
in duytsch, annotationes sebastiam munstery in euangelium se(cun)d(u)m
matheum en(de) voerts enige andere boecken, die sedert achttien jaren her-
waerts eerst gescreuen ofte geprint en(de) niet expresselic geapprobeert en
zijn die oic gheen declaratie en houden vanden printers scriuers tijt ofte
plaetse, desgelijcx dat nyeuwe testament die euvangelien epistelen prophetien,
oft {andere boecxkens in duytsche hebben(de) prefatien ofte prologen
apostillen oft glosen smaken(de) dwaelachtige leeringen, en(de) contrarieren(de)
onsen heiligen criste(lyke) geloue, den sacramenten oft gods en(de) der
kerken geboden in gelycken, dat die schilderen gheene beelden ofte
figueren die scandeloes zijn vander maget maria oft vanden heiligen byder
kerken gecanoniseert en sullen mogen maken noch schilderen noch oic
casseren en(de) vuytdoen de beelden die thuërer eeren en(de) gedenckenisse
gemaect zijn oft genaect sullen werden, Ende soe verre yemantz de
voirsr(even) boecken oft schilderien onder hem hebbe dat hy die terstondt
verberne op peyne soe wie beuonden werdt gecontravenieert te hebben enigen
vanden pointen bouen verclaert geexecuteert te werden, te weten de mans
byden zweerde en(de) de vrouwen byden putte aleest zy schoon huere
dwalinge afgaen en(de) reuoceren, en(de) soe verre zy daer inne volherden
geexecuteert te werden by den viere en(de) huere goeden verclaert verbuert
tot onsen prouffyte. Item dat niemantz hem veruordere in zyn huys oft
anderssins te houden enige conuenticlen ofte secrete vergaderingen, noch oic
te cod(i)ceren ofte disputeren vander heiliger scriftuere sunderlinge in zware
en(de) twyfelachtige materien ofte de voirsr(even) heilige scriftuere anderen.
te lesen ofte te preken ten ware dat zij theologicus waren bij enige famose
uniuersiteit geapprobeert ofte bij den ordinarysen vander plaetsen daer toe
geadmitteert op te peyne voirsr(even), Item dat nyemantz hem en veruordere
te doen scriuen ofte printen ofte anderssins te publiceren enige boecken,
mentie maken(de) vander heiliger scriftuere oft onse heilich geloof oft de
constitutien vander heiliger kerke enichsins aengaen(de) tenzy dat se eerst
by den ordinaris van der plaetsen gevisiteerd en(de) by ons oft onsen drosten
geapprobeerd = (kerkelijk) goedgekeurd, declaratie = opgave, apostillen = kantteekeningen
glosen = aanteekeningen (verklarende) smakende = lijkende op.... contrarierende = indruis-
schende tegen, afwijkende van, gecanoniseert = heilig verklaard, casseren = breken, verbernen =
verbranden, gecontravenieert = gehandeld te hebben tegen deze wet; of, dit gebod overtreden te
hebben, geexecuteert = gestraft,

de mans by den zweerde enz. = de mannen werden onthoofd; de vrouwen werden in een kuil
levend begraven. (Hier bij moet opgemerkt worden, dat de beul door een touw, dat de veroordeelde
om den hals had, een einde aan haar lijden maakte.) aleest = al is het, dat, revoceren =
herroepen.

geexecuteert by den viere = verbrand, dat niemand hem vervordere = dat niemand het wage,
conventiclen = (sluip) vergadering, sunderlinge = bijzonder, zware en twyfelachtige materien =
in moeilijke gevallen, theologicus bij enige famose uniuersiteit geapprobeert = godgeleerde, door een
bekende hoogeschool (seminarie,) toegelaten, ordinarysen = plaatselijk hoofd der kerk, mentie =
melding.

in onsen afwesen toegelaten zyn opte pene alsuoren. Dat nyemantz hem en veruordere enige wederdoopers oft andere heretycken te herbergen te ontfangen te tracteren oft te fauoriseren maer soe wanneer zy die vernemen en (de) voer sulck kennen deselue onsen scholten denunceren en(de) anbrengen op peyne van als ketters seluer gecorrigeert te werden.

Ende op dat voirsr(even) Heresien en(de) dwalingen te bet geextirpeert mogen werden gunnen wy den ghenen die se accuseren en(de) denunceren sullen soe verre de geaccuseerde daer ouer verwonnen werden de helft van hueren goeden die ons in confiscatie verschynen sullen, soe verre zy die hondert karolus gulden eens niet en excederen, en(de) soe verre zij de voirsr(even), som(m)e excedeerden den thiensten penn(ink) de costen van Justicie eersten daerafgetogen. Item indien daer yemantz zy die enige plaetse weet daer diwederdoopers oft andere heretycken hun onthouden oft huere vergaderingen maken die sal gehouden wesen sulcx onsen scholten voirsr(even) aen te brengen, op sulcke voerdel en(de) genot alsuoren en(de) soe verre hy daer inne versumich beuonden werde sal hy gehouden werden voer fauteur en(de) adherent vander voirsr(even) heresie en(de) secte en(de) staen tot gelycker correctie Beuelen(de) u onsen scholten deze onse tegenwoerdige ordonnan(cie) opten sonnendach naestcomen(de) by voergaen(de) clockluydinge voer onse stadhuys te publiceren en(de) te vercundigen en(de) van gelycken te laten geschien inden dorpen onser Heerlicheit voirsr(even) op datter nyemantz ignoran(cie) van en pretendere, procederen(de) tegens den ouertreders by rigoreuse executie van den penen bouen verhaelt sonder enige gracie dissimulatie ofte verdrach, want wy u des volcomen macht auctoriteit en(de) beuel geuen ordonneren(de) een yegelycken van onsen ondersaten u in desen by te staen en(de) te obedieren op onse straeffe ende indignatie. Gegeuen op onse slot tot Culemb(org) onder onse segel hier beneden op gedruet den XXIen dach van Septembri in den jare duysent vyfhondert een en(de) veertich.

(Culemb. Archief Publicatie boek A. bl. II tot IV.)

[Een v midden in een woord is als u geschreven. Wat tusschen () staat is in 't oorspronkelijke afgekort.]

tracteren = te eten geven, ter maaltijd hebben, favoriseren = begunstigen; denunceren = aanwijzen, bekendmaken; Heresien = gelijk van beteekenis met dwalingen; bet, (tegenwoordig) beter, geextirpeert = uitgeroeid; accuseren = beschuldigen, aanklagen; confiscatie = verbeurdverklaring; 1 carolus gulden = 20 st.; excederen = te boven gaan, hun onthouden = zich ophouden, verblijven; versumich = nalatig; rigoreuse executie = gestrengte uitvoering (van dit plakkaat); dissimulatie = veinzerij (hier dus: zonder eenige veinzerij gestreng te wezen, maar in 't werkelijkheid te zijn); verdrach = overeenkomst; (de beteekenis is dat men door een overeenkomst te maken tot 't betalen van een zekere som, niet ontslagen was van de toepassing van dit plakkaat. Echter is dit toch gebeurd, gelijk we te rechterplaatse zullen zien.); obedieren = gehoorzamen; indignatie = tegenovergestelde van (vorsten)gunst dus: ongenade. bl. 168 regel 4 van onder zal men vinden erasmy sacrery. Het blijkt me uit een volgend plakkaat, dat dit erasmy sarceri (d.i. Erasmus Sarcerius) moet zijn. En tevens kan ik er dan opwijzen, dat dit niet onze Erasmus is, ofschoon deze ook in dien tijd leefde.]

Reeds zeer spoedig werd dit plakkaat in zijn volle gestrengheid toegepast. Den 13^{en} Oktober van het zelfde jaar werd de doodstraf voltrokken aan *Coenraad Jansz.* Zijn vonnis deel ik mede, als merkwaardigheid en proeve der toenmalige rechtspraak.

*„Tusschen Frederic de Coninc, Scholt tot Culemborg, van wegen
„mynre Genadige Vrouwe de Gravinne van Hoochstraeten, Vrouwe
„van Culemborg, etc. ter eenre, ende Coene Jansz Verweerer. ter
„andere zyden.*

*„Alsoe Coenraet Jansz bekent ende geleden heeft diversche Excessen ende
„Erreuren, in zyne Confessie ende Belydenisse schriftelic opgeteykent, soe wysen
„Wy Scepen voer Recht, dat hy daer af in broecken¹⁾ gevallen is.*

*„Alsoe Coenraet Jansz bekent ende geleden heeft diversche Excessen ende
„Erreuren, die om de Consequentie niet te passeren en zyn sonder straffelicke
„Correctie, soe wijzen Wy Scepen voer Recht, ende by advise van den Geleerden,
„daer aen gebroeckt heeft zyn Lyf off anders staen sal tot mynre Vrouwen
„genade.*

*† „Alsoe Coenraet Jansz bekent ende geleden heeft diversche Excessen ende
„Erreuren, soe wysen Wy Scepen voer Recht, dat men dat richten sal
„aen zyn Lyf mitten zwaerde, of tot mynre Gen. Vrouwen genade.*

*„De voirschr. Vonissen ter Executie gestelt den XIII^{den} Octobris Anno
XVc. een en veertich.²⁾„*

Doch, er had ook wel eens een minder strenge uitvoering van het plakkaat plaats, ofschoon het daarop niet liet hopen.

Twee dagen na 't voltrekken van bovengenoemd vonnis had de veroordeeling plaats van *Dirk Jan Coenensz*, insgelijks wegens het aanhangen en bespreken van de „nieuwe Religie.“ De veroordeelde bad om genade, en hem werd deze geschonken, daar men ditmaal eens genade voor recht wilde laten gaan. Volgens het vonnis³⁾ zou hij zijn dwaling van de trappen van 't Stadshuis herroepen, en moest hij den eerstvolgenden Zondag (d. i. daags daarna) 's morgens voor de Mis, voor de processie uitgaan, in linnen kleederen blootshoofds en barrevoets, met een brandende waskaars van een pond in de hand. Na de processie moest hij in zijne wollen kleederen op de knieën in het hoog koor de Mis geheel bijwonen, en daarna de kaars offeren ter eere van het H. Sacrament. Bovendien moest hij nog alle Donderdagen de Mis komen bijwonen in de St. Barbara Kerk, insgelijks weer op de knieën, met een brandende waskaars van twee pond in de hand, als de priester de Mis van het H. Sacrament zou zingen, de andere Donderdagen zonder de

1) boete, hier straf; en verder gebroeckt = verbeurd.

2) Dit proces is door Voet getrokken uit 't Stads-sententieboek, en door hem in zijne voorreden ingelascht. Ook Schultz Jacobi vermeldt dit in de meergenoemde bijdragen bl. 112,

3) Voet bl. 180—182.

kaars,¹⁾ en voorts een jaar binnen Culemborg te blijven wonen, zonder buiten de poorten te mogen gaan. Bij overtreding hiervan zou hij lijf en half zijn goed verbeuren.

Ofschoon de straf, in het plakkaat bepaald, verzacht was, blijkt ons ten duidelijkste, dat het *Elisabeth* ernst was, de verandering van godsdienst te keeren.

Haar goed hart ten opzichte harer onderdanen toonde ze echter weer, toen het jaar 1543, door zijn aanhoudenden regen, een volslagen misgewas veroorzaakte. De meeste boeren werden in pacht verminderd of er van ontslagen; tevens verbood zij den uitvoer van koren uit de Stad en de Heerlijkheid Culemborg.²⁾

Het volgend jaar, 1544, stichtte zij op den 20^{en} Mei een studiebeurs aan de Hoogeschool te Leuven, d. w. z. een minder vermogend Culemborger, die zich aan de Godgeleerdheid of aan de Rechten wilde wijden (daartoe geschikt zijnde), ontving een zekere som, waarvoor hij in zijn behoeften kon voorzien. Een student in de Godgeleerdheid zou echter de voorkeur genieten.

Niet tevreden, aan hare onderdanen verandering van geloof te beletten, beviel haar tevens minder, de oneerbiedigheid der kerkgangers, zelfs gedurende de godsdienstoefeningen. Zij, innig vroom, werd er zeer door getroffen; ook was dat zeer hinderlijk voor den predikenden geestelijke. Scherp liet zij dan ook verbieden, voortaan te wandelen, te praten, enz. in de St. Barbara Kerk, daar dit was „in grooter irreverentie ende verachtinge „van den godtsdienste ende van zijnen tempel, dair hij (d. i. God) in aenge- „ropen ende gebeden wil zijn, gelijk hij (d. i. de tempel) oic dair toe ge- „gewijdt ende geconsacreert is”³⁾

Op overtreding was een boete van 2 st. gesteld; de ouders waren aansprakelijk voor hunne kinderen. (8 Febr. 1545.)

Toch hield het last-veroorzaken niet op en was *Elisabeth* verplicht, eenige jaren later, datzelfde verbod nog eens te herhalen. (22 Dec. 1549) De boete werd toen van 2 st. op 3 st. gebracht.⁴⁾

Bij een ordonnantie van 3 April 1546, regelde *Elisabeth* nog den verkoop van vleesch en spek (ordonnantie op de vleeschbanken.) Deze verkoop had plaats onder het Stadhuis.

(Voet vermeldt hierop onmiddellijk, dat in 't zelfde jaar één om de religie is ter dood gebracht, echter in zijn voorrede geeft hij op, dat dit niet om de religie was, maar om diefstal. *Alma* heeft, evenals zoovelen doen, waar-

1) Als Voet daar niet een stuk overgeslagen heeft — wat wel eens meer gebeurt — dan is de zin zeer onduidelijk en schijnt mij mijne opvatting de ware toe.

2) Cul. Archief, — Publ. A. bl. XVI.

3) Publ. A. bl. XXIII.

4) Idem bl. XLII. De verlichting in de kerk had persoonlijk door de kerkgangers plaats; elk bracht zijn kaars mede. De kinderen hadden 't zonderlinge plezier, in de bank op de knielbankjes en knielkussens met brandende kaarsen te gaan spelen; ook dit werd toen verboden.

schijnlijk die voorrede niet gelezen, want hij vertelt dit feit toch nog als waarheid. (Gedenkschrift van 't Weeshuis bl. 86 Aant. 12.) Ter voorkoming van misverstand wilde ik hierop wijzen.)

De Hervormingsgezinden namen echter hier allengs in aantal toe; de verboden boeken werden meer dan verwacht werd, gelezen en daarom liet *Elizabeth* eindelijk een lijst¹⁾ maken en deze op 't Stadhuis voor een ieder ter lezing ophangen. Wat het plakkaat zelve betreft, 't was gelijksoortig met dat van 1541.

Aanleiding hiertoe was, dat een zekere *Ambrosius*, geboortig van Antwerpen, en volgens zijn zeggen, te Deventer meest zijn verblijf houdende, hier in Culemborg verkeerde, en diverse verboden boeken niet alleen had, maar beweerde, die openlijk zoowel in de stad, als op het slot te verkoopen. Onder de bij hem gevonden boeken worden genoemd, werken van *Luther*, *Melanch-ton*, *Ecolampadius* en meer anderen.

Elizabeth, vrezende dat er alzoo onder hare onderdanen veel dier verboden boeken verspreid waren, deed nu die lijst der verboden boeken maken en op 't Stadhuis voor een ieder ter lezing ophangen.

Voor straf werd aan *Ambrosius* opgelegd, zich „bij zonnenschijn“ uit Culemborg te verwijderen, en op verbeurte van lijf en goed, er zich niet weer in te vertoonen, zoomin in de stad als in het land van Culemborg.

Ik vind nu ook zeer verklaarbaar, dat in één der volgende publicaties onmiddellijk ten strengste werd verboden, vreemdelingen te huisvesten, of hun kamers te verhuren, zonder voorkennis en toestemming van den Magistraat.

De lijst der verboden boeken werd het volgend jaar met nog een boekje vermeerderd. Aanleiding daartoe was het volgend.

Zekere *Johannes Anastasius*, bijgenaamd *Veluanus* (omdat hij op de Veluwe gewoond heeft), kapelaan te Garderen op de Veluwe, had reeds eenigen tijd de hervorming voorgestaan. Ten laatste was hij er toe gebracht, zijne dwaling te herroepen en een driejarige studie aan de Hoogeschool te Leuven te gaan maken in de Godgeleerdheid.

Toen hij er een drietal dagen had doorgebracht, kreeg hij berouw over den gedanen stap en vluchtte daarom naar Straatsburg. Hier schreef hij een boekje, getiteld „Cort bericht in allen principalen Puncten des Christen geloofs mit claer getuychgenisse etc.“ Het verscheen in 1554 bij *Balthazar Klarenbach* en was reeds in dat zelfde jaar te Culemborg in sommiger handen. Op 30 December²⁾ van dat jaar deed zij daarom bij een publicatie van het Stadhuis afkondigen, dat degenen, die bedoeld boekje in hun bezit of onder hun bereik hadden, dit binnen 3 dagen, na de bekend-

1) Schultz Jacobi in de meer gemelde Bijdragen vermoedt dat deze lijst een afschrift zou zijn van Die Catalogen oft Inventarissen van den quaden verboden boecken, enz. Loeven 1550, waarvan nog een exemplaar te vinden is in de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage. (a. w. bl. 113.)

2) Voet schrijft 31, doch verkeerd. De publicatie, te vinden in 't Publ.-boek A. bl. LXII, zegt duidelijk „den naestlesten.“

making, aan den pastoor der parochie-kerk moesten brengen, die het zou doen verbranden, aangezien het inhield „voele ende menichfoldige ketterien ende dwaelachtige Leeringe contrarierende onsen heyligen cristen gelove.“

Elisabeth oordeelde, dat de lezing van dit geschrift zeer zou strekken „tot pericule der Silen“ harer onderdanen, en stelde daarom de strengste straffen op de overtreding van dit gebod.

Elisabeth naderde haar einde. Het volgend jaar bedacht zij nog het handeldrijvend en scheepvarend gedeelte harer onderzaten door een verordening op het Lijnpad¹⁾ te geven.²⁾ Doch de groote zorgen, en het vermoeiend leven dat zij met haren eersten en tweeden echtgenoot, beiden, had geleid, hadden haar afgemat. Het waren niet zoozeer de zorgen voor het tijdelijke, want *Elisabeth* was zeer vermogend; zij leidde een vorstelijk leven, dat overeenkwam met hare aanzienlijke inkomsten. „Zij hield er zelfs een hofhouding op na; een talrijk personeel van edellieden, pages, kamerlingen en jufferen, botteliers, koks, bakkers en brouwers, lakeijen, nachtwakers, bouwknecchts en gardeniers stonden der edele vrouw ten diensten.“³⁾

Doch het waren de zorgen voor het geestelijke, voor het zielenheil harer onderdanen, die haar afmatten. Niet minder sloopte de ouderdom hare krachten. Kort voor haren dood mocht zij echter nog getuigen zijn van de hooge en onverdeelde gunst, die Keizer *Karel V* haren neef, den jongen *Floris*, toedroeg. Den 21en Oktober 1555 verhieft *Karel* op verzoek van *Floris van Pallant*, erfgenaam van verschillende Heerlijkheden en goederen van den overledene *Erard van Pallant*, — en van *Elisabeth van Culemborg* (son très chère et très aimer cousine) behoudens het vruchtgebruik gedurende haar leven, — uit aanmerking van de gewichtige diensten door derzelver voorzaten aan wijlen den Koning van Kastilië ('s Keizers Vader) bewezen, alsmede van die aan Hoogst Derzelver Zuster,⁴⁾ de Regentes en Gouvernante, Douairière van Hongarijen en Bohemen, — en nog te bewijzen — tot een Graafschap⁵⁾.

Gelijk voor gezegd is,⁶⁾ hadden *Antonis* en *Elisabeth* den eigendom over Culemborg afgestaan aan *Erard van Pallant*; het vruchtgebruik behielden ze voor zich. *Erard* stierf echter vóór *Elisabeth* (8 Okt. 1540) en liet bij erfenis, zijn eigendomsrecht op de Heerlijkheid Culemborg aan zijn zoon *Floris* na. Toen *Elisabeth* dus al zwakker en zwakker werd, haastte *Floris* zich naar Culemborg. Weinig tijds na zijn verheffing ontsliep de edele *Elisabeth*, den 9en December 1555, zittende op een stoel.

Zij had den ouderdom van ruim 80 jaren bereikt.

1) Het lijnpad is een pad, dat langs een vaarwater ligt (vooral langs een rivier.) Het wordt gebruikt door menschen en paarden, die de schepen voorttrekken. (Vele touwen heeten bij schippers lijnen.)

2) Te vinden in Publ. A. bl. LXII en LXIII; ook in Voet bl. 188-190.

3) Alma Weeshuis, bl. 7 en 8.

4) Maria van Hongarije, zuster van Karel V. Zij was landvoogdes van 1530-1555.

5) Uit de acte, nog op 't Archief te Culemborg aanwezig. Deze is eigenhandig door Keizer Karel V. onderteekend; 4 dagen later deed hij den bekenden afstand.

6) bl. 164.

„Het lijk der overledene Vrouwe werd gebalsemd en ten toon gesteld. De kapel en zalen van het slot zoowel als de kerken te *Culemborg* en te *Hoogstraten*, werden geheel met rouwfloers bekleed. Gedurende dertig dagen, drie uren daags, luidde men de klokken van de Barbara- en St. Jans kerken, van de kloosters van Jeruzalem en Mariëncroon, en van het Petersgasthuis en der Huisarmen-kapelle; terwijl ook dagelijks „eene misse gecelebreert werdt,“ in de kapel op den huize *Culemborg*. Vervolgens had de uitvaart met allen luister plaats.

Menigte edele verwanten en vrienden van de overledene begeleidden haar stoffelijk overschot, en werden gevolgd door andere heeren en jonkers, priesters, pages, officieren en dienaren, allen op kosten van den boedel, met tabbaarden, saijoenen¹⁾ en rouwbonnetten gekleed; — honderd en twintig groote blazoenen, met de wapens, en twee honderd kleine, gehangen op palen met fluweel, zetten den stoet niet weinig luister bij; — vijftig armen, ook met tabbaarts van zwart laken uitgedoscht, droegen de tootsen. De gildebroeders „van den voetbooge, van den handbooge en die van de rethorijke,“ geleidden het lijk van het slot naar de St. Catharina-kerk te *Hoogstraten*, alwaar het, nevens *Antonis van Lalaing*, onder eene prachtige tombe, die nog de bewondering van alle aanschouwers wekt, is geplaatst. Men weigerde den armen lieden geen aandeel in deze plegtige uitvaart hunner weldoenster. Aan velen werd zwart laken uitgereikt, en met niet minder dan 7000 pond brood werden zij te *Culemborg* en te *Hoogstraten* bedeeld.²⁾

Haar hart echter werd te *Culemborg* begraven, naast dat van haren echtgenoot *Antonis*. Tot getuigenis daarvan werden in 't Zuidelijk pand der kerk aan een pilaar twee koperen platen opgehangen, waarop twee harten gegraveerd waren, met de geslachtswapens van *Hoogstraten* en *Culemborg* er boven. ²⁾

Het opschrift luidde;

„Hier onder ligge die Herten van Edele ende Wailgeboren
„Heere Antheunis van Lalaing, Grave tot Hoechstrate, Heere
„tot Montigny, tot Culenborch, Borsele, etc. die starf Ao. XVc
„en XL. den tweede Dach van April. Ende van Edele Wailge-
„boren Vrouwe Ysabeau van Culemborg syn Huusfrauwe,
„die starf Ao. XVcLV den IXen. Dach Decembris. Bidt Godt
„voor de ziele.“³⁾

Wat de nalatenschap betreft, *Floris* volgde onmiddellijk als rechtmatig bezitter op. Een gedeelte harer geldelijke nalatenschap had *Elisabeth* echter

1) Kleermakers werden uitgezonden „om de sayoenen naer der Heeren lyven te maken“ (Alma bl. 86. [15].)

2) Alma bl. 9-10. Getrokken uit de rekeningen der executeuren. De bedoelde koperen platen zijn verdwenen.

3) Naar Voet bl. 191.

aan de haar zoo dierbare armen vermaakt, een ander gedeelte aan liefdadige instellingen, bloedverwanten, vrienden en dienaren toegedacht. Een zeer groot gedeelte echter van haren rijkdom vermaakte zij „aan de regte armen.“

Haar testament, dateerende van 25 Mei 1555, en door haar eigenhandig onderteekend, berust nog in 't Cul. Archief.

't Was gepasseerd voor Mr *Hendrik van Bon*, Priester en Kanunnik der St. Barbara-Kerk te Culemborg als Notaris, in tegenwoordigheid van *Willem van Culemborg*, *Frederik de Konink*, *Gerrit van Culemborg*, *Huibert Gijsbert Jansz.*, *Hendrik de Reuze*, *Cornelis von Aken*, en *Christiaan Dirksen* als getuigen. Tot hare executeurs had zij hierin aangewezen. *Johan van Culemborg*, Ridder, Heer van Opmeer, Renswoude, enz.; *Johan van Schoonhoven*, Deken der Collegiale Kerk van St. Barbara; *Mr. Leenaert Herdink*, eertijds Secretaris van *Filips den Schoone*, later Raad en Secretaris van Vrouw *Elisabeth*, en *Melchior van Culemborg*, zoon van *Huibert*, één der dertig bastaarden van *Gerard van Culemborg*, stadhouder der leenen van 't Graafschap *Culemborg*.

In 't testament was bepaald, dat de overblijvenden, in plaats van een overleden executeur, een ander mochten kiezen. In 1560 waren reeds drie der eerstbenoemde executeuren overleden: *Melchior* was de eenig overgeblevene.

Dat 't geen gemakkelijke taak was, uitvoering aan dit testament te geven, moge alleen hieruit blijken, dat eerst op 27 Juli 1575 de eindrekening aan de executeuren kon worden overgelegd. Na 12 dagen onderzoekens werd deze goedgekeurd en gesloten. Dat de „regte armen“ genieten van hetgeen hun *Elisabeth* had toegedacht, zal wel niemand betwisten.

Onder die „regte armen“ verstonden de executeuren de weezen. Terrein werd in de Heerenstraat aangekocht, belendende perceelen géheel of gedeeltelijk er bij getrokken en allengs de verkregen ruimte volgebouwd. Het eerst aangekochte terrein was de ons reeds bekende plaats „Ten Heyligen Leeven.“ Vandaar dat een vroeger opschrift boven de ingangspoort van het Weeshuis luidde :

„Deze plaets, van oude tyden aen genaemd Ten Heyligen Leeven,

Is nu de selfde naem dit convent weer gegeeven.“

In 't Culemborgsche weeshuis was plaats voor 48 wezen. — 24 jongens en 24 meisjes. Hunne overledene ouders moesten arme burgers of ingezetenen zijn van de Stad of 't Graafschap. Behalve de weezen werden nog in 't gesticht toegelaten 12 eerlijke en devote vrouwspersonen, weduwen of maagden, onder de 40 jaren, ingezetenen van de stad of 't graafschap Culemborg, „om God den heere en de arme verlaten wezen te dienen.“

'Twee eerlijke en devote priesters hadden tot taak de kinderen te onderwijzen.

Ook te Hoogstraten werd een dergelijk weeshuis gesticht, doch slechts voor 12 weezen, onder 't opzicht van 1 priester en 2 maagden. Doch

behalve 't genoemde, werd nog 't Melatenhuis op kosten der nalatenschap gerepareerd. Waar armen en verlatenen hulp kon verleend worden, geschiedde zulks.

In Februari 1564, „ter cause van de excessive groote armoede ende dueren tijt, daer de armen geen middel en hadden om sich eenigh gerief te doen, ende geschapen schenen om van gebrek te vergaen“, vond ook de eerste der wekelijksche broodbedeelingen aan het St. Petersgasthuis te Culemborg plaats.

Dat alle instellingen van de noodige fondsen en inkomsten voorzien werden om hun bestaan te verzekeren en in het onderhoud daarvan te voorzien, behoeft bijna niet gezegd te worden.

Wel heeft zich *Elisabeth* schoone gedenkteeken gesticht, die haar naam eeuwig in herinnering zullen houden.¹⁾

HOOFDSTUK V.

Me zijn genaderd aan den grafelijken tijt en ik wensch dit hoofdstuk aan *de Pallanten* te wijden. Van vroeger weten we nog, dat den 21 Oktober 1555 *Karel V* de Heerlijkheid Culemborg, ten verzoeken en ten behoeve van *Floris van Pallant* tot een Graafschap verhief, om de diensten, door de voorzaten van genoemden *Floris* aan hem, *Karel V*, en

1) Met vrucht heb ik van 't uitmuntend Gedenkschrift van 't Weeshuis gebruik gemaakt, wat 't Weeshuis betreft. Een afbeelding van *Elisabeth* (een zeer eigenaardige) bevindt zich in het Weeshuis. Naast haar, heur beide echtgenooten, en achter haar eenige weezen, jongens en meisjes, in hunne eigenaardige kleeding ter weerszijden.

aan de Gouvernante bewezen. Van *Floris*' verdienste wordt niet gerept; wat voor diensten zou de thans 18-jarige jongeling nog bewezen kunnen hebben?

Floris was de zoon van *Erard van Pallant* en *Margaretha van Lalaing*¹⁾ en geboren in 1537. De dood zijns vaders, 8 Oktober 1540, maakte hem in ééns vader- en moederloos. Zijne moeder n.l., was bij den dood haars echtgenoots krankzinnig geworden, ofschoon 't vermoeden, dat zij reeds voor dien tijd, óf krankzinnig was, óf er de teekenen van vertoonde, mij niet verwerpelijk voorkomt.²⁾

Wijselfijk had daarom *Erard*, kort voor zijnen dood, de opvoeding van zijn zoon *Floris* en zijner vier dochters, aan zijne tante, *Elisabeth*, toevertrouwd. Zij, de liefdevolle en barmhartige, trok zich de arme weezen aan, als ware zij hun moeder. Door trouwe liefde en voortdurende zorg, trachtte zij het verlies der ongelukkige moeder te vergoeden. „Zij stelde haren neef, — haren steun, haren stamhouder en toekomstigen opvolger, maartevens haren trots, — in genoegzame gelegenheid tot de ontwikkeling en vorming der voortreffelijke geestvermogens, die hij van den wijzen en milden Schepper had ontvangen.³⁾ Terwijl uitmuntende leermeesters hem in de eerste beginselen van kennis en wetenschap onderwezen: anderen hem met alle adellijke en ridderlijke oefeningen bekend maakten, zorgde *Elisabeth* zelve voor zijne Godsdienstige vorming.“

De Godsdienstige opvoeding van *Floris* was dus de Roomsche-Katholieke, volgens den godsdienst zijner tante en zijner ouders, en niemand kan het *Elisabeth* euvel duiden, dat zij haren neef opvoedde in die Godsdienstige gevoelens. Nadat zijne eerste vorming voltooid was, — we weten niets van zijne kinderjaren, en alleen den naam zijner voedster is ons bewaard gebleven⁴⁾, — was het noodig voor den toekomstigen gebieder over Culemborg, Pallant en Witthem, dat zijne opleiding — ook zijn ridderlijke — voltooid werd aan het hof van een aanzienlijk vorst. Als daartoe aangewezen waren dat van *Karel V* en dat zijner gouvernante. *Elisabeth* plaatste dan *Floris* te Brussel, aan het hof van *Maria van Hongarije*, de landvoogdes. „Onder het oog dezer verlichte, boven hare kunne in ervarenis en schranderheid uitstekende vrouw, die zelve de fraaije kunsten beoefende en derzelver beoefenaren aanmoedigde; in den omgang met de bloem van den Nederlandschen adel, die zich toen aan dat hof bevond, begon zijn mannelijke geest de kluisters af te werpen, waarin zijne moei en hare geestelijke gunstelingen hem gevangen hadden gehouden en legde hij de grondslagen dier ware vrijheidszin en vaderlandsliefde, welke hem in lateren tijd boven de gunst zijns Konings

1) Zie hiervóór bl. 164.

2) Zie hiervóór bl. 167.

3) Een oordeel, dat ik niet gaarne geheel onderschrijf. 't Is uitgesproken door Schotel, in zijne „Uitspanningen“ bl. 3. Zoo ook het daaropvolgende.

4) Schotel *Floris* I en II bl. 5. Vandaar dat ik niet over de voortreffelijke geestvermogens van *Floris* durf roemen.

en het rustig bezit zijner rijkdommen verhieven", zegt Schotel.¹⁾ Ook aan het hof van Keizer *Karel V* moet *Floris* verkeerdt, en daar zeer diens gunst verworven hebben. Insgelijks won hij de vriendschap van *Filips*, *Karels* zoon, en van Prins *Willem van Oranje*, die hij aan 't hof des Keizers ontmoette.

De ziekte en toenemende zwakheid zijner tante, noodzaakte *Floris* Brussel te verlaten en naar Culemborg te vertrekken. Nadat Keizer *Karel V* den 21 October 1555 ten verzoeken van *Floris*, diens Heerlijkheid tot een Graafschap had verheven, overleed *Elisabeth* in den ouderdom van 80 jaren en ruim 8 maanden (9 Dec. 1555).

Negen dagen na den dood van *Elisabeth* vereenigde zich de Magistraat, ten einde zijn rouwbeklag te gaan doen bij den Graaf. Ik geef 't woord aan *Voet*.²⁾

"Den 18. December 1555. Myn genadige Heere de Grave van Culemborg wesende in synre Genade slaapkamer, in 't Nederhof beneden den Wyngaart, geassocieert van Myn Heere den Stadthouder Melchior van Culemborg Huybertsen ende Mr. Leenaart Herdinck syn Tutor³⁾ en van syn genade Raatslieden, namentlycke Mr. Wouter van Elsrack, Mr. Henrik Wikraed, ende Mr. Libert Meerhout, syn aldaar gecompareert den Drost Willem van Rysenborg mette Borgemeesteren, Schepenen en den Secretaris deser Stadt Culemborg, ende hebben die voornoemde by monde van den Stads Borgemeester Hendrik de Reuse aen myn voorsz. Genade Heere beclaeght den Doot van onse Genade Vrouwe Elisabeth van Culemborg Gravinne van Hooghstraaten ende van Culemborg Lofflyker Memorie, ende so sy dan geen andere Heeren kenden, dan syn Genaden, presenteeren Syn Genade die Slutelen van der voorsz. Stadts Poorten, biddende Syn Genade hemluyden en huere Medeborgeren ende inwoonderen te wesen een genadig Heere, ende hemlieden beschermen ende laten by hueren oude Vryheden ende Privilegien, ende insgelycks hemlieden oock te verdedigen huere exemptie op ten Tolle, gelyckermaten, als myn voorsz. Genade Vrouwe in haer leven gedaen hadde etc. Daer op myn voorsz. genade Heere die sleutels ontfangen hebbende, by monde van de voorsz. Mr. Leenaart ten antwoordt gegeven heeft, hem lieden bedankende der gewilliger toeygeninghe, met mede overleveringhe van de voorsz. Slutelen, dat sy die selve bewaren sullen, soo sy voor hem gedaan hadden, continueerende haer lieden samentlycke haren Diensten, op den Eedt (die) sy myn voorsz. genade Vrouwe gedaan hadden."

Den volgenden dag (19 Dec.) opende zich de groote poort van 't kasteel en verscheen *Floris*, vergezeld door een schitterenden stoet, waarin men zijnen

1) Schotel. a. w. bl. 6. Hoe hij daar kon beginnen „de kluisters af te werpen die zijne tante en hare geestelijke gunstelingen“ hem aangelegd hadden, verklaar ik, niet te begrijpen. Welke die kluisters waren wordt evenmin opgehelderd, tenzij dat 't die zijner Katholieke opvoeding zijn. Doch Maria was toch ook Katholiek, en toch een verlichte, ervarene en schrandere vrouw! Ook voert Schotel geen enkel bewijs aan, voor 't geen hij beweert.

2) bl. 196 en 197, 3) Tutor = Voogd.

neef *Filips van Lalain*, Graaf van Hoogstraten, zijnen zwager, den markies van Trazignies, *Melchior van Culemborg Hubertsz.*, Mr. *Leenaert Herdink* of *Hardinck*, en zijne Raadslieden opmerkte. Zij begaven zich naar 't stadhuis, en onder 't vreugdegejuich der verzamelde burgers, het gelui der klokken en 't bulderen van 't geschut plaatste *Floris* zich voor den ingang van 't stadhuis op een versierden troonzetel, ten einde den eed van trouw zijner poorters en onderhoorigen te ontvangen, en tevens de voorrechten van dezen te bezweren. De schepen-burgemeester, *Gerrit van Culemborg Huibertsz.*, verscheen op de trappen en las, in tegenwoordigheid van dat aanzienlijk gezelschap en dier verzamelde menigte één door *Floris* onderteeekenden en bezegelden brief voor, waarbij hij plechtig 't volgende beloofde.

Wy Floris Grave van Culemborg Vryheer van Pallant, van Witthem, Heere van Kintswyler, van den Wildenburg, van Weerde, tot Lynden, Ter Lede etc. Ridder, doen Condt ende bekennen mids desen openen brieve, dat wy als gerecht Erfheere deser voorsz. Graaflyckheyt van Culemborg gesekert geloofd hebben, sekeren ende gelove mits desen by onse Ridderschap ende in rechten Eedstadt die gemeyne Borgeren ende Ingesetenen ende ondersaten onser Stadt ende Landen van Culemborg voorsz. een Igelycken te laten by haare oude rechten, Handvesten, Privilegien, Statuten, Overdrachten, ende andere oude duegdelycke gewoonte ende ordonnantie, geloven noch onsen voorgenoemde Borgeren, Ingesetenen ende Ondersaten van onse Stadt ende Landen voorsz., Coopvaerders ende andere, die nu syn of namaels wesen sullen tot eeuwighe daghen voor te staen ende te beschermen in alle hare Privilegien ende Vryheden op alle Tollen in den Lande van Gelre, van Hollandt, Seelandt, Vrieslandt, ende van Utrecht, voorts mede in alle Overdrachten ende Gerechtigheden, die sy van ouden tyden gebruykt moghen hebben naar Inhoudts Segele ende Brieve, die sy daar van hebben, ende voorts te defendeeren van alle ongenaden, fortse, geweldt, ende onbuurlycke saken, die hem eenighsins soude mogen opcomen ende ons daer inne te bewysen ende te laten vinden, na onser vermogen, als een goet Heere schuldig is en behoort te doen. Tot een Oirkonde hebben wy ons Segel hier aen doen hangen. Gegeven in den Jaare ons Heeren 1555. den 19. dagh van Decèmbre. (Onderteekend Floris van Pallant en voorzien van een groot uithangend zegel.¹⁾

Na de voorlezing wendde de schepen-burgemeester *Gerrit van Culemborg Huibertsz.* zich tot den Graaf en vroeg hem, of Zijne Genade hierop den eed wilde doen. De Graaf antwoordde bevestigend en hierop werd den Graaf een Missaal en een kruis voorgehouden. Deze strekte zijne hand daarop uit en sprak den plechtigen eed uit. Vervolgens trad *Melchior van Culemborg Hubertsz.*, de Stadhouder van de Leenen, vooruit en vroeg den verzamelde burgers, nu de Graaf den eed had afgelegd, of zij nu ook bereid waren den eed van trouw aan den Graaf te doen. Een daverend „ja“ was 't antwoord op deze vraag en de daad bij 't woord voegend, spraken zij „niet opgerechte vingers“ *Melchior* na :

¹ Voet bl. 197 en 198.

Wy sweeren ende gelooven U Heere van Culemborg, van Pallant, van Witt-hem etc. als onse genade Erfheere, dat wy U en U Genade rechten Erve ende nacomelingen gehoorsaam ende getrouwe syn sullen, Uwe Genade beste te vorderen ende schade te schutten na aller onser vermoghen, soo wil ons Godt helpen ende alle syne Heylighen.¹⁾

Nadat hierna Mr. *Leenard Hardinck* nog een korte aanspraak tot het volk gehouden had, en o. a. de verheffing der Heerlijkheid Culemborg tot een Graafschap had meegedeeld, keerde de stoet in plechtigen optocht naar het kasteel terug. Een schitterend feest vierde men toen op 't slot. Ook het volk nam deel in de vreugde. Elk pand (de stad was in afdeelingen, wijken of panden verdeeld, waarover later; in 1750 waren er 34 panden) ontving een daalder, en 't volk vermaakte zich op de aangewezen plaatsen naar hartelust. „Piktonnen en vreugde-vuren vlamden vroolijk op, bussen en musketten deden de lucht van onschuldige vreugdeschoten trillen,

„En heel de stad, hoe ruim ze was

En steeds met rust gediend

Gaf niets dan onrust op dat pas,

Maar ieder ieders vriend!²⁾

Niet lang bleef de jonge Graaf hier vertoeven. Nadat de rust hem de vermoeyenis van het feest een weinig had doen vergeten, vertrok hij naar zijne overige Heerlijkheden om zich ook daar te doen huldigen. Hij had, vóór zijn vertrek, orde op 't bestuur gesteld, en de in functie zijnde waardigheid-bekleeders in hunne bediening bevestigd; vervolgens keerde hij naar Brussel terug, vanwaar hem de dood zijner tante geroepen had.

Te Brussel, waar hij thans als Graaf en bezitter van twee vrije-Heerlijkheden en bijna dertig Heerlijkheden — niet meer als Jonker — verscheen, had hij een vorstelijke woning gekocht, overeenkomend met zijn vorstelijk inkomen. Het was gelegen op den Savel, (de latere Straat der kleine Karmelieten) niet ver van het Hertogelijke paleis en naast het Hof vanden Graaf van Egmond; vroeger had het aan *Martin van Gaesbeeck* toebehoord.³⁾ Nog in den loop van datzelfde jaar 1556 betrok hij dit paleis met een talrijk gevolg van edelen en knapen. Spoedig kon hij zich in de gunst van *Filips II* en der Lândvoogdes *Margaretha van Parma* verheugen; „terwijl zijne bescheidenheid, rijkdom en gulheid hem onder de edelen, die, gelijk hij, het hertogelijk Hof bezochten, vele aanzienlijke vrienden, waaronder

1) Voet bl. 199. Schotel a. w. bl. 9.

2) v. Lennep en Hofdijk Merkw. Kasteelen bl. 390.

3) Schotel, Oudh. Uitsp. bl. 5. Floris schrijft den 20 Juli 1556 aan Mr. Leonard Hardinck:

Mr. Leonardt vous povez scavoir, que j'ay acheté puis nagaires une mayson icy a Bruxelles appelé la maison de Gaesbeque pour douze mille florins a vinst patars piece, etc.

Mr. Leonard, gij moet weten dat ik nu kort geleden hier te Brussel een huis gekocht heb, het Huis Gaesbeeck geheeten, voor 12000 gulden, de gulden tegen 20 stuivers gerekend, enz.

(Schotel Oudh. Uitsp. bl. 32.)

ORANJE, EGMOND, HOORN, MANSVELD, BATENBURG en anderen, verschaften.¹⁾ „Mijn vader“ — schrijft later *Floris II*, — „was van grote state, hebbende als een heer van zijn qualiteyt op zijn stal, uyt eigen buydel, over de hondert paerden en huys, taeffel en andere dispense naar advenant.“

„Vijftig dienaren, in prachtige met zilver geborduurde livérijen, wachtten op zijne bevelen, en stonden onder eenen hoofmeester, die tot den adelstand behoorde.“ Een stoet dienaren, edellieden en raden vergezelden hem als hij uitreed of zich ten hove vertoonde. Dikwijls gaf hij in zijn paleis de schitterendste feesten.

„Ontzettende sommen werden aan voorwerpen van kunst en smaak en weelde door hem uitgegeven en men verwondert zich niet, dat ook zijne schatkist soms ledig en hij genoodzaakt was, tot die van anderen zijne toevlucht te nemen.“²⁾

Behalve zijne paleizen te Brussel en te Culemborg bezat *Floris* bovendien zijn Hof Culemborg te Utrecht.

Uit de Beschrijving van het Hof van *Floris I* weten we, hoe vorstelijk *Floris* leefde. Niet altijd was hij te Culemborg of te Brussel: steekspelen, bruiloften, jachtpartijen, buitenlandsche reizen, wisselden met zijn verblijf te Brussel of in één zijner Heerlijkheden af. Ook het krijgsmansleven trok hem aan. Als vriend zijns Konings, *Filips II*, dacht het hem minder eervol, zijn leenmansplicht niet te kwijten. *Filips* voerde oorlog tegen Frankrijk en *Floris* ondersteunde hem hierin aan het hoofd van 80 paarden,³⁾ die hij op eigen kosten onderhield. De vriendschap tusschen *Filips* en *Floris* was zoo innig, dat eerstgenoemde in zekeren brief hem betitelde als „Lieve, getrouwe Neef.“

Keeren we tot Culemborg terug.

Het begin van *Floris'* regeering was een onrustig tijdvak. Niettegenstaande de herhaalde plakkaten en de scherpe straffen op de overtreding daarvan gesteld, bleven de nieuwgezinden, de sectarissen, voortgaan in 't geheim vergaderingen te houden, en naar de nieuwe wijze den godsdienst te verstaan en uit te leggen; de verboden boeken werden gelezen en verspreid. *Floris* was echter niet gezind, dit ongestraft te laten. Zoo was hem bericht, dat herhaaldelijk in Culemborg geheime vergaderingen werden gehouden. Na scherp onderzoek was de Drost te weten gekomen, dat dit plaats had ten huize van zekeren *Martijn Sanderszn.* in de Nieuwstad. Een huiszoeking bracht aan 't licht, dat zich ten diens huize „een groot getal van den voirscher. qwaden verboden luteranyschen, sacramentaryschen en(de) anabaptistischer boecken bevonden. *Martijn* en zijne echtgenoot *Jutta Jacobsdochter* werden gevangen genomen en op 't kasteel gezet, doch na onderzoek „van der saken van lutheryen onschuldich bevonden, ouernidtz huere onwetenheyt.“ Wat

1) Aang. werk bl. 5.

2) Schotel *Floris I en II* bl. 12.

3) D. i. een hende ruiters van 80 man, wier aanvoerder hij was.

de gevonden boeken betreft, het bleek dat deze toebehoorden aan zekeren *Jacob Jacobszn.* Genoemde *Jacob Jacobszn.*, was mandenmaker van beroep en, dunkt me, een broeder van bovengenoemde *Jutta, Martijn's* zwager. Ziehier de lijst der boeken die ten huize van *Martijn* gevonden werden :

„Gehaelt op Dinstdach den IX February anno I, VII ten huyse van coman *Meerthen*, — *Jacob Jacobszn.*, mandemaecker toebehoren(de).

In den eersten historia ecclesiastica.

Twee bebels gedrukt te Emden, den enen mit rood en den anderen mit zwart leer gebonden in hout.

Noch XIII boeckens der verclaringe en(de) vuytlegginge des tabernakels off der hutten Moisi.

Noch een cleyn boecxken profetelicken vermanende en(de) betreffende(de) redene aen die ouerheit geleerde en(de) gemeyn volck aen die verdoruen secten.

Een ingebonden lietboecken veelderhande schriftelicke liedekens.

Noch een ander lietboecken.

Een valuatie boecken.¹⁾

Noch een boecken halden(de) divisie (?) van verwen (?) in Walsch geprint.

Deze boeken werden gehaald en onderzocht in tegenwoordigheid van den Drost, *Gerrit van Culemborch Hubertsen* en *Peter Cool*, schepenen, en van den Kastelein van 't Slot, *Dirk Huysmans*.²⁾

Naar aanleiding van dit feit, liet *Floris*, „volgen(de) de voetstappen van onser voirsr. vrouw Moye³⁾ saliger gedachten“, een scherp plakkaat, benevens die van '54 en 58, als 't meest overeenkomende met zijne opvatting, afkondigen.

Voeg hierbij, dat in datzelfde jaar een verschrikkelijke duurte der levensmiddelen en bovendien de pest hier heerschte⁴⁾, dan moet men erkennen, dat de eerste jaren der regeering van *Floris* niet de aangenaamste waren. Ten einde de daaraan overledenen ter aarde te doen bestellen, kwamen er hier Cellebroeders : de ordonnantie voor deze Cellebroeders gedateerd van 16 Juli 1557 is nog te vinden.⁵⁾

Daar deze Cellebroeders hierdoor in veel gezinnen kwamen, vonden zij zoo ten huize van zekeren *Adriaen van Aelst* verboden boeken. — Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat genoemde *Adriaen van Aelst* aan de pest (Gods-gave) was overleden. — De Cellebroeders brachten deze boeken ten Stadhuize ; de Overheid werd met de vondst in kennis gesteld en daarop werden deze onderzocht, door een commissie, met den Deken der St. Barbara-Kerk, *Johan van Schoonhoven* aan 't hoofd.

1) Lijst van de waarde der verschillende toenmaals gangbare muntstukken.

2) Publ. A bl. LVIII verso.

3) Tante of moei, in Geldersch dialect Me u.

4) Een mud tarwe gold 3 gulden ; het loon van een geheelen dag was 4 stuivers. (Voet bl. 201). Doch 't Cul. Archief wijst op nog grooter duurte, daar 't schepel rogge toen verkocht werd voor 26 stuivers, dat is tegen 5 gulden en 4 stuivers 't mud (Publ. A bl. 71).

5) Publ. A bl. 73 recto.

Dese naebescreuen boecken zyn beuonden ten huyse van Adriaen van Aelst, duer ouerbrengen van de Cellebrueders.

Ende dair nae geuisteert by den Eersamen Deken, meyster Johan van Schoonhoven, Willem van Rysenborch, Drost, ter presentie van Geryt van Culenborch, Hubertszn., borgerm(eester) Cornelis van Aken en(de) Peter Cool, Schepenen.

Postilla durch Johanne(m) Spangenberch.

Testamentum novu(m) Luther.

Christelicker sermonie(n) sonder auctheur.¹⁾

Die Accderinge ende materie van den Sacramenten.

Calvinus.

Cort bericht.

Anastasius. Veluanus.

Ghiestelicker psalmen Luther.

Belidinge ofte bekentenisse Luther.

Dese boecken zijn op ter stadthuis verbrant na noen op Dinstdach den XXVIIen July anno XVcLVII ter presentie als voiren.²⁾

Dat ze verbrand werden, was stellig, om besmetting, in dubbele beteeckenis, te voorkomen.

Nog in hetzelfde jaar liet *Floris* „tot meerder Cieraed de binne of *Lanksmeer Poort*, ten einde van de groote Merkt tot dien verheven en cierlyken stant“ optrekken, gelijk we dien thans nog bijna onveranderd kennen. Aan de Marktzijde vindt men nog, dicht bij den trans, een steen, waarin het jaartal 1557 uitgehouwen is. De toren heeft echter haren omgang verloren. Ook aan den doorgang, van onder, zijn veranderingen aangebracht: hij is wijder en hooger geworden: Daardoor is de spitsboogvorm veranderd in een soort rondboogvorm.

De Magistraat onzer stad had echter grooter plannen. De Lek lag toen tamelijk ver verwijderd van de stad. „Reeds een tijd lang hadden de Drost en die van den Gerichte zich bekommerd, om den loop van den hoofdstroom van de Lek langs de stad te leiden, tot gerief van het Graafschap, de stad der daaronder behorende dorpen en dier inwoners.“

Het Gericht hield raad, ook met 's Graven Raden en vroeg het advies van ettelijke andere oude, verstandige lieden; alzoo werd besloten tot doorgraving van de Middelweerd. Tevens besloot het Gericht, dat die doorgraving door de inwoners zelf zoude geschieden, bij beurten, die bijtijds zouden bekend gemaakt worden. Degenen die ontboden werden, moesten bij zonsopgang met de noodige gereedschappen op 't werk verschijnen, op boete van 4 st. Onwilligheid op 't werk zou beboet worden met een half stads pond (= 10 Cul. st.) Op den eersten dag moesten komen werken de bewoners vanden

1) J. H. Hofman leest hier sermonen; er staat echter sermoniën. Toch moet dit een schrijffout wezen, en is er ongetwijfeld sermonen bedoeld.

2) Publ. A b

na noon op Dinstdach
den XXVIIen July anno XVcLVII ter presentie als voiren.²⁾

Dat ze verbrand werden, was stellig, om besmetting, in dubbele beteeckenis, te voorkomen.

Nog in hetzelfde jaar liet *Floris* „tot meerder Cieraed de binne of *Lanksmeer Poort*, ten einde van de groote Merkt tot dien verheven en cierlyken stant“ optrekken, gelijk we dien thans nog bijna onveranderd kennen. Aan de Marktzijde vindt men nog, dicht bij den trans, een steen, waarin het jaartal 1557 uitgehouwen is. De toren heeft echter haren omgang verloren. Ook aan den doorgang, van onder, zijn veranderingen aangebracht: hij is wijder en hooger geworden: Daardoor is de spitsboogvorm veranderd in een soort rondboogvorm.

De Magistraat onzer stad had echter grooter plannen. De Lek lag toen tamelijk ver verwijderd van de stad. „Reeds een tijd lang hadden de Drost en die van den Gerichte zich bekommerd, om den loop van den hoofdstroom van de Lek langs de stad te leiden, tot gerief van het Graafschap, de stad der daaronder behoorende dorpen en dier inwoners.“

Het Gericht hield raad, ook met 's Graven Raden en vroeg het advies van ettelijke andere oude, verstandige lieden; alzoo werd besloten tot doorgraving van de Middelweerd. Tevens besloot het Gericht, dat die doorgraving door de inwoners zelf zoude geschieden, bij beurten, die bijtijds zouden bekend gemaakt worden. Degenen die ontboden werden, moesten bij zonsopgang met de noodige gereedschappen op 't werk verschijnen, op boete van 4 st. Onwilligheid op 't werk zou beboet worden met een half stads pond (= 10 Cul. st.) Op den eersten dag moesten komen werken de bewoners vanden

1) J. H. Hofman leest hier sermoneen; er staat echter sermoniën. Toch moet dit een schrijffout wezen, en is er ongetwijfeld sermonen bedoeld.

2) Publ. A

Merkenieuws

Een gedenkteecken voor Veluanus.

Noor Joannes Anastasius Veluanus (Joannes Gerritsz. Versteghe), den hervormer van Gelderland, zal te Garderen een gedenkteecken worden gesticht. Het plan gaat uit van den kerkeraad en de kerkvoogdij der Hervormde gemeente aldaar en wordt gesteund door tal van invloedrijke personen, onder wie verscheidene beoefenaars der kerkgeschiedenis.

Veluanus is geboren te Stroe (gemeente Garderen), waar zijn geboortehuis nog wordt aangewezen. Hij arbeidde van 1544 tot 1550 als pastoor te Garderen en werd wegens zijne prediking in Gereformeerden geest afgezet en opgesloten. Na zijne ontvluchting uit de gevangenis schreef hij *Der Leken Wechwyser*, het boek, dat menigmaal is gedrukt en veel heeft bijgedragen tot de vestiging van het protestantisme in ons vaderland.

In de laatste jaren is aan het licht gebracht dat Veluanus, toen hij in Nederland niet meer veilig kon leven, als predikant heeft gearbeid te Bacharach aan den Rijn (Palts). Ook door andere geschriften diende hij de Hervorming en waarschijnlijk heeft hij een niet onbelangrijken invloed geoefend op de wording van den Heilbergischen Catechismus.

De vorm, die aan het beoogde gedenkteecken zal worden gegeven, is nog niet vastgesteld. Bij voorkeur zal het worden aangebracht aan of bij de kerk te Garderen, welke toren nog uit den tijd van Veluanus dagteecken.

Havendijk, van Redichem, Hont en Ham; den 2en dag 't beneden gedeelte ('t Westelijk) van de Oude stad; den 3en dag 't boven gedeelte ('t Oostelijk) van de Oude stad; den 4en dag 't beneden gedeelte ('t Westelijk) van de Nieuwe stad; den 5en dag 't boven gedeelte ('t Oostelijk) van de Nieuwe stad en degenen die in 't kerspel (we zouden tegenwoordig zeggen, 't land van Culemborg of 't veld) woonden; den 6en dag die van Everdingen en Honswijk, den 7en dag die van Zijderveld. 't Ging echter niet naar wensch met deze regeling. Een nadere verscheen¹⁾, en niets verneemt men dan meer over die doorgraving. Ze is geschied, doch waarschijnlijk het gewenschte doel niet bereikt, ten minste later is de doorgraving in de Middelweerd weer toegedamd. Den omgelegden stroom kennen we nog als „de Kleine Lek.“ Hij eindigde omstreeks de Spoelsche Sluis, circa een half uur stroomafwaarts van Culemborg. Sporen van den loop van dezen stroom zijn nog te vinden; de spoorbaan echter heeft den ouden toestand bijna onherkenbaar gemaakt.

Ter loops vermeld ik hier nog, dat *Floris* den 12 Oktober 1560 den stichtingsbrief van het Weeshuis goedkeurde, die door *Melchior van Culemborg* was ontworpen met behulp van Mr *Arnold Hizijs*, van de orde der Jesuiten te Leuven. Deze laatste ontving 42 gulden tot belooning voor zijn arbeid. De oorspronkelijke brief, netjes op perkament geschreven en uitmuntend bewaard, berust nog in 't archief van 't Weeshuis. Reeds eenigen tijd voor deze goedkeuring was echter de huishouding in 't Weeshuis reeds begonnen — n.l. den 28en Augustus van dat zelfde jaar.

De nieuwgezinden gaven aan *Floris* veel werk. Reeds op 20 Februari 1557 had hij een scherp plakkaat tegen de ketters doen afkondigen, naar aanleiding van de gevonden „qwaden verboden boecken“ bij *Martijn Sanderszn.*²⁾ Veel baatte dit plakkaat niet; ten minste zijn kracht scheen al vroeg verlamd. Dit stuitte *Floris* geweldig tegen de borst.

„Grave *Floris* was in zyn Jeugt een groot yveraar voor den Roomschen Godsdienst, in welke Hy door Vrouwe *Elisabeth* was opgevoed, zoodat Hy geen Kerkdienst of andere plechtigheit ooit verzuimde; Hy hacte denieuwe Leer (zoo men die noemde) en liet een zeer streng Plakkaet Ao 1562 tegen dezelve afkondigen“³⁾ 't Luidt als volgt;⁴⁾

Floris graue tho Culenborch vry heer tho Pallant ende Witthem heer ten Weerde, ter Leede, Lienden etc. Onsen lieuen ende getrouwen Scholten ende gerichtens deser onser stadt ende graeffschaps van Culenborch ende voorts allen anderen die desen gegenwoerdige sollen sien oft hueren lesen saluyt ende dilectie, Alsoe wy volgen(de) die guede affectie ende gencycht-heydt die wy alle tyt gehadt ende noch hebben tot onderholdinge van onsen

1) Publ. A bl. 81 en 82. (gepubliceerd op 18 Sept. en 25 Sept. 1558.)

2) Zie hier vóór bl. 182.

3) Voet bl. 202. 't Schijnt dat Voet het plakkaat 1557 (20 Febr.) niet gekend te hebben. (Zie hier vóór bl. 183) — ten minste, niet gezien.

4) De uitgave Voet bevat veel fouten, en zelfs verkeerde woorden.

heiligen Crysten geloene en(de) die alle gemeyne olde chrystelycke ende
 chatolysche religie, mede tot stichtinge vand(en) gemeenen vrede en(de)
 weluaren vand(en) burgeren, onderdanen, ende Ingeseten deser onser stadt
 ende graeffschaps van Culenborch ind(en) verleden Jaere van LVII opentlyck
 doer expresse edictien ende oepenen placaten bij voergaen(de) clockluydonge
 van onser stadthuyse op gewoonlicke tijden, hebben doen affroepen ende
 vercundigen vernywen ende confirmeren zekere edicten en(de) placaten opt
 feyt van herasyen ende den verboeden ende gereprobeerd(en) boecken oick
 der heymelicker vergaderyngen, disputacien ende qwaeder gevalschte lerynge,
 by wylen hoechloefflycker memorien onse vrouwe moye die grauyne van
 hoechstr(aten) ende van Culenb(org) etc. der sielen godt genadich wil zyn,
 inden Jaeren van LIII en LIIII gepubliceert, waer by wel scherpelyck ende
 op penen ind(en) voersz. placaten begrepen verboed(en) was dat niemant
 bij hem oft in zynen huyse oft bewaerynge wetens ende willens solde hebben
 enige ketterssche v(er)boeden oft gereprobeerd(en) boecken ofte schryften.
 Oick niet leren, co(mmun)iceeren p(re)dicere(n) sustineren oft disputeren
 enige puncten, articulen oft opinien contrarie onsen heiligen Cristen geloene
 ende den geboed(en) ende tradicien van onse moed(er) der gemeyner Cryste-
 lycker ende catholischer kercken, dat oic niemants in synen huyse oft
 wonynghe solde holden enige comuenticulen ofte secreten vergaderyngen,
 noch by hem herbergen oft ontfangen, tracteren oft fauoriseeren enige
 wederdoepers, sacramentarissen oft andere heretyquen p(er)soonnen, die
 welcke zy gehalten solden zyn onsen officieren aentebrengen ende te
 denu(n)cieren op penen ind(en) voersz. placaten bred(er) vuytgedrukt.
 Ende nochtants ons beduchtende zyn dat in onser stadt ende lande van
 Culemb(org) enige van onsen ondersaeten oft anderen niet tegenstaen(de)
 die voersz. onse en(de) ande(re) voergaen(de) publicatien ende mandementen
 daer te buyten gegaen, en(de) mit enigen van(de) voersz. gereprobeerden
 opinien secten dwaelyngen ende ketteryen besmeth mochten zyn die selue
 oick vord(er) soud(en) moegen verspreyen ende secreetlicken andere guede
 simplen menschen tot verderffnisse en(de) verlies van haeren sielen daer
 mede verleyden, sonderlyngs datter desen verleden heiligen hoechtyde van
 paeschen enige van onsen voersz. ondersaete(n) ende ingesetenen sich doer
 sulcke quade ende valsche p(er)suaesie vuyt versmaedenysse vand(er) taeffelen
 godts en(de) van andere guede duchtlycke ende Crystelicke wercken, sold(en)
 onthouden hebben als wy doer die geestlicke Regierders bericht werden allet
 contrarie den gebod(en) onser moeder der heiligen Cristelicke kercke, ende den
 voersz. onsen ende ande(re) voergaen(de) edicten ende placaten, soe ist dat
 wy ons begeren(de) te qwyten tegens den almachtygen godt onsen heeren
 en(de) salichmaker en(de) om ons tegens onse onderdaenen te draegen ende
 tho bethoenen gelyck een guet Crystene getrouwe heer schuldich is en(de)
 behoert te doene, tot o(n)derholdi(n)ge van onsen heiligen Christen geloene
 en(de) den geboed(en) van die heilige catholischer kercke tot extirpatie van

allen boesen dwaelyngen ende ketteryen ende voerderonge eens Crystelicken vredens vernywen(de) de voersz. onse ende andere voergaen(de) edicten ende geboede die selue alhier voer gerepeteert holden(de) in allen puncten ende articulen geene daer van vuytgescheyden, nu wederom(m)e mit rype deliberatie by Raede ende aduyse van gueden geestlycken geleerden ende ande(ren) verwaerene Luyd(en) ende den van onsen Raede voer een ewych geboth geordonneert ende gestatueert hebben, ordonneren, ende statueren by desen, om steeds achtervolgt en(de) geobserveert te werden tgeene ende alsoe hier na volgt, Eerst dat niemant geestlyck noch weerlyck van wat gestaltenysse condicie oft staet hy zy, in onse stadt ende graeffschap van Culenb(org) hem en onderwynde in woerden, in wercken, in predication, in lerynge oft enige andere wysen oft manieren tho holden anders dan naeder lerynge en(de) geboed(en) der heiligen Crystlycken en(de) catholischer kercken sonder te volgen tho halden te defenderen ofte te sustineren die opinie dwalyngc secte ende ketterye van martinus Luther, van enigen Sacramentarien van anabaptysten, ofte herdoepers, noch van eniger ande(re) by d(er) heyligen kercken verworpenen en(de) gereprobeerde opinie, dat oick niemants hem en onderstaen vand(er) artickelen onses heiligen Cristen geloue vand(er) sacramenten der heiliger kercken, insonderheyt vand(er) werdigen heiligen sacrament des altaers vand(er) menschwerdyng Cryste ende der kynderdoepe anders tho leeren tho holden tho prediken ofte dieselue anders tho gebruycken dan nae insettyng der heiligen Crystelicker ende algemeyner catholischer kercken dat oick niemant in huysen noch herberge die gheenen, die met enigen vand(er) voersz. of andere quaeden secten besmet zyn oft oepenbaerlyck voer sulcks gehouden ende geacht werden. Item dat niemant hem en onderwynde enige priuate ende heymlycke conventiculen v(er)gaderyng oft by(een)kompste tho halden tho maecken oft tho besoecken, daer men vand(er) heiligen scryften disputeert, ende die selue vuytleidt, insgelycx dat zick oic niemant ende onderstaen wetens en(de) willens by hem tho hebben, tho drucken te coepen oft tho vercoepen enige boecken vand(er) voersz. oft ande(re) quaede ende gereprobeerde secten ende ketteryen, insgelycx oick gheene schandeleuse beelden, schilderyen, vynsteren, oft glaesen, En(de) oft enige van onsen voersz. onderdaenen sulcke by hem hadden die seluen te v(er)nielen, tho verbranden oft anders hem qwydt te maecken, sonder enich v(er)treck opdat die niet by hem gevonden en worden, op pene indien enich beuonden wordt in desen oft enigen vand(er) voergeroeter articulen schuldich oft culpable te zyn oft daer tegens gedaen tho hebben: daeraff aen lyff ende goet gestrafft tho werden, nae v(er)moe-gens onser ende onser voersaeten daarvan gepubliceerden edicten, ende anders nae die qualiteet vand(er) delict, ende der saecken gelegenheyt. Item ofter niemants sulcke p(er)soenen wiste die mit tgene voersz. is besmet mochten zyn die sal deselue schuldich zyn onsen officier aenthobringen op pene van tegens hem geprocedeert te werden als suspect ende fauteur van sulcker

heresien by alsoe nochtans dat sulcks niet calu(m)nicuselicken vuyt haedt ende nydt oft anders tonrecht geschien en sal op pene van Rigoreuser correctie, eenen anderen ten exempele.

Ende om die voersz. heymelicke vergaderynge en(de) secreten onbehoerlycke conuenticulen des tho beth tho beletten, soe ordonneren wy indien iemandt die selfste opgehouden oft selffs daer van geweest hebben sulckx oepenbaerde, dat die selue sond(er) enige correctie in genaede ontfangen sal werden op beloefften hem voorts van sulcks meer tho wachten, welverstaende indien hij oick mit geenen vand(er) voersz. oft anderen quaeden secten besmedt en waere ende hen gedroege volgen(de) dese onse voersz. ordonnancie.

Ende hoe wel wy verstaen dat dese onse ordonna(n)cie ende edict onuerbreckelyck onderhouden ende geobserueert sal werden, indien nochtans iemants van onsen burgeren, inwoenderen, ondersaeten oft anderen by sympelheyt, gebrecklickheyt by inductie, verleydynghe, quaede p(er)suasie oft anders in enige quaede secte, dwaelynghe oft erreur gevallen waere, ende alsoe by brcusheyt ende sond(er) enige p(er)tinatie ofte hardtneckicheyt tegens dese onse oft andere voergaen(de) ordo(n)nancie gedaen mocht hebben, ende sulcken erreur bekennen(de) onsen officier ende scholttselue binnen veerthien daegen naede publicatie van desen oepenbaerde ende de facto oft mitter dact alsoe revoccerde in forme ende ter plaetse daer hem sulckx by d(en) voersz. onsen officier v(er)thoent ende beuolen sal werden den seluen, willen wy dat vuyt sonderlynghe gracen wederom sonder enige lyfflycker straff doch voer dese reyse alleene in genaed(en) ontfangen sal werden, mits doen(de) daer voer alsulcke gracelycke penetencie als hem gestelt ende geiniungeert sal werden, ende voerts hem van gelycken wachten(de) op penen hier voeren verhaelt.

Ontbieden daerom en(de) beuelen onsen voern(oemden) scholtes dese voergaen(de) onse ordonnancie ende edict by oepenbaer clockluydinge van onser stadt huyse te doen publiceren en(de) oick van gelycken te doen in onsen dorpen van Euerdingen, Zydervelt ende Honswijck op dat ter niemants Ignorancie van en solde moegen pretenderen, procederen(de) tegens touertreders by rigoreuse executie van penen bouen verhaelt sond(er) enige dissimulatie ofte verdrach. Ende die selue van Jaer tho Jaere inde voersz. plaetsen alsoe wederom te doen itereren ende vuytroepen op dat een ieder hem daer nae mach weeten te reguleren.

Datum op onsen huyse te Culenborg den vierden aprilis a° XVcLXII

Ende was onderteekent.

FLORIS VAN PALLANT.

Aldus gepubliceert openbaer van der stadthuys te Culenb(org) mit voergaend(er) clockluydinge nae de hoichmisse opd(en) vijfden apriles a° XVcLXII.

D. VAN BADEN.

In den eersten tijd werd hieraan streng de hand gehouden. Zoo vermeldt onder anderen het meer genoemde Publicatie-boek A dat den 14 Juni 1562 zekere *Dirck Jan Coenensz.* ten stadhuize moest verschijnen om zich van de Herezie (d.i. ketterij), waarvan hij was beschuldigd, te komen zuiveren. Hem werd 14 dagen tijd gelaten en na verloop daarvan zou „tegens zijne persoon ende goederen geprocedeert werden, nae gelegentheit van der saecken ende tfeyt hem opgeleydt.“¹⁾

Reeds sinds eenigen tijd was er, vooral onder de Edelen, een gisting tegenover het Bestuur der Nederlanden, zooals dat door *Filips II* vóór zijn vertrek naar Spanje geregeld was. De Hervorming bracht er 't hare toe bij, den afkeer tegen het Spaansch Bestuur, of eenigen der bestuurders te verhoogen. Die geschiedenis, en hare oorzaken behoort echter niet tot mijn onderwerp, al staat *Floris* met haar in betrekking.

De ziel van 't verzet tegen het Spaansche gezag was, — men weet het — Prins *Willem van Oranje*. Met hem had *Floris* aan 't hof der landvoogdes *Maria* kennis en vriendschap aangeknoopt en die vriendschap werd hechter toen *Floris* hem als nabuur kreeg.²⁾ Als zoodanig kwamen beider onderdanen herhaaldelijk met elkaar in aanraking. Al was die niet altijd tusschen de onderdanen even vriendschappelijk, (men gedenke 't verstoppen van de Bisschopsgraaf met een ijzeren balk;³⁾ nog in 1562 vernielden de Bosinchemmers de brug over de Bisschopsgraaf, die de Culemborgers, met verlof van den Heer van Buren daarover mochten leggen;) de vriendschap tusschen beide vorsten werd hierdoor niet geschaad.

De overeenkomst tusschen Culemborg ter eener zijde en Bosinchem en Zoelmond ter anderzijde in 1558, den 27 December getroffen, omtrent de scheepvaart langs de Bisschopsgraaf en door de schutsluis „de Neust“, bevestigde *Willem* als voogd zijns minderjarigen zoons *Filips Willem*, den 2en Mei 1560. Hierbij bepaalde hij o.a. dat elk schip voor schutgeld een halven stuiver zou betalen; uit dit geld zouden de onkosten en reparaties bestreden worden; het schutgeld mocht zonder verlof van den Burenschen Graaf of diens gemachtigde niet verhoogd of verlaagd worden; ook bepaalde *Willem* de wijze van ontvangst en van de verantwoording der ontvangene schutgelden.

Toen kort daarop in 1562 de Bosinchemmers de brug over de Bisschopsgraaf vernielden, werd er tusschen beide vorsten reeds spoedig een overeenkomst getroffen, waarbij de Culemborgers in hunne rechten hersteld werden, die zij reeds van Hertog *Arnoud*⁴⁾ in 1472 ontvangen hadden: de brug werd,

1) Publ. A bl. 107.

2) Willem van Oranje was namelijk in 1551 gehuwd met Anna, dochter van den Graaf van Buren; tot Buren behoorde ook Bosinchem. Zij overleed 24 Maart 1558. Wagenaar VI bl. 39.

3) Zie hier vóór bl. 156.

4) Zie hier vóór bl. 129.

My leaflets too by Anders Leena
Oprecht met wortel & alen verkeerd.
Der armeen vrees, en weelust vrees
Heeft nooit zijn by hem ontdeeld.

„opdat het gemeene welvaren en 't profijt der onderdanen van beide vorsten niet verachten zou“, hersteld. Een slagboom werd voor de brug gesteld, opdat de passage over de brug niet anders zou geschieden dan tot het doel, dat beoogd was bij 't leggen der brug: de landbouwbelangen. Een wachtershuisje werd op Burensch grondgebied gezet ten koste van beide partijen, waarin een, door Buren beëdigd, wachter zou wonen; ook brug en slagboom werd voor beider rekening gelegd en gesteld. Voortaan bleef echter de brug in onderhoud aan Culemborg, het wachtershuisje daarentegen aan Buren. Deze overeenkomst werd door beide vorsten bezegeld den 25en Augustus 1562.

Uit een en ander blijkt, dat er een vriendschappelijke betrekking bestond tusschen *Willem van Oranje* en *Floris van Pallant*. Ontegenzeggelijk heeft *Floris* ook de meerderheid van geest ondervonden, waardoor *Willem* boven *Floris* uitstak, en 't verwondert ons niet dat deze laatste der partij van *Willem* en zijne geestverwanten was toegedaan.

We zien dan ook *Floris* in 1562 met vele Nederlandsche Edelen, o. a. *Oranje*, *Egmond*, *Hoorne*, *Van den Berg*, *Brederode*, op den Rijksdag te Frankfort.¹⁾ Velen hunner vertrokken daar heen tegen den zin der landvoogdes²⁾ en van haren voornaamsten raadsman, *Granvelle*.

Dat zij er zoo in groote getale heentrokken en zelfs tegen het uitgedrukt verlangen van de landvoogdes,³⁾ bewijst, dat hun aan die vergadering te Frankfort veel gelegen was: ik geloof echter niet, dat de keuze eens nieuwe keizers hun zooveel belang inboezemde.

„Daar spraken zij voor de vergaderde rijksvorsten met vrijmoedigheid over 's lands belangen en de onmatige heerschzucht des kardinaals; gaven opening van den kommerlijken toestand der Nederlanden. hielden aan aan om vrijheid van godsdienst en riepen de hulp van het keizerrijk in.“⁴⁾

Hieruit zien we, dat we *Floris* niet meer kunnen meëtcellen onder de vrienden van het Spaansche Bewind. Of hij daar op den Rijksdag mede voor godsdienstvrijheid heeft gepleit is mij niet bekend, doch wel, dat hij, wat Culemborg aangaat, deze niet wenschelijk achtte. Zeker is 't, dat „by (= door) den Scoltus, *Loef van Culemborg Gerritszn.*, van 's Heeren (d.i. *Floris*) wegen“ het vonnis werd voltrokken aan zekeren *Cornelis Aartsen de Man*, beschuldigd van ketterij. Nadat dezen ruimschoots de gelegenheid gegeven was, zijne dwaling te herroepen, — iets wat Graaf *Floris* zeer gaarne zou gezien hebben; — doch alle pogingen daartoe vruchteloos

1) Te Water, Verbond der Edelen I bl. 21. Schotel Floris I en II bl. 25.

2) Margaretha van Parma, landvoogdes van 1559—1567.

3) Aan Egmond o. a. werd voorgehouden, „dat hij op de Rijksvergadering niets te doen hadde, en deze onkosten wel konde spaaren. Hij gaf hier op ten antwoorde, honderd duizend kroonen over te hebben, om zijne vrouws vrienden daar te gaan zien, en dat hij, in spijt van den Kardinaal, zou vertrekken, gelijk hij deedt.“ (Te Water I bl. 21.)

4) Schotel a. w. bl. 25. Te Water I bl. 25.

bleken, werd hij door de schepenenbank veroordeeld, verbrand te worden, „met confiscatie van zyn goederen, of anders tot 's Heeren genade. Actum op den 13 Augusty A°. 1562.“

„Dese bovengeschreven Sententie is ten voorn(oemden) daghe, in mate als boven, by (= door) den Scoltus van 's Heeren wegen volbracht op 't Voorborcht van den Slote tot Culemborg; door bevel [van] onsen genade Heere, so deselve gevangen en van grote Vrinden woonende binnen syner Genade Stadt Culemborg was, ende voorts perykel (= gevaar) van den vuere te scouwen, (= te voorkomen).¹⁾

Uit hetgeen *Voet* daar nog bij vertelt blijkt, dat deze veroordeelde meer een krankzinnige zoude geweest zijn, dan een denkend mensch, gelijk ook bleek uit zijne geschriften, in de gevangenis opgesteld, die in gekkenpraat bestonden; „zo dat men dezen Mensch veel eer als eene uitzinnigen had behoren voor altoos op te sluiten dan te verbranden,“ zegt *Voet*²⁾ (Als bewijs daarvoor geeft *Voet* eenige passages uit zijn geschrift.)

De staatszaken werden voor 't Spaansche Bestuur al slechter. Vele edelen, waaronder we ook *Foris* tellen, hadden zich reeds verbonden, niet te zullen rusten, vóór de kardinaal *Granvelle* de Nederlanden verlaten had. Weldra (14 Mrt. 1564) verliet de kardinaal dan ook ons land, en aldus was één der verlangens der Edelen vervuld.

Gedurende het laatste tijdperk van *Granvelles* bestuur was *Floris* weinig te Brussel, en ook na diens vertrek vertoefde hij maar zelden aan 't hof der landvoogdes. Meestal vinden we hem op zijne goederen of bij fecsten elders.

Terloops vermeld ik nog even, dat hij een ordonnantie op het ijken van maten en gewichten uitgaf en een ijkmeester aanstelde (20 Juni 1562); en dat hij een ordonnantie uitgaf op het Recht van representatie, waarbij o. a. bevolen werd, „dat de kindskinderen mede erven zouden in de nagelaten goederen van Grootvader en Grootmoeder, midsgaders Zusters en Broeders kinderen, in plaats van derzelve overleden ouders, in de goederen, door Ooms en Tantes nagelaten.“ (15 Maart 1564.)

De godsdienst baarde *Floris* veel zorg. In 1563 (26 Maart) had hij weer een verbod moeten uitvaardigen, gelijk weleer zijne tante,³⁾ over het praten en de oneerbiedigheid in de kerk.⁴⁾ Het volgend jaar, 12 Augustus 1564, was een nieuw plakkaat noodig tegen de nieuwgezinden.

Dit plakkaat, in Nederlandsche taal, doorspekt met half- en heel Duitsche woorden, is gegeven „op onszem hoesse tho Pallandt.“⁵⁾

Den meesten tijd bracht *Floris*, vóór zijn huwelijk, door met reizen van de

1) *Voet* bl. 209.

2) bl. 209.

3) Zie hier vóór bl. 172.

4) Publ. A bl. 113.

5) Publ. A bl. 123—125.

éene heerlijkheid naar de andere. „Werden er in Duitschland of in de Nederlanden feesten gegeven, *Floris* was er op tegenwoordig en overal werd van zijne nederigheid, vriendelijkheid, en mildheid gesproken.¹⁾ Rigtte men op ouden trant tournooi-spelen aan, *Floris* nam er op ridderlijke wijze gewapend deel aan.²⁾

Het was in datzelfde jaar, (1564) dat *Floris* zich in 't huwelijk³⁾ begaf met *Elisabeth*, Gravin van Mandersheyt, Blankenheim, ter Sleyden. Zij was Luthersch, en waarschijnlijk de eerste oorzaak, dat *Floris* den godsdienst zijner vaderen verliet en tot de nieuwe leer overging. 't Schijnt niet volkomen zeker of *Floris* tot den Lutherschen dan wel tot den Calvinistischen godsdienst overging. *Schotel* beweert, dat hij steeds Calvinist geweest is en ook *Bor* in zijne *Vaderlandsche Geschiedenis* (Vervolgh der Nederl. Oorlog.) vermeldt dat „*Floris* van Pallandt altijdts in de Gereformeerde religie gheleeft heeft, daarin hij oock gestorven is.“ (fol. 47)⁴⁾

De reeds meer genoemde *Hendrik van Cuik*, zegt dat *Floris* eerst Luthersch en daarna Calvinist was. Hoe 't zij, deze overgang van hem, die 's jaars te voren zijne onderdanen te Culemborg (18 April 1563) nog verbood om te disputeeren over geloofszaken en hun gebood zich te gedragen naar 't plakkaat van 4 April 1562; die kort na Paschen nog aan *Godefridus van Mierlo*, provinciaal der Predikheeren te Utrecht f200 liet betalen, omdat hij „in die voirleden vasten te Culemborg dagelick twoordt Goidts gepredigt“ had, die nog op 14 Augustus 1564 een zeer streng plakkaat tegen de nieuwgezinden uitvaardigde, baarde veel opzien. De landvoogdes en de hooge geestelijkheid stelden dan ook pogingen in 't werk, hem tot het katholieke geloof terug te doen keeren, doch te vergeefs. De landvoogdes raadde zelfs aan den nuntius⁵⁾ des Pausen,⁶⁾ die een brief van Zijne Heilichheid aan *Floris* zou overbrengen, doch eerst met de landvoogdes daarover moest overleggen, dien brief niet af te geven, uit vreeze „dat hij (*Floris*) de Apostolische Breve op onbetamelijke wijze zou behandelen en door zijn gedrag er den spot mede zou drijven.“⁷⁾

1) De rekeningen van *Floris* geven daarvan doorslaande bewijzen. *Schotel* meldt hiervan insgelijks in zijne aantekeningen op 't derde hoofdstuk.

2) *Schotel* *Floris* I en II bl. 27.

3) 't Kan zijn nut hebben de volgende publicatie van *Floris* te kennen.

„Onsen genaden Heeren Grave tho Culenborch frij Heer tho Pallant Wittem etc. doet verbieden allen borgeren ende inwoenderen deser zijn genaden stadt Culenborch alsoe zijn genaden in deser aenstaende bruyloft voele vremdelinge verwachtende is en indient gevele enige der selver vrendelinge tegens den anderen questie maecten oft hantgemeen werden dat zijlyuden hem niet en onderstaen int gescheyt oft daer bij te voegen enz.

(gepubl. 7 Nov. 1563 of iets vroeger. Publ. A bl. 116.)

4) *Schotel* a. w. bl. 11 der aantekeningen (No. 23.)

5) gezant. Deze was *Julius Pavesius*, Aartsbisschop van Sorrento. In dezen brief werd *Floris* aangemaand tot den godsdienst zijner vaderen terug te keeren.

6) Paus Pius V 1566—1572.

7) Uit *Strada*, *De Bello Belgico* bl. 234 en 235.

't Moet echter gezegd worden, dat de menschen en vooral veel geestelijken godsdienstig en zedelijk op een niet zeer hoog standpunt stonden. 't Waren vooral de kanunniken uit de St. Barbara-kerk die, watslechetheid van gedrag betreft, de kroon spanden. De Roermondsche Bisschop *Hendrik van Cuijk* hangt ons daarvan een sprekend tafereel op:

„Wy kunnen evenwel niet ontkennen, zegt hy, dat de Geestelykheit van dien tijd, voornamentlijk van de Parochiakerk van S. Barbara, dat is de Kanonnikken en vordere Priesters groote aanleiding tot dezen brand gegeven hebben. Zy waren met een schrikkelijken haat tegen malkander ingenomen; tarten malkander uyt om te vechten; en vochten somtijds, ook in gewijde plaatsen. Het waren doorgaans een deel ongestudeerde en ongeletterde personen; die zoo wel van de wereldsche als van de geestelijke wetenschappen een afkeer hadden.

Wat had men van zulke luiden . . . anders te verwachten, als dat zy van quaad tot erger zouden vervallen . . . ?
 . . . ! . . .

Uyterlijk vertoonden zy noch een schijn van godvruchtigheid; maar de rechte deugd verschopten zy; . . .

Het is nu dertig jaaren geleden dat ik hen over deze ongebondenheit, in eene Latijnsche oraatzie, strengelijk bestraft hebbe: want het was my op dien tyd voor de zekere waarheid vertelt dat de Graaf gezeit zoude hebben: hy konde niet gelooven dat die menschen de waarheid konden leeren, die zoo goddeloos en guytachtig leefden. En deze hunne verargernissen zijn ook de struikelsteen geweest, daar veele andere menschen over gevallen zijn.¹⁾ En hieraan voegt de schrijver van de Historie van 't Utrechtsche Bisdom nog toe:

„God gave, dat het te Kuilenburg alleen zoo toe gegaan was. Men weet dat de Geestelykheid omtrent het opkoomen der Reformaatzie, althans voor een groot gedeelte, niet minder was als geestelyk; en op het lichamelijke of tijdelijke, alzoö zeer gezet was, . . . , als de genen die by tegenstellinge wereldsche menschen genoemt worden. Ik zegge, voor een groot gedeelte: want al worden de ongeregeldheden en onbeschoftheden van de Geestelijken, die omtrent het opkomen der nieuwe gezindheden geleeft hebben, niet zonder reden zeer breed uytgemeeten; men zoude ligt kunnen toonen dat het ook niet ontbroken heeft aan deftige Bisschoppen, Hoogleeraren, Abten, Priesters, Monnikken, die door 't algemeen vergift der bedorvendheit niet besmet zijn geweest: maar op zich zelve en op hunne kudde gewaakt, over de onheilen van Gods kerke gezucht, de inkruypende

1) Uit de „Epist. Pa. enet. ad S. P. Q. Culenburg.

Vertaling in het Hist. Utrechtsche Bisdom II bl. 596. Uit eerbied voor mijne lezers heb ik wegelaten, wat hun gevoel kon kwetsen. De woorden waren wat al te hard, en — voor onze ooren te plat!

en reeds ingekroope misbruyken en ongeregeltheden gewecrt, en zoo zy best konden verbeterd hebben.

Evenwel is het waar, gelijk ik gezegd hebbe en gelijk meest alle de Historischrijvers getuigen, dat de ongebondendheit van de Priesters en Monnikken, in 't algemeen gesproken, ten top gesteegeen scheen; en zeer veel tot het omkeeren van den godsdienst geholpen heeft.¹⁾

„Als elders, gaf een deel der geestelijkheid redenen tot ergernis, door losbandigheid, schraapzucht, hoogmoed en wereldsgezindheid. De kerkelijke tucht was verslapt en tal van lieden droegen het kerkelijk gewaad, die dat nooit hadden moeten aannemen. Het kerkelijk toezicht was in Nederland zeer onvolledig: in de Nederlanden (België inbegrepen) waren slechts vier Bisdommen. De Bisschoppen, in den regel groote Heeren, verwaarloosden maar al te vaak hunne kerkelijke plichten. Ook het onderricht der toekomstige geestelijken liet veel te wenschen over. De oogen van velen vlamden op de uitgestrekte bezittingen en de groote rijkdommen van kloosters en kerken“. Aldus beschrijft een hedendaagsch schrijver²⁾ den toenmaligen toestand in de Nederlanden.

In overleg met den Paus, *Paulus IV*,³⁾ deed *Filips* de noodige stappen, om verbetering in de kerkelijke regeling der Nederlanden te verkrijgen. De uitslag zijner bemoeiingen was dan ook, dat het aantal Bisdommen werd uitgebreid tot achttien. Deze maatregel vond echter een heftigen tegenstand, waarvan de nieuwgezinden gebruik maakten: zij beweerden dat dezenieuwe Bisschoppen de voorloopers der Inquisitie⁴⁾ waren.

Het gemelde toont aan, dat er stof genoeg aanwezig was tot gisting; en we kunnen de tijden niet anders dan treurig noemen.

Ook de Culemborgsche geestelijkheid, gelijk boven verhaald is, bleef niet achter.

Hun slecht gedrag moet één der oorzaken geweest zijn, die *Floris* aanzetten, zijn geloof te verlaten en de Nieuwe Leer aan te nemen. Het gevolg daarvan was, dat de nieuwgezinden minder vervolging te vreezen hadden en eenige vrijheid genoten.

Het volgend jaar 1565 verbood de Graaf reeds aan zijn onderdanen, elkaar ter wille van 't Geloof te schelden of van elkaar kwalijk te spreken, zegt *Voet*.⁵⁾

1) Hist. Utrechtsche Bisd. II bl. 596 en 597.

2) Nuyens, Vad. Gesch. VII bl. 103 en 104 en VIII bl. 15.

3) Paus Paulus IV 1555—1559.

4) Inquisitie = geloofsonderzoek. Er is tweërlei inquisitie: De Bisschoppelijke en de Spaansche Inquisitie. Zij, die met deze inquisitie belast waren, de inquisiteurs, moesten leeren, inlichten, vermanen, onderzoek doen naar alles wat de ketterij kon bevorderen en eerst tegen hardnekkigen den wereldlijken rechter inroepen. Deze inquisitie is van zeer ouden datum. De Spaansche inquisitie was een politiek werktuig in handen der Spaansche koningen terecht buiten Spanje algemeen gehaat. Zij heeft nooit in Nederland bestaan. (Nuyens VIII bl. 24.)

5) Voet bl. 213. In 't Publicatie-boek A, waarin opgenomen zijn de bekendmakingen, van de pui van 't Stadhuis voorgelezen, is geen spoor hiervan te vinden.

In 't begin van September deed de Gravin intrede binnen Culemborg, onder toejuiching van vele burgers. De burgerij had den last ontvangen, hare straten rein en bekwaam te maken en zich in deze Blijde Inkomste te gedragen zooals zulks behoort.¹⁾ Ook moesten de weerbare burgers in 't gewoone komen en zich stil en zedig gedragen.

Slechts korten tijd brachten *Floris* en zijne echtgenoot te Culemborg door.

Thans begon *Floris* het staatstoooneel te betreden.

Den 2en November 1565 (*Schotel* zegt St. Andriesdag = 30 Nov.)²⁾ vergaderden eenige edelen in 't paleis van Graaf *Floris* te Brussel, waarschijnlijk met zijn medeweten, ofschoon 't onzeker is, dat *Floris* bij deze vergadering tegenwoordig was; zij kwamen daar bijeen, teneinde te beraadslagen over de belangen van godsdienst en vaderland; zij legden de grondslagen van 't *Verbond der Edelen*. Zij hadden zich verbonden te trachten, dat de Inquisitie alhier niet zou worden ingevoerd, dat de plakATEN niet zouden worden uitgevoerd. Zij beloofden trouw aan den koning en verbonden zich, elkaar met lijf en goed te zullen bijstaan, indien iemand der bondgenooten vervolgd werd van wege de Inquisitie en naar de plakATEN.

De opsteller en eerste ondertekenaar van dit verbond was *Filips van Marnix*. Onder de verdere ondertekenaars behoort ook *Floris van Pallant*. Na verschillende vergaderingen werd besloten, een verzoekschrift aan de Landvoogdes aan te bieden, waarin verzocht werd om schorsing der plakATEN en der Inquisitie, en den koning te verwittigen van de groote gevaren die het vaderland daarvan te wachten was, en dat hij daarin voorzien zou. Dit smeekschrift der Edelen werd den 5^{en} April 1566 aan de Landvoogdes overhandigd. Ten dien einde trokken een 300-tal Edelen, die reeds daags te voren in het Paleis van *Floris* te Brussel vergaderd waren, vier aan vier in optocht naar het Paleis der Landvoogdes. *Floris* zelf was hierbij niet tegenwoordig;³⁾ wel, toen dezelfde stoet den volgenden dag om het antwoord der Landvoogdes ging: zij kon 't verlangde niet toestaan. *Floris* gaf een schitterend maal aan de Verbondenen en korten tijd daarna verlieten de hoofden des Verbonds Brussel.

Toen *Floris* te Culemborg terug kwam vond hij de burgerij zeer verdeeld en in tweedracht. De Hervormden⁴⁾ drongen bij hem aan om openlijk in de Gasthuiskerk te mogen prediken. De Katholieken, die hiervan gehoord hadden, waren alles behalve ingenomen met dit opzet. Zij hielden vergadering en de voornaamste der stad trokken naar 's Graven Hof. *Melchior van Culemborg* voerde in 's Graven zaal namens allen het woord en zeide: „Dat

1) Publicatie-boek A bl. 133, gepubliceerd Zondag 2 Sept. 1565, na de Hoogmis.

2) Volgens Te Water is dit ook de werkelijke datum. (Deel I bl. 61.)

3) *Floris* reisde den 4en April van Culemborg af.

4) Te Water meldt in een aantekening Deel I (bl. 59) dat *Floris* o.a. reeds in 1564 de Nederlandsche [Hervormde] geloofsbelijdenis ondertekend had.

het godloos opzet der ketteren hen ter oore gekoomen was, dat zy nooit dulden zouden, dat voor dezelve eenige Kerk, tot pleging van dien Kerk-roovischen Dienst zoude geopend worden, en dat zy het zelve met kragt en wapenen, zoo veel zy konden, zouden tegengaen en weeren."¹⁾

Een groote menigte volks, uit allerlei ambachten, dat den stoet gevolgd was, liet door dreigende kreten zijn instemming met deze woorden blijken, luide schreeuwende, „dat dit hun vast voornemen was.“ De Graaf stond verslagen; hij stond te midden van een volslagen oproerige burgerij. Hij wist niet, wat te antwoorden of wat te doen. Twee zijner Raden, (wie, wordt niet gemeld,) fluisterden *Floris* in, dat zij „’t geen zij te zeggen hadden, in geschrift zouden stellen, en hem dan zouden overhandigen.“ Dit voorstel werd door de lieden aangenomen. Bij een ervaren rechtsgeleerde te Utrecht werd het hier onder volgend verzoekschrift, (als ik ’t zoo noemen mag) opgesteld, door een 70-tal der voornaamste Culemborgers onderteekend en den 6^{en} Mei 1566 den Graaf overhandigd.

*Aen onsen Ghenadighen Heere Graue tho Culenborch, Vrijheere
tho Pallant, Witthem, ende Weerde, Heere tho Leede, Linden,
Wildenborch &c.*

geheuen in alre ootmoedicheyt ende mit behoorlycke reuerentie U. G. goede, ghetrouwe, dienstplichtighe borgheren en inwoonderen, hier ondergeschreue(n), en andre wt hertelicke leetwesen en(de) groter beswaernisse te kennen, hoe dat doer 'die nieuwe en(de) onlanx opghecomen Religie, contrarierende niet alleenlick die eenicheyt van den ghemeynen olden Christelycke en Catholycke Kercke en(de) gewoonten, maer tenderende oock tot verachtinghe en versmadenisse van U. G. ende Uwer Ghenade Voorheeren en Vrouwen van Culenborch Ordonnantien, Edicten en Placcaten, op 't stuck van de Religie gemaect en(de) ghepubliceert, mitsgaders turberende die ghemeyne communicatie die van alle ouden tijden en(de) noch in U. G. Stadt en(de) Graefschap van Culenborch gheuseert en(de) ghebruyct wert in 't obserueren en(de) executeren van dien, binnen seer corten tijde herwaerts, U. G. ghemeyne Borgheren en(de) Inwoonderen in vele menichfuldige onminnen, twedracht en(de) onuerstants teghens den anderen opgestaen en(de) gekomen syn, midts dat die supplianten met het meeste deel van U. G. Borgheren en(de) Inwoonderen, mit huerlieder Wijuen en(de) Kinderen, huysghesin en(de) familie, begeren te bliuen ende te leuen in sulcken Olde(n) ghemeyne(n) Christelicke Religie en(de) gelooue, als over de gheheele Christenheyt, van den Apostelen tijden af, en(de) sonderlinge in dese U. G. Stadt van Culenborch, so lange deselve ghestaen heeft, tot noch toe, eendrachtelicken ghehouden, geleert en(de) ghepreekt is; dien sij van haer Olders ontfanghen, daer inne sij ghedoopt, gheconfirmeert en(de) beuesticht zijn in Godt almachtich en(de)

¹⁾ Voet bl. 215.

sijnen eenighen gheboren Sone Jesum Christum, en(de) in den seluen blijuende, verhopen salich te worden; obedierende in 't selve ooc Uwer Ghenaden, en(de) Uwer Ghenade Predecessoren Placcaten en(de) Ordonnantien, als goede en(de) ghetrouwe Borgheren toestaet te doen. Dan deser ter contrarie eenighe andere oock U. Genaden Onderdaenen door sinistre informatien en(de) quade Leeringhe henluyden separerende van sulcke eenicheyt der heylicher Christelicke en(de) olde Religie in verscheyde(n) nieuwe vremde, en(de) van allen olden tijden ghereprobeerde opinien geuallen moghen zijn onder malcandere(n) in verscheyden Pointen, en, so di Supplianten verstaen, in de Hooft- Articulen van hoerder voorschreuen Religie discorderen, dissimulerende nochtans voor deser tijt, doer inductionen van hoerlieder meesters, alsulcke ghereprobeerde opinien, hebben onlancx, onder 't deksel van 't woort Godts, na haerluyder verstant wtgheleyt, hen onderstaen de voorghenomde eenicheyt der Christelicker Kercken ende vreedsamighe vergaderinghe der voorschreue(n) supplianten te inpugneren, die met verscheyde Leeringhen te turberen, dieselue Leeringhen dagelickx meer en(de) meer verbreydende, en(de) daer mede verleydende en(de) inducerende der Supplianten en(de) anderer goeden Borgheren en(de) Inwoonderen Wif en(de) Kinderen en(de) familie, tot haerlieder groot leetwesen en(de) bederffnisse, oock teghens de Constitutien van allen natuerlycken beschreuen Regten, die sulcke seductie(n) expresselick verbieden, en(de) den Christenen niet toe en laten der Joden Kinderen, teghens Consent en(de) wille van hoerlieder Ouders totten Christelycken Doopsel te brengen, ghelyck sulcx in rechten notoir, claer en(de) openbaer is; henluyden dan daertoe refererende, welcke seductie en(de) verleydinge den voornoemde supplianten so veel meer te beswaerlycker is, dat hoerluyder cleyn, onnosel Kinderkens, doer sinistre practycke(n) van de(n) voornoemde nieuwe Religioesen en(de) haerluyder adherenten bij den Schoolmeesteren ofte Meesteren van U. G. Stadt mit sulcke nieuwe en vreemde opinien gecorrumpeert worden, en(de) doch in andere eerlycke manieren van leuen en(de) leeringen tot gheen eere noch duechdelycke co(n)uersatie ofte eenige manierlyckheyt gehouden noch gheinstitueert en worden, als 't selue alle menschen, die sulcx dagelyx voor ooghen sien, openbaer is, alles contrarie des voorschreue(n)s Schoolmeesters instructie, Eedt en(de) Ghelofte, die hij in 't aennemen van sijnre Officie gedaen mach hebben, en(de) daervoor oock van die Supplianten en(de) andere Borgheren sijn gaegen en beloninghe is ontfangende, waer doere, en(de) mede ouermidts die van den voorschreue(n) nieuwen geloue, in cleynachtinghe van de Olde ghemeyne generale en(de) vniuersele Christelycke Kercke; tot meerdere verdrukkinge en(de) oppressie van den voornoemde supplianten, henluyden onlancx leden oock vervoordert hebben, heymelycke Vergaderingen en Predicatie, bij daghe ende bij nachte in dese U. G. Stadt va(n) Culenborch met groote getal van Volck te holden, waer doer onder deselue en(de) U. G. andere gemeente geheschapen was quade ongemack van oproer te verrijsen, ghelyck ooc alrede voer hande(n)

was, indien bij toedoen van den Heere van Esschensteyn en(de) U. G. Raedt, daerinne niet tijdelyck en(de) wijselyck voorzien hadde geweest, aengesien de voorgenoemde gemeente besorchde, dat sulcke ongewonelycke vergaderingen, die in alle rechten verboden zijn, oock nergens in den omliggende Landen toeghelaten werden, tenderen mochten tot huerluyder oppressie, so die principalen en 't meestendeel van U. Genade Gherechte, dien de regeringhe en(de) bewaernisse, ooc de slotelen van U. G. Stadt onlanx beuolen is, ghenoech verstaen, dat sulcke Versamelinghen de nieuwe Religie soudē fauoriseren; en(de) so en bovens ter kennis van de supplianten ghecomen is, dat, sijndert U. G. wedercompste, eenighe van de nieuwe Religie van U. G. begheert soudē hebben binnen deser U. G. Stadt van Culenborch te moghen openbaerlyck leeren en(de) exerceren huere nieuwe Religie, 't welk ganselyck tenderen soude tot nieuwicheyt en(de) geheele Infractie van den voorschreuen Ordonnancien en(de) Placcaten, mede oock, by lanckheyt van Tijden, tot oppressie en(de) ruyne van den Olden Christelycken Religie van de supplianten, mede tot oproer en(de) tweedrachticheyt onder dese U. G. cleyne gemeente en(de) openbaer Veranderinghe in de Religie teghens 't gebruyck van allen omliggende Landen. Ouermidts welke nieuwicheden U. G. en(de) Uwer Genade Stadt en(de) Lande van Culenborch oock notoirlycken geschapen soude syn te comen in groote indignatie van de Conincklycke Majesteyt van Spaengien &c., daer van dese U. G. Stadt te leene ghehouden werdt, en rontsomme in Sijne Majesteyt Erfflanden gheinclaeuert zijn, en(de) door dien soudē moghen oueruallen werden, ofte anders comen tot verlies van huere oude Priuilegien, Vrijheyden, oock van lijf, ghoet en(de) bloet, tot schandalisatie ende eeuwige verderffensse van haerluyder Wijuen en(de) Kinderen; dat oock de supplianten, cesserende dick sulcken peryckulen als neen, om hoer en haerder wijf, kinderen en(de) familie sielen salicheyt te bewaren, begheerende bij de voorschreue Olde Christelycke Gheloue en(de) Religie te blijuen, daer van om gheenderhande sake en ghedencken aftewycken, oft henluyden tot eenighe nieuwicheyt van Religie, als nu zijn, oft noch opcomen soude moghen, soude willen begheuen.

Hieromme, en om U. G. voorschreuens Stadt en(de) Lande voor sulcken grooten misval en(de) ellendicheyt, volghende die Plichten, daer onder sij U. G. verbonden zijn, te helpen preserveren, voer so vele in henluyden is, tot welke meyninge, en anders geene, sij tegenwoordelyck voor U. G. compareren, keerende hen die voorschreuen Supplianten tot U. G. aengeboren Clemencie, als hoerluyder genadiger Erf heere, dieselue U. G. op 't onderdanichste en(de) alderootmoedichste biddende, die Supplianten te laten bij hoer olden Rechten, Handvesten, Statuyten, Priuilegien, Ouerdrachten en(de) andere ouden duechdelycke gewoonten en(de) Ordonnancien en(de) voorts henluyden te defenderen van allen onghenade(n), fortsen en(de) ghewelt, vermoghens die Cope(n) van U. G. ghe-loften, hier bij gehecht; oock U. G. dat die Supplianten willen laten blijuen bij de voorschreuen Olden Religie, gheloue, en(de) goede duechdelycke gebruyck,

ghewoonten en vsantien derseluer; oock de voorgenoemde van de Nieuwe Religie scherpelyck interdiceren en(de) verbieden, eenige Conuenticulen en(de) Predicationen in 't openbaer ofte heymelyck in dese U. G. Stadt en(de) Landen van Culenborch te maken, te holden ofte te exerceren, en(de) henluyden oock sulcken versoeck, als sij doen, van een besondere Kercke ofte andere plaetse te hebben tot haerluyder Vergaderinghe en(de) Predicationen, t'enemael afslaen en(de) niet toelaten en wille. En(de) oft sake waere, dat eenige van de voorscheuen hen in hoerder Conscientien door eenighe nieuwe persuasie beswaert mochten vinden in de ghemeyne en(de) ghewoonlycke Parochie ofte andere Kercken deser U. G. Stadt Culenborch te comen 't woordt ende den dienst Godts te aenhooren, deselue daer toe te berichten, dat sij andere goede Borgers in haerluyder Religie niet en turberen, en(de) met huerluyder versochte nieuwicheytpatiencie hebben, ter tijt bij een generale, nationale oft prouinciale Concilium, ofte immers bij de ghemeyne Staten der omliggender Landen, onder die Coninclycke Maiesteyt van Spaengien sorterende, ende voorts by ghemeyne Consente, henluyden sulcx als sy begheeren, toeghelaten en(de) gheoctroyeert sal zijn. (*)

Mede oock daer inne met goede bequame middelen versierende, dat bij de Schoolmeesters der Supplianten Kinderen in gheene vremde, nieuwe opinien van gheloue, anders dan ghewoonlyck es gheweest, geïnstrueert en(de) geleert en werden; dat oock in de beswaernisse van U. G. Stadt en(de) Poorten, en(de) andere ghebreken [waer doer onlancx veel onuerstants tusschen die Borgheren es verresen]

also bij U. G. voorsien werde, dat die Supplianten en(de) andere goede, vreedtsamighe Borgheren oorsake mogen hebben van een goede ghenuegen, en(de) in ruste en(de) vrede te leuen, en voor alle ghewelt en(de) fortsen, mit ooc van alle indignatie der Coninclycke Maiesteyt bevrijt en(de) beschermt te mogen werden. En(de) oft gebuerde, dat van wege der Conincklijke Maiesteyt, ofte van andere Heeren eenige Brieuen gesonden werden aen de Gerichten van U. G. Stadt, oft dat bij yemanden eenige clachten ghedaen worden, dat alsdan die van den Gerichte van U. G. Stadt gehouden sullen zijn alsulcke brieuen te openen ende te communiceren den Gemeynen Adelen, ende die van den Olden Gerichte mit den principalen Borgeren, oock bij ghemeyne advys daer inne te adviseren en(de) helpen remedieren tot ruste, vrede en(de) welvaert van de Gemeente. En(de) oft tgene des voorschreuen es, behindert en(de) belet wordt, bij importune sollicitatie van den ghenen der nieuwer Religie, so protesteren die Supplianten van desen hoerluyder deuoyr ende advertissement voor Godt en(de) de werelt,

(*) Dits te verstaen, want die Supplianten egheen andere middel gesien ofte beuonden en hebben, om in huere(n) vrede en(de) oude Religie te bliuen; want anders behoort men tegenpartien, welcke roouers zijn der sielen salicheyt, al so veel niet toe te laten, maer huer van alle nieuwicheyt als crimen laesae Maiestatis te straffen ende te beletten na sijn wterste macht; want al belouen sij stillicheyt, sij en sullense niet houden, ende nimmermeer doer eenighe toelatinghe rusten; en(de) oock want het in sijn seluen teghens die eere Godts en de Eendrachticheyt es van de Ghemeynte, dat daer yemant van andere gheloue en(de) Religie ghevonden werdt, dan Godt duer sijn H. Kercke ons es leerende.

om gehouden te werden voor geexcuseert van niet geconsenteert te hebben ofte willen consenteren in 't ghene, dat eenichsins comen soude mogen tot eenich achterdeel van de ghemeyne Christelycke Religie en(de) verderffnisse der Landen.

Dit doende, sullen U. G. wel doen; dat kenne Godt, die U. G. in salige ghesontheyt ghesparen wille.

In kennisse van 't gene des voorschreuen is, hebben dese supplianten dese supplicatie onderteeckent en(de) ghepresenteert op den 6 Dag May in 't jaar 1566.

(was geteekend :)

Melchior van Culenborch.
 Gerrit van Culenborch Huybertse.
 Jan van Hardenbroeck.
 Willem van Rijsenborch.
 Zweder van Culenborch.
 Gosen van Cuyck.
 Bernt de Coningh.
 Jasper van Poppendam.
 Hendrick de Reuse.
 Peter Cool.
 Huybert van Baden.
 Aernt Geurtsen.
 Anthonis Zijbertse.
 Coenraet Suermont.
 Jan Dircksen.
 Dirck van Baden.
 Cornelis van Aken.
 Gerrit Willemse.
 Thonis Gobelse.
 Bart Thonisse.
 Simon Willemse.
 Frans Joosten.
 Zeger Willemse.
 Aert de Goijer.
 Meus Lambertse
 Gijsbert de Goijer.
 Cornelis Cool Melisse.
 Huybert Theunisse.
 Everwijn Huybertse.
 Peter Gerritse.
 Jan Janse Knobbout.
 Thonis Meeuse.
 Jan Willemse.
 Bastiaen Thonisse.
 Geurt Wouterse.

Jan Huybertse.
 Jan Herbertse.
 Willem Janse.
 Jan Joosten Cornelisse.
 Cornelis Hendricksen.
 Aert Vinck, Willemse.
 Filip Hackert.
 Hendrick Adriaense.
 Loy Wilemse.
 Coenraet Willemse.
 Aert de Mar Roelofse.
 Cornelis Gerritse.
 Thonis Gobelse.
 Lambert Dirckse.
 Thonis Huygens,
 Zweder Dirkse.
 Jan Janse.
 Gerrit Thonisse.
 Herman Gerritse
 Claes Thonisse.
 Adriaen van 't Olde Hof, de jonge.
 Geurlot Geurtse.
 Cornelis de Brouwer.
 Aert Herman Janse.
 Hendrick Cornelisse.
 Peter Janse
 Aert Rijcken.
 Adriaen van 't Olde Hof.
 Willem Hjsinck.
 Adriaen Pajemans.
 Aert Peterse, de Jonge.
 Gerrit Gerritse Pluck, de Jonge.
 Meus Janse.
 Bart Thonisse.
 Peter van Rauesteyn.¹⁾

1) Schultz Jacobi. Bijdragen. Bijlage C. bl. 186—190.

Voet verschilt iets met deze opgave. Ik kies de uitgave van Schultz Jacobi, omdat die en zuiverder, en vollediger is.

Wat de Graaf hierop geantwoord heeft, is onbekend. *Voet* veronderstelt, dat hij 't adres ter zijde gelegd heeft. Ten tijde der overreiking van dit geschrift bevond zich *Hendrik van Cuyk*, te Culemborg. *Dirk van Baden*, één der ondertekenaars van het adres, bezorgde hem, vóór de overreiking, een afschrift daarvan, en deze deed het daarop, buiten weten des Graven, te Leuven in druk verschijnen onder den titel van :

„Nieuwe tijdinghe van die van Culenborch. Item die Supplicatie van die adelen Raet ende van den borgheren van Culenborch, gedruet in 't jaer 1566.“

Het doel dezer uitgave is gemakkelijk : 't was om eens een andere stem te doen hooren, dan 't immer en altijd vragen om geloofs-verandering, en om de getrouwe aanhangers van 't aloude geloof tot standvastigheid aan te sporen.

De Graaf, zoo verhaalt *Hendrik van Cuik*, werd daardoor in toom gehouden; en — voegt *Schultz Jacobi* hierbij — hij zag zich hierdoor gedwongen, om zonder daarom den gedanen eisch geheel in te willigen, den wensch der Protestanten vooreerst onvervuld te laten.¹⁾

Voeg hierbij, dat het hooge water zijn Heerlijkheid teisterde; dat eenige onverlaten de Weidsteeg en het Singel doorstaken, waardoor het water uit den Redichemschen polder het lage veld instroomde, dat de pest talrijke offers onder zijne onderzaten eischte,²⁾ dan geloof ik niet, dat hij dit jaar onder de gelukkigste zijner regeering zal geteld hebben. De afkeer, 'k mag, dunkt me, wel zeggen de haat, tusschen de Katholieken en de Nieuwgezinden nam hand over hand toe, en uitte zich, naar de gewoonte dier tijden en dier menschen, op vrij duidelijke wijze. Reeds op 21 April, had het Gericht, met advies van 's Graven Raden, een bevel uitgevaardigd, waarbij ernstig verboden werd, aan alle burgers en ingezetenen, van welken stand ook, „deen den anderen mit woirden oft wercken, om wat saken sulcx zijn mochte, te beroepen oft te injurieren (= schelden)³⁾. Toch hield het naroeppen en schelden niet op, en daarom deed de Graaf op nieuw een scherpere publicatie dienaangaande afkondigen.

Unse genadige Heere die Grave van Culenborch genouchsaem ende ter waerheit bericht synde dat niet tegenstaen(de) sijne genaden vorige Edicten opten vergangen(en) XXI^{en} Aprilis deses tegenwoirdige Jaers van LXVI enige van sijn genaden borgeren ofte Inwoonderen genouch in vilipendie ofte

1) *Schultz Jacobi* bl. 119.

2) *Stadsrekeningen* en *Publ. boek A*.

3) *Publ. A* bl. 143 verso. *Voet* vormeldt van een dergelijke publicatie anno XVcLXIV. Ik heb reeds opgemerkt dat in genoemd *Publ. boek* de door *Voet* bedoelde ontbreekt. Hij maakt echter geen melding van die van 21 April 1566; en toch wordt in die van 30 Juni 1566 duidelijk naar die van 21 April terug gewezen. Aangezien *Voet* dien datum van 21 April in zijne uitgave weglaat, (zie *Voet* bl. 223) en 't ondenkbaar is, dat zulk een voorname Publicatie als *Voet* bedoelt in 1564, zou zijn weggelaten in dit *Publ. boek*, houd ik 't er voor, dat *Voet*, bij abuis, gelezen heeft XVcLXIV in plaats van XVcLXVI.

verachtonge van dien hem onderstaen hebben dien eenen den anderen te beroepen, lasteren, ende dreigement(en) voir te wenden insonderheit doer oirsaecke der Religie, doen noch [die voirsz. Edicte plaets houden(de)] tot confermatie van goede vrede ende politie onder dese syne genaden gemeente eenen Iederen tsij geestelicke, werenlicke oft wat stantz hy zij ernstelic gebieden dat hem niemant en onderstae ter cause vanden geloue ofte Religie deene den anderen te beroepen, bescimpen ofte eenichsins mit woirden ofte wercken te Injurieren ende te lasteren ende dat by verburnisse ende peyne van vier golden francicxen schilden tappliceren deen helft tot proffijt van zijn genaden ende dander helft tot proffijt van den aenbrenger ende ofte oic ter contrarie deser sijn genaden beuel iemants van eenen anderen beroepen bescimpt ofte gedreicht wordt sal tselue sijn genaden officier te kennen geuen omme dair inne te versien ende remedieren nae behoiren sonder nochtans alsodanige naeroepinge, bescimpinge ofte Injurie mit gelycke te moegen tegens den anderen gebruyken op gelycke pene diemen sonder enige simulatie die infracteurs van desen sal afvorder(en) soe verre soe veel in heuren goederen te bekomen is ende in anderen geval arbitralic diergestalt straffen dat sy ander(en) om(m)e van gelicke niet te doen een spiegel ende exempelen wesen sullen.

Oick mede dat iegelicke borger ende inwoenderen huere kinderen dair toe halden ende berichten dat sy hem scerpelick wachten eenige gelicke insolventie voer te wenden ofte te committeren bij die selue pene die men den alderen sonder verdrach sal afvorderen ofte salmen die delinguerende kinderen int openbaar voer der Stadthuys ten exempel mit roeden geisselen laten dat sy des een gedencken sullen hebben voort meer sulcx te v(er)mijden. (Ende was onderteykent, Floris graff zu Culemborch.¹⁾)

Aldus gepubliceert openbaer vand(er) stadthuys mit luidender clocken op Sondag nader hoichmisse den Iesten dach Juny XVcLXVI.

D. VAN BADEN.

Door de voorzichtige houding der landvoogdes had het Verbond der Edelen weinig vrucht gedragen. Zij had matiging gelast (moderatie) op 't stuk der plakaten; doch die moderatie baatte niet veel en men bestempelde de *moderatie*, omdat nog steeds vervolgingen der Nieuwsgezinden plaats hadden, met den naam van *moorderatie*. De Hervorming breidde zich al meer en meer uit, vooral door toedoen der Fransche predikers, die hierheen kwamen of hierheen ontboden waren. De Edelen hielden nogmaals een vergadering te St. Truyen (in Juli) waar zij langer dan een maand bijeen bleven en besloten, „de Hervormden te beschermen, en middelen bij de hand te nemen om des noods geweld met geweld te keer te gaan.“ Zulk

1) Fol. 148 recto Publ. A.

een besluit moest tot een opstand *de facto*, tot een daadwerkelijken opstand leiden, en daarop verzocht de Landvoogdes *Oranje* en *Egmond* hun invloed aan te wenden, om die Edelen uit elkaar te doen gaan.

Onder deze Edelen behoorde ook *Floris*. Werkelijk gelukte het bovengenoemden Heeren, hen uit elkaar te doen gaan.

Na *Floris'* terugkomst uit St. Truyen, verklaarde hij zich openlijk voor Hervorming. Wel werd er reeds sedert begin Juni op 't Huise Culemborg gepreekt,¹⁾ doch nu stond de Graaf den Nieuwgezinden toe, openlijk hunne godsdienst te oefenen, zooals hun dat goeddacht. Op Zondag 29 Juli had, volgens *Voet*, de eerste predikatie plaats in de Gasthuis-kerk.²⁾ Hij ging nog verder en stond den Hervormden genoemde kerk voor hunnen eeredienst af.

„Om alle oneenigheid en inconvenientien te mogen voorkomen, die in vele hier omliggende provincien, steden, dorpen en vlekken onlangs geschied zijn, uit oorzaak, dat men den geen, die men noemt van der nieuwer Religie niet in tijds gedisigneerd en heeft, eenigen tempel of tempelen waar in zij zouden mogen openbaarlijk exerceren hare voorsz. Religie, zoo ist.

Heeft zijn Genade, willende in tijds daar tegen voorzien, geadmitteerd en bij dezen geordonneerd dat de borgeren ende ingezetenen van deze Zyner Genade Stad en Land van Culemborg, welke in haar conscientie niet en kunnen geassisteren (= blijven) tot de ceremonien ende exercitie der Roomsche kerk, hem zullen mogen vergaderen in de Gasthuis tempel van deze stad ende binnen den zelve openlyk exerceren hunne voorsz. Religie conform den Woorde Godes ende der Reformatie begrepen in der confessie van Augsborch, ende dat by provisie ende ter tijd toe, dat zijn Genade zal bevinden tot eere Gods en algemeene vrede anders of verder daarop behooren voorzien te worden.³⁾“

Tevens verbood *Floris* in diezelfde publicatie, boven de Edicten van 21 April en den laatsten Juni op 't stuk van de Religie gepubliceerd, (deze tevens van waarde verklarende) een ieder, de burgers, die de oefeningen in de Gasthuiskerk bijwoonden, te beroepen (= naroeppen) te beschimpen, te injurieren, te forceren, noch te molesteren, met woorden, werken, noch in eeniger manieren. Omgekeerd, verbood hij 't zelfde aan de Nieuwgezinden. Hierop stelde *Floris* lijfstraf.

Deze publicatie liet *Floris* in zijn bijzijn, op Zondag 1 September, *vóór* de hoogmis aflezen.⁴⁾

1) Uit de Verhooren blijkt, dat er sedert het begin van Junij gepreekt werd op 't huys tot Culemborg, op 't Voorburch, daer men comt over de tweede brugge besijden de raetkamer in een waschhuys, 't welk de grave van Culemborch met noch een houthuys tot een preekhuys soude laten. (J. H. Hofman.) (Hist. Gen. Kron. XIV bl. 238, 240, 245.)

2) Zij stond, waar de tegenwoordige Luthersche Kerk staat.

3) Hieruit zou men afleiden, dat het meerendeel der Nieuwgezinden en ook *Floris*, tot den Lutherschen godsdienst behoorde.

4) Uit de gemelde publicatie, te vinden in Publ. A bl. 150 verso en 151 recto.

De predikant, die destijds de Nieuwgezinden vóórging, „was een waerlycker (= geen geestelijke) man, wesende een schoenmaecker van zijn ambacht, van ouderdom omtrent 40 jaer, hebbende een spitsen geelen baard.“¹⁾ Hij heette *Gerard*.²⁾ Waarschijnlijk leidde hij ook de eerste openbare Godsdienstoefening. Van heinde en ver, zelfs uit Amsterdam, stroomden nieuwsgerigen en belanghebbenden toe, om deze eerste predikatie bij te wonen.

Zekere *Anna van Broekhuizen* uit Utrecht moest dit later met haar leven betalen; *Alva* liet haar ter dood veroordeelen; zij stierf den 27 Sept. 1568 op 't schavot.³⁾

Voet beschrijft dezen Leeraar als een verstandig en deugdzaam man, die (aan zijne geloofsgenooten) den weg des Heeren bescheidenlijk leerde.⁴⁾

Behalve deze *Gerard*, preekte te Culemborg ook nog zekere *Jacobus*, althans nadat den 25 Sept. te Vianen „de beelden waren afgenomen“ werd den 1 Oktober aldaar gepredikt door *Jacobus*, „die te Cuylenborch predice.“⁵⁾

Of nu door de toegestane vrijheid, behoudens een straks te vermelden feit, de gemoederen alhier bekoelden, of dat de Protestanten hier niet door dezelfde razernij waren aangetast als elders door nagenoeg het geheele land, of dat er misschien andere oorzaken meewerkten beslis ik niet, doch stellig is 't, dat, terwijl in die ongelukkige dagen van Augustus 1566, binnen een tien of 12-tal dagen de Beeldenstorm bijna alle oorden van Nederland doorliep, Culemborg (althans voorloopig) hiervan verschoond bleef.

Terwijl dus nog nergens in geheel Nederland een tempel voor de Nieuwgezinden was ingeruimd, terwijl nog overal hunne predikatiën in 't open veld plaats hadden (vandaar den naam gras- of hagepreken) hadden ze hier reeds een tempel, hun door den Graaf aangewezen. Men schrijve dit echter niet toe aan *Floris'* beslisten voorkeur voor het Lutheranendom, of aan *Floris'* oprechten godsdienstzin. Deze laatste telt bij de Edelen dier tijden zeer weinig.

Boven zei ik, dat Culemborg voorloopig verschoond bleef van de razernij, bekend onder den naam van Beeldenstorm. Het vermoeden rijst bij me, dat aangezien de Beeldstormers van de eene stad of plaats naar de andere reisden, ook ettelijke dier wandalen op Culemborg aanrukten.

Buiten de Zandpoort (ik vermoed op Caetshage) stond een kapel, toegewijd aan St. Anna, en daarom naar haar de St. Anna-kapel genoemd. In den nacht van 6 op 7 September vernielden deze onverlaten die kapel,

1) Uit de Verhooren van 1566. (Hist. Gen. kron. XIV bl. 240 v.v. (J. H. Hofman.)

2) Te Water in zijne Reformatie van Zeeland houdt hem voor denzelfden als Gerardus Culemburgicus, die later Gereformeerd Predikant te Zierikzee is geweest, ja zelfs voor denzelfden als Scheele Gerrit, die in de vonnissen van Alva wordt genoemd. F. Smit, in zijne „Aant. aangaande de Kerk. Gesch. in Nederland, inzonderheid de Lutherischen“, betwijfelt dit; — insgelijks J. H. Hofman, omdat in het getuigenverhoor van 1566 (Hist. Gen. Kron. XIV bl. 237 v.v.) wel gerept wordt van 's predikants geelen baard, maar niet van zijn sceelheid.

3) Voet bl. 225. 4) idem zel'de bl. 5) Te Water IV bl. 325.

braken beelden en schilderijen en vernielden alles. Onmiddellijk werd een klacht bij *Floris* ingediend en hem tevens gewezen door de klagers (de Katholieken) op een leemte, die in de verbodsbepalingen van 21 April en den laatsten Juni, benevens in die van den 1^{en} September voorkwam. Er was daarin n. l. niet uitdrukkelijk verboden aan andersgezinden, kerken te schenden, beelden te breken enz.

Denzelfden dag van de aanklacht (7 Sept.) vaardigde *Floris* het volgende edict uit, dat den volgenden dag — Zondag 8 September, — nà de Hoogmis van de pui van het stadhuis werd voorgelezen.

Onse Gen(adige) Heere Grave tho Culenborch, etc. verstaen hebbende dat enige onbekende moetwilligen desen voirdeden nacht hem onderstaen hebben te spolieren, aff te breken ende in stucken te smyten die capelle van sint Anne mitten bileren daer inne bevonden staende alhier buyten de Zantpoorte, ende dat zulcx ontwyfelicke gedaen is in contemptie ende verachttinge zynder genaden lest gepubliceerden Edicte, ende by sulcken die anders nyet en soecken dan dese zyner stadt gemeente in tweedracht ende in gelycken onraet te brengen als andere hier omleggende steden (leyder) onlanx gebrocht zyn geweest, soo eest, dar zyn gen(ade) om alle vordere ende gelycke insolentien te verhueden, ende vernomen hebbende dat enige borgeren henluyden mitten voirsz. Edicte nyet genouchsaem gevordert en vinden dewijl tzelve niet expresselick vuyt druckende en is, hem nyemant onderstaen solde enige beelden, kercken of cyragien der seluer te violeren, ontweé te smyten, ofte te schenden (hoe wel zyn gen(ade) vermeynt alsulcx genoech inden voerge-naempten Edicte verclaert ende verhaelt te zyne) willende zyne gemeyne borgeren in rustelicken vrede, liefde, ende eenicheyt halden, alsnoch zeer expresselick doet gebieden: dat nyemant van wat qualiteyt staet ofte Religie hy zy, hem onderstae oft vordere in eenige kercken ende kerckhoeuen deser stadt ende graafschaps van Culenborch beelden oft figueren, altaeren ende ornamenten van dien te schenden, te spolieren, noch te misdoene in eeniger manieren, op pene van lyfstraffinge en arbitrale correctie nae gelegentheyte des misdaets.

Ende voer soe vele aengaet, die bileren staende op straten, poorten, hoecken van huysen ende andersins buyten der kercken oft kerckhoeuen voirsz. sal een yeder (om alle schandael ende perikel te beletten ende voer te comen) gehouden zyn die deselve aldaer gestelt oft doen stellen heeft, binnen morgen auont aff ende vuyt te doene oft te doen doene, in goede ende stille manieren alsvoor sonder nochtans die cappellen oft huyskens aff te breken, ende mitten seluen bileren zyne goede geliefte te doen, sonder yemanden daer met te scandaliseren noch oock die op andere hoecken, straeten oft andersins wederom op te richten, ten ware met onsen expresse beueel ende consente, op pene van arbitrale correctie.

Voorts tot meerder zekerheid . . . enz.

(Hierbij werd nog verboden personen te logeeren, of men moest eerst

naam, toenaam en den duur van 't verblijf aan den schout bekend maken, op boete van een Oud Schild van 42 st. Brab. voor elken verzwegene persoon.

(w. g.) FLORIS, Graff zu Culenborch.

Gepubliceerd den 8 Sept. 1666.

(w. g.) D. VAN BADEN.¹⁾

't Was echter of de Beeldstormers door deze publicatie aangespoord werden, de gespaarde kerken en kapellen ook een bezoek te brengen.

In 't laatst der maand September brak ook hier de groote storm los, in bijwezen van *Floris* en, volgens *Hendrik van Cuyk*, onder zijne aanvoering.

Uit hetgeen over *Floris* bekend geworden is, kunnen we dit laatste met zekerheid aannemen.

Floris, — hoe men hem ook poge te verdedigen of te verschoonen — *Floris* was onberaden en heftig.²⁾

Toen de Beeldstormers des nachts de St. Barbara-kerk waren binnengebroken, bevond zich de Graaf zich in hun midden.

Met geweld moest de nieuwe godsdienst ingevoerd en de tempels daarvoor toebereid worden. „De Graaf van Culemborg ging hierin met eene onstuimigheid te werk, die voor de lagere klasse een slecht voorbeeld was. Door brieven spoorde hij de mindere Edelen van *Gelderland* aan, met kracht de Hervormde godsdienst in hunne heerlijkheden door te drijven; zelf deed hij in zijne tegenwoordigheid de beelden afwerpen, de sieraden en kerkboeken verbranden, de geschilderde glazen uitbreken, het sacrament verguizen, en als het ware de oude kerk tot een geheel nieuw gebouw omscheppen.

„Het pleit voorzeker niet voor zijn gedrag, dat men, zonder aan opzettelijke kwaadwilligheid te denken, de meening uitbragt, dat de Graaf handelde als een gek; dat men eigenlijk niet wist, welke nieuwe godsdienst hij wilde invoeren, en dat men zijn handelingen aanmerkte als de eerste teekenen der ziekte, waaraan ook zijne moeder had geleden, de krankzinnigheid.“³⁾

Hendrik van Cuyk zegt dienaangaande, dat de Beeldstormers die nachts de St. Barbara-kerk inbraken, „al de beelden hebben verbroken, de Reliquien of overblijfselen der Heiligen verstroot, de Heerlyke Altaar en Misklederen, door de vorige Heeren vereert, in een daer toe aangesteken vuur binnen dezelve kerke verbrant.“⁴⁾

In de correspondentie van *Filips II* lezen we :

1) Te vinden in Publ. A bl. 151 verso en 152

Verklaring van eenige uitdrukkingen: hem onderstaen hebben = hebben durven; spolieren = be-rooven; contemptie = klein of minachting; leider = helaas!; violeeren = schenden, verbreken, bederven, geweld aandoen; ontwee = in tweeën: arbitrale correctie = vervolging door het Gerecht. Voet stelt deze publicatie op 1 Aug. doch dit is abuis.

2) Van Lennep Vad. Gesch. II bl. 16.

3) Bakhuizen van den Brink in „de Gids 1846 bl. 618 en 619.

4) Voet bl. 229.

„Toen de graaf van Culemborg bevel gaf, de altaren in die Stad te vernielen, liet hij het middageten opdragen in de kerk en at er met zijn gezelschap. Zij maakten zich schuldig aan allerhande oneerbiedigheden jegens het H. Sacrament, en bedreven den gruwel van de H. Hostiën aan een papegaai tot voeder te geven.¹⁾

Eén der boeven *Roelof Claesen.*, bijgenaamd *Roel de Boef*, smeerde, in tegenwoordigheid des Graven, zyne schoenen met de H. Oliën.²⁾

Zekere *Wouter van den Poll* beroofde en bestal de kerken, zooveel hij kon; een ander *Renyer*, de organist, spoorde *Melchior van Culemborg*, vroeger stadhouder der Leenen, en lid van 't Verbond der Edelen,³⁾ aan, tijdens de Beeldstormerij in de St. Janskerk, den koster dier kerk te dooden, zeggende dat hij, in geval van weigering, 't zelf zou doen. Als reden voor dezen moord gaf *Roel* op, dat de bedoelde koster de oude vrouwen afgoderij liet bedrijven, door haar kaarsen te verkoopen, die dan in bovengenoemde kerk werden ontstoken.

Met ontbloote sabels doorliepen de beeldstormers de stad.⁴⁾ Geen der kerken bleef gespaard. Twee andere beeldstormers werden later veroordeeld omdat zij de St. Barbara kerk, tijdens de beeldstormerij, beroofd en de gestolen goederen in 't huis van den eenen beschuldigde, *Johan Back*, gebracht hadden. Ook andere beeldstormers droegen gestolen kerksieraden in 't huis van bovengenoemden *Johan Back*.⁵⁾

Van de kloosters binnen Culemborg moet vooral het Jerusalem-klooster een vreeselijke beurt gehad hebben.

Ook in de dorpen, onder Culemborg behorende, liet *Floris* de kerken bestormen en de beelden verbreken.

Voor eenigen tijd hield nu binnen Culemborg de uitoefening der Roomsche godsdienst oefeningen in de kerken op, gelijk ons blijkt uit een publicatie van *Floris*, de dato 24 Nov. 1566, gegeven op zijn slot Culemborg.

Op dien dag zegt *Floris*, dat de Roomschen hunne parochie-kerken weder in bezit genomen hadden, terwijl de Nieuwgezinden hunne oefeningen in de Gasthuis-kerk bleven vervolgen.

.Verbazing moet het echter bij ons opwekken, dat hij in diezelfde publicatie het volgende liet verbieden.

1) Gachard, Correspondance de Philippe II, t. I pag. 471 en 472. (J. H. Hofman in de Volksalm. van Alberdingk Thym 1886 bl. 228.)

2) Van Hasselt, Stukken voor de Vaderlandsche Historie I No. 117 bl. 239.

3) Te Water II bl. 329 en 330. Deze werd later door Alva voor zijn Raad gedaagd. (v. Hasselt, Stukken I bl. 263) en, volgens Te Water, den 30 Sept. 1568 verbannen; misschien is hij tegelijk met den Graaf van Egmond te Brussel onthoofd (volgens Te Water). — Zie ook v. Hasselt, Stukken I No. 117 bl. 240.

4) Van Hasselt idem bl. 239.

5) Van Hasselt Stukken I No. 172 bl. 354 en 355. In deze sententie wordt gedaagden Johan Back beschuldigd, het klooster de Poth of Poths bestolen te hebben. Dit weet ik niet thuis te brengen. Er waren slechts twee kloosters in Cul. Eén in de Heerenstraat (Maria-kroon) en één in de Nieuwstad (Jerusalem.)

„statueren ende ordonneren by desen, dat van nv voortaan nyemant van wat qualiteyt oft Religie (jonck oft oudt) hy zy en sal moegen deen den andren mit woorden noch mit wercken in zyn voirsr. exercitie Injurieren, turberen, molesteren noch misdoene in eniger manieren, op pene van lyffstraffinge oft arbitrale correctie. Dat deen den andren van nv voortaan niet en sal moegen molesteren bespotten noch verwyten van enige voiredene ende tot noch toe geaboleerden ende gecasseerden bileren, altaren, ornamenten ende meubelen van dyen, reserveren(de) dactie ende kennisse van dien noch ter tyt tons-werts. Ende dat nyemant Jonck noch oudt en sal moegen dichten, noch doen dichten, scryven, singen, plecken noch vuytgeven, heymelick noch openbaerlick enige fameuse libellen oft partiale pasquillen, liedekens oft Refereynen onsen Borgeren ende Ingesetenen respectivelick aentreffen(de) en dat soo wel int stuck vander Politien als vanden Religien, op pene van ses oude goude schilden oft arbitrale correctie.

(w. g.) FLORIS, Graff zu Culenborch.¹⁾

Na de Beeldstormerij namen de zaken in Nederland een keer. *Filips* besloot de Nederlanden voor den smaad, der kerk aangedaan, te straffen en zond daartoe den Hertog van *Alva* met een leger. Velen verlieten de Nederlanden en onder dezen behoorde ook *Floris*; hij begaf zich naar zijn kasteel Weerd, in Duitschland. In zijn afwezen stelde hij zekeren *Wilem van Hambach* aan tot zijn plaatsvervanger; het verdere bestuur bleef.²⁾

„De juiste datum van *Floris*' vertrek is niet bekend, doch had in April 1567 plaats“ zegt *Schotel*.³⁾ Toch vergist zich deze schrijver hier, want reeds den 15 Mrt. bevond zich *Floris* te Witthem, van waar uit hij aan de landvoogdes een brief zond van onderwerping. Hierin meldt hij haar, „dat zij slecht over hem ingelicht was, wat het request der zoogenaamde Verbonden Edelen betreft, dat hij daarvan niets afweet, en ook den inhoud niet kent, en dat hij evenmin bekend was met de daden en feiten door hen na den dag van de vergadering van St. Truyen bedreven, haar biddende de waarheid te gelooven, en hem (*Floris*) te houden voor een zeer nederigen en eerlijken leenman en zeer gehoorzamen dienaar van Zijne Majesteit (*Filips II*) en van Hare Hoogheid (de gouvernante), den Schepper biddende, haar een lang en gelukkig leven te willen verleenlen.“⁴⁾

Deze brief is niet in staat, onze eerbied voor *Floris* te verhoogen. Ten eerste bevat het een moedwillige leugen, daar hij het request geteekend heeft en den dag na de aanbieding tegenwoordig was, om het antwoord mede af te halen: daarna onthaalde hij de Edelen in zijn paleis.

1) Publ. A bl. 155 verso.

2) De Drost was toen *Willems van Zuylen van Nijveld*, heer van Aertsbergen, één der aanvoorders der Beeldstormers te Asperen. Ook elders heeft hij dat feit gepleegd.

3) *Floris I* en *II* bl. 61 en bl. 25 der aantekeningen.

4) *Bakhuizen v.d. Brink, Cartons enz.* in de Gids 1846 bl. 444.

Wist hij van den inhoud niets af, dan is hij laf geweest; doch dit willen we niet aannemen, omdat dit opgerijmd is. Bovendien heeft hij na den dag van St. Truyen (zie vroeger) zich nog zeer veel met den gang der zaken bemoeid, o.a. woonde hij nog een vergadering bij te Amsterdam met verschillende andere edelen, „om over de middelen tot verlossing van het dierbare vaderland te raadplegen“¹⁾. Ook dit is duseen moedwillige leugen. Na zich dus eerst tegen het Bestuur verzet en daar tegen geijverd te hebben, is zijn onderwerping in die termen een onvergefelijke lafheid. Tot zijn verdediging is alleen te zeggen, dat de hoofden van 't Verbond der Edelen — *Brederode, Van den Berg, Van Pallant en Mansfeld* het allen deden.

Vóór zijn vertrek naar Duitschland, had *Floris* eerst nog een verbod doen afkondigen om krijgstoerustingen te maken of den eed van trouw aan vreemde Heeren te doen. Het verbod om vreemdelingen te herbergen werd hernieuwd, en gelast, dat vreemdelingen, geen burgerrecht binnen enkele dagen gekocht hebbende, de stad moesten verlaten. (1 Okt. 1566)²⁾

Alva kwam naar de Nederlanden, en, na de landvoogdes bezocht te hebben, nam hij zijn intrek in het paleis van den Culemborgschen Graaf. (28 Aug. 1567.) Als zijnde één der voornaamste hoofden van 't Verbond der Edelen en van wege zijn verzet, werd *Floris* door *Alva* ingedaagd om voor zijn rechtbank te verschijnen; (men weet, dat deze rechtbank door 't volk met den naam van bloedraad werd bestempeld;) bij niet verschijning zou hij voor eeuwig verbannen en zijne goederen verbeurd verklaard worden. Op den 24 Januari 1568 had die indaging plaats, door den deurwaarder van den Grooten Raad, *Frans de Knibbert*. Bij deze indaging werd aan *Floris* driemaal vijftien (lees veertien) dagen tijd gegeven om zich aan *Alva's* rechtbank te onderwerpen. (9 Febr. 25 Febr. en 11 Maart).

Deze indaging werd ook te Culemborg voorgelezen en aan de deuren en portalen der voornaamste kerken aangeplakt, opdat de Graaf geen onwetendheid zou kunnen voorwenden.

Reeds den 21en Februari werden Mr. *Bauduin van der Boe* en *Peter de Sancto Petro* door *Filips* benoemd, om de goederen van *Floris* in bezit te doen nemen. Zij zouden Drost, Schout, Schepenen en verdere Officieren vóór zich doen verschijnen, hen van den eed, aan *Floris* gedaan, ontslaan, en de geschikte personen, „de officieren, die zy beuinden zullen goetwillich ende Catolyck“, weder opnieuw mogen aanstellen.

Denzelfden dag verleende *Alva* aan bovengenoemde Heeren een instructie, aangaande hun nieuwe zending.³⁾

Zij moesten natuurlijk ook inventaris opmaken van 's Graven bezittingen en onderzoeken, of voor diens vertrek, ook goederen verkocht of van de

1) Schotel, *Floris* I en II bl. 58.

2) Publ. A bl. 154 en 155.

3) v. Hasselt Stukken I bl. 146—151.

hand gedaan waren; deze zouden mede worden verbeurd verklaard. Tot rentmeester over 's Graven goederen werd eerlang aangesteld *Jan van Cuik Hendrikszn.* vader van *Hendrik van Cuik*, den bekenden Bisschop van Roermond. (22 Mrt.)¹⁾

Ook de papieren en charters des Graven moesten ingeleverd worden, doch waren niet te vinden. Mr. *Henrik Wickraet* verklaarde, dat deze alle naar het land van Gulik waren overgebracht; ook, dat hij van geen verkooping van goederen wist, daar, volgens zijn gedachte, de Graaf niet gemeend heeft, dat de zaken zóó zouden loopen.²⁾

Floris verscheen natuurlijk niet voor *Alva*. Wel zond hij zijnen zaakgelastigde, *Jan Deschamps* (*Floris* bevond zich destijds in zijn Heerlijkheid Pallant) met verzoek aan *Alva*, dat de tijd der dagvaarding met zes weken verlengd mocht worden en hij zich door zaakgelastigden mocht doen zuiveren van de hem ten laste gelegde misdaden. Andere Edelen ondersteunden dit verzoek. *Alva* echter bleef onverbiddelijk en daarop leverde *Floris* den 11en Maart een protest in, waarin hij de redenen ontvouwde, waarom hij niet persoonlijk voor *Alva's* rechtbank verscheen.

„Hij was beducht voor lijfsgevangenis en oordeelde voor zijn competenten Rechter niet gedaagd te zijn, omdat hij, alvorens van eenige daginge gehoord te hebben, ten deele gewoond had en nog woonde in zijn land van Witthem en Pallant, ten deele te Keulen, behoorende onder het Roomsche Rijk en geenszins onder het gebied van Spanje. Ook was Culemborg altijd een territoir geweest van alle andere jurisdictiën gescheiden en aan niemánd beroepelijk.“³⁾

Dit protest liet *Floris* een week later te Keulen door een notaris hernieuwen, op perkament overschrijven en overal heen zenden. Doch *Alva* liet zich door 't perkament zoomin als door de daarop vermelde redenen weerhouden, tegen hem voort te procederen, en den 28en Mei werd het vonnis uitgesproken: „*Floris* werd bij contumacie (= verstek) veroordeeld, ten eeuwige dagen uit alle Zijne Majesteits landen gebannen en al zijn goederen, roerende en onroerende, ten profijt van Zijne Majesteit, verbeurd verklaard.“⁴⁾

Reeds is gezegd, dat *Alva* het paleis Culemborg van *Floris* bewoonde, met of zonder diens verlof. Terloops herinner ik er aan, dat in dat paleis de Graven van *Edmond* en *Hoorne* werden gevangen genomen (9 Sept. 1567) die later werden onthalsd. Niet lang bewoonde *Alva* dit paleis. *Margaretha*, ziende dat zij overbodig was, verliet, na hare betrekking neergelegd te hebben, de Nederlanden en *Alva* was hare opvolger. (Volgens sommigen 30 Dec. 1567, volgens anderen begin 1568.) Na *Margaretha's* vertrek vestigde *Alva* zijn verblijf in 't paleis der landvoogdes.

1) v. Hasselt stukken I No. 80 bl. 170 en 171.

2) Idem idem I No. 81 bl. 171 en 172

3) Voet bl. 232. Schotel *Floris* I en II bl. 70.

4) Voet bl. 232. Schotel a. w. bl. 70 en 71, waar het geheele vonnis meegedeeld wordt.

Kort na *Floris'* veroordeeling werd *Robert van Lijnden* tot kapitein, drost en superintendant van de stad, het slot en het Graafschap van Culemborg aangesteld; 's Graven goederen werden verkocht, verpacht, zijne wapenen verbroken, zijne archieven opgeëischt, zijne meubelen gespolieerd, zijn huis te Brussel tot den grond toe afgebroken en op het geslachte en met zout bestrooide erf een marmeren pilaar gesticht.¹⁾

„Nimmer, zoo heette het, zou er een nieuw gebouw op verrijzen mogen en op het vervolgens gezande en geplaveide terrein werd nu in 't volgende jaar de Schandzuil gesteld, bij het vonnis daartoe aangegeven. Zij bestond uit drie afdeelingen: een voetstuk, schacht, en kapiteel met architraaf, terwijl de vier zijden, in vier talen het opschrift te lezen gaven, dat het schandbedrijf der Geuzen aan de nakomelingschap meldde. Het voetstuk verhief zich drie voeten boven den grond en rustte op een rollaag, die insgelijks drie voeten hoog was; de schacht telde er tien, en de architraaf met het kapiteel weer drie, zoodat het geheel omstreeks vijf el boven den beganen grond uitstak. Het opschrift — in gulden letters — luidde in 't basterd-Hollandsch dier dagen als volgt:

Regneerende Philips de tweede dezes naems, catholyck Coninck van Hispaniën, in deze Zijn Erffnederlanden, ende wezende aldaer Zynder Conincklycke Mat^e Gouverneur Don Ferdinando de Alvarez van Toledo, hertogh van Alva, marquis van Coria etc. Is gedecreteerd gheweest, dat het Huys ende Hof van Floris van Pallandt, grave van Cuelenborgh, affgheworpen ende gheraseert soude werden, omme de vervloecte conspiratie, die daerinne ghemaect heeft gheweest tegen de oude Catholycke Roomsche Religie, tegen de Majesteit van den Coninck ende tegen Zijne Majesteits Nederlanden.“

waarvan de zin deze is:

Door Don Ferdinand Alvarez de Toledo, Hertog van Alva, markies van Coria, enz., landvoogd in de Nederlanden van wege Filips II, regeerend Koning van Spanje, is bevolen, dat het Huis en den Hof van Floris van Pallant, Graaf van Culemborg, zou worden omgehaald en verwoest, om het vloekwaardig verbond, dat daarin gesloten is tegen den ouden Katholieken Roomschen godsdienst, tegen het gezag des Konings en tegen zijner Majesteits Nederlanden. —

Tot in 1576 bleef dit gedenkteeken staan. Overeenkomstig het 13e artikel van de Gentsche Bevrediging (Pacifcatie), werd deze zuil omgehaald en in duizend stukken geslagen. De ontwerper der zuil was *Jehan Guilgot* of *Gelge*. Het opschrift, in vier talen, — in 't Hollandsch, Latijn, Spaansch, en, ik meen, Fransch — was aangebracht door *Jan Tseeraerts*.

Later (1611) werd op het plein, waar het Paleis van *Floris* gestaan had, een klooster gebouwd voor de Karmelieter-nonnen. Zij bleven daar wonen tot Nov. 1796; de Revolutie verdreef haar.

Reeds in Maart had de Koning de stad in bezit doen nemen. Wegens de schandalen, aan kerken en kloosters bedreven, werd hier streng gericht

1) Schotel a. w. bl. 71.

gehouden. De Nieuwgezinden werden streng vervolgd : wie slechts éénmaal ter predikatie waren geweest of slechts een predikant hadden gehuisvest, waren schuldig, en werden met den dood gestraft zegt *Voet* en noemt *Anna van Broekhuizen* op, als schuldig aan 't eerste, en *Elisabeth van Diemen* uit Utrecht als schuldig aan 't tweede feit.

Als voorbeeld nog, hoe streng de beeldenbrekers werden gestraft, voegt *Voet* een proces in, tegen *Anthonis Jan Ariëns*, waaruit ik 't volgend overneem:

Hij was beschuldigd „gecommitteerd te hebben Beeldebrekinge, tot Culeburg, so in Kerke van Jerusalem, Sinte Barbare, Everdingen, Syderveld en elders“ zeggende en tot zijn verschooning aanvoerende „'t gene hy daer gedaen had, gedaen te hebben door bevel en oorlof van den leest gewesene Graef van Culeburg *Floris van Pallant*, ook dat hy bekend gehaelt te hebben mit eenen *Joost van Ried* een boom, mitten welke afgeworpen is seker huyske of capelle van onser L. Vrouwe, ende dat hy ook soude geweest syn tot Culeburg mit *Willem van Nieuvelt*¹⁾ ten dien tyde *Drossaet*²⁾, ten Huyse van *Anne Willems Albertse*, ende van daer weggedragen sekere beelden, die brengende in de Kerke ende stellende deselve aldaer by den vuere, ende dat hy ook anders gehanteerd solde hebben de Predicatie der nyeuwer Religie: Wijsen Schepenen voorn(oemd) volgens de Schriftelyke Ordonantie ende Advysen overmits dier oorsake den voorn(oemden) gevangen gestraft te worden, blyvende Catholyk mitten sweerde, ende blyvende obstinaet, met den vuere, so datter die doot na volgt, mit Confiscatie van syn goederen tot profyt van Syn Majesteyt. Actum Culeborg den 13den dag September A°. 1569.

Denzelfden dag is het vonnis ten uitvoer gelegd. De beschuldigde verkoos als Katholiek te sterven en werd daarom onthalsd.

Alva had zich in Nederland gevestigd en deed zijn ijzeren arm duchtig voelen. Velen der gegoeden verlieten de stad, òf omdat schuldbesef hen daartoe aanspoorde, òf omdat zij bevreesd waren voor hunne goederen.

Om te beginnen daagde *Alva* 41 mannen en 2 vrouwen voor zijne rechterstoel. Onder deze 41 personen bevonden zich een Burgemeester, één Oud-Burgemeester en drie geestelijken.³⁾

Behalve het nadeel dat voortvloeide uit het vertrek van zoovelen, werd Culemborg nog op andere wijze geteisterd. Alle rampen schenen samen te spannen om onze ongelukkige stad ten onder te brengen. De pest had menig offer geëischt. Door de vlucht van zoovele gegoeden, stonden handel en bedrijf nagenoeg stil. Inlegering van Spaansch krijgsvolk, drukkende lasten, mislukte oogst verarmden het volk en bij dit alles voegde zich nog het water, dat in dubbele mate ons plaagde.

1) Zie hiervòòr bl. 208, aantekening 2.

2) Op huyden den XVIIIen Septembris XVc ses ende tsestig heeft den Erent. ende vromen *Willem van Zuylen van nyvelt* den behoerlicken eedt van trauwen als Drost, Scholt ende dyckgraef des graefschaps van Culeborch gedaen.

(Publ. A bl. 154 verso.)

3) Van Hasselt a. w. No. 117 bl. 238—241.

Het Culemborgsche land ligt laag; een overstroming nam weg, wat er in 't land stond en vernielde den oogst, doch nam tevens de 3 watermolens weg, reeds zoo onontbeerlijk om het regenwater alleen uit den lagen polder te malen.

De tiende, twintigste en honderdste penning werden den ingezetenen afgevorderd. Gelukkig bleef Culemborg vooreerst nog verschoond van garnizoen; doch in 1568 was er stellig reeds spraak van, dat Culemborg ook dat nog krijgen zou; toen ten minste werd de Graaf van Megen, Stadhouder van Gelderland, in den arm genomen, „dat Culemborg ontlast mochte blijven van de Spanjaarden.“¹⁾

Door de troebele tijden, konden de noodige herstellingen slechts in zeer onvoldoenden toestand aangebracht worden. De overstroming van 1570 nam dijken, kaden, huizen, schuren, veldgewassen benevens de drie watermolens mede: geen wonder, dat 't volgend jaar het water zich weder een doortocht baande; 't kwam nu echter van een andere zijde.

Tusschen Kesteren en Huissen brak de Rijndijk door en de geheele Betuwe en Tielerwaard werd onder water gezet. Bij dat alles kwam nog, dat er in de Molenstraat een zware brand uitbrak. Bij zekeren *Aert de Veer* was het hooi wat te nat thuis gehaald; het broeide en — 8 Oktober 1570 — in korten tijd werden door het verterend vuur 24 woningen en 7 bergen met hooi en koren vernield.

Robert van Ijnden was in dien tusschentijd door *Don Alonso Lopes de Gallo* als Drost vervangen. Eerstgenoemde was nabij Dueren door de soldaten des Prinsen van Oranje gevangen genomen en moest zich tegen hoogen prijs loskopen.

Culemborg had niet over dezen nieuwen Spaanschen Drost te klagen. Het zag er treurig uit in Culemborg en de burgerij was onvermogen de zware lasten te dragen. De Magistraat klaagde over den nood der verarmde stad en hare inwoners, tegen den Drost en deze, begaan met 't lot der arme Culemborgers was hun een krachtige voorspraak bij den Koning. Hij wist van den Koning gedaan te krijgen, dat Culemborg werd vrijgesteld van 't betalen der 10^e, 20^e en 100^e penning. Culemborg kon volstaan met f 3000 op te brengen, waarvoor zij 4 jaren tijd kreeg. (4 jaarlijksche termijnen van f 750. De eerste termijn verviel in Augustus 1572.)

Behalve vrijdom van lasten had de Magistraat nog meer aangevraagd nl.

- 1^e. Dat men van de verbeurd verklaarde goederen de schulden mocht invorderen.
- 2^e. Dat Vrouwen, Kinderen en Weduwen van veroordeelden, als hebbende niets misdaan, haar aandeel in den boedel, volgens de oude rechten der stad en hare voorwaarden, zouden genieten.
- 3e. Dat Culemborg niet, dan in tijd van nood, met garnizoen zou worden bezwaard.

1) Stadsr. 1568.

4c. Dat het Graafschap Culemborg één zou blijven zooals het nu was, vereenigd met hare onderhoorige dorpen, Everdingen, Goilberdingen, Zijderveld en Honswijk.

Hierop echter kon niet zoo spoedig een beslissend antwoord gegeven worden, en ik vind dan ook geen vermeld.

De Koning beloofde, dat de burgers zouden worden gehandhaafd in hunne privilegiën, handvesten, rechten en usantiën, doch op de verdere aanzoeken zou de koning handelen naar den eisch en gelegenheid der zaken.

Naar mijn oordeel, een beleefde weigering.

Floris zwierf nog steeds in Duitschland rond. Schoon hij niet altijd in 't gezelschap van *Willem van Oranje* was, onderhield hij nauwe vriendschapsbetrekking met hem, en was hij niet de laatste, die zijne bezittingen opofferde ten gunste van den opstand. Gelijk *Willem van Oranje* verkocht en verpandde hij zijne bezittingen, zijn roerende en onroerende goederen en belaadde zich met schulden.

De Spanjaarden hadden zijn kasteel Witthem in bezit genomen, *Floris* hernam dat, en opende door dat feit het gewapend verzet tegen *Alva*. Echter hernoemen de Spanjaarden het weer; op zijn beurt hernam Oranje of diens broeder *Lodewijk* het weer, doch 't viel, na 't afdanken van Oranjes krijgsvolk ten derde male den Spanjaarden 'in handen.

Ook het kasteel Weerd was een speelbal tusschen de Spanjaarden en hun tegenstanders, nu éens in handen van deze, dan van gene.

Echter volgt hieruit dat beide opgenoemde bezittingen door die wisseling van meesters er jammerlijk aan toe waren: alles was verwoest en geruïneerd.

Ook aan *Floris* zelf werd door *Alva* geen rust gelaten en nog steeds trachtte hij *Floris* in handen te krijgen, die, bijzonder door zijn vermogen, voor *Willem van Oranje* een sterke steun was.

Immer in levensgevaar zijnde zwierf hij dan ook als balling rond. Hij was, zegt *Floris II* later van zijn vader, „alledaeg in perijckel van de doot, swervende, en de rampen hadden geen ent.“

Bij die omzwerving ontviel hem te Biberich in 't laatst van 1570 of 't begin van 1571 zijne echtgenoot *Elisabeth*. Zij had hem éene dochter geschonken, insgelijks *Elisabeth* geheeten. Hij had haar bij zijne echtgenoot te Biberich gelaten. In Juli 1571 nam *Floris* zich tot tweede echtgenoot *Filippa Sidonia*, Gravin van Manderscheit Blankenheim Gerolstein. Zij heeft haren echtgenoot veel verdriet aangedaan. — Hierover later.

De zaken namen in Nederland een onverwachte wending. *Alva* had het volk uitgeput, verdrukt en verbitterd; de Watergeuzen namen Den Briel in en vele steden onttrokken zich aan de gehoorzaamheid des Spaanschen Konings. Ook *Floris* deed 't zijne. Reeds had hij f 20000 aan Oranje voorgesloten. Wat hem aan sieraden en kleenoodiën nog overgebleven was, — „hy had so staetelijcke als eenich ander heer in de Nederlanden,“ — liet hij versmelten en tot geld slaan; zijne nog onverpande

eigendommen verzetten, om daar mede den Prins bij te staan; o.a. zond hij Oranje te Dillenburg 2000 daalders. Uit de jaren van 1572 en 1573 in ons omtrent *Floris* weinig bekend.

Voor Culemborg was de verandering van den algemeenen toestand vooreerst geen verbetering te noemen. Bommel en Buren waren voor de Staatsche partij — d. i. de partij van Oranje, de tegen-Spaansche partij, — gewonnen.

Thans was Culemborg, dat nog altijd in handen der Spanjaarden was, te beschouwen als een grensplaats. Om 't voortdringen hunner vijanden te belétten werd hier — 7 Juli 1572 — een bezetting gelegd van 600 gewapende soldaten.

Te voren hadden de Culemborgers moeten helpen om de kanonnen naar Buren te vervoeren. Heen en weer- en voorbijtrekkende troepen, werden op stadskosten onthaald, en aanzienlijke geldsommen werden uitgegeven voor de hier gelegeerde „Spaansche en Walsche soldaten.“¹⁾ Zij waren gehuisvest „opten huysen van Culenborch“, en ook in 't weeshuis. Het volgend jaar bracht niet veel verbetering. Groote offers werden van onze stad geëischt; de toestand was hoogst treurig en onophoudelijk werden pogingen in 't werk gesteld, zoo men niet geheel van garnizoen mocht worden bevrijd, dat men ten minste verlost zou worden van één der twee vendelen. Ook werd aan den Hertog van *Alva* verzocht om teruggave der verschoten penningen, aan 't garnizoen verstrekt.²⁾ Handel was er niet; zelfs zoo weinig, dat door de Bisschopsgraaf, en de Neust, waar eertijds, — nog maar ettelijke jaren geleden — zulk een drukke vaart was dat zij telkens verdiept en verbeterd moest worden, in dit en 't volgend jaar geen cent sluisgeld werd gebeurd. Spaansche soldaten „guesen, blockhuizers en Culemborgsche knechten stroopten 't veld af; aan zaaien of oogsten was niet te denken, eensdeels om de troebele tijden, anderdeels om het water, dat op 't veld stond. In 4 jaren tijds had Culemborg 3 groote overstromingen gekend. (1570—1571 en 1573.)

Geen mensch was buiten de steden meer veilig. De monniken uit de vermaarde Abdij Mariënweerd verlieten, met hunnen Abt, hun klooster, maakten een overeenkomst met de kruisbroeders van 't Jerusalems-klooster en kwamen bij hen inwonen, tot de troebelen wat gestild mochten zijn. Voorloopig werd de tijd van inwoning bepaald op zeven jaren. De Abdij is door den oorlog zoo verarmd, zoo uitgeput en vervallen, dat zij later verkocht is.

1) Uitgegeven in 1572 ten behoeve van door- en voorbijtrekkende troepen CLXXX p. IIII st. IX p. en voor brandstof en eenige andere leveranties voor 't garnizoen IIIcXLIII p. VIII st. VII p. (Stadsr. 1572.)

2) Het Cul. Archief bevat hieromtrent opmerkelijke bewijsstukken; *Alva* zendt, o. a. 1572, bevel aan zijn tresorier Aart Melekeman een som van 2916 ponden en 17 st. aan de Culemborgsche Magistraat te doen uitbetalen. (zie volgende bl. aant. 2)

Aan wreede histories ontbreekt het in dezen tijd niet. Zoo verhaalt *Voet*¹⁾ dat in 1574 hier eenige Spaansche vendelen uit Holland aankwamen en omstreeks 60 Duitsche soldaten meebrachten. Zij werden rug aan rug gebonden, na alvorens naakt uitgekleet te zijn, en uit de pont in de Lek geworpen. Slechts aan één gelukte het, zich los te werken en al zwemmende den oever (nabij de Spoelsche sluis) te bereiken. Van hier vluchtte hij, nog altijd naakt, naar Buren.

Ten overvloede kwam nog een vreeselijke pestziekte onze stad plagen, die zoovele offers eischte, dat bijna geen arbeidsvolk te krijgen was. Bij dat alles moesten zware contributiën²⁾ en zelfs voorschotten betaald worden, zoodat de stadsmiddelen zeer in 't ongereede geraakten. Een buitengewone heffing in 't gemeeneland en de dorpen ad f 1000, onder goedkeuring van den Heer *Van Barlaymont*, Stadhouder en Kapitein-generaal, (29 November 1575) kon de schulden niet delgen.

Intusschen had *Alva* het land verlaten en was als landvoogd opgevolgd door *Don Louis de Requesens*. (29 Nov. 1573. *Alva* reisde af den 18en December.)

Deze, zachter gestemd dan *Alva*, was beter geschikt om de zaken des Konings alhier te bevorderen; 't was echter te laat. Wel maakte hij eenige belangrijke veroveringen, doch weinig vruchten leverden die overwinningen op. Buren werd, met nog menigte andere steden door de Spanjaarden ingenomen, en Holland, als 't centrum van 't verzet, geheel afgesloten. De Prins van Oranje zag den toestand zoo donker in, dat hij in allen ernst voorstelde, zich met vrouw en kinderen in te schepen, de dijken door te steken en een ander land te gaan opzoeken om rustig te wonen.

Onverwachts stierf echter *Requesens*. Het Spaansche krijgsvolk, dat in lang geen betaling had ontvangen, (geld ontbrak den landvoogd doorlopend; *Filips* stuurde 't niet en hier kon hij 't niet krijgen,) dat geruimen beloften in plaats van geld had ontvangen, sloeg tot oproer over. (Moord te Maas-tricht; Spaansche furie te Antwerpen.)

Men moest zich tegen de muitende soldaten verzetten en daarom werd een verdrag te Gent gesloten (8 November 1576), bekend onder den naam van Pacificatie van Gent.

Men bleef den koning getrouw, doch verbond zich, de vreemde troepen te doen vertrekken. Men weet, dat het 13e artikel voorschreef, dat alle eere- of schandteekenen door den Hertog van *Alva* opgericht, zouden worden omvergehaald en alle beledigende opschriften zouden worden verwijderd.³⁾

Ook werden zij, die door de troebelen van hun bezittingen beroofd waren,

1) bl. 241.

2) Van 9 Februari 1573 tot 7 Mei 1574 f 6803. (Cul. Archief.) f 300 werd voorgeschoten aan Coenraad Prammer von Vatzehausen, Hauptman van een vendel Duitsche knechten, in te houden van zijn bezoldiging. (Cul. Archief.) Alleen aan vuur en kaarsen werd door de bezetting van Culemborg in 1575 voor ruim f 500 verbruikt. (Stadsr. 1575.)

3) Zie hiervoor bl. 211. Een afdruk van deze Pacificatie vindt men o.a. in 't Groot Utrechts Placaatboek I bl. 42—45.

in hunnen eigendom hersteld. Onze graaf maakte van deze bepaling gebruik en kwam weder te Culemborg terug. Reeds te voren zwierf hij hier in 't land rond.

Reeds na 't vertrek van *Alva* was *Floris* in Nederland teruggekeerd en had aan de Staten aangeboden, „met raet ende daet het vaderlant en die gemeyne saecken, op syn eygen costen bytestaen.” Met dankbaarheid werd dit aanbod aanvaard en hem, alhoewel hij in de provincie Holland bijna geen land bezat, door de Staten verzocht, de vergadering der Heeren Staten te willen bijwonen, en hem den titel verleend van *premier noble*.¹⁾

De Prins van Oranje gebruikte *Floris* in verschillende gewichtige zendingen ; o. a. bereidde *Floris* de latere Unie van Utrecht voor ; echter slechts schoorvoetend, en dan nog slechts voor één zijner Heerlijkheden, nam hij zelf de Unie aan.

Floris was in zijne provincie zeer gezien ; zóó gezien, dat hij op een vergadering der Staten (de Landdag) door het Nijmeegsche kwartier werd voorgesteld voor de opengevallen betrekking van Stadhouders van Gelderland, indien Oranje mocht weigeren. Hij echter bedankte en beval sterk 's Prinsen broeder *Johan* of *Jan van Nassau* aan. Laatstgenoemde werd later dan ook daartoe benoemd.

Floris had intusschen getracht, weder van zijn Heerlijkheden, en vooral van zijn Graafschap Culemborg bezit te nemen. Te dien einde had hij, met eenige andere edelen, aangedrongen bij de Gedeputeerde Staten van Gelderland, dat deze bij de Algemeene Staten te Brussel het vertrek der troepen onder *Hierges*, zouden verkrijgen of gelasten, waardoor zij weder de vrije beschikking over deze Heerlijkheden zouden krijgen, en er in konden terugkeeren.

Kort voor het sluiten der Pacificatie was *Floris* met een *sauvegarde* des Prinsen van Oranje, een korten tijd in zijn Graafschap terug geweest, doch had het natuurlijk in een zeer hopeloozen toestand gevonden. Te Bommel, weergekeerd, benoemde *Floris*, nog vóór dat er antwoord uit Brussel kwam, Jonkheer *Hendrik van Abcoude van Meerthen*, heer van Essenstein²⁾ tot Stadhouders van zijn Graafschap. Deze kwam den 14 December 1576 te Culemborg. Reeds dadelijk begon hij de opdracht zijns Graven te vervullen, namelijk, te trachten tot een overeenkomst te komen met de bevelhebbers der troepen en met de bezetting van 't kasteel, dat zij de stad en het kasteel Culemborg zouden verlaten. Dit ging echter alles behalve gemakkelijk. Bijna onophoudelijk waren boden onderweg tusschen Bommel en Culemborg, ten einde tot een goed einde te komen in deze belangrijke zaak.

„De kapiteins en hoplieden werden onthaald in „de Gouden Leeuw,”

1) Volgens Resol. van Holland werd Van Pallant 10 Dec. 1574 in de Ridderschap van Holland beschreven (Schotel in *Floris* I en II aantekening 6 bl. 31.)

2) Essenstein ligt op ruim $\frac{3}{4}$ uurs van Culemborg, nabij Everdingen.

„gelijk de Graaf geboden had. Men moest goed tracteeren en goeden cier „maken, hij (*Floris*) zou den weerd wel betalen.“

Eindelijk kwam 't tot een eind. Op last van den Heer van Essenstein was een bode met een brief van genoemden Heer naar Schoonhoven gebracht, om gedaan te krijgen, dat de soldaten dáár opname zouden vinden, als zij van Culemborg vertrokken. 2 Januari 1577¹⁾ Of op dezen brief een gunstig antwoord werd ontvangen is mij onbekend; mij dunkt van ja, want met zekerheid kan ik zeggen, dat de Spanjaarden stad en kasteel verlieten op 30 Januari 1577. Met schuiten, daartoe expresselijk gehuurd, werden zij naar Schoonhoven overgevoerd, en den schippers, „opdatse (de twee vendelen Waalsche soldaten) opt spoedelicxste ouergefuert souden werden, een tonne biers geschoncken.“²⁾

Met dezen datum van vertrek stemt overeen, dat, „naerdats de garnizoenen den naestlesten January a°. XVcLXXVIJ van Culemb(org) v(er)trokken waren,“ zekere *Johan Putt* tot poortwachter van de Slot- of Meipoort werd aangesteld.³⁾

Schotel in zijn „*Floris I en II*“ vergist zich dus, als hij beweert dat de Spaansche soldaten hier begin Februari vertrokken.

De soldaten vertrokken op last van *Don Jan*, den Spaanschen landvoogd; zij vereenigden zich met de bezetting van Vianen en Utrecht, (11 Febr.) en trokken over Krimpen en Breda naar Antwerpen.⁴⁾ Een zucht van verlichting ontvlood aan de benauwde borst. Reeds op 13 Januari had de Graaf de Pacificatie alhier doen afkondigen⁵⁾ en dit wekte de hoop op, dat Culemborg eerlang mocht bevrijd worden van het garnizoen: doch 't vertrek liet zich nog niet vermoeden: geen toebereidselen werden gemaakt. Met welk een vreugde werd dus de tijding vernomen, dat *Alonso Lopes de Gallo* met de eerste gelegenheid de beste wilde vertrekken, en dat degenen, die nog iets te vorderen hadden of iets onder zich hadden van de Spaansche soldaten of officieren, zich konden aanmelden.⁶⁾ De tijd was reeds iets beter geworden; handel en scheepvaart leefden weder op; ofschoon echter het vermogen der burgers uitgeput scheen. Prins *Willem van Oranje* verleende den Culemborgers en inwoners van het Graafschap een sauvegarde, een vrijbrief, waarin zij de vrijheid erlangden om vrij en onbezwaard in hun Graafschap „te mogen die landen te cultiveren, ende te gebruycken, te sayen,

1) Stadsrekening 1577. 2) Idem.

3) Stadsrekening 1577.

4) Proeve eener Gesch. van het kasteel Vredenburg door J. H. van Bolhuis, in 't Utrechtsche Tijdschrift IV (1828) bl. 202.

5) Publ. B. bl. 1-5.

6) Idem B. bl. 6. De dateering hier op 17 Febr. is stellig een vergissing, aangezien alles in de Stadsr. overeenstemt met 30 Januari als de dag van vertrek. 't Zal 17 Jan. moeten zijn. Lang reeds paaiden de Spanjaarden ons met hun vertrek; stellig om „wat l's te krijgen“. Herhaaldelijk werden zij dan ook onthaald in „de Hu'k“, in „de Vier Heemskindren“ en (waarschijnlijk de officieren) in „de Gouden Leeuw.“ (Stadsr.)

te weyden mit beesten, oick dijcken, dammen, ende watergangen te mogen chieren, repareeren en schauwen", doch dit kostte ons „een merckelicke somme van penningen."

De Magistraat trachtte geld te leenen van „de principaelste borgers", en verzocht hun, naar hun vermogen bij te dragen tot de benoodigde penningen; doch men kon „niet eenen penninck behulps gecrygen."¹⁾

De Heeren des Magistraats met naam in de stadsrekening genoemd, moesten geld, meestal te Utrecht, gaan leenen, om 't benoodigde te verschaffen.²⁾

En toch, ofschoon de toestand zoo ellendig mogelijk was, toch was 't vreugde, zooals bijna nog niet gekend was, toen de Graaf hier weder zijn intrede zou doen, in gezelschap zijner echtgenooten en verdere familie. Wel had men reeds bij 't afkondigen der Pacificatie openlijk blijk gegeven van zijn vreugde, door 't afschieten der kanonnen, doch dit was meer een vreugdebetoon „van boven." Thans spande 't volk zelf zich in.

Twee vendelen, fier op hun voorrecht, haalden den Graaf en zijne familie in (23 Januari), die met zijn gevolg, op een 5-tal schuiten door de Bisschopsgraaf en de Meer tot nabij Culemborg kwamen.³⁾ De Magistraat noodigde de Grafelijke familie ten stadhuize, waar zij, met „eenige der principaelste borgeren" met een feestelijken maaltijd verwelkomd werden. Des avonds werd dit feest herhaald en besloten met een even feestelijken maaltijd. De klokken beierden, het geschut bulderde, de musketten knalden, pektonnen en pekkransen vlamden vroolijk op, het gejuich der schutters en der burgers, die zich vergastten aan het hun geschonken bier, vervulde straten en pleinen⁴⁾; 't was vreugde overal; en vergeten was het leed, zóó langen tijd gedragen.

Hoe zeer het kasteel geleden had, moge hieruit blijken, dat ook nog den volgenden dag de Graaf zijn kasteel niet kon betrekken, aangezien alles daar ontredderd was.⁵⁾ Hij nam zijn intrek bij den Scholt, *Sebastiaan Cornelisz.*, tevens waard in „de Gouden Leeuw."

Het verblijf der Grafelijke familie bracht niet alleen meer levendigheid, het bracht ook zijn natuurlijke voordeelen aan voor de stad en hare poorters. Kort na zijn komst alhier, deed de Graaf de goederen in beslag nemen die aan *Jan van Cuik*, den vader van den bekenden Bisschop van Roermond,

1) Stadsr. 1577.

2) Het waren: Zweder van Culemborch, drost f100, Henrick de Reuze, Schepenburgemeester f50, Mr. Librecht Meerhouts, stadsburgemeester f100, Johan van Cuyck Henricksz. en Willem Henricksz. van Royen, schepenen, elk f100. Hubert van Baden, Herman Gerritsz., Glimmer van Rijswijk en Willem Jansz., schepenen, elk f50 en de Secretaris, Direk van Baden, Hubertsz., insgelijks f50.

3) Negen tonnen Delftsch bier werden den twee vendelen tot een recreatie geschonken. (Stads. 1577.)

4) Nog betaald aan Cornelis Roelofsen f3,10 st. omdat hij op den omgangsdag en op den dag der inkomste des graven gespeeld had. (Deze en de andere bijzonderheden omtrent 's Graven inkomste uit de Stadsr. 1577, die een aantal bijzonderheden bevat, vooral ook nopens de maaltijden.

5) Stadsr. 1577.

toebehoorden (12 Maart 1577.¹⁾) Waarom, wordt niet gemeld; doch 't is te vermoeden dat een rentmeester over 's Graven goederen, aangesteld door 's Graven vijand,²⁾ niet veel vertrouwen van den Graaf genoot. De Graaf zal waarschijnlijk rekenschap gevorderd hebben, en deze, beducht voor lijfsgevaar, de vlucht genomen hebben.

Een groote reden tot blijdschap schonk de maand Mei, zoowel aan de Grafelijke familie als aan 's Graven onderdanen. Op Dinsdag in de Pinksterweek (28 Mei³⁾) werd op het Culemborgsche kasteel een jonge Graaf geboren, die den naam *Floris* ontving.

„Men heeft“ — zoo schrijft de burgemeester *Librecht Meerhouts* in de stadsrekening 1577 — „in den avond blijdschap vertoond en naar oude gewoonte op de Markt pektonnen, en voor het Stadhuis pekkransen (pekworsten staat er) gebrand.“ Het geschut werd afgestoken en de schutters aan de verschillende wachtposten losten hunne vuurroeren.

De Pacificatie van Gent, die, ware zij eerlijk gehouden, rust in 't land zou gebracht hebben, werd reeds spoedig geschonden. *Don Jan* werd tot vijand 's lands verklaard en ook *Floris* was zijn vijand.

Daarom liet de Graaf zijne stad versterken vooral aan de Lekzijde. Soldaten had hij in garnizoen, die geregeld werden geoefend, om bij een mogelijken overval de stad te verdedigen. Wel kwam dit den burgers op kosten, doch aan de andere zijde verzuimde hij weer niet, naar zijn vermogen de burgerij welvaart te bezorgen of te bevoordeelen. Zoo maakte *Floris* (12 April 1578) een overeenkomst met Buren, Bosinchem en Zoelmond om de Bisschopsgraaf te verdiepen: deze was door overstroming en door het slechte onderhoud in de dagen der troebelen, verzand en ondiep geworden, waardoor de scheepvaart zeer belemmerd werd. In 't zelfde jaar, (6 Juli) deed hij een ordonnantie afkondigen, waarbij ten strengste verboden werd, visch door Culemborg heen te voeren, zonder dat deze minstens een uur op de Vischmarkt ten verkoop was aangeboden geweest. Het aanwezig zijn van die visch moest door den stadsomroeper met bekkenslag aan de burgers bekend gemaakt worden. Ik voeg hier nog bij, dat uit deze ordonnantie blijkt, dat de Vischmarkt toen reeds was dicht aan de Lek; dáár, waar wij ze nu nog kennen. Het volgend jaar (15 Mrt. 1579) regelde hij, wegens de meer en meer toenemende misbruiken, bij een afzonderlijke verordening, het erven door kindskinderen. Wat de algemeene zaken 's lands aanging, *Floris* hield zich al meer en meer op den achtergrond. Wel bleef hij der partij des Prinsen toegedaan, doch een aandeel in 't zich steeds uitbreidend verzet en in 't vervolgen der Katholieken (voorloopig ten minste) nam hij niet. Ik herinner hier ter loops aan de in dit jaar te Utrecht gesloten en welbekende Unie van Utrecht. (23 Jan. 1579.)

1) Publ. B. bl. 7.

2) Zie hiervóór bl. 210.

3) Paschen viel dat jaar op 7 April, dus Pinksteren op 26 Mei.

Aan het tot stand komen dezer Unie heeft *Floris* geen werkzaam deel genomen, voor zoover mij bekend is, wel haar voorbereid.

Hij wijdde zich voornamelijk aan het weder in orde brengen van zijn Graafschap; hij regelde de verdediging van Culemborg, door de burgers in 4 afdeelingen of vendels (compagnieën) te verdeelen; hij regelde insgelijks het waken op poorten en wallen en nam zelfs, tot veiligheid, eenige vendels krijgslieden in dienst. Niet genegen, Culemborg weer in handen van vreemdelingen te doen komen, werden vooral de poorten zeer streng bewaakt, en geen vreemd soldaat kreeg verlof door de poort de stad binnen te gaan, zonder zijne wapenen afgelegd te hebben.

Onder deze bemoeiingen herstelde Culemborg zich langzamerhand van de slagen, die het ontvangen had. De welvaart keerde weer terug. Deschutsluis aan de Neust bracht weer sluisgeld op, waaruit dus blijkt dat de vaart tusschen de Lingestreken en Culemborg weer plaats had; ja 't was zelfs noodig de Bisschopsgraaf te verdiepen, gelijk reeds boven gezegd is. Ook werden thans de dijken beter nagezien en geschouwd, want men wist hier bij ondervinding, wat doorbraken te beteekenen hebben; stellig is het, dat van af 4 Juni 1581 schouw over den Lekdijk plaats had in het Culemborgsche Graafschap, te beginnen aan den Diefdijk. Als Dijkgraaf vind ik vermeld Jonker *Hendrik Benting*¹⁾ of *Bentinck*.

Jammer echter voor de Culemborgers, dat de terugkeerende welvaart geen vruchten kon opleveren. Het garnizoen, dat *Floris* ingenomen had, en waarschijnlijk op aandringen van hooger hād, kostte veel, en putte ten laatste de schatkist uit.

Voornamelijk hield *Floris* zich slechts met zijne onderzaten bezig, zoowel lettende op stoffelijke als geestelijke zaken. De vleeschhal deed hij heropenen en weer op nieuw verpachten; hij deed bedehuizen en scholen verrijzen of vernieuwen, leeraren aanstellen. Aan zijn hof had hij bepaalde edellieden, die moesten toezien, dat geen der onderhoorigen onmatig aten of dronken, geen oneerbare gesprekken voerden of lasterpraatjes verkondigden. De Zondag moest geheiligd worden en hij deed hieromtrent een ordonnantie voor de burgers afkondigen. (24 April 1586.)

„De burgers en inwoners moesten in de voormiddag-preek komen of stil „in huis blijven, om alle ergernis te verhoeden.

„Wie onder de predicatie ging wandelen op de Markt of op de wallen, „zou drie stads pond verbeuren.

„De herbergiers, die gedurende de godsdienstoefening burgers of inwoners „in hunne herbergen ontvingen zouden elk een oud schild verbeuren.”²⁾

Doch ook de rampen bleven *Floris* niet gespaard. Reeds in 1579 begon hij zijne tweede echtgenoot *Filippa Sidonia van Manderscheit, Blankenheim-*

1) Publ. B. bl. 54.

2) 1 oud schild = 36 staivers (brabantsche). Publ. B. bl. 85^a keerzijde.

Gerolstein, eene lichtzinnige en verkwistende vrouw,¹⁾ van ontrouw te verdenken. De wanverhouding tusschen beide echtgenooten werd grooter en grooter. Een verzoening werd beproefd, door Graaf *Jan van Nassau*, en reeds was men 't over de voorwaarden eens, toen *Floris* op eens van geen verzoening meer wilde weten. Na veel moeite, getwist, gekibbel en geschrijf, gaf *Floris* zijne echtgenoot 2400 carolus guldens²⁾ 's jaars, de vrije beschikking over haar huwelijksgoed, benevens afdoening zijnerzijds van een gedeelte harer schulden. Bovendien ontving zij, toen haar broeder weder tot den Roomsch-Katholieken godsdienst overging, het kasteel Kintzweiler ter bewoning. (Hieruit volgt, dat zij niet dien eeredienst aannam, gelijk wel eens beweerd werd.) Naderhand flikkerden die twisten wederom op. Behalve de twisten in zijn huisgezin troffen hem nog andere. Processen met de Utrechtsche Staten over zijne bezittingen in 't Sticht (Schalkwijk, Honswijk.³⁾ Alleen aan de voorspraak van *Margaretha* bij den koning had hij 't behoud zijner bezittingen te danken. (De Staten hadden zijne bezittingen verbeurd verklaard.) Processen over de opvolging van St. Maartensdijk; twisten met Munster over de beleening zijner Heerlijkheid Weerd; twisten met Buren, en later oneenigheid met *Maria* van Oranje, dochter van Prins *Willem I*; nieuwe twisten met Utrecht, en wel zoo hoog, dat *Floris* aan de Hooge Regeering schreef, „dat die van Utrecht hem erger vijanden waren dan de Spanjaarden.“

Zijne landen werden geplunderd, de woningen in de asch gelegd, de oogst vernield of gestolen, de onderdanen te Utrecht in de gevangenis geworpen. Wel werd van beide zijden naar vrede verlangd, doch eerst in 1615 werd die, onder de regeering van zijn zoon, getroffen. Geen wonder dat, toen na den dood van Prins *Willem I* (10 Juli 1584) men het Hoog bewind aan Engeland had willen opdragen, en Englands Vorstin *Elisabeth*, hoewel weigerende, ons toch hulptroepen zond onder den Graaf van *Leycester*, *Floris* aan de zijde van *Leycester* stond, want ook deze kon het niet best met Utrecht eens worden. Steeds toonde hij zich één zijner verkleefdsten aanhangers.⁴⁾

Bij deze twistende en twistzoekende naburen, voegden zich nog de Spanjaarden, die omstreeks 1589 en 1590 tot onder de muren van Culemborg stroopten. Zoo erg maakten dezen het, en hadden dezen het gemaakt, dat reeds eenige jaren vroeger de Abt van Mariënweerd genoodzaakt was geweest, met toestemming der Algemeene Staten, vele vaste goederen te verkoopen, welke verkooping te Culemborg plaats had, in „de Gouden Leeuw“ (26 Aug. 1583.) Op last der Staten van Gelderland werd opnieuw in 't openbaar verkoop gehouden van dezelfde vaste goederen (14 Mei 1584), doch niemand deed een hooger bod dan bij den eersten verkoop n.l. f 66500.

Volgens de opgave van *Voet*, waren de goederen als volgt :

1) Schotel, *Floris I en II*, bl. 121.

2) 1 Carolus gulden = 20 st.

3) Schotel aangehaald werk bl. 116 en G. Hilhorst, het kerspel Schalkwijk bl. 2.

4) Schotel a. w. bl. 110. v. Asch van Wijck, *Leycester in Utrecht*, in het Utrechtsch Tijdschrift 1836.

1. Een huis, met den hof en den boomgaard, staande binnen Culemborg in de Achterstraat, (thans de Heerenstraat) naast het Weeshuis.
2. 55 morgen, 2 hond land, genaamd „De Hond“, gelegen even buiten de stad. Dit perceel is door den Graaf genaast; de kooppenningen zijn door hem zelf betaald.
Nog 10 en 12 morgen land, gelegen naast „de Hond,“ onder 't Gericht van Bosinchem.
3. 285 Morgen, gelegen in 't Graafschap Buren, waarbij begrepen is een boerderij, genaamd „De Hage“, in pandschap gebruikt door *Hendrik Boom*; noch een boerderij onder Buurmalsen, genaamd: „De Treeft“ en een zelfde genaamd: „Den Asch“ onder het dorp Asch.
4. Nog 48 morgen 2 hond land gelegen in 't dorp Geldermalsen.
5. Nog 150 morgen land in 't gericht van Deil en Enspijk, in pandschap gebruikt door *Clement van Rembrugge*, en 34 morgen 5 hond land te Deil; nog 36 morgen, verpand aan *Gillis Pieck*, Heer van Enspijk.
6. Nog 205 morgen 5 hond land gelegen onder Rumpt, met al de tijsen, een vogelkooi, enz.

Te zamen alzoo bijna 850 morgen land, behalve hetgeen er op stond.¹⁾

Nog was *Floris* niet aan 't einde zijner rampen. De Staten-Generaal meenden ook vertoornd op hem te moeten zijn. Voor eenige jaren had *Floris*, ten verzoeken van *Erica*, geboren Gravin van Manderscheit, Vrouwe van Batenburg, de Batenburgsche munt naar Culemborg laten verleggen; in 1589 gaf hij verlof aan de uitgeweken Staten der Friesche Ommelanden tusschen de Eems en de Lauwers, om daarin munt te doen slaan en daartoe *Hendrik Kraaijvanger* als muntmeester aangesteld. Sedert dien tijd waren op naam der Ommelanden en op zijn naam, Rozenobels, Henricus-nobels, Spaansche en Hongaarsche ducaten, kruis- en ommelandsche daalders en andere gouden en zilveren munten geslagen.

De Staten-Generaal verzetten zich daartegen en gaven den Raad van State last, die aanmunting te beletten. „Het kwam niet te pas, de muntstempels van vreemde vorsten na te maken, al was 't ook, dat de zwaarte en 't gehalte der munten met die der bedoelde vorsten overeenkwamen.“

Zij verboden dus de verdere aanmunting. De Graaf beloofde mondeling en schriftelijk de aanmunting te staken, doch liet voortgaan met het slaan van ducaten met zijn wapen, en duiten en oortjes met zijn devies.²⁾

Nogmaals vermaand beloofde de Graaf opnieuw den arbeid te staken, doch *Kraaijvanger* ging voort, met of zonder 's Graven toestemming, geld te slaan.

Nu namen de Staten, geen Staat in den Staat verkiezende, krachtiger

1) Ter vergelijking diene: 1 Bunder (H.A.) is zoowat gelijk aan 7 hond en 1 morgen gelijk aan 6 hond.

2) Zijn devies was: *Libertas vita carior*. = De vrijheid is dierbaarder dan het leven.

maatregelen. 2 Compagnieën trokken naar Culemborg op, en brachten den Graaf zoowel als den muntmeester tot rede.

Kraaijvanger werd op de voorpoort gevangen gezet en eerst in 1597 ontslagen.

Nieuwe twisten braken weer uit tusschen *Floris* en zijne echtgenoot. De twistappel was: de opvoeding van den jongen *Floris*. *Voet* zegt, dat de Gravin voor diens opvoeding Roomsche priesters wilde gebruiken, en Graaf *Floris* hierin niet wilde toestemmen.

Als 't eerste waar is, stem ik 't laatste gaarne toe; doch naar aanleiding van 't bovengezegde omtrent *Filippa Sidonia*, (zij ging immers van haar broeder weg, die tot den Roomschen eeredienst overging), betwijfel ik het eerste. 't Zal zijn, dat zij de opvoeding van haren zoon wilde leiden naar haar zin en onder haar oogen, en dit laatste werd door Graaf *Floris* betwist. Hoe het zij, de twist tusschen beide echtgenooten ontbrandde opnieuw en in zoo hevige mate, dat de Staten-Generaal zich met deze zaak bemoeiden. Zij namen den jongen *Floris* onder hunne bescherming en deden hem studeeren op de Leidsche Hoogeschool. (30 Jan. 1593). Hier bleef hij tot 1596. Een kleine buitenlandsche reis volgde hierna, en van toen af bleef *Floris* bij zijn vader, die zwak en ziekelijk geworden, door het vele verdriet zijner laatste levensjaren, wel behoefte had aan het gezelschap zijns zoons.

Men meene echter niet, dat na de beschikking der Heeren Staten *Floris* rust genoot.

Zelfs de regeering in zijne eigene stad werd aangevallen. Eenige oproerige onderdanen eischten verandering in de regeering, en onder dezen noemt *Voet* als de voornaamste zekere *Jan van Kerkhof*. Zelfs beweert eene schrijfster dat *Filippa Sidonia* onverwachts in Culemborg wederkeerde, waar zij een vrij machtigen aanhang verworven had door het laten uitdeelen van geld. Weinig scheelde het, of zij had *Floris* van zijn zetel ontzet en er den jongen *Floris* opgeplaatst.¹⁾ Gedurende zijn verblijf aan de Hoogeschool was de jonge *Floris* in gedurige briefwisseling met zijne moeder; deze correspondentie schijnt tot 1598 te hebben voortgeduurd. Hare brieven ademen warme belangstelling, teedere liefde, en moederlijke zorg. Zij hield niet op, hem tot ijver in de studie en een oprechten wandel voor God en de menschen op te wekken.²⁾

Al deze tegenspoeden, twisten en ongelukken sloopten langzamerhand de krachten van *Floris*. Gedurende het verblijf van den jongen *Floris* aan de Leidsche Hoogeschool had hij behalve het onderhoud zijner moeder en dochter, drie hofhoudingen te bekostigen: zijn eigene, die zijner echtgenoot en die zijns zoons. Bovendien had hij jaarlijks groote sommen gelds uit te keeren

1) Mevrouw Bosboom-Toussaint in „Een Leidsch Student“. Doch men vergete niet dat zij roman-schrijfster is.

2) Schotel a. w. bl. 146.

aan zijne zusters,¹⁾ werd zijn schatkist geplunderd door zware oorlogs-contributiën, dijkgeld en schattingen. Dit alles bracht *Floris* zeer in ongelegenheid en verbitterde zijne laatste levensjaren; hij verzwakte van dag tot dag. Reeds in Augustus 1594 had *Floris* zijn testament gemaakt, gelijk blijkt uit het verlot voor zes weken of drie maanden, op verzoek van den Magistraat der stad Culemborg, aan den jongen *Floris* door de Heeren Staten-Generaal gegeven, „wegens zaeken daeraen hem (den jongen *Floris*) grotelîx gelegen waren, namentlijk present te sijn in 't maeken van zijn heer vaders testament.”

Thans (1598) maakte *Floris* nog eenige beschikkingen omtrent huiselijke zaken. „Plechtige gebeden werden in de kerk gedaan. Den 25 September werden des namiddags al winkels op hoog bevel²⁾ gesloten en alle handwerken nagelaten, om God almachtig voor den kranken Graaf te bidden. Den 29 dito werd er des namiddags ten vier ure, op bevel van den jongen Graaf, in de kerken in 't openbaar weder een avondgebed voor den stervenden Heer gedaan, en waren alle burgers, bij publicatie³⁾, verzocht, hetzelfde bij te wonen, 't welk geschiedde. Dienzelfden avond omtrent zeven ure stierf de goede vader van zijn volk, de liefhebber der vrijheid, oud 61 jaren en 2 maanden. Een half uur voor zijn dood sprak hij nog deze woorden: „Dat hij van al zijn moeite en arbeid geen ander vergenoegen had gehad, dan dat de goede en gemeene zaak triumfeerde, en dat hij nu verzekerd was van niet te zullen sterven in handen van de Spaanschen.”⁴⁾

Ruim 5 weken later, den 8 Nov. (Woensdag) werd *Floris* met alle pracht en statie in de St. Barbara-kerk ter aarde besteld.

Floris was een goed vorst voor zijne onderdanen. Echter hadden zijne Katholieke onderdanen later minder over hem te roemen. Van voorstander van vrijheid van godsdienst was hij zoo niet vervolger, dan toch onderdrukker der katholieken geworden. Zoo onder andere liet *Floris*, tegelijk met de publicatie omtrent het viereu der Zondagen (24 April 1586) aan alle priesters verbieden, op een boete van 100 kronen Mis te lezen, te doopen, of

1) MEMORIE.

Den ouden graeff *Floris* van Culenborgh heeft gehadt ses susters, daervan d'eerste is getrouwt aen den graeff van Schouenborgh 2. aen den marquis van 'Tresigni, 3. aen den baron van Glahou, 4. aen den baron van Petersem, 5. aen den grave van Noyelles, 6 aen den baron van Bayculle, en (de) heeft ider suster voor haer houlix goet met gegeven 32009 gl. in alles 192000.

Waer van het huis Culenborgh noch schuldich is

Aen Schouenborgh	8000.
Aen Petersem	16000.
Aen Glahou	32000.

dewelke Glahou gemaect heeft aen den graeff van Hotekereke ofte van Hornes wiens moeder was Merode.

de ander syn al te saemen betaelt.

(Culemborgsche Handvesten deel VIII, bl. 5967.

2) Publ. C. bl. 31 keerzijde. 3 Publ. C. bl. 32.

4) Voet bl. 252 en 253. De spelling eenigszins gewijzigd.—

vergadering (= kerkelijke dienst) te houden. De aanwezigen zouden gestraft worden met verbeurte van 't opperste kleed.¹⁾

Reeds in 1579 — den 20 April — had hij zekeren priester *Adriaan van Oorschot*, pastoor van Everdingen, uit zijn Graafschap verbannen omdat deze „zich onderstaan had, Zijner Genade trouwe onderzaten van Everdingen met valsche afgodische leere²⁾ ende exempelen te vervoeren (of te onderwijzen.)„³⁾ Dat een dergelijk besluit hier in *Culemborg* niet afgekondigd werd meen ik te moeten toeschrijven aan het nog steeds groot aantal Katholieken.

In 1591 — den 2 Febr.⁴⁾ — deed hij een publicatie afkondigen waarbij ieder geboden werd op alle werkdagen, uitgezonderd Kerstdag, te handelen, te verkoopen, te arbeiden of nering te drijven en wel expresselijk op de „Pauselijke feestdagen,„ op een boete van 3 oude schilden.

Den 29en Mei 1596 liet hij zijnen onderdanen nog eens de publicatie van 24 April 1586 voorlezen en daarbij voegen, dat, wie de „verdachte vergaderingen (der Roomsche) te Hagestein ging bijwonen, vijf gouden kronen van 40 Hollandsche stuivers zou verbeuren.“⁵⁾

Toch was *Floris* een godsdienstig en ook een zedelijk mensch. De dag des Heeren moest gevierd, het gebed mocht aan zijn tafel niet verzuimd worden, oneerbare en lasterlijke praatjes waren niet toegelaten en geducht strafte hij het overspel.⁶⁾

Voor de zaak des opstands heeft hij veel opgeofferd, ofschoon deze hem minder voordeelig was. Ook oogstte hij voor al zijne opofferingen minder dankbaarheid of erkentenis in, dan hij met recht mocht verwachten.

Geen wonder, dat hij zich later meer en meer op den achtergrond hield. Dat hij goed was voor zijne onderhoorigen kunnen de herhaalde kortingen op de pachtsommen der landerijen getuigen, die *Floris* verleende nu eens om watersnood, dan weer om misgewas, roof of plundering van bevriende of vijandelijke soldaten. Zooveel hij kon bevorderde hij de belangen zijner onderdanen, zoowel wat handel, als nijverheid of landbouw betref. Zoo deed *Floris* o.a., in gemeen overleg met de principaalste burgers en pandmeesters een besluit afkondigen, dat, om de Lekstroom voor de stad te krijgen, die langzaam aan weer verlopen was, de overste Middelweerd op nieuw zou worden doorgegraven (27 April 1583'). De welvaart der markt

1) Publ. B. bl. 85* keerzijde.

2) Dat is de Roomsche-Katholieke leer.

3) Publ. B. bl. 32. Voor genoemden pastoor verwijs ik belangstellenden naar de Biografie in den Almanak van Alberdingk Thym 1886.

4) Zijnde de feestdag van Onze Lieve Vrouw Lichtmis of Maria Zuivering, vroeger verplichte feestdag voor de Katholieken; thans kerkdag, d. w. z. op dien feestdag is arbeid toegelaten.

5) Publ. C. bl. 10. Later, kort voor zijn dood, 27 Febr. 1598, stelde hij nog twee jaar verbanning en verbeurte van half 't goed, op bijwoning van den Roomschen eeredienst, en verbood hij „miswerck en allerhant Romanisten ende papouwen exercitiën, tegen die gereformeerde kereke strijdende.

6) Publ. B. 32 en 33 b. v.

7) Publ. B. bl. 66.

(Publ. C. Bl. 28.)

ging hem ter harte; hadden de onderdanen last van wolven, een algemeene drijfjacht deed de overlast ophouden.¹⁾

Toen de St. Jans-kerk in de Nieuwstad begon te vervallen, deed hij 't zijne om dien tempel voor verval te behoeden. Hij gaf verlof om eenige landerijen, die aan de St. Jans-kerk toebehoorden, tot den besten prijs te verkoopen, om met de opgebrachte penningen, de noodige reparatiën aan te brengen. (8 Mei 1596).

Toen in 1594 het hooge water de Linge-polders zeer benadeelde, staken de Beesdsche landlieden de schei-weg tusschen Beesd en Culemborg — de Vergoukensweg — door en hierdoor liep het lage Culemborgsche veld onder. Vele twisten waren daarvan het gevolg, doch *Floris* verkoos vrede boven twist, en trof eene verzoening 5 Juli 1596 — met den toenmaligen Amtsman, *Willem Pieck*,²⁾ overtuigd, dat die twisten slechts uitliepen op schade voor beide gemeenten.

De Culemborgers mogen, al kunnen allen 't niet, toch hun eersten graaf³⁾ met dankbaarheid gedenken.

Floris II volgde dan zijn vader in 't bestuur over Culemborg op.

Zijne regeering begon niet onder de beste omstandigheden.

Het jaar 1597 lag nog versch in 't geheugen, toen b. v. een schepel tarwe een Rijksdaalder gold⁴⁾; het jaar 1598 bracht wederom geen oogst aan, daar deze bijna geheel mislukte. Het volgend jaar was nog ongelukkiger: Een hevige pestziekte bezocht onze goede stad en eischte menig offer. 't Schijnt, dat deze zich over geheel Nederland uitgebreid had, althans, ofschoon ik geen sterfte opgaven omtrent onze stad heb kunnen vinden, vind ik elders⁵⁾ vermeld, dat in Amsterdam 700 à 800 menschen per dag door deze ziekte werden ten grave gerukt.

Eigenaardig zijn de voorzorgen, die men in dien tijd tegen 't verbreiden der gevreesde ziekte nam.

Men oordeele:

De Scholtis mit die vanden gerichte zijn eendrachtelicken overkomen ende laten scherpelick mits desen verbieden, gemerct ons godt betert visiterende is mitte godsgave, dat eenen yegelicken daer mede gevisiteert zijnde, zyn huys ofte woonstadt naer 'sheeren straten toe houden vuytgesondert alleen, de geene die in huyscameren woonen en(de) egeen achtervuyt en hebben die welcke gehouden sullen zijn de benedenste duer ende benedenste veynsteren van hoeren huysse toe te houden, den tijt van ses weecken naeden lesten overleden inde selue huysse ende woonstadt ende boven aen die

1) Wolfenjachten hadden o. a. plaats 5 Mei 1589, 3 Febr. 90, 27 Febr. 92, 27 April 93. Publ. B In 1590 werd nog 10 daalders voor elken wolf betaalt, die gedood bij den Schout geleverd werd.

2) Miscellanea II bl. 24.

3) Zijn portret, na den dood op zijn sterfbed genomen hangt in 't Weeshuis.

4) Onder schepel wordt hier weer $\frac{1}{4}$ H.L. verstaan. Zie hiervoor bl. 183. 5) A. J. v. d. Aa. Aardr. Woordenboek I bl. 245.

hoechste veynster naest de straet vuythangen eenen stroowisch ten minsten lanck anderhalven voet ende dic dicte van eenen arm.

Voorts dat alle die geene die alsulke huyseren bewoonen converseren ende vuytgaende zijn, sullen dragen in haer hant openbaer(ick) buyten die cleer onbedect een witte Royde van vier voeten lencte, ende dat allet op de pene van een (en) ouden schilt, soe dicke yemants ter contrarie bevonden werdt te doen.

Insgelijck en salmen oick geenrehanden gereetschap ofte huysraet, oick wullen off linnen, /egeen daer van vuytgescheyden hauenen, Reynigen, ofte sonnen, dan buyten der Stadtpoorten aen de cleyne leck, beneden het veer ende de houdtplaetse, vuytgesondert die geene die selfs bequame houen oft plaetsen achter hue(re) huyse(ren) hebben om(m)e sulcx te doen ende dat allet bij eenre peene van twee oude schild.

Werd oick scherpelick geboden alle degenen sulke huyseren naden voorsz. tijt openen, Reinige ende schoonmaecken dat zijluyden deselve vuylicheyt des morgens vroeck ofte des auonts laet ter poorten op oft toeganck, buyten der poorten over oeu(er) in de Lekstroom omtrent den steenhouense werdt dragen ende gieten.

Item sal een yegelick zijn honden hem quyt maken off gebonder in huyshouden.

Voorts sal een yegelick zijn vercken op huer selffs erff houden sonder die voortaan op sheeren ofte Stadts straten te laten loopen, en(de) dat men tot dien eynde die verckenschotten voor die deuren affbreken sal binnen den tijde van acht dagen, bij de peene van een(en) ouden schilt en(de) deselve euenwel mitter daet opgeruymt te worden.

Werden voorts alle de oude cleercopers ende heu(re) vrouwen oick andere aude clederen veyl ofte omdragen, hier mede beuolen en(de) verboden in geen(en) borgers huyseren mit van twee oude schild(en), soe yemants hier over bevonden ward te doen.

Aldus openbaer vanden stadhuyse op den XI marty 1599 met voorgaende cloekluydinge gepubliceert.¹⁾

Deze gevreesde ziekte was ook de oorzaak dat de plechtige inhuldiging des nieuwen Graven eerst veel later plaats had.

Ik moet hier eerst nog opmerken, dat reeds sinds eenigen tijd, en waarschijnlijk kort na 't vertrek der Spaansche soldaten de St. Barbara-kerk

1) Publ. C. bl. 37 keerzijde. Voor „zoumen“ zouden wij zeggen: bleeken. In Mei was de pest hier nog blijkens een zelfde publicatie den 6 Mei afgekondigd. Publ. C, bl. 39.

aan de Katholieken ontnomen en den Protestanten was ingeruimd. Men herinnert zich dat jaarlijks hier een processie werd gehouden op St. Emerentiana (23 Jan.) De geheele gemeente vierde dan feest en Magistraat, Geestelijken en Jerusalem-broeders gingen mede in den plichtigen stoet, waarvoor de twee laatstgenoemden een klein geschenk in wijn ontvingen. De kosten van dezen feestdag van gemeentewege vindt men trouw in de stadsrekeningen verantwoord.

Doch behalve deze werd nog een andere processie gehouden „voor 't Heilig Sacrament,“ dus op den H. Sacramentsdag, dat is de 11e dag na Pinkster.

Ook in deze processie gingen Geestelijken en Jerusalem-broeders mede, die dan een klein geschenk daarvoor ontvingen.

In de stadsrekening van 1577 worden deze uitgaven nog verantwoord; in de latere (jammer genoeg ontbreken vele¹⁾) komen deze uitgaven niet meer voor.

Jaarlijks werd op den Goeden Vrijdag in de St. Barbara-kerk een Vasten-predikatie over het Lijden des Heeren gehouden en hiertoe meestal eene vreemde priester uitgenoodigd. Deze ontving van gemeente-wege voor deze predikatie een mud raapzaad, een kan bastaard-(wijn) en een kan besten wijn; welnu, in de rekening van 1581 komt voor, dat deze uitgaven niet geschied zijn „also die voorsz. predikatie niet geschiet en is.“ Uit dit alles trek ik 't besluit, dat in 1581 de St. Barbara reeds door de Protestanten was in bezit genomen.

Keeren we tot *Floris* terug. Nog steeds was de inhuldiging des Graven achterwege gebleven uit hoofde van de pest. Deze had plaats den 8en Augustus 1599, in 't bijzijn van *Walraven Heer van Brederode*, de Raden, den Hofmeester en andere hooggeplaatste ambtenaren des Graven en den Magistraat. Nopens die inhuldiging vertelt *Voet* het volgend:

„Onsen Genad. Heere, Heer *Floris*, Grave van Culemborg, loflyker memorie, is op den 29 dagh Septemb. 1598 uyt deze jammerdaal en bedroefde wereldt gescheyden, achterlatende tot syn Erfgenaam, synen Ecnighen Soon, oock genaemt *Floris*, de Tweede van dien naem, en is daar na in den Jaare 1599 den 8 Augusty gehult, in maniere als volgt:

Onsen Genad. Heer *Floris*, die Tweede van dien name, Grave van Culemborg, vergeselschaft met den Wel-Edelen Heere *Walraven van Brederode* Vrij-Heer tot Vianen, Ter Ameyde, etc. mitsgaders syn Genad. Drost en en Raden, Hoofmr. en andere officieren, mitsgaders de Magistraat, voorop den stadhuyse Culemborg gecomen synde, heeft den Drost van der Lede, *Arnt van Bueren*, die gesamentlyke Borgeren, inwoonderen ende ondersaten, daer toe des daghs te voren, by den Deurwaerder *Sybrecht van Triest*, ende de Gerechts-dienaers, mit ook de Landt-bode, verdagvaart synde, alle deselve opentlyk verhaelt ende voorgehouden, als dat synre Genade, als ons rechten gebooren Erfheer, aldaer gekomen was, om haer lieden te gelooven ende te sweeren sulks als hier opgelesen soude werden, mit meer andere remonstrantie

1) o. a. ontbreken 1573- 79- 80- 82 tot 90 92 — 97 en 98.

tot sulks dientelijk. Waer na by den Schepen Borgemeester *Roeloff de Man*, desen hier navolgenden brief voor alle omstanders opentlykt gelesen worde als volgt.

Wij Floris Grave van Culemborg, Vry-Heer van Pallandt, Withem ende Weerde, Heere van Lede Lienden, Wildenborg, Kintswyler, Engelstorff, Vrechem, Bachem, etc. doen cond ende bekennen mits desen openen brieve. dat wy, als gerechte Erfheer deser voorsz. Graaflykheyt van Culemborg, gelooft, gesekert hebben, sekeren en gelooven mits desen, by Graaflyker Eere ende rechter Eedstadt den gemeynen Borgeren, Ingesetenen ende Ondersaten onser Stadt en Graefschap Culemborg voors(chreven). ende een ygelik van hun te laten by haere alden Rechten, Handfesten, Privilegiën, Statuten, Overdrachten, ende andere oude en deugdelyke gewoonten ende Ordonantiën:

Beloven noch onsen voornoemde Borgeren, Ingeseten en Ondersaten van onser Stad en Graefschap van Culemborg, Coopvaarderen, en anderen, die nu syn, of namaels wesen sullen, voor te staen ende te beschermen in alle haare Privilegiën, Exemtien ende Vryheden op alle Tollen in den Lande van Gelre, Holland, Zeeland, Vriesland ende Utrecht, voort mede en alle Eenigheden, Overdrachten ende Gerechtigheden, die sy van oude tyden gebruykt mogen hebben, naer inhoud Segele ende Brieven, die sy daar van hebben, ende voorts te defenderen van alle ongenade, fortse geweld ende ongebueryke saken die hunlieden eenigsins soudén mogen opkomen, ende ons voort daar inne te bewysen ende te laten vinden na ons vermogen, als een goed Heer schuldig is en behoort te doen, sonder argelist:

Des t'oirconde hebben wij onsen naam hier onder geschreven, ende tot meerder vastigheyt onse Leen-segel, bij gebrek van onse grote Segel, hier onder aen doen hangen. Gegeven in den Jare ons Heeren 1599. den 8 Augusty ende was ondertekent. Floris Grave van Culemborg ende met een groot uithangende Zegel van Roode Wasch in dubbelde staerten bezegelt.

„Na de lecture des Briefs heeft de Borgemeester *Roelof de Man*, syn Genade gevraegt, of syn Genade 't zelfde beliefde te besweeren, daer op syn Genade seyde ja! ende heeft alsdoen de zelfde Borgemeester syn Genade den Eed afgenomen ende gestaeft na behoren. Ter zelve tyd heeft den opgemelten Jonker *Arent van Bueren*, Drost van Ter Lede de gesamentlyke Borgeren en Ingesetenen kortelik verhaelt, welker gestalt onse Gen. Heere syn devoir, als boven, gedaen hadde, henluyden vragende, of sy syn Genade ook hulde en eed doen wolden, ende hebben sy gesamenderhand geroepen Ja! en hebben voorts¹⁾ met opgeregte vingeren desen navolgenden Eedt gedaen, die hemlieden voorgelezen worde by monde van den voorsz. Drossaert.

Wy sweeren ende gelooven u Gen. *Floris Grave van Culemborg*, Vry-heer van Pallant, Witthem, Weerde, etc. als onsen rechten geboren Erf-Heere, dat wy U Genade ende Uwer Genade rechten Erven ende Nakomelingen

¹⁾ dadelijk, terstond.

gehoorzaam ende getrouw syn sullen, Uwer Genade beste te vorderen, ende schade te schutten nae allen onsen vermogen, als goede getrouwe Borgeren, Inwoonderen ende Ondersaten haaren Heere gehouden en schuldig syn te doen. Soe moet ons Godt helpen.

„De voorsz. Borgeren Eedt gedaan synde, heeft men van synre Genade wegen yder Pand tot recreatie en gedenkenisse geschonken een Tonne Biers, ten pryse van vyf Gulden. Aldus gedaen ende geschiet van den Stadthuyse tot Culemborg op den 8. Augusty Ao. duysend vyf hondert negen en tnegentig, na den ouden schryven.“¹⁾

Tot een gedachtenis aan dezen feestdag ontving de Graaf, behalve wat hem van de dorpen Everdingen, Zijderveld en Honswijk vereerd werd, een som van vijf duizend gulden, van 20 st. den Gulden. Deze vereering zou worden voldaan in drieën, telkens $\frac{1}{3}$ met Kerstmis te voldoen. Daartoe werd op ieder morgen land 9 st. uitgezet; tevens lag een lijst van aanslag voor ieder burger op 't stadhuis, en werd een afzonderlijk persoon aangesteld tot het innen der gelden.²⁾ Ofschoon *Floris I* gaarne zijn zoon nog gehuwd hadde gezien, mislukte, de daartoe aangewende pogingen. Ruim 2 jaar na den dood zijns vaders, nam *Floris II*, den 22 Februari 1601, op den Huize 's Heerenberg ten huwelijk, *Catharina*, dochter van Graaf *Willem van den Berg* en *Maria Elisabeth*, oudste zuster van Prins *Willem van Oranje*.

Hun huwelijk bleef kinderloos.

In 't begin der maand April zou de Graaf met de nieuwe Gravin hunne blijde inkomste doen.

Op Zaterdag 4 April 1601 deed de Magistraat afkondigen om de straten zuiver en schoon te maken, alle varkenskotten voor de deuren weg te breken en alle hindernissen van de straten te verwijderen, benevens de waarschuwing: „dat eenen ygel hem alsoe gedrage ende bethoone als vrome borgers hunnen Heere en Vrouwe ter eere behooren te doen.“³⁾

Reeds op 1 Mei 1600 had *Floris* een publicatie doen afkondigen, waarbij het verwerven van burgerrecht alhier gebracht werd, van 8 gulden en 8 stuivers op het dubbele. Wie echter, van de vreemdelingen, een burgerdochter, of een weduwe trouwde, wier overleden echtgenoot burger was geweest, zou het oude, daartoe staande bedrag moeten voldoen, namelijk 4 gulden en 4 stuivers, en dit wel „wegens de gefeerlicken tyd,“ en om „de stadslasten die dagelijks hooger en hooger stijgen, te beter te kunnen vervullen.“⁴⁾

Ook was 't in denzelfden tijd⁵⁾, dat men de Markt (of Voorstraat) opnieuw deed bestraten, gelijk vroeger, in 1598, Zandstraat, Havendijk,

1) Voet bl. 255—257.

2) Publ. C. bl. 54 9 Nov. 1600. Dit is de 2e termijn, die ingevorderd wordt.

3) Publ. C. bl. 59 19 April volgt een publ. dat eenige burgers onbeleefd zijn geweest bij de b'ijde inkomste en men zich beleefder te gedragen heeft tegen de Gravin en hare Edellieden.

4) Misc: 11 bl. 2.

5) Publ. C. bl. 59 (afgekondigd 3 Mei 1600 Oude Stijl.)

Tollestraat, Slotstraat en Achterstraat (tegenwoordig de Heerenstraat) op nieuw waren bestraat. — Toen echter waren de kosten uit de stadskas voldaan¹⁾ doch nu, (1600) moest elk burger voor $\frac{2}{3}$ dragen in de kosten van de straat, vóór zijne woning, terwijl de stad het andere derde gedeelte voor hare rekening nam.

Wel echter werd 't bestraten van de Achterstraat en de Molenstraat door de stad geheel bekostigd.²⁾

Weinig merkwaardigs valt in den eersten tijd nopens *Floris* of onze stad te vertellen. Gaarne had hij zijn arm geleend in den strijd tegen Spanje, en plaats genomen onder 't vaandel van Prins Maurits, doch de jammerlijke toestand zijner bezittingen en onderdanen liet 't hem niet toe.³⁾ Toch liet hij op de gewone wijze victorie vieren voor de overwinning, die Maurits bij Nieuwpoort (2 Juli 1600) op de Spanjaarden behaald had.⁴⁾

Beurtelings ontmoeten we *Floris* gedurende de eerste jaren van zijn huwelijk in éene zijner heerlijkheden, vooral te Witthem,⁵⁾ met verlof en vrijgeleide van den Aarts-Hertog *Albertus* en in zijn Graafschap. Ook verscheen hij in den Gelderschen Landdag omdat hij, volgens zijn eigen getuigenis, „vele goederen bezat, die in 't district en furstendom Gelre gelegen waren.“⁶⁾

De ordonnantie op 't bevaren van de Lek in 1605 kunnen we wel laten rusten.

In 't volgend jaar echter deed *Floris* een ordonnantie afkondigen, waarbij hij waarschuwde tegen het misbruik, dat vele zijner onderdanen pleegden, door zich aan de Jurisdictie van den Culemborgschen Graaf te onttrekken, en zich te onderwerpen aan de rechtspraak van een anderen rechter.

Wie voortaan verboden dagvaardingen kwam doen moest, op boete van 25 Oude Schilden, van 48 Hollandsche stuivers 't stuk, aan den officier van de plaats, waar de dagvaarding geschied was, worden aangebracht.

Ten einde een betere Communicatie te water te krijgen tusschen Bommel en Culemborg, waardoor een flinke vaart zou verkregen worden van Bommel op Amsterdam, zond een Commissie van Bommelsche poorters het volgend request aan onzen Graaf.

„Verthonen met behoorlyke reverentie die Gocommitteerde der Stadt Bommel, hoe dat sy luyden geerne souden procedeeren tot een nieuwe Vaert, omme van Bommel met Schepen bequameyk te mogen komen, neffens deser Uwer Genade Stede van Culemborg, tot Amsterdam, wesende een sake ende middel tot splendeur van Uwer Genade, als tot groote welstand ende opcomen deser uwer Stede, ende omme een begin te maken

1) Stadsr. 1598,

2) Stadsr. 1600. Zou deze Achterstaat soms de thans nog wel genoemde Korte Achterstraat zijn?

3) Schotel *Floris* I en II bl. 157.

4) Stadsr. 1600.

5) Witthem ligt tusschen Maastricht en Aken. Het verlof om daar te komen (het was vijandelijk grondgebied) kreeg *Floris* in 1604.

6) Uit de Remonstrantie. Schotel bl. 157.

van dit lange gewenste werk, so is 't voor eerst en al van node het octroye ende consent van Uwer Genade, omme te mogen door Uwer Genade Jurisdictie 't selve te voltrekken, daer en tot sulke plaetsen, als Uwer Genade sult bevinden te behoren, ende Uwer Genade geregtigheyd is strekkende, met expresse conditie, soo Uwe Genade eenige schade soude mogen lyden van ontgrondinge van Landeryen, dat selve Haer naer behoren sal worden goed gedaen. Was onderteekend :

Aernt Schook, Matheus de Groot, Tielman van Meurs en Gysbert Mattheuszn.

Nadat de Graaf dit request overwogen had, en het nut en voordeel dat er ook voor zijne onderdanen uit zou voortvloeien, gaf hij het volgend antwoord op dit verzoekschrift :

Syner Genade, desen te kennen gegeven¹⁾ oversien hebbende, vergunt en bewilligt, dat die Vaert, hier inne geruert, door Syner Genade Graefschappe sal mogen geleyt worden tot sulke plaetsen, als Syner Genade mit advys van den genen des verstaende, sal bevinden oirbaerlikst ende bequaemste te wesen, mits dat het geschiede sonder kost van Syner Genade ende derselver onderdanen, ook dat niet begonnen ofte gedaen werde, dan mit voorgaende communicatie van Syner Genade ende de Magistraet desor Stadt Culemburg, ende ofte eenige ontgrondinge dienthalve soude geschieden, als apparentlik, ja²⁾, dat deselue ontgrondinge sal betaelt worden aen den genen, daer aen sulks sal geschieden tot contentement der selver: Dog alles onvermindert ende ongekreukt Syner Genade hooghyd, geregtigheyd en preëminentie, ende voorts 't gene daer aen dependeert. Actum op Syner Genade Huyse Culemborg, desen 14 February 1608.

(was onderteekend) FLORIS, Grave van Culemborg.³⁾

Jammer, dat van dit werk niets gekomen is. *Voet* veronderstelt dat de steden Dordrecht, Haarlem en Gouda in deze zaak, waarschijnlijk uit handelsbelang, tegengewerkt hebben. Jammer was dit voor Culemborg, dat in dezen tijd nog al een vrij uitgebreiden handel dreef. De Culemborgsche schepen bevoeren zelfs geregeld den IJsel langs Deventer en Zwolle, wat blijkt uit het Publicatieboek *C*⁴⁾ waarin gesproken wordt over den onbillijken tol, dien de Stad Deventer wilde vorderen van de Culemborgsche schepen (Febr. 1607) ofschoon de Culemborgers tolvrijheid in de landen aan deeen gene zijde van den IJsel genoten. (zie bl. 97).

Dat *Floris* belang in Culemborgs handel stelde, dat hij voor zijne onderdanen streed, kan deze publicatie getuigen, ofschoon ik niet vermeld vind, of zijne bemoeiingen dienaangaande, tot een goed einde hebben geleid. 'k Vermoed wel van ja.

Nog duidelijker toonde hij zijne belangstelling, door een nieuwe haven

1) == kennisgeving, liever: verzoekschrift of request. Gegeven zal moeten zijn geven.

2) == gelijk waarschijnlijk wel gebeuren zal.

3) *Voet* bl. 260—261.

4) *Gezond boek* (Cul. Arch.) bl. 117. Die van Deventer noemden dien tol de Caten of Gatentol

te doen graven. Op 2 April 1609 deed hij hieromtrent een publicatie afkondigen¹⁾ de aanbesteding geschiedde op Zaterdag 1 Juli. Deze nieuwe haven kwam buiten de Goilberdinger poort; ze was een groote kolk (nòg bekend als *de ronde haven*) en door een kanaal of vaart met de Kleine Lek verbonden. (Zie de kaart van Culemborg.)

Omtrent deze nieuwe haven het volgende.

Een som f 5900 was opgenomen met goedvinden des Graven; en nog van wel alles van Culemborgsch. ingezetenen. De landmeter *Daniël Schellincx* had de uitbakening gedaan en waarschijnlijk ook het bestek gemaakt. Het toegangskanaal was 212 vierkante Roeden. Het graven alleen koste f 4545. Aannemer was *Jan Verhoeven*. Het schoeiingswerk was aangenomen door *Jan Cornelisz*, timmerman voor f 1418. *Willem Jansz*, smid, leverde voor f 245, 10 st. en 6 penn. ijzerwerk voor 't schoeiingswerk, terwijl aan bovengenoemden landmeter f 42 voor zijne moeite werd uitbetaald. De geheele rekening met alle verdere uitgaven voor deze nieuwe haven bedraagt 7011 guld. 15 st. en 10 penn. Holl., zoodat er, op de geleende som gelds nog een tekort was van 111 guld. 15 st. en 10 penn.

Den 7en Mei 1609 zijn de eerste penningen op afkorting van de hoofdsom uitbetaald, ofschoon reeds een maand vroeger het werk in vollen gang was, terwijl de geheele rekening den 28 Juni 1611 onderzocht en goedgekeurd is.²⁾

Doch ook van rampen werd Culemborg niet verschoond. De pest, die gevreesde ziekte, vertoonde zich weder (Mei 1606³⁾) en een vrij hevige brand teisterde Culemborg, waardoor vele gezinnen zonder dak en zonder brood waren. (20 Sept. 1606⁴⁾). Voeg hierbij dat men nog steeds voortging Culemborg met garnizoen te belasten, dan behoeft 't geen toelichting dat Culemborgs Heer naar den vrede verlangde.

De weekmarkt gelijk de jaarlijksche drie paardenmarkten, trokken de aandacht van *Floris* en hij schraagde ze met zijn steun. Omtrent de weekmarkt publiceerde hij 't volgende, ten einde die, als zijnde één der beste bronnen van welvaart voor zijne stad en 't geheele Graafschap, in den besten bloei te houden.

Wy *Floris* Grave van Culenborch, fryheere van Pallant etc. verstaen hebbende de misverstande soe dagelix op onse weeckmerctdagen als Dynsdach, soe van becom(n)ernisse en(de) arresten op vuythemsche parsoonen ende goederen gedaen werden, sulcx ten lesten tot vercleyneringe vanden seluen merctdach, ende alsoe tot achterdeel van onse gemeente solde strecken, soe verre daer inne in tijts bij ons nyet versien en worde, Soe ist dat wij eenen yder wie hij zij by dese belasten ende beuelen voorts meer geen vuythemschen parsoonen noch hue(re) goederen opden voirsz. weeckmerct te

1) Publ. C. bl. 141.

2) Deze bijzonderheden uit een rekening, getiteld: De nieuwe haven 1609, gevoegd los achter de Stadsrekening van 1609. 3) Publ. C. bl. 96.

4) Publ. C. bl. 110 keerzijde.

arresteren, becom(m)eren noch te bezwaren, dan hunl(uiden) vrij ende vranck hue(re) neeronge te laeten doen ende te hanteren. Beginnende des manendaechs namiddaechs te twee uren tot Woensdaechs des voirmiddaechs te acht uren als deselve vrijheyte vuytgaet als van oudts. Blijven(de) de vryheyte vand(en) peerdemercten in hun geheel, volgens Onse gegeven ordonnan(tie) ende alsoe tot noch toe geschiet is. Gegeven op Onsen Huyse Culenborch opden XXIIIen January XVIc negen.¹⁾

(was onderteekend) FLORIS, Grave van Culenborg.

De algemeene zaken gingen beter; het machtige Spanje boog den fieren kop en neigde meer en meer zoo niet tot vrede, dan toch naar rust. Ook 'tgeheele land verlangde hartelijk zich te herstellen van de vermoedheid en de finantiële slagen, die het voortdurend dragen moest: 'toorlog voeren kostte veel. Wel bracht het jongst veroverde rijk in Indië schatten aan, doch dit belette niet, dat algemeen naar rust werd verlangd. Reeds in 1608 waren de gezanten der vereenigde provinciën vergaderd om te trachten tot een overeenkomst dienaangaande te komen.²⁾ Ook *Floris*, die zich voortdurend bezwaard zag met het garnizoen van twee vendelen soldaten, verlangde naar rust in den lande. Tijdens de vergadering der afgezanten deed hij, met 'toog op de werkzaamheden dier afgezanten hier de navolgende publicatie afkondigen.

„Onsen Genadigen Heeren Graven van Culenborch, etc., verstaen hebben(de) dat tegens Woensdag naestcomende in dese lande een alle gemeynen beedach is aengesteld om Godt den Heere almachtich te bidden (nademael die vereenichde provincien by den anderen zijn, om te besougeren ende resolveren op de hoichwichtichste saken vand(en) lande;) dat zijne Godtlicke ma^t gelieve int midden van haer E(del) Mo(gende) Vergaderinge te presideren en(de) sulcks deselve sake dirigeren dat alle die Resolutien die sullen worden voorgenomen moegen strecken tot zijnder Eeren ende die conservatie vand(en) Staet vand(en) lande, Soe doet zijner Genaden gelijkfals aen alle zijner Gen. borgeren en(de) ondersaeten hier mede gebieden, dat die selve ten voirsz. dage den beedach ten eynde als boven sullen halden, op pene als in voirgaen(de) placcaten. Actum op zyner Gen. Huyse Culenborch den Ven Novembris 1608.“

(was onderteekend) FLORIS, Grave van Culenborch.

Gepubliceerd Zondag 6 Nov. 1608.³⁾

Eindelijk werd men, 'teens en werd — wel geen vrede, maar toch een bestand gesloten voor 12 jaren. In dien tijd zouden de vijandelijkheden gestaakt worden. (9 April; den 21 dier maand werd het in den Haag afgekondigd — den 25 hier, te Culemborg.⁴⁾ Men kan zich voorstellen, hoe verheugd bijna elk in den lande was en niet het minst van allen onzen

1) Publ. C. bl. 138. Bij Voet bl. 262 onnauwkeurig gedrukt.

2) Dit schreef de Unie van Utrecht uitdrukkelijk voor.

3) Publ. boek C. bl. 134 en 135. 4) Genoemd boek bl. 142 en 143.

Graaf. Met klokgelui en de onmisbare maaltijden werd het sluiten van het bestand gevierd.¹⁾

Zie hier hoe *Floris* uit dankbaarheid voor de getroffen overeenkomst het sluiten van 't bestand bekend maakte. Gelijk in andere naburige provinciën werd Woensdag na het bekend maken van 't bestand — den 26en April, ouden stijl — een algemeene Bededag gehouden.

Ook *Floris* stelde dien Bededag in zijn Graafschap vast op denzelfden dag „omme ten selven dage Godt den Heer almachtich voir zijne weldaet ende bewesen over groote genaden bij het besluyt van het bestant van ganscher hertten te loven, prijzen, dancken, ende syne Godtlicke magisteyt vierlichlicken te bidden zijn(en) milde genade dese Landen noch verder te willen continueren ende inde selue zijn(en) Heylige woort soe lange soe meer wilde verbreyden ende zyne rycken zegen in neringe ende welvaren te vermeerderen ende ten seluen effecte den gewenschten godtsaligen eerlicken ende versekerden prys te verleenen, mitsgaders de vereenichde Provinciën in vaste eenicheyt vrientschap ende correspondentie bij malcanderen ende een welgeauctorizeerde regieronge hanthouden en(de) conserveren. Oock affweeren ende te niet te doen alle listige Raedtslage en(de) practijcken die daer en tegen by yemanden int heymelick ofte openbaer voirgenomen en(de) beleyt soude moegen werden.²⁾

„Zoo lang de oorlog woedde, had *Van Pallant*, gelijk hij zelf getuigde, „ten regarde van de groote lasten, die het land drukten, de hooge regering niet willen beswaren of bemoeijen, om voor de voorgeschotene penningen en geledene schade, die zij beloofd had, dat door het gemeene land zouden vergoed worden, eenige recompensie of vergelding te verzoeken; maar ter contrarie nog daerenboven grote schade van invasien, brandschattingen en inundatien in alle geduld genomen,“ maar nu het zwaard was opgestoken, rijk beladen vloten naar het vaderland stевenden, „dat machtig werd in de Indische, als Carthago in de Middellandsche zee; nu de staet en gelegentheid van 't gemeene landt het kon lijden, op juste en welgefundeerde vergeldinge ende recompensie behoorlijk regard te nemen“; waagde hij het, de staten generael eene remonstrantie aan te bieden, die overwaardig is gelezen te worden.“³⁾

1) Stadsr. 1609. Ter wille der volledigheid wil ik het volgende van Schotel (bl. 160) overnemen. „De avond vond de stad Culemborg in een feestzaal herschapen, door vreugdevuren verlicht, waarin de graaf gastheer en de armen gasten waren.“

Ik wil alleen vermelden, dat de Stadsr. opgeeft, dat men in „De Vergulden Leeuw“ een vroolijken maaltijd gehouden heeft waarbij, behalve de Graaf, „vele aanzienlijke en notabele personen genoyt waren.“ Ze kostte ruim f 350.—

Ik geloof wel, dat we hier onder notabele niet de armen te verstaan hebben.

2) Uit de publ. van 23 April 1609. Publ. boek C. bl. 141 keerz. en 142.

3) Schotel *Floris* I en II, bl. 160 en 161.

emonstrantie.

Remonstreert met reverentie Heere *Floris* Grave van Culemborg, hoe dat goeder Memorie Syn Remonstrants Heer Vader Grave van Culemborg ten aenvank van verlede Troubles geweest is een van de Eerste, die mit pericule van goet en bloet de handgeboden heeft omme te maintineren de Vryheyt ende Privilegien deser Landen jegens de Spaensche Tyrannie, hebbende over sulks, neffens andere notabele Heeren ende Edelluyden der selver Landen, geteykent 't Eerste Verbont ofte Compromis ten desen fine, tot Brussel in syn Huys gemaekt ende aen de Hertoginne van Parma, in der tijd, Gouvernante Generael van alle die Nederlanden, gepresenteert een Request daer van alle de wereld nog weet te spreken, in der vougen, dat daer over Syns Remonstrants Heer Vaders Huys tot den grond gedemolieert, en op de pleyen van dien een Calomme gedresseert geweest, tot syn verwyte ende ignominie, waer na hy benodigt geweest synde dese Landen ende goederen te verlaten, ende sekere Jaren in Exilie te leven, heeft midler tyd, boven 't verlies van syne Graeffelyke, Heerlyke ende andere vaste goederen, ten dienste van de gemeyne sake opgeset en geconsumeert meest alle syne vasselle ende meublen van grooten pryse, veele Duysende bedragende; ook aen Hoogloffelyker Memorie myn Heere den Prince van Orangien, ten dienste, als voren, gedaen alsulke Secours ende Assistentie, als syne gelegenheyt heeft kunnen lyden, als ook, namentlyk in den Jaren 1568 de somme van Twintig duysend Guldens in baeren gelde als blyken mag by suyvere Obligatie daer van synde, hebbende daer over syne vaste Goederen verpand, belast ende beswaert, waer van de Remonstrant de Interessen, die driemaal meer bedragen als de Capitale Penningen tot nog toe heeft moeten dragen ende als nog dragende is, tot syne onlydelyke beswaernisse, ende is ook waeragtig, dat syne Remonstrants Heer Vader, daer na weder gekomen synde in de Vereenigde Nederlanden op syn eyge kosten geassisteert heeft de Vergaderinge van de Heeren Staten van deselve lande, ende also 't in den Jare 1580, ten dienste van de gemeene sake vereyste, dat syn Huys ende Slot van Weerd van wegen de Geünieerde Staten mit krygsvolk beset en bewaert soude worden, ende dat deselve Remonstrants Heer Vader wt goeder affectie daer inne bewilligde, is Hem by de selve Heeren Staten Acte gegeven, indien hem, syne Leenheeren, ofte Onderdanen daer duer enige schade mogt aengedaen worden, dat 't selve van wegen 't gemene Land soude werden

vergoet, ende is daer na nyet alleen het voorsz. Huys en Slot, maer ook het stedeke ende gehele Heerlikheyt van Weerde gekomen in so extreme ruine en desolatie, dat die schade van dien mit geen Tweemaal Honderd Duysend Guldens en soude kunnen werden vergoet: Is ook afgebrand en geruïneert syn Remonstrants Huys van Witthem, gelyk ook syn verwildert ende gedevasteert ende tot niet gekomen diverse syn Remonstrants andere Heerlykheden ende goederen tot syne onlydelyke, immers ongelooflyke schade: Ondertusschen syn Remonstrants Heer Vader deser wereld overleden synde, en heeft Hy Remonstrant gedurende de voorsz. Oorloge, ende ten regarde van de groote lasten van dien U Hoog Mog: niet willen beswaren of bemoeien. omme van alles 't geene voorsz. is te verzoeken eenige vergeldinge, of recompensie, maar ter contrarie nog daer en boven grote schade van Invasien, brandschattingen en Inundatien heeft in alle gedult genomen, tot dat den staet en gelegenhryt van 't Gemene Land soude konnen lyden op de juste en welgefundeerde vergeldinge ende recompensie behoorlyk Regard genomen te mogen worden, gelyk hy Remonstrant verhoopt als nu door de beneficie van de jegenwoordige Treves bequamelyk te kunnen geschieden, etc. etc.¹⁾

„Wat hierop gevolgd is, weet ik niet“ schreef *Voet*. Uit het archief van Culemborg en de resolutiën van de staten generaal blijkt, dat de bezetting zijn slot te Weerd ruimde, en dat hem den 26 Maart 1612, „in voldoening van al zijne pretensien aan 't landt, zoo ter cause van geleden schade aan zijn L. huis van Weert, het demolissement van zijn L. huis tot Brussel, gedaan bij den hertog van *Alva*, werd geaccordeerd te genieten, gedurende den tijd van het tegenwoordig bestand, tzijner L. behoef de helft der inkomsten van de middelen van de generaliteit, die in het graafschap van Culemborg in trein waren en gebracht zouden worden.“ De graaf bedankte de staten (10 Maart 1613) voor de goedwillige inruiming van zijn slot; maar verzocht tevens, dat zij, „volgens hunne gewoonlicke benevolentie, de in zijn remonstrantie aangevoerde bederffenisse naer proportie favorabelder belieften te considereren, en boven die vergoeding in die gemelde acte verleent hem nog een wijdere recompense voor de gemelde schade gunstelijk te accorderen.“ Te gelijkertijd zond hij zijnen raadsheer Tobias van der Eyck, benevens zijn drost en rentmeester jonker *Arndt van Bronckhorst*, naar 's Hage met credietbrieven aan verscheidene heeren in 't particulier.

Volgens hunne instructie moesten zij „insteren op eene gereede som van penningen, eene rente of ten minste een pensie, dezelve naar proportie en behooren in alle redelijkheid begrootende; op de geheele contributie van van het graafschap Culemborg, neffens ontlasting der servitien, tot der tijd de staat van den lande zou toelaten liberalijker met hem te tracteren, en, zoo de H. H. staten liever zouden willen verstaan tot een absolute afhandeling, boven hetzelfde nog een gratieuse som van penningen, ofte in termijnen,

1) *Voet* bl. 264—266.

ofte nog een pensie naer discretie ende goedgunstigheydt." Ook riep hij de voorspraak in van de staten van Gelderland en Utrecht, van *Rutger Wessel van Boetselaar* heer van Asperen, *Lancelot van Brederode*, *Abel Coenaertse*, *Reinout van Brederode* heer van Veenhuizen, *Adolph van de Waal* heer van Moersbergen, *Cornelis van der Mijle*, *Willem van Beveren*, *Constantijn Huijgens*, den griffier *Aersens* en andere leden van de staten-generaal en den raad van state. De hoop van een goeden uitslag was echter vooral gevestigd op *Johan van Oldenbarneveld*, een man, die, hoe men zijn gedrag omtrent *Maurits* ook beoordeelde, welke bedoelingen men hem ook toeschreef, door landgenoot en vreemdeling, vriend en vijand, een der eerste staatslieden van zijnen tijd, „een man van grooten bedrijve, memorie en directie, ja singulier in alles" werd geacht. Reeds had *Floris* zijnen magtigen invloed in de zaak van *Kraeywanger* en andere omstandigheden ondervonden; hij zou ook thans niet te vergeefs denzelven inroepen. *Oldenbarneveld* beloofde hem zijne hulp, en schijnt het geheele beleid der zaak op zich genomen te hebben. Hij bewerkte dan ook welhaast, dat er twee gecommiteerden, de heer *Pieck*, ambtman van Beest, van wege Gelderland en *Willem van Beveren*, burgemeester van Dordrecht, van wege Holland, gelast werden, „om de voorgaande acten en resolutiën, de pretensiën van den graaf van Culemborg aangaande, te resumeren, en met deszelfs gecommiteerden in conferentie te komen en te adviseren op de bekwaamste middelen tot accoord". Welhaast rapporteerden deze haar II. M., „dat de graaf al zijne pretentiën estimeerde en begrootte over de tienhonderd duizend ponden van veertig groot 't pond, edoch dat hij, inziende den tegenwoordigen staat en de constitutie der zaken van den lande, tevreden was hem te laten contenteren met de som van honderd duizend der voors. ponden gereed en een pensioen van tien duizend ponden 's jaars zijn leven lang." Hierop werd „verdragen, geresolveerd en geaccordeerd dat men den graaf, in voldoening van al zijne pretentiën aan den lande, jaarlijks zou laten genieten en ontvangen, van den ingang tot den uitgang van het bestand, het geheele inkomen van de generale middelen, binnen de stad en het geheele graafschap van Culemborg vallende"¹⁾

Het behoeft geen betoog, dat *Floris* zijn beschermers, *Oldenbarneveld*, dankbaar was, gelijk ook duidelijk blijkt uit zijn briefwisseling. „Het is mij niet gebleken," zegt *Schotel*, „dat *Oldenbarneveld* eenig geschenk voor de bewezen diensten heeft ontvangen"; verschillende anderen van hen, die hem ter wille en ten dienste waren geweest, ontvingen vergulden koppen ten geschenke.

Later heeft *Oldenbarneveld* onzen Graaf nog meermalen dienst bewezen en hem met raad en daad ter zijde gestaan.

Het was door *Oldenbarneveld*, dat de Graaf o.a. voor de betaalde servitiën²⁾ zes duizend ponden van 40 grooten 't pond ontvingen (Febr. 1616).

1) *Schotel* bl. 162—164.

2) geld, benodigd voor de in garnizoen liggende militairen.

Niets ondernam *Floris* dan ook van belang of hij vroeg zijn beschermer om raad, dien hij ook getrouw opvolgde. Later heeft *Floris* zich nog eens bitter bij de Staten-Generaal beklagd over de karige vergoeding, die hij ontving. Andere Heeren werden zoo ruim mogelijk schadeloos gesteld. Zekere Heer, die zelfs met *Alva* tegen de opgestane Nederlanders gestreden had en zich later, toen de zaak den Nederlanders heel gunstig stond, aan de zijde der opgestanen had aangesloten, was ruim beloond, ofschoon zijn vader en zijn grootvader geen voet verzet of geen penning hadden voorgeschoten. Zijn vervallen leenen waren hem goedgunstig terug gegeven, zijn huis hersteld en zelfs zijn familie tot eender eerste van 't land verheven.

„Zijn (*Floris*) vader daarentegen had alles gedaan en geleden, en zijn eigen persoon en zijne goederen in miserie gelaten. En gelijk hij in het minste niet importun¹⁾ was, zoo had hij zich nochtans verlaten, dat zijn eenige zoon, dien hij in dezelfde devotie ten regarde²⁾ der ware gereformeerde religie en vrijheid des vaderlands had doen optrekken, ten zijne tijd met alle faueur soude worden bejegend. En wat had hij, niettegenstaande al zijn bidden en smeeken, verkregen?

Niet dan de som van f 50.000, en dat in een' termijn van twaalf jaren. Het was een kleine restitutie tegen zoo groote schade. Is het niet hard, dat van een van de eerste heeren van deze landen, wiens heer vader loff(elijk)er memorie, in de eerste beginselen zich gesteld heeft tegen de Spaansche tyrani, de fondamenten van 's land vrijheid had helpen leggen, zoo weinig consideratie wordt genomen?³⁾

Ik wil hier nog bijvoegen, dat aan *Floris* nog van de Staten van Brabant jaarlijks f 5000 ontving voor zijn verwoest paleis in Brussel. In 1732 werd deze jaarlijksche schuld met f 100.000 in eens afgekocht.⁴⁾

Keeren we tot Culemborg terug.

Heel voordeelig ging het Culemborg in den eersten tijd na 't sluiten van 't bestand niet. Het innen der contributie-penningen ging maar slecht⁵⁾; de belastingen waren hoog, en bij de bestaande werden nog telkens nieuwe gevoegd. De landerijen brachten weinig intrest meer op, gelijk blijkt uit de publicatie van Arm- en Potmeesters, dat de Magistraat publiek „by insettinge en slachgevinge sullen vercoopen, die vier gasthuys huysingen, staende in de Achterstract, beginnende van des gasthuys puth tot aen de Mcente (24 Mei 1612⁶⁾). Als nieuwe belastingen, die *Floris* instelde vermeld ik, dat elk huis voortaan belast werd; dat van elke erfenis (behalve die van ouders op kinderen) de 40e penning moest worden betaald en eveneens de 40e penning van alle verkochte eigendommen.

1) lastig. 2) opzichte.

3) Schotel bl. 169. 4) Gedenkschrift Weeshuis bl. 91.

5) Publ. boek C.

6) Publ. boek C bl. 165. Hier vind ik dus mijn vermoeden bewaarheid van vroeger (bl. 232 aantekening 2.)

Misschien werd de Magistraat door deze bijzondere belastingen in staat gesteld, de houten sluis aan de Neust, dit jaar door een steenen te doen vervangen. Te eerder ging men misschien hiertoe over, om dat reparatiën aan die houten sluis ieder jaar met tergende hardnekkigheid terugkeerenden.¹⁾

Iets heb ik verzuimd te vermelden. De ons reeds bekende Secretaris *Dirk van Baden*, de man, aan wien *Hendrik van Cuyk* het afschrift te danken had van het adres²⁾ aan *Floris I*, in zake het behoud van „het oude geloof“ en ons reeds meermalen voorgekomen, de man, in wien *Floris I* zoowel als *Floris II* later veel vertrouwen stelden en die nog al veel gebruikt werd in zendingen aan verschillende steden en Heeren, overleed in het jaar 1610.

„Op den XX Aprilis 1610 heeft Cornelis Thonisz. van mijn genadigen „Heere zijn commissie als Secretaris ontvangen.³⁾“

Deze *Van Baden* is dezelfde, die bij testament een gedeelte zijner bezittingen vermaakte aan de liefdadige uitstelling, die nog zijn naam voert en bekend is als „de boedel Baden.“

Als bijzonderheid wil ik hier nog vermelden, dat 21 Februari 1613 hier de vuilniskar werd ingesteld. Zij ging eens per week rond om de vuilnis op te halen, en streng werd nu verboden, die niet meer op kerkhoven en andere plaatsen neer te smijten.⁴⁾

In 't jaar 1614 deed *Floris* een scherp plakkaat afkondigen tegen de bedelaars.

't Kan zijn nut hebben, de middelen te kennen, die *Floris* aanwendde tot 't bestrijden van dien kanker. Zie hier den verkorten inhoud.

1] Alle mannen en vrouwen, gezond van lichaam zijnde, die bedelen langs de huizen, zullen binnen 2 dagen uit Stad en Graafschap Culmborg vertrekken, of moeten opgeven, waarmee zij den kost winnen.

2] Alle vagebonden of bedelaars, die in 't Graafschap komen, zullen gehouden wezen, zich bekend te maken en hun bercep op te geven, op boete van gegeeseld en daarna verbannen te worden.

3] Wie geen voldoende reden voor zijn verblijf kan geven zal *ter torture*⁵⁾ geleid en naar exigentie der zaken gestraft worden.

4] Vreemde bedelaars, onbekwaam tot werken, zullen binnen 3 dagen vertrekken, op dezelfde straf, als tegen de kloeke vagebonden en bedelaars bepaald.

5] Geen ketelboeters, sulpherprimers,⁶⁾ kuipers, schoenlappers, kramers, leprozen, kwakzalvers, verkoopers van rattenkruid of vlekkenzeep⁷⁾ en dergelijken, hoe ze ook mogen genoemd worden, mogen noch in dit Graafschap

1) Publ. boek C. bl. 146. De stadsr. geven van dit laatste voldoende bewijzen.

2) Zie hiervoor bl. 196 of bl. 201. 3) Publ. boek C. bl. 150 keerzijde.

4) Publ. C bl. 170. 5) op de pijnbank.

6) Mij onbekend: ik vermoed dat de bedoeling is: zwavelstokkenverkoopers.

7) Er staat: „plecken vuyt vercooper.“

gaan bedelen, noch hunne nering of handwerk uitoefenen; uitgezonderd zij, die in dit Graafschap woonachtig zijn, mits dezen laatsten verlof hebben bekomen, — niet tot bedelen — maar tot uitoefening van hun handwerk. Dit verlof wordt door den Magistraat voor niet langer dan zes maanden gegeven. Op overtreding was een straf gesteld als tegen de kloeke vagebonden en bedelaars.

6) Ambachtskinderen, die hun kost nog niet kunnen verdienen, moeten in de stad of 't Graafschap blijven, waar zij hun ambacht uitoefenen of hunne aalmoezen inzamelen, na verleende toestemming van den officier.

7) Geen heidens of Egyptenaren mogen in 't Graafschap komen of blijven. De overtreders zullen geeeseld en gebannen worden voor de eerste maal; bij herhaling van de overtreding zullen de overtreders tevens gebrandmerkt worden.

8) De officieren dezer gemeente zullen verplicht zijn streng in 't oog te houden en na te zien de straten, herbergen en plaatsen die verdacht zijn, en alle bedelaars of leegloopers op te brengen.

9) Allen schippers en voerlieden is streng verboden, bedelaars op hunne vervoermiddelen mee te nemen op boete van f 3 voor elken meegebrachten bedelaar; tevens zullen zij hen terugbrengen, vanwaar zij gekomen zijn.

10) Er zal streng de hand worden gehouden aan al deze punten.¹⁾

(Gepubliceerd 13 Mei 1614.)

De graaf gaf hiermede een wijze en heilzame verordening. 't Was al erg genoeg, dat zijne onderdanen last hadden van een vijand, waartegen bijna niet te vechten valt, (het water); de bedelaars behoefde men niet te dulden of te ondersteunen. Den 5en December van dit jaar werden al de genen, die zich „met (land)bouwwerk ophielden“ opgeroepen, om terstond met spaden en bijlen naar den Lingedijk tusschen Beesd en Renoy te gaan, om den dijk té helpen maken voor 't overloopen.²⁾

Dat de dijk doorgebroken is, blijkt niet, dus hij zal, door inspanning aller krachten, wel behouden zijn.

Men herinnert zich nog wel de gedurige twisten, die de Culemborgsche Heer had met de Utrechtschen; hoe de Culemborgsche poorters allerlei moeilijkheden ondervonden en overlast hadden en dat *Floris I* bijna door de Utrechtsche Staten zijne leenen aan de overzijde van de Lek waren ontnomen. De voorspraak van *Margaretha van Parma* deed ze hem alleen behouden. Door het volgend verdrag werd thans voor goed een einde aan die twisten gemaakt.

Die Staten van den Lande van Utrecht, ende Wy Floris Grave van Culemborg, Baron tot Pallant, Witthem en Weerde etc. Heer tot Lienden, Leede ende Wildenburg etc. doen kond allen Luyden, die dese onse letteren verthoont sullen worden, en dien deselve eenigsins aengaen, ofte raken sullen mogen. Also in voorgaende tijden ende overlange ende veele Jaren, Questie

1) Publ. D. bl. 8 en 9. 2) Publ. D. bl. 12.

ende geschillen syn geweest tusschen de Bisschoppen, de Keyserlyke en Coninklyke Majesteyten alle L. M. als geweest synde Prinsen ofte Fursten van den Lande van Utrecht, mitsgaders Die Staten van den selven Lande ter eenre, ende de Heeren ende Graven van Culenburg ook alle L. M. ter andere syde, omme het Ressort, Hoogheyd ende Jurisdictie van den Dorpe van Honswyk, hebbende de voorsz. Questie ende Differenten geduyrt tot desen onsen jegenwoordigen Tyde, ende veroorsaekt veele bedroeffelikke swarigheyden, schade ende onlusten van Arrest, feytelikke, ende andere saisementen van Personen ende Goederen, ende geschapen ende te vresen is nog vorder ende meerder soude mogen veroorsaken, ten ware daer inne, by minnelyk Verdrag, restauratie ende bevestinge van goede nabuurlikke Vrundschappe versien werde: Soe ist, dat Die Heeren Staten van den Lande van Utrecht, ende Wy Floris Grave van Culenburg voorut. uyt Christelyk gemoot ende deugdelikke affectie genegen synde, omme de voorsz. vordere onheylen ende onlusten te voorkomen, ende voortaan met den anderen in alle goede, nabuurlikke Vrundschappe, Liefde en Correspondentie te leven uyt onser rechter wetenschap ende met onser vryer wille 't samen overkomen, geaccordeert ende verdragen syn, gelyk Wy overkomen, accorderen ende verdragen by desen, dat Wy Floris Grave van Culenburg onse handen terstont trekken ende voorts houden sullen van den voorsz. Dorpe Honswyk, latende 't selve in Souverainiteyt, Resort Jurisdictie, hoge, middele, ende laege, mit 't geene daeraan kleeft, ende van dependeert aen en onder de voornoemde Heeren Staten, omme by Haer Edelo Mogende aldaer vryelyk, ende onbetroont van Ons, onse Erfgenamen, ofte Nakomelingen alle Regalien ende Jurisdictie, niet uytgesondert, gebruykt ende geëxerceert te worden: Belovende by desen voor Ons, onse Erfgenamen, ofte Nakomelingen Haer Edele Mog: daerinne in 't geheel ofte deel nimmermeer eenig belct, lynder, ofte moeyenissen ter Contrarie in eeniger wyse te sullen doen, ofte doen doen, maer deselve daar inne veel liever te helpen, hand houden, styven ende sterken, tot welken eynde, Wy tot Haer Edele Mog: behoeve geccedeert ende getransporteert hebben, Cederen ende Transporteren by desen alle alsulke Actien, ende Pretensien, als onse Heeren Voorouderen ende Predecesseurs aen ende tot de voorschr. Dorpe Honswyk gehad ofte gepretendeert mogen hebben, ende wy daer aen hebben, ofte pretendere, soude mogen: Dies hebben de voorn. Heeren Staten voor haer ende Haer Edele Mog: Nakomelinge geconsenteert, gelyk Haer Edele Mog: Consenteren by desen, dat onsen Bouwhof, genaemt De Steenweerd gelegen aan de Noordzyde van de Lecke buytendyks tegen der stad Culenburg over, wesende een Leengoed van de voornoemde Heeren Staten, onvermindert 't selve Leen, voortaan sal resorteren in souverainiteyt hoge en lege middelen, Jurisdictie aen ende onder onse Graefschappe van Culenburg, mitsgaders sekere twee kleyne Weerdeken, ofte aenwas den voorsz. Steenweerd annex, groot 't samen wesende ongeveer Vier ende tnegentig Mergen ende sestig Roeden ende

vorder niet, beheltelik ende mit expresse Conditie, dat Wy op den voorsz. Steenweerd, Weerdekens, ofte aenwas niet en sullen mogen toelaten, ofte gedogen te schuylen blyven ofte onthouden eenig Geboufte, quaeddooders, Vyanden van 't Land, ofte ymand anders in weerwille van de Heeren Staten, maer sullen gehouden wesen, gelyk wy by desen geloven, deselve op de eerste aenmaninge, ofte versoek van Haer Ed: Mog: te doen vertrekken, ende als het sal mogen gebeuren dat den Maerschalk, ofte andere Officiers van de voornoemde Heeren Staten op de Jacht hebbende ende vervolgende een ofte meer Delinquanten, ende dat deselve quamen te lopen, ofte te vluchten op den Steenweerd, ofte Weerdekens, so sal den Maerschalk ende andere Officiers van de Heeren Staten sulken Delinquant ofte Delinquanten aldaer ook mogen vervolgen ende apprehenderen, mits die leverende in hande van ons, ofte onse Officiers, die gehouden sullen wesen deselve wel te bewaren, ende na regte te straffen, ofte, onder Acte van non Prejudicie, aen de Heeren Staten van Utrecht, tot Haer Ed: Mog: koste, over te leveren, ende tot meerder bevestinge ende onderhoudinge van vrundschappe ende goede nabuerschappe soe sullen Wy ende onse Nakomelingen de Ondersaten van de Heeren Staten 's Lands van Utrecht ende namentlyk, de Capitulen van den Dom ende Oude Munster 't Utrecht haere goederen, Thienden, ende andere geregtigheden, die sy luyden in onse Graefschappe van Culenborg syn hebbende, vryelyk laten geniten, ende gebruyken tot haer luyder geliven, omme deselve te verkopen ende verhuyn, daer het hem luyden beliven sal, souder deselve te beswaren met Thiendmaeltyden ofte andere lasten, nog gedogen, dat sy by andere beswaert sullen worden, vorders ofte anders dan onse Ondersaten onses Graefschaps Culenborg beswaert ende getracteert sullen worden, gelyk ook de Heeren Staten van Utrecht belooft hebben ende beloven by desen onse Ondersaten, in den Lande van Utrecht gegoed synde, mede te sullen tracteren, noch hemluyden, 't sy Geestelikke, of Wereltlikke, in haere Thienden ofte andere goederen met Thiendmaeltyden, ofte andersins vorder te sullen beswaren, dan Haer Ed: Mog: eigen Ondersaten: Ende begerende Haar Edele Mog: te verthonen, hoe aengenaem het Hem luyden is met Ons ende onse Nakomelingen in goede Vrede, Vruentschappe ende nabuerlikke Correspondentie te leven, soe hebben Haer Ed: Mog: Ons belooft, gelyk Haer Ed: Mog: Ons beloven by desen in erkentnisse ende tot confirmatie van 't geene voorschreven is, Ons te sullen vereeren mit een goude Coupetasse van Acht Duysent Ponden van xl. groten Vlaems 't Pond eens om die 't haerder Ed: Mog: gedagtenisse in Onsen Huyse en Familie bewaert ende gebruykt, ofte anders daer mede by ons gedaen te worden na onsen Welgevalle ende ons of onsen gemachtiger, tot onsen behoefte Jaerlyks te betalen in current gelt, sulks als ten Comptoire van de Domeynen 's Lands van Utrecht in der tyd ontfangen ende uitgegeven sal worden tot een Erfelikke Losrente, Twee Duysent der voornoemde Ponden, ingaende deselve Rente op dato deses, beheltelik, dat Haer Edele Mog: die sullen mogen lossen teflens, of

aen twee gedeelten, so ende als Haer Edele Mog: best gelegen weren ende geliven sal yder der Ponden mit Seftien gelyke Ponden, ook met lopend geld, so als ten tyde van de lossinge binnen Utrecht en ten voorsch. Comptoire gangbaer wesen zal welke goede Affectie ende erkennisse der voornoemde Heeren Staten, Ons aengenaem wesende, Wy van Haer Edele Mog: dankelyk geaccepteert hebben, ende accepteren by desen verklarende voor Ons ende onse Erfgenamen ofte Nakomelingen ons daar mede, ten respecte van al 't gene voorsz. is, met den dependentien van dien, wel gecontenteert, ten vollen vernuegt, ende voldaan te houden Tot versekerheyt ende voldoeninge van al 't welke die voorn. Heeren Staten, ende wy Floris Grave van Culemborg voort verbonden hebben ende verbynden by desen onse ende onser Nakomelingen ende Ondersaten respective Personen ende Goederen mit renunciatie van alle Regten, Privilegen ofte Relivementen, die Princen, Graven ofte Republyken, in prejudicie, ofte tot nadeel van deese onse minlikke Accoorde ende verdrag ofte eenig Poinct van dien soude mogen, ofte willen allegeren, ende sunderlinge den Rechte, seggende Generale Renuntiatie van geener weerde te syn, ten sy dat er speciale voorgae. Des 't oirkonde so hebben die Heeren Staten 's Lands van Utrecht Haer Ed: Mog: Zegel hier aen doen hangen ende dese by haeren Secretaris doen ondertekenen, gelyk Wy Floris Grave van Culemborg onsen Segel hier ook aen doen hangen hebben ende dese mit by onse eygene hand onderteekent. Gedaen 't Utrecht den XV. February in 't Jaer ons liefs Heeren ende eenigen Saligmakers Jesu Christi. 1615.

Ter Ordonnantie van mijn voornoemde Heeren die Staten ende was getekent
G. DE LIEDENBERG. FLORIS, Grave van Culemborg.

Weinig vermeldenswaardig komt mij, in 't volgend jaar, (1616) voor.

Misschien dit, dat 't blijkt, dat ook de Nieuwstraat reeds van een steenen vloer voorzien was: in dit jaar wordt ze vernieuwd en den burgers aangezegd; dat zij voor zand hebben te zorgen.¹⁾ Ook kwam de pestziekte dit jaar terug,²⁾ (Juli) en de vraag rijst bij ons op, of de middelen tot wering dier ziekte wel de geschikte waren. Bovendien was 't in 1616 voortdurend nat en kwaad weer, zoodat ook de hoop op den oogst klein was. Dezelfde verbods- en gebodsbepalingen van vroeger aangaande de pestziekte werden gepubliceerd; vaste dragers aangesteld, die de gestorven pestlijders zouden begraven; werd tevens den buurlieden verboden mee te dragen; den timmerlieden aangezegd dat ze de kisten goed met biezen en pek dicht, en van boven plat te maken hadden; aan de vrouwen verboden, een lijk mede naar 't kerkhof te vergezellen; werd een algemeene vast- en bededag vastgesteld „wegens de pestilentie en het gedurig kwaad weer van regen,“ — de pest bleef aanhouden. Daarom liet *Floris* twee vast- en bededagen afkondigen tegen Woensdag 3 en 10 September, opdat Gods toorn mocht ophouden en de toegezonden plagen mochten worden afgekeerd.³⁾ Eerst den

1) Publ. D. bl. 35 keerzijde. 2) idem bl. 39.

3) Publ. D. bl. 39—43.

12 November was de ziekte zooveel aan 't afnemen, dat de Magistraat een algemeenen vast- en bededag kon doen afkondigen, om God te bedanken, „daar de pestilentie (de Heer zij gedanckt) in deser Stadt begint op te houden.“¹⁾ Doch nu waren velen van *Floris'* onderdanen zoo verarmd, dat noodzakelijk hierin moest voorzien worden, daar de beurs van pot- en armeesters ontoereikend bleek, in de vele behoeften te voorzien. Een collecte langs de huizen der ingezetenen zou worden gehouden, om met de opbrengst den nood der verarmde onderdanen te lenigen.²⁾ (28 Dec.)

Als bijzonderheid wil ik nog vermelden, dat de straatjeugd toen reeds hetzelfde spelletje met straatsteen uitvoerde als de hedendaagsche. Ook zij kenden de zoogenoemde „zuigleertjes“, waarmee zij de straatsteen uit den grond lichtten; dit werd hun „streng verboden.“ (27 Juli 1617.³⁾)

Na het voorafgaande klinkt ons bijna als een bespotting in de ooren, wat *Voet* vertelt:

„A^o 1617. is de çierlyke boog voor de Lanksmeer of binnen Poort, staende ten einde de groote Merkt, gebouwd, wordende aldaer nog het Jaertal gezien, gelyk ook in de gevels van twee Huizen staende ten oosten tusschen voornoemde Poort en Boog.“

Het kan waar zijn, wat bedoelde schrijver zegt, doch ik vind in het Publ. boek van dat jaar, waarin alle aanbestedingen van Stadswege vermeld staan, met geen enkel woord van het bouwen dier „çierlyke boog“ gerept.⁴⁾

De vloed, die we in dat jaar hadden en die zelfs de stad gedeeltelijk onder water zette, sterkt mij in mijn opvatting, dat die „boog“ niet in 1617 gezet is; me dunkt, *Floris*, was te goed om zoo iets toe te staan.

Floris leefde nog steeds, afgezonderd van 't staatsgewoel in zijne Heerlijkheden, tusschen en voor zijne onderdanen. Reeds meermalen was hij aangezocht een plaats als afgevaardigde te willen aannemen, doch steeds had hij geweigerd. Prins *Maurits* zag den verkleefden vriend van zijn vijand met een wantrouwend oog aan, en velen zijner aanhangers deelden in diens achterdocht. — Nadat dit aanzoeken en weigeren reeds eenigen tijd geduurd had, nam *Floris* den raad in van zijn vriend en raadsman *Oldenbarneveld*. Deze raadde hem aan, een plaats als vertegenwoordiger ter Generale Staten te aanvaarden.

Op den Landdag, 4 April 1617 te Zutphen gehouden, werd hij, met eenige anderen, met eenparige stemmen gekozen, en *Van Pallant* liet zich de benoeming welgevallen. Hij gaf van deze benoeming kennis aan *Maurits* en *Oldenbarneveld*, doch eerstgenoemde antwoordde hem niet; zij was zelfs tegen den zin van *Maurits*, en hij twijfelde niet of *Floris* zou zich, gelijk hij gewoon was, in alles door *Oldenbarneveld* laten leiden, en zich op politiek en kerkelijk gebied *Maurits'* tegenstander toonen.

Men begrijpt, dat *Van Pallant* in Den Haag niet op zijn gemak was,

1) Publ. D. bl. 43. 2) Idem bl. 43. 3) Idem bl. 39 keerz.

4) Ongelukkig ontbreken de Stadsr. 1610—1620, anders ware 't spoedig uit te maken.

want ieder kent den loop der gebeurtenissen, die aan *Oldenbarneveld* het hoofd kostte. *Floris* zag zich daar omringd met vijanden en niet zelden werd hij openlijk beleedigd. Men hield hem „voor een Arminiaan, een formele vijant van zijn Excellentie, die hem contramineerde en zijne vijanden stijfde. Men beschuldigde hem zelfs van samenspanning met *Maurits'* vijanden. *Maurits* zelf zou aan *Floris* — volgens den geschiedschrijver *Uitenbogaerd* — hebben aangeraden, „om de partij, welke hij toegedaan was, niet langer te volgen, opdat het hem schadelijk zijn zou, alzoo deze partij“, meenende daarmede, naar 't schijnt, den Advokaat¹⁾ en de zijnen, „naar Spanje wilde“. De Graaf vraagde naar bewijs. 't Is nog geen tijd, werd hem geantwoord, *men moet eerst platte vormen scheeren over eenigen*²⁾. Zoo men, hernam toen de Graaf, dien weg in wil; dat 's recht naar Spanje: waarop hem te gemoet gevoerd werd: Beter zoo dan anders; men zal haast zien, *wie de stijfste beurs heeft*.³⁾

Men trachtte zelfs hem uit het bestuur te lichten, doch dat mislukte.

Kort daarna had een verzoening plaats tusschen *Maurits* en *Floris*, doch de Prins achtte het noodig, dat *Floris* eerst eenigen tijd 't land verliet, opdat hij, *Maurits*, eerst zijne plannen kon ten uitvoer brengen.

Een geschikte gelegenheid bood zich daartoe aan. In 't Noorden waren oneenigheden uitgebroken tusschen Bremen en Denemarken. Ook klaagden de Hanzesteden over den tol, dien *Christiaan IV*, de Deensche Koning, hunnen schepen oplegde. Ten einde verdere verwickelingen te voorkomen, besloten de Staten een plechtig gezantschap aan den Deenschen Koning te zenden, en als bemiddelaars op te treden. Daartoe werden uitgekozen: *Floris*, Graaf van Culemborg, *Johan Berk*, Heer van Goidschalkoort, *Adriaan Pauw*, raadpensionaris van Amsterdam, *Albertus Joachimi*, Heer tot Oostende en Oekenskercke en Jonkheer *Taco van Burmania tho Ferwerd*.

„Nimmer was er een statelijker gezantschap door H. H. Mog. afgezonden, dan dit. Het had een gevolg van meer dan 80 personen, waaronder een dispensier, twee koks, een fourier, zilverbewaarder, trompetters met blaauwe damasten trompetvanen met frangien van goud en zijde, chirurgijn, botteliers, koetsiers, loopers, allen op het kostelijkste uitgedost. Zijne Gen. had „ter eere van den lande“ zijne pages en lakkeijen in sierlijke livereijen gedost van blaauw fluweel, met gele en purpere passementen, lussen van goud en purpere zijde, galonnen van goud en purper, knopen van goud en zijde. Zij hadden blaauwe sajetten hozen met armozijnen hoosbanden met kleine gouden kanten aan, en kostbare hoeden met banden op het hoofd. Den 26 Mei kwamen allen te Zwol bijeen, en vertrokken den 27, met twee koetsen

1) Oldenbarneveld.

2) m. i. zinspeling op de latere gevangeneming van Oldenbarneveld, De Groot, Hoogenbeets en Ledenberg (29 Aug. 1618.)

3) Zinspeling op het ontvangen Spaansche geld door Oldenbarneveld, dat nog nooit bewezen is werkelijk geschied te zijn.

van Culemborg, en drie en twintig Nederlandsche wagens, door den luitenant-wagenmeester van de generaliteit bezorgd, over Hardenberg, Nieuwenhuizen in 't graafschap Bentheim, Haeren in 't stift van Munster, Lier in 't graafschap Oostvriesland, naar Oldenburg, waar zij den 30 aankwamen. De graaf liet hen terstond door twee zijner raden verwelkomen en naar het hof geleiden, waar zij dien zelfden dag audientie verkregen. De gezanten gaven hem, in tegenwoordigheid van zijnen kanselier en eenige voornamen raden, „de oorzaak der legatie en de bekommering van H. H. Mog. over de ligtingen in deze kwartieren, en ook door zijne Gen. aangevangen, te kennen, en dat zij ongaarne zouden zien, dat eenige dadelijkheden werden aangevangen, waaruit ligtelijk voor de Nederlanden groote bezwaren en inconveniënten zouden ontstaan.” „Zij verzochten, in naam hunner meesters, dat alles in vredigen staat mogt gelaten en niets dadelijks ondernomen worden, gedurende hunne reis naar Denemarken en tot zij hunnen last bij den koning zouden hebben afgelegd. „De graaf antwoordde, dat de intentie van H. H. Mog. met de tegenwoordige legatie en hun voorzorg tot conservatie der rust onder de Evangelischen roemrijk wes; dat hij op het gerucht der werving zijner naburen wel mede eenige ligtingen had gedaan, doch dat hij van zijnen kant niets dadelijks zou beginnen.”

Na des avonds statelijk onthaald te zijn, namen zij den 31 afscheid van zijne Gen. en kwamen over Delmenhorst te Bremen aan, waar zij met kanonschoten en musketvuur werden ontvangen. Hier vonden zij den heer *Foppius Aitzema*, resident van H. H. Mog. te Lubeck, om hen in het een en ander te onderrichten, en werden zij door eenige gedeputeerden van den magistraat in hun logement bezocht en begroet. Zij deden opening van H. H. Mog. intentie, met vermaninge van op hare conservatie ende versekeringe te willen letten,” en ontvingen tot antwoord, dat de stad tot hare verzekering 400 soldaten, de aartsbisschop 200 ruiters, en de Hanzée-steden ook eenig krijgsvolk hadden aangenomen; dat zij ook van meening waren, de fortificatiën der stad te verbeteren en in goede defensie te brengen.” De gedeputeerden hielden den avondmaaltijd met hen. Den volgenden dag herhaalden zij hun bezoek, en spraken van de pretensie, die de graaf van Oldenburg sedert eenige jaren voorgenomen en zoo aan 't keizerlijk hof als elders vervolgd had. om zekeren tol op de Wezer te mogen leggen, die niet alleen zoude strekken tot vermindering van hunne oude possessie en notoire privilegiën; maar ook tot merkelyk bezwaar van de ingezetenen van H. H. Mog., die den Wezer-stroom dagelijks frequenteerden en gebruikten. Zij hoopten dat de graaf zijn verzoek niet zoude obtineren; ook gaven zij genoegzaam te kennen, dat de humeuren van den magistraat en de burgerij aangaande de collatie en de toekomstige successie in het aartsstift Bremen niet eens, maar verdeeld en met verscheidene opiniën, pretexten en artificiën ingenomen waren.” Na den maaltijd vertrokken zij naar het klooster Oosterholt, waar de landdrost en de kanselier van den aartsbisschop van

Bremen hen uitnoodigde, om zijn vorst. Gen. in zijne residentie te bezoeken. Na den nacht in het dorpje Ter Moeleu te hebben doorgebracht, kwamen zij er den 2 Junij voormiddags aan. De aartsbisschop ontving hen met vele edelen en officieren, op de plaats van het binnenhof, en gaf hun spoedig gehoor. Op hun verzoek, „dat hij met Denemarken mogt reconcilieren,“ antwoordde hij, „dat hij tot zoodanige offensiën, als tegen hem opgenomen waren, geen regtmatige oorzaak gegeven had, en, niettegenstaande alle offerten en intercessiën, tot geen reconciliatie had kunnen geraken, ten ware hij het ertsstift van het huis Holstein wilde laten vervreemden, en daarin prefereren den jongen heer en zoon van de Kon. Maj. van Denemarken, hertog *Frederik*, voor zijn broeders zoon, althans broeder van den régerenden hertog van Holstein, aan wien hij bij solemnele beloften, naturelijke en andere redenen verbonden was.“ Hij verzocht, „dat zij bij de Kon. Maj. ten beste wilden intercederen.“ Ook deelde hij hun mede, „dat zijne Kon. Maj. het kwalijk had genomen, dat hij, na op zijne gezondheid gedronken te hebben, het glas over het hoofd had geworpen, hetgeen niet tot verachting van zijne Maj., maar uit allegresse was geschied; dat hem valschelijk geimputeerd werd, van in den laatsten Zweedschen oorlog zijn Kon. Maj. van Zweden met raad en daad te hebben bijgestaan; dat de graaf van Oldenburg en zijne Maj. geoffenseerd waren wegens zijn huwelijks aanzoek bij eene freulin van Oldenburg, hoewel zijne meening nooit anders zou geweest zijn, als met behoud van 't aartsbisdom zoodanig huwelijk aan te gaan, waartoe eenige raden van Oldenburg aan 't keizerlijk hof op zijne kosten vergeefsche sollicitatiën gedaan hadden, en gemerkt hebbende, dat evenwel eenige beloften van absolute trouw werden gepretendeerd, was hij genoodzaakt geweest, den graaf van Oldenburg en alle anderen, hen zulks vanterende, voor het kamergericht te Spiers te doen dagvaarden; eindelijk, dat hij tot verzekering van zijn persoon 200 ruiters, in plaats van 100 ruiters en 200 voetknechten ten zijnen laste had aangenomen.“ Na den maaltijd vertrokken zij, vergezeld door raden en officieren van zijne vorst. Gen., naar Boxtehude, waar zij het pinksterfeest vierden, en den 4 Julij trokken zij over de Elve. Te Blankenesse ontmoetten zij verscheidene Nederlandsche kooplieden en burgers van Hamburg met hunne koetsen, die hun reverentie kwamen doen. Ook verwelkomde hen aldaar de kanselier van den graaf van Schaumburg, die hen in naam van zijnen heer uitnoodigde, hem in 't graafschap Holstein, twee of drie mijlen van daar, waar hij zich thans bevond, te komen bezoeken. Zij sloegen deze uitnoodiging af, en, onder geleide van eenige koetsen en een troep harquebusiers, van wege den magistraat hun toegezonden, kwamen zij, door Altona, te Hamburg aan, waar zij van regeringswege geherbergd en, gelijk te Bremen, gedefroicerd werden.

Den 5 Junij werden zij door den burgemeester van Lubek en den syndicus van de Hanzesteden, den burgemeester van Hamburg en den syndicus dier stad verwelkomd, en onderrigt, dat zij door de Hanzesteden gelast waren,

„met hen over 't stuk der commercie en de bezwaren omtrent de respectieve tractaten en privilegiën te communiceren, en te verstaan, of zij in hunne legatie aan de Kon. Maj. van Denemarken daaromtrent mede waren gelast“; ook onderhielden zij hen“ over de misverstanden in en wegens het ertsstift en over hunne bekommernissen over de oneenigheid binnen de stad Bremen,“ en meldden, „dat zijne Kon. Maj., wegens het aanhouden zijner gezanten in den laatsten Brunswijkschen oorlog, een keizerlijk mandament had uitgebragt, en de steden Lubek, Hamburg en Brunswijk gesommeerd, om daarvan satisfactie te hebben.“ Eindelijk verzochten zij, „dat zij de gemeene en particuliere zwarigheden mogten ter harte nemen.“ De gezanten beloofden hun best te doen bij den koning, en vertrokken, „na honorabel getracteerd te zijn“, den 6 Junij, onder hetzelfde geleide dat hen had ingehaald, naar het Holsteinsche, en kwamen over Bramstede, Niemunster, Yevinghstede (?), Rendsburg, te Sleswijk aan. Zij werden op het vorstelijk hof of hof-leger Gottorp, door den regerenden hertog Frederik en diens broeder, ontvangen, en kregen terstond audientie, waarop zij „van het subject hunner legatie ann den koning van Denemarken, de goede affectie van H. H. Mog. omtrent den erfelijken huize van Holstein en hun vertrouwen, dat hij het voornemen der H. Mog. in de tegenwoordige bezending aan den koning, aan wien hij zoo naauw verbonden was, zou secundeeren“, spraken. „Na eer genoten te hebben en treffelijk onthaald te zijn,“ vertrok het gezantschap naar Flensburg, welke stad zij des morgens vroeg van den 10 Juli verlieten, om tegen den noenmaaltijd in het dorpje Ries een banket bij te wonen, dat op hertogelijk bevel, door edellieden, die hen op het vorstelijk slot Apenrode opwachtten, was besteld. Van daar ging de togt door Hadersleben, Colding in Jutland, over de kleine Belt, naar Middelfart, op het eiland Funen. Te Nijborg aan de groote Belt, werden zij van wege den heer *Ulefeld* met wild en visch vereerd, en vonden zij schepen, om hen naar Korsoër in Zeeland over te voeren. Daar werden zij door den commissaris *Isacz* ontvangen, en moesten zij twee dagen vertoeven, wjl het grootste deel der *suite*, wegens tegenwind, niet kon passeren.

Den 17 reisden zij over Slagel, waarbïj het koninklijk slot Anderschow ligt, Ringsted, waar het landgerigt van Zeeland wordt gehouden, Roskild, naar Koppenhagen, waar zij den 18 aankwamen, zeer ontevreden, wjl zij nergens waren begroet of verwelkomd geworden, terwijl de bisschop van Osnabrug, die omtrent veertien dagen geleden denzelfden weg passeerde, zeer statelijk ontvangen en op de koninklijke kasteelen, zoo in Holstein als in Denemarken, geherbergd en getracteerd en buiten de hoofdstad door den koning zelve was begroet geworden. In 's Konings-herberg, een logement op koninklijk bevel voor hen gereed gemaakt, werden zij door *Cajin Rantzou*, stadhouder van Koppenhagen, en Dr. *Jonas Carisius* verwelkomd van wege Zijne Maj., die naar Elsenour op Kronenburg en voorts naar Friederichsburg was gereisd en hun op Kronenburg audientie zou verleenen.

Zij ontvingen van zijne Maj. een stuk wild, twee ossen, tien schapen, twintig koppelen hoenders, twee amen wijn, zes tonnen Rostocker bier en eenige visch tot provisie voor dien avond ten geschenke, en de belofte van, zoo zij den volgenden dag nog wenschten te vertoeven, nieuwen voorraad te zullen erlangen. Hoewel vermoeid, vonden zij 't geraden naar Elseneur te vertrekken, waar zij den 20 aankwamen, en terstond den kanselier lieten verzoeken, om hun audientie bij zijne Maj. te verschaffen. Des voormiddags van den 22en reden zij in koninklijke koetsen, door den koninklijken hofmaarschalk en zestien of zeventien edellieden vergezeld, naar Kronenburg, waar hen de koning, in gezelschap van zijn zoon den erfprins en veel andere edellieden, ontving. Nadat zij de brieven van de Staten-Generaal, Prins *Maurits* en Koning *Jacobus* van Engeland hadden overgegeven, liet Z. M. hun, bij monde van *Carisius*, in generale en vriendelijke termen bedanken, beloven over de propositie nader te zullen delibereren en ter maaltijd noodigen.

Na den maaltijd vertrokken zij onder hetzelfde geleide naar hun logement, waar zij onder het bulderen van het geschut afstapten. Zij hadden den volgenden dag audientie bij prins *Fraderik*, hielden den 24 godsdienstoefening binnenshuis en zagen dien middag de koninklijke lustgaarden. Zij ontvingen bezoek van den kanselier en de rijksraden, en een missive van Koning *Gustaaf Adolf* van Zweden, waarin deze hun meldde, dat, „zoo zij lust hadden, ook tot hem te komen, hij hen met vriendschap zou ontvangen.“ Zij antwoordden hem, „hiertoe geen last te hebben.“ Eenige dagen werden met jacht of andere bezigheden zoek gebracht. Ten blijke van 's konings gunst werden zelfs de gezanten met gouden, met edelgesteenten versierde ketenen begiftigd, terwijl de edelen en verder gevolg gouden medalljes ontvingen. De onderhandelingen van Elseneur werden te Friederichsburg voortgezet.

De koning liet den 1 Juli, den gezanten ter eere, door den hofprediker een latijnsche predicatie in hun logement doen. Den volgenden dag namen de gezanten afscheid van den koning; den geheelen dag bleven zij ten zijnent en vertrokken des middernachts, hoogst tevreden over 't onthaal des konings. De koning van Engeland zeide openlijk in tegenwoordigheid der principaalste heeren: „dat de gezanten in Denemarken niet alleen wel, maar extra ordinair waren ontvangen.“ Ook hadden de staten-generaal volkomen genoeg van hunne ambassade, waarvan zij God Almachtig ten hoogste dankten.

Den 3en Juli zetten de gezanten den terugreis uit Koppenhagen voort over Nykoping, Rostock, Schwerin Wismar, Lubek, Zell, Brunswijk, Hildesheim, naar Hannover, waar zij den 27 aankwamen. Van hieruit zonden zij den Heer *Aitzema* naar Bremen en Holstein om verslag van het gezantschap te geven. Verder over Minden, Ravensberg, Bielefeld, Munster, Koesfeld, Gemen en Boekholt naar het s'ot Weerd van *Floris van Pallant*. Hier

kwamen zij 3 Augustus, des avonds, aan en bleven daar te gast. Vandaar trokken zij over Emmerik en Arnhem naar Culemborg, waar zij door den Magistraat en de burgerij deftig ontvangen en op het slot onthaald werden. Den 6en Augustus kwamen zij in den Haag aan, en den 7. 8. en 9. deden zij rapport in de vergadering van H. H. Mog. — Deze legatie kostte den landen 56.388 pond. 6 sch. 10 den(ariën)¹⁾ —

Weinige dagen na *Van Pallant's* terugkomst uit Denemarken werd „het groote treurspel“ geopend: de gevangenneming van *Oldenbarneveld*. Ze trof *Floris* te Culemborg als een donderslag; hij was zijn vriend en raadsman niet vergeten, al kon hij niets voor hem doen, en ofschoon hij zich met *Maurits* verzoend had, zou deze nooit het beeld des beminden vriends uit zijn hart bannen, of de plaats daarvan innemen. De voorwaarde voor de verzoening was, dat *Floris* niets meer zou ondernemen, of hij zou eerst aan *Maurits* om raad vragen.

Trouw hield hij er zich aan, en 't bewijst, dat *Floris Maurits* vreesde. „Terwijl de staten-generaal zich tot de veroordeeling van *Oldenbarneveld* voorbereidden, terwijl *Maurits* het land doorreisde om de stedelijke regeeringen naar zijne staatkundige inzichten te veranderen, hield *Floris* zich als balling in zijn graafschap op en waagde het niet, in weerwil der dringende vertoogen zijner meesters, naar 's Hage te reizen, wyl *Maurits* het hem afgeraden had.“ Zelfs ging *Floris* niet meer naar den Landdag, zonder eerst het advies van *Maurits* te vragen. „Tijdens de veroordeeling en de terechtstelling van *Oldenbarneveld* bevond *Floris* zich, op aanraden van *Maurits* te Witthem. Later, keerde hij in 's land vergaderzaal terug; op gewichtige diensten, dáár bewezen, kan hij zich niet beroemen. Hij bewoonde te 's Hage een prachtige woning en leefde luisterrijker dan de grootste heeren van den staat. Dikwerf verscheen hij ten hove en bleef met *Maurits* op een goeden voet, ja werd vaak — zoo hoogen prijs stelde hij op zijn oordeel en zulk een vertrouwen in zijn discretie — in zijne staatsgeheimen ingewijd. Maar hij sprak en handelde nu ook geheel in zijnen geest en liet zich nergens toe gebruiken, dan met zijne voorkennis en met zijne toestemming.“²⁾

Maurits stierf 23 April 1625 en onder degenen, die het lijk des stadhouders ten grave vergezelden (16 September) telde men ook Culemborgs Graaf, *Floris van Pallant*.

Het jaar 1618 begon voor Culemborg slecht. In December des voorgaanden jaars rees het water tot een beangstigende hoogte. Waarschijnlijk gesterkt

1) Uit Schotel *Floris I en II* bl. 191—207 verkort. Ponden en schellingen werden later ghldens en stuivers genoemd.

2) Schotel in *Floris I en II* bl. 208 en verv.

Ik twijfel aan den grooten dunk van *Maurits* ten opzichte van *Floris*; niemand beter dan deze kon weten, dat vrees voor hem, *Floris*, tot zijne zaak deed overhellen en mij zouden nog altijd de bewijzen moeten geleverd worden, dat *Floris* uit overtuiging, met vrijen wil en inzicht aanhanger was geworden en gebleven van *Maurits* staatkunde. Het blijkt, dat de grondtoon van *Floris* karakter, vrees was en deze is een slechte raadgeefster.

door 't drijvend ijs baande het water in de Waal, in de nabijheid van Varik¹⁾, zich een doortocht door den Noordelijken dijk. De zwakke Lingedijken vermochten niet, het water tegen te houden en het geheele Culemborgsche veld, tot aan den Diefdijk toe was éene zee. Al het te veld staand koren was weg, en menige veldbewoner was zijn ondergang nabij. Wel poogde *Floris* zijnen verarmden onderdanen de behulpzame hand te bieden door een korting op de pacht toe te staan,²⁾ doch hij kon niet anders dan slechts ten deele slagen. Bovendien was *Floris*, door zijne drukke bezigheden in de jaren 1618 en 1619, te weinig hier, dan dat hij zich veel met zijne onderdanen kon bemoeien.

De Magistraat had van zijne instelling van de vuilniskar eer; zóó veel, dat al spoedig (23 Jan. 1620) de kar tweemaal per week rond ging, om het vuil, dat vroeger meestal langs de straten werd neergeworpen, aan de huizen der menschen af te halen.

Doch nog voor meer zaken had *Floris* een open oog. Tot de ervaring gekomen, dat weeke daken (riet of stroo) dikwijls oorzaak waren van hevige branden, of van 't gemakkelijk uitbreiden van brand, gaf hij last, aangezien thans weer drie huizen in de Nieuwstraat waren afgebrand, dat:

1e. van alle huizen, die op den Havendijk stonden en die met week dak gedekt waren, deze bedekking binnen 3 jaren moest afgenomen, en naar den eisch, door hard dak moest worden vervangen;

2e. van alle dergelijke huizen in de Binnenstad die bedekking binnen 1 jaar zou worden veranderd;

3e. van alle dergelijke huizen in de Nieuwstad van de voorhuizen binnen 2 jaar de weeke bedekking door een hard dak moest zijn vervangen;

4e. van de achterhuizen, schuren enz., in de Nieuwstad, en met stroo of riet gedekt, binnen 6 jaar, na afkondiging van deze verordening, het weeke dak zou zijn afgenomen en naar den eisch, door hard dak zou zijn vervangen; alles op een boete van 6 Oude Schilden voor elke overtreding.

Daar reeds vroeger bepaald was, dat degenen die met hard dak wilden dekken, voor elke (oude vierkante) roede dak van stadswege een tegemoetkoming van 12 st. zouden ontvangen, wilde *Floris* echter de goedwilligen nog meer te gemoet komen en stelde voor elke roede een premie van 21 stuivers vast.³⁾ Zeker een goede meening, doch men weet, dat deze verordening in verloop van tijd hare kracht verloor, en later opnieuw een dergelijke verordening moest worden vastgesteld.⁴⁾

In 't zelfde jaar sloot onze Magistraat een overeenkomst met de steden Gouda, Haarlem en Dordrecht wegens vrijheid van tol en stapelrecht. Ook werd dit jaar de Bisschopsgraaf verwijd van af „Het ijzeren veulen“ tot aan de Neust; een bewijs, dat Culemborgs handel met de Lingestrekten bloeide. Ten einde het zijnen onderdanen van Everdingen en daaromtrent gemakkelijker

1) Publ. D. bl. 52—54. 2) Idem bl. 54.

3) Publ. D. bl. 77 keerzijde. 4) Zie hieróór bl. 6.

te maken, met huune koopwaren en landbouwvoortbrengselen te Culemborg ter markt te komen, deed *Floris* ook een zandpad leggen van hier tot achter Everdingen toe.¹⁾ Ik vermoed, dat het aan den voet van den dijk gelegen heeft, aan de binnenzijde, en dat een stuk weg, nu nog over en in gebruik, een gedeelte van dat zandpad is. Toen mocht 't echter niet bereden worden. 't Moest door de daaraan geërfden worden gelegd en door de pachters of gebruikers der daaraan palende akkers onderhouden worden. Telken jare omstreeks half Oktober had de schouw over dat pad plaats.

Het bestand naderde met rasse schreden zijn einde. De oude onrustige toestand keerde weer terug; de landlieden, die gewoonlijk buiten de poort verkeerden, hadden weer te zorgen niet ongewapend zich buiten de poort op te houden, en werden gewaarschuwd, dat de poort des avonds, na 't luiden der poortklok, niet weer opengedaan zou worden. Gelukkig, dat het terrein van den strijd nog al van Culemborg verwijderd was.

Er valt dan ook weinig oorlognieuws, dat betrekking op Culemborg heeft, te vermelden. Een brand vernielde een gedeelte van de stad en dit was een reden, dat de Magistraat bepaalde dat voortaan gedurende den nacht, een brand- (of pand-)meester met eenige gezellen mede ter wacht zou trekken, waardoor men, ingeval van nood, bij de hand was.²⁾ De Waaldijk liep weder op verscheidene plaatsen over, en zette een groot gedeelte van de Betuwe onder water; de eigenaars en pachters werden opgeroepen, zich met spaden en bijlen te voorzien en zich gereed te houden, op 't eerste sein ter hulp te snellen (31 Dec. 1622); doch ook de Lekdijk dreigde door te breken. Dit gevaar lag nader aan de stad, en elke geërfde aan den Lekdijk werd opgeroepen, zich met paard en kar (zoo hij die bezat) op den dijk te begeven, teneinde dien te behouden. Al degenen, die met paard en kar in alle diligentie zouden gereden hebben tot behoud van den dijk, zouden f 3 ontvangen. ³⁾ (1 Jan. 1624). Op den eerstvolgenden dank- en bededag (14 Jan.) werd gelast, God te danken, ook o.a. hiervoor, „dat Hij ons in 't leste hooge water bewaart heeft voor 't deurbreken van den Lekdijk.“⁴⁾

Doch al bleef het Graafschap Culemborg verschoond van een doorbraak van den Lekdijk, minder gelukkig was de andere zijde. Het overvloedige ijs, dat zich in de Lek had opgehoopt, kropte te saam tot een ijssdam, ruim een half uur aan de Oostzijde van Vreeswijk; het water baande zich een weg door den Noorder Lekdijk en zette de Heerlijkheid Honswijk, benevens al wat Noord- en Noord-westwaarts in 't Sticht en in Holland lag, tot nabij Amsterdam toe, onder water.⁵⁾ Kort daarna had men zich te beangstigen

1) Publ. D. bl. 85. 2) 24 Nov. 1622. Publ. D. bl. 120. 3) idem bl. 132 keerzijde.

4) Publ. D. bl. 134 keerzijde.

5) Wagenaar Vad. Gesch. X bl. 486. „Van deeze harde vorst bediende zig de vyand. Graaf Henrik van den Berg deedt, in Sprokkelmaand eenen inval in de Veluwe“ (zelfde bl.) „Den eenentwintigsten, sloeg het aan 't dooijen; 't welk hen noodzaakte de Veluwe te verlaten.“ (bl. 487.) — Een ander gevolg van deze langdurige vorst was, een ongemene duurte en schaarsheid van granen (Vander Aa. Aard. Woordenb. I bl. 247.)

over den naderenden vijand. Elk poorter had voor geweer te zorgen en ontving kruit en lood; dag en nacht werd er scherp wacht gehouden, want een strenge vorst, die steeds aanhield had alle wateren in vaste vloeren herschapen, over welke het den vijand gemakkelijk viel, zich tot in de nabijheid van Culemborg te vertoonen. 't Spreek van zelf, dat alle grachten op de behoorlijke breedte (28 voet) moesten worden opengehouden.¹⁾ (9 Febr.) Doch dit gevaar trok voorbij, zonder ons in 't minst iets te hinderen. Meer last hadden we van een vijand, die zich meer binnen de stad vertoonde: de pest. In September van dit jaar begon zij zich in 't Graafschap te verspreiden en in December daaraanvolgende woedde zij nog steeds voort. Zoo hevig moet zij hier geregeerd hebben, dat men eens per week — Woensdag — een vast- en bededag hield, om het ophouden dier plaag van God te verkrijgen. Op 26 December dezes jaars werd die bededag verzet op Donderdag, dus stellig heeft zij nog tot in 't volgend jaar voortgeduurd.²⁾

Het jaar 1625 bracht weinig belangrijks. „Als gemachtigde van wege de Staten-Generaal, benevens de Heeren *Bouchorst, Duyck, Beaumont, Hartevelt*, etc., sloot *Floris* in dit jaar met de gezanten der koningen van Engeland en van Denemarken in Den Haag een verbond.“

In de algemeene zaken was de leiding uit de handen van *Maurits* in die van *Frederik Hendrik* overgaan. Zeer was deze aan *Floris* gehecht en omgekeerd hij aan den stadhouder, en ik houd er voor, dat een andere band deze twee verbond, dan *Floris* en *Maurits*.

Met een gelukkige tijding, gelukkig voor geheel het Vaderland, werd men in 't begin van 1626, ook te Culemborg verrast.

Reeds zoolang was er reeds oorlog gevoerd en van weerszijden, in Nederland en in Spanje, waren vele gevangenen gemaakt. Vooral de meer gegoeden of de hoogereren in rang werden vastgehouden, om hen slechts los te laten tegen hoog rantsoen. Reeds eenigen tijd waren de Gecommitteerden ter Admiraliteit,³⁾ in onderhandeling geweest met Spanje om de gevangenen door beiden gemaakt, zonder rantsoen los te laten. Elke stad werd aangeschreven om binnen een bepaalden tijd een lijst op te geven van hare burgers, die in den oorlog waren gevangen gemaakt. Daartoe werden de burgers hier uitgenoodigd op te geven, of zij kinderen, familieleden, vrienden of kennissen in vijandelijke handen hadden, ten einde hunne verlossing te kunnen verwachten. (5 Febr.) De overeenkomst werd gesloten tusschen de twee hooge besturen, en later een dergelijke overeenkomst weer gemaakt tot uitwisseling van later gevangen genomenen.

Doch ook de pest keerde terug. (13 April) Bededag op bededag werd

1) Publ. D. bl. 136.

2) Idem bl. 146 keerzijde.

3) Collegie tot het beleid der zeezaken, vooral van den oorlog ter zee. Er waren er vijf, gezeteld in de voornaamste zee-steden: Hoorn, Amsterdam, Rotterdam, Middelburg en een in Friesland. Een tijdlang stond boven deze vijf een algemeen, een opperst collegie, waarvan de Stadhouder 't hoofd was. Dit verviel spoedig en in 1597 werden de vijf collegiën afhankelijk gemaakt van de Alg. Staten. —

vastgesteld, doch 13 Aug. moest nog verklaard worden, „dat Godt almachtich bealst heeft deser Stadt en de inwoonders van dien nu eenen geruymen tijt door zijne slaende hant mette Roede der Pestilentie te besoucken, 't welck noch dagelicx toeneemt.“¹⁾

Onder *Floris II* genoten de Katholieken meer vrijheid in Culemborg, dan onder diens vader. De tweede *Floris* was geheel anders in godsdienstzaken, veel toegevender, meer inschikkelijk dan *Floris I*.

Reeds in 1607 en 1608 laat het stadsbestuur van Culemborg aan verschillende bruidsparen verklaren, „van meynonge te zijn mitten anderen te treden in den H. echtenstate na de gewoonte ende insettinge der H. Roomsche kerken.“²⁾

De pest vorderde veel slachtoffers. Gaarne wilden die lijders op hun sterfbed door geestelijke hulp gesterkt worden. Toch scheen 't, dat die hulp moeilijk te verkrijgen was. Wel had men in Culemborg een katholiek priester, *Cornelius van Meteren*, pastoor te Culemborg, overleed in 't jaar 1624 bij de woedende pestziekte doch was opgevolgd door *Andreas Cock*: deze werd later, in 1636, te Utrecht vermoord. Of nu deze éene priester onvoldoende was tot 't bedienen der vele pestlijders of om welke andere oorzaak ook, zeker is 't dat *Floris* toestond, dat zich hier nog een priester vestigde — en nog wel een Jesuit. „A°. 1627 zyn de Jesuiten (hoewel tegen den inhoud der verdrag Punten) in Culemborg gekoomen, en hebben een Kerk opgeregt en aldaer post gevat, niet tegenstaende de andere Geestelyken daer tegen waren, en het zогten te beletten; De Eerste Jesuit die zich hier ter neer zette, was *Guilhelmus Welius* van *Salt-Bommel*.“³⁾

Die overeenkomst van een Jesuit te Culemborg, en zijne vestiging alhier, door *Voet* als boven beschreven, vereischt eenige toelichting.

In 1627 regeerde hier de pest. Geestelijke hulp was noodig, doch kon niet verstrekt worden. Er wordt om een hulp-priester gevraagd aan den vicaris apostolicus⁴⁾; hij had er geen. Toen stelt de raadsheer *Meerhouts* aan *Floris* voor, een priester aan den Jesuiten-overste te vragen. (*Meerhouts* had familieleden onder de Jesuiten). *Floris* stemt dit toe en daarop komt de bovengenoemde *Welius* naar Culemborg.

Nadat de pest geweken was, wilde de pastoor, die hier gevestigd was, en in de St. Janskerk zijn parochie had, *Welius* weder doen vertrekken, doch dit weigerde *Floris*. Volgens de verschillende kerkelijke concordaten, gesloten, om een vaste, betere regeling te krijgen ter bediening der verschillende parochiën en ter voorziening in geestelijke hulp, vooral ook om rust te krijgen, mochten de ordesgeestelijken niet in Culemborg komen; daar was een

1) Publ. D. bl. 172.

2) G. Hilhorst. Het kerspel Schalkwijk, bl. 21.

3) Willem van Welie (?) Het was gewoonte in dien tijd, den naam een latijnschen schijn te geven.

4) Een geestelijke met bisschoppelijk macht, in landen, waar geen bisschop, openlijk erkend, wordt toegelaten.

pastoor. Deze kon of wilde, (dat is niet zeker; men beweert dat de priester uit de St. Janskerk de vlucht nam, uit vrees voor de pest; juist toen zijne hulp 't meest noodig was) zijn ambt niet waarnemen; daarom was 't aanwezig zijn van *Welius* toegelaten, zoolang de andere priester zijn ambt niet waarnam. Toen echter de pest geweken was, verviel deze reden, volgens het concordaat, en vroeg hij de verwijdering van *Welius*. *Floris* weigerde en gaf zelfs aan *Welius* verlof een eigen kerk te hebben. Deze werd gezet op de Markt. Door een gang kwam men er. Van af de Markt kon men de kerk niet zien.

Later werd, alleen voor 't recht hier een priester (een Jesuit) te hebben, een som van f 400, nog later zelfs f 800, door den Graaf gevorderd. Het werd, meen ik, geïnd onder den naam van armengeld. De pastoor der St. Janskerk ging later over tot de zoogenaamde Oud-Roomschen.⁹

Weinig belangrijk nieuws aangaande de stad is in den eersten tijd te vermelden. Het eenige vermeldenswaardige is, dat in het jaar 1628 op den 31 Augustus bekend werd gemaakt, dat men een nieuw uurwerk in de Barbara-toren wilde plaatsen. Om aan 't benodigde kapitaal te komen zou er een collecte langs de huizen plaats hebben; ieder werd aangemaand naar behooren in die collecte bij te dragen.

In 't volgend jaar, 1629, schreef *Floris* eigenhandig zijn testament (11 Maart). Tot zijn universeel erfgenaam had hij aangesteld *Philips Theodoor*, graaf van Waldek en Pirmont, oudsten zoon van graaf *Wolract* en van *Anna van Baden*, dochter van *Jacob*, markgraaf van Baden, en van *Elisabeth van Culemborg*,¹⁾ en, bij diens afsterven zonder kinderen, zijnen broeder *George Frederik*, en zoo tot den laatsten toe, en, bij afsterven van al de zonen zonder wettige kinderen, graaf *Joost Herman van Schouwenburg*,²⁾ als gesubstitueerde, onder voorwaarde, dat zijn erfgenaam gehouden zou wezen, zijne woonplaats te Culemborg bij zijne weduwe te nemen. Graaf *Wolract van Waldek* was tot garde-noble van zijnen zoon aangesteld, tot dat deze den ouderdom van twintig jaren zou bereikt hebben; de markgravin, zijne moeder, gehouden aan haren oudsten zoon af te staan al de heerschappijen, goederen en actiën, in den lande van Gulick en Keulen, gekomen van *Floris* den eerste. Daarenboven beval hij uitdrukkelijk, dat zijn erfgenaam zijne onderdanen zou laten bij hunne gerechtigheden en privilegiën, dat hij den openbaren godsdienst moest handhaven, zooals hij in de naburige Vereenigde Provinciën onderhouden wordt en zal worden, zonder daarin verandering te brengen, dat hij de geestelijke goederen zou administreeren en ze, gelijk

1) Deze Elisabeth van Culemborg was de eenige dochter uit 't huwelijk van Graaf Floris I met Elisabeth van Manderscheit (zie hiervòòr bl. 214 of Schotel bl. 137.) Zij huwde met Jacob, Markgraaf van Baden 1586. Deze stierf 7 Augustus 1590. Uit dit huwelijk waren geboren twee dochters, waarvan Anna, geboren in 1587, huwde met Wolract, Graaf van Waldek en Pirmont (1607).

2) Zie hier vòòr bl. 225 aant.

hij, *Floris*, en diens vader dat hadden gedaan, zou gebruiken *ad pios usus*; ook mocht niemand in zijn geweten gedwongen worden, aangezien het Geloof een gave Gods is, enz.

Ook besprak hij de lijftocht aan zijn gemalin.

Mocht de erfgenaam één der opgenoemde punten niet nakomen, dan was hij vervallen van zijn rechten en trad bovengenoemde Graaf *Joost Herman van Schouwenburg* als rechte erfgenaam op, onder dezelfde voorwaarden. Tot uitvoerders van dit testament stelde *Floris* aan *Frederik Hendrik*, Stadhouders der Vereenigde Provinciën, over de goederen in deze provinciën gelegen; hij verzocht hem daarbij, zijne gemalin en zijn erfgenaam in zijn hoede en bescherming te nemen. Aangaande de goederen in 't Duitsche rijk, in 't land van Gulick, Brabant, en in de landen van Overmaas gelegen, hiervoor zou zijn zwager, de broeder zijner gemalin, Graaf *Henrik van den Berg* als uitvoerder van 't testament optreden.¹⁾

Het jaar 1629 bracht Culemborg eenige angst aan. *Frederik Hendrik* belegerde 's Hertogenbosch. Om hem te dwingen dit beleg op te breken, deed de Graaf *van den Berg* een inval op de Veluwe, gesteund door den Graaf van *Montecuculi* (Augustus 1629.) Amersfoort werd ingenomen, doch verder voordeel niet behaald. Voornamelijk hield de vijand zich bezig met stroopen. Toch maakte men zich beangst en velen pakten b.v. in Utrecht het kostbaarste, dat zij bezaten bijeen, en vluchtten, Holland in.²⁾ Onze Gravin echter deed hare burgers oproepen en insgelijks allen, die van buiten hier ingevlucht waren, en dag en nacht gewapend de rivier bewaken, om den vijand den overtocht te beletten (6 Aug.) In der haast deed zij zelfs een borstwering aan de Lekzijde op de „Goilberdinger Weerd“ opwerpen waartoe ieder burger en inwoner de behulpzame hand moest leenen. (15 Aug.³⁾ Gelukkig bleek de voorzorg onnoodig: de vijand trok af, nadat de stad Wezel, hun voorraadschuur, op last van *Frederik Hendrik*, ingenomen was. Op 30 Nov. van dit jaar werd bekend gemaakt, dat de borstwering op de Goilberdingerweerd zou worden geslecht.⁴⁾ In dien tusschentijd was 's Hertogenbosch gevallen. (17 Sept.) Gelijk elders werd hier ook voor deze „victorie“ openbare vreugde betoond, door 't luiden en bespelen der klokken, en 't aansteken van pektonnen.⁵⁾

Toch deed de Magistraat in deze troebelen ten gerieve der schippers nog een lijnpad aanleggen langs de Meer. Zonderling klinkt 't echter, dat dit lijnpad, dat ten gerieve der schippers was, moest gelegd worden ten koste

1) Naar Voet bl. 272 en 273. In 't zelfde jaar van 't overlijden van haren echtgenoot, maakte 's Graven weduwe een verdrag met Philips Theodoor, waarbij zij tegen een jaargeld van f 14.000 afstand deed van den lijftocht des Graafschaps (7 Sept. 1639) [Aanwezig in 't Cul. Arch.]

2) Wagenaar *Vad. Gesch.* XI bl. 97 en 93.

3) *Publ. D.* bl. 198—199. 4) *idem* bl. 203.

5) *Stadr.* 1629. Dat luiden en bespelen der klokken heeft stellig nog al wat in gehad, want het kostte 400 gulden en 10 st.

der daaraan geërfden, en de pachters: $\frac{2}{3}$ der kosten waren ten laste der eigenaars, $\frac{1}{3}$ voor de pachters.

Voet vermeldt nog, dat de twee predikanten uit Culemborg en de twee van de dorpen, vroeger tot de classis Gorkum behoord hebbende, in 't jaar 1624, op last van den Graaf en met goedvinden van den Prins van Oranje, zich van Gorkum hebben afgescheiden en zich aan de classis Buren hebben toegevoegd. Met Buren, Leerdam en IJselstein vormt deze vergadering een volle stem en dus heeft Culemborg recht op een synodale tourbeurt. Hiervan later.

Het ging Culemborg goed, en ofschoon de oorlog woedde, gebeurde het toch slechts zelden, dat wij er hier iets van gewaar werden.

Een nieuwe molen, „een achtkante“, werd in den polder gezet ten gerieve der veldbewoners en landlieden; de Bisschopsgraaf verdiept, evenzoo de haven; ook de handel bloeide. De zakkendragers richtten zich tot den Magistraat met verzoek ook een gilde te mogen vormen. Na rijp beraad oordeelde het Gericht dit vooralsnog niet raadzaam; doch om hun eenigszins genoeg te geven werd bepaald, dat zakkendragers voortaan alleen Culemborgsche poorters zouden mogen zijn; dat vreemdelingen uitgesloten waren van deze betrekking en dat elke werkgever, die een vreemdeling als zakkendrager gebruikte, met 50 stuivers zou beboet worden. Verder werd hun de plicht opgelegd, zich steeds dáár te bevinden, waar zij noodig waren: aan de haven en aan de Meer (14 Nov. 1630). Jammer, dat dit jaar door een slecht gewas alles zoo duur werd; want deze duurte drukte voornamelijk op de minderen. Deze verarmden zoo, dat een collecte moest worden gehouden om in de behoeften dezer nooddriftigen te voorzien. (11 Dec.)¹⁾ *Floris* zelf was weinig te Culemborg: meestal in Den Haag of op een zending, van wege de Staten.

Echter, daarom vergat hij de belangen onzer stad niet. Onophoudelijk trok de stadsbrieffdrager van Culemborg naar *Floris*, om hem tijding te brengen, en bracht hij tijding van *Floris* aan den Magistraat. Zoo bleef *Floris* op de hoogte aangaande den toestand van zijne stad, en kon men zich hier verheugen over den goeden uitslag van den krijg.

Toen dan ook de vijand in 1631 op het Slaak een geduchten nederlaag had geleden, werd door de Gravin gelast, „desen achtermiddag Godt de Heere een danckzegging in de kerk te doen, voor de victorie die Godt almachtig deze landen heeft belieft te verleenen.“ Ook zou men „desen avond met pecktobben vieren, welke pecktobben gesteld sullen moeten worden op de Voorstraet, van de Lanksmeeppoort (dat is de Binnenpoort) af voorts tot de Leckpoort toe en niet in de Achterstraet of in de Nieuwstraat.²⁾“ Een dergelijke publicatie verscheen, na „de victorie van Maastricht.“ Toen echter was ook de schutterij opgeroepen, om, door het lossen hunner roeren, de feestvreugde te verhoogen.³⁾ (Maastricht gaf zich over 21 Juli 1632.)

1) Publ. D bl. 214—215.

2) Publ. D. bl. 228, dato 10 Sept. 3) Stadsr. 1632.

Eenigen tijd, na de overgave van Maastricht werden eerst te Maastricht en daarna te 's Gravenhage onderhandelingen geopend, tot het sluiten van vrede, doch deze liepen op niets uit; *Floris* was onder de gevolmachtigden der Hoog Mogenden (1632 en 33.)

Het jaar 1634 bracht, om te beginnen, weinig geluk aan. De Waaldijk brak, omstreeks Ochten door, en spoedig vertoonde 't water zich voor de Zandpoort in de Nieuwstad (14 Januari.¹) Natuurlijk vernielde 't water alles, wat 't op zijn weg tegen kwam. En hoe gebrekkig 't in den polder geschapen stond, om 't vloedwater weder te lossen, blijkt hieruit, dat den 30en Maart het water nog in den polder stond. Toen verbood de Magistraat, „alzo hij verstaan had, dat verscheidene lieden met schuitjes uittrokken, om hout van molens en sluizen, en andere zaken op 't vloedwater te gaan opvisschen, deze handelwijze.²) Het volgend jaar dreigde het water, gesterkt door een zwaren ijsgang, den Lekdijk even boven Culemborg door te breken³) (een half uur Oostwaarts van de stad); menschen, karren en paarden werden opgeroepen (12 Febr.) en de dijk bleef gelukkig behouden. Ook deed de pest dit jaar weder haar intrede in de stad en eischte menig offer. (Juli-Oktober).

Het jaar 1638 gaf echter wat meer onrust. In tijd van 14 jaren was de Lekdijk aan de Utrechtsche zijde tweemaal doorgebroken. Dijkgraaf en Heemraden van den Noorder-Lekdijk, vonden nu goed, om dergelijke doorbraken zooveel mogelijk te beletten, een krib in de rivier te leggen, zoodanig, dat de stroom van den Schoordijk af en meer naar de Culeborgsche zijde verlegd zou worden. Dit stond onzen Graaf, *Floris*, niet aan, meenende, dat hij door dit feit in zijn rechten werd aangerand en benadeeld. Hij plantte daarom het kanon op de uiterwaard tegenover de aan te leggen krib, om met geweld de voortzetting van dat werk te beletten. De Utrechtschen gingen met gewapend volk voort met werken en plaatsten drie batterijen met grof geschut daar tegen over. Aldus zou er een binnenlandsche oorlog uitgebroken zijn, waren de Hoog Mogende Staten der Vereenigde Nederlanden niet tusschen beiden getreden.

Zij schreven aan die van Utrecht het werk te staken en aan den bevelvoerenden officier over de daar gelegerde soldaten, den Graaf *van Solms*, dat hij zijnen onderhoorigen zou gelasten, zich van dadelijkheden te onthouden. Ofschoon zich de partijen van dadelijkheden onthielden, werd het verschil eerst twee jaar later op die wijze vereffend, dat de Staten van Utrecht, onder zekere voorwaarden en tegen betaling van f 30.000 aan den Graaf van Culemborg, de uiterwaard, waarop en waaruit de krib gelegd was, in eigendom verkregen.

Het volgend jaar, toen *Floris* van een zending met *Frederik Hendrik* uit

1) Publ. E. bl. 7. 8 en 9. 2) Publ. E. bl. 10.

3) Alsoo de Leekendijk omtrent Jacob Croo in den Ham wil doorbreeken. Soo werden alle borgers, niemand uitgesondert, euz. (Publ. E. bl. 21.)

Amsterdam thuis kwam, werd hij ongesteld; hevige koortsën wierpen hem op 't ziekbed. Eerst herstelde hij, zoodat hij in Mei weder als Gedeputeerde te velde *Frederik Hendrik* kon volgen. Doch spoedig, nog in dezelfde maand, keerde hij ziek te Culemborg terug. Den 2en Juni werd hij bedlegerig en bereidde zich voor, om te sterven.

„D.(ominus) Josua de la Cave, Predikant alhier, een Man van zeer groote Geleerdheit, quam by Hem, die den Graaf vroeg, of Hy bereit was te sterven en tot Christus te gaen? en ten antwoord kreeg: *Ik ben daer toe bereit*. Kort voor zyn sterven, zyne oogen naer den Predikant slaende, zeide de kranke Heer: *Ik ben zeer wel bereit tot sterven, dog ik ben so benaewwt*, wyzende met zijn hand op zyn borst. Dus met den Dood worstelende, sprak Hy in een grooten yver; doch met een gebroken stemme, deeze woorden: *Laet ons bidden*. Na het Gebed van den voornoemden Predikant gevraegt zynde, of Hy het verstaen had? Antwoorde ja! geevende hier op met t'zamen gevouwe handen en ten hemel geslage oogen, zagtelyk zynen geest, ten byweezen van zyne Gemaelinne, *Anna* Prinsesse van *Portugal*, en andere voorname Personagien, mitsgaders de Heeren van de Regeeringe, en andere zoo Heeren als Vrouwen. Dit geschiedde den 4 Juny 1639. Dus stierf deeze Heer Godvruchtig op zyn Casteel, in het drie en zestigste Jaer zyns Ouderdoms, nadat Hy dit Graafschap 39 Jaeren en omtrent 10 Maenden zeer loffelyk had geregeert.

Het gebed, door den Magistraat, voorgeschreven, „alsoo onsen Gen. Heer ter doot toe cranck is, ende dat eer het sterven dan het leven staet te verwachten“ had den Graaf niet kunnen behouden. Onmiddellyk na zynen dood gelastte het Stadsbestuur, aan ieder burger, hunne vensters en winkels te sluiten en gedurende drie dagen gesloten te houden.²⁾

„Na zijn overlijden heeft een meesterhand hem, gelijk zynen vader, dood op een bedde liggende, afgemaelt, en een Latijnsch dichter dit tijdsvers ter zijner eere gesteld.

VLTIMVS HEV GENERIS FLORENTIVS INCLITVS
HICCE PATER PATRIAE GLORIA VERA IACET.³⁾

„Den 25 Juny kwamen Wolraet, graaf van Waldek, geboren markgravin van Baden en Hochberg, vrouwe Catharina, geboren gravin van den Berg, douairière van Culemborg, en graaf *Philips van Waldek* in een der vertrekken van het slot te Culemborg bijeen en lieten door den regter (of schout) *Aert de Moelre*, bijgestaan door de schepenen *Frederik Hoevenaar*, *Johan Willemse*, *Cornelis de Cock* en *Johan de With*, het eigenhandig in 1629 geschreven testament van hunnen overleden bloedverwant openen en voorlezen.“

1) Voet bl. 276. 2) Publ. E. bl. 98 keerzijde en 99.

3) d. i. „Hier ligt Florentius, de laatste telg uit het beroemde geslacht, vader des vaderlands, eenmaal zijn glorie uitmakend.“

Telt men de groote hoofdletters (als Romeinsche getallen) te zamen, dan krijgt men 1639.

„Des morgens vroeg van den 20 Augustus, kondigden het gebrom der klokken, de gesloten huizen,¹⁾ de menigte rouwdragers en de akelige stilte in de straten der Stad Culemborg aan, dat het de dag der plechtige ter aardebestelling van den graaf was. Groot waren de voorbereidselen voor die plechtigheid geweest, indrukwekkend was de plechtigheid zelve. Een onafzienbare stoet begaf zich, een uur voor den noon, naar de St. Barbara kerk. Hij werd geopend door eene menigte bidders, gevolgd door Weeskinderen.

Burgemeester Joost Cornelis van Diemen, als Leidsman van de statie.

Hofdienaren Zijner Genade.

Die van den geregte van Everdingen en Zijderveld.

Magistraat van Culemborg.

Schouten, rentmeester en anderen.

4 Trompetters.

Paard en vaan van Lienden.

Paard en vaan van Weerd.

Paard en vaan van Witthem.

Paard en vaan van Pallant.

Paard en vaan van der Leck

Paard en vaan van Culemborg.

Guidon²⁾.

Quartier	{	Rijngraaf
		Lalaing
		Manderscheid
		Culemborg

Groot schild

Helm

Handschoenen

Sporen

Degen van souvereiniteit

Wapenrok

{	gedragen
	door
	Geldersche
	edellieden.

Rouwpaard, geleid door Jr. Pieck, ambtman van Beesd en den heer Van der Wel.

Kroon, gedragen door den heer van Duyckenbergh. (?)

Secretaris.

Raden.

Hofmeesters.

Lijk: de vier timpen van 't fluweelen kleed gedragen door de heeren van Hemmen, van Zoelen, van Mijnerswijk en van Apeldoorn, vergezeld door acht der voornaamste en oudste edellieden.

1) En op last van den Magistraat met zwart behangen (Publ. E bl. 103). „Niemand mocht den stoet verstoren, doch om hem te zien uit de vensters gaan liggen.“ (Idem bl. 103 keerzijde.)

2) Vaandrig.

Cheval de bataille.

Graaf Philips Theodoor van Waldek en Pirmont, geleid door de heeren van Balgoyen en Jonker Brackel, zijn gouverneur. De sleep gedragen door den drost van Culemborg.

Graaf Wolraedt van Waldek junior.

Graaf Wolraedt van Waldek senior.

Rijngraaf.

Graaf van den Berg, gecommiteerde van Zijne Hoogheid.

Hertog van Bouillon.

Marquis van Westerlo.

Gecommiteerden van den graaf van Hohenlo.

Graaf Willem van Nassau.

" Hendrik, stadhouder van Friesland.

" Hendrik van Nassau, colonel.

" Willem Frederik van Nassau, ritmeester.

" Frederik van Nassau, ritmeester.

" van Solms.

" Herman Otto van Limburg, heer zu Stirum.

Heer van Brederode.

" van Dhona.

Graaf Diderik van Bronckhorst, heer van Anholt.

" Maximiliaan van Bronckhorst, heer van Batenborch.

" van Hoorn.

Mijne heeren de staten generaal.

" " raden van state.

" " staten van Gelderland.

" " staten van Holland.

" " staten van Utrecht.

" " gedeputeerden van het quartier van Nijmegen.

" van de rekenkamer van Gelderland.

" van 't hof van Utrecht.

De edelen van Gelderland.

Stad Nijmegen.

" Thiel.

" Bommel.

" Utrecht.

Burggraaf van Nijmegen.

De heer Essens.

" " Bommel.

" " Van IJzendoorn.

" " Benthuisen.

" " Mathenes.

" " van der Mijle.

De heer van Warmont.

" " van Beverweerd.

" " van Renswoude.

" " van Brakel.

" " van Amerongen.

" " van der Haer.

" " van Aersbergen.

" " van der Horst.

" " van Catzbergen.

" " van Broeckhuysen.

" " van Hermell.

" " van Doorn.

Gecommitteerden van 't kapittel van den Dom van Utrecht.

De heer van Rijsenborch.

" " van Blijkenborch.

" " van Hilten.

Stad Buren.

" Leerdam.

" Vianen.

" Hoekelum.

" Asperen.

Predikanten en kerkeraad.

Burgerij van Culemborg.¹⁾

De tweede *Floris* was een goed mensch en tevens een goede Heer. Minder heftig dan zijn vader, genoten Protestanten en Katholieken een vrijheid om God naar hun geweten te dienen, die zij onder *Floris I* niet gekend hadden.

Was zijn positie tegenover *Maurits* minder gunstig, tegenover *Frederik Hendrik*, wien hij in gestalte, wezen en zeden geleken moet hebben²⁾, bevond hij zich in andere omstandigheden: de vriendschapsband verbond hen. Ontegenzeggelijk heeft hij veel gewerkt, veel gedaan in de Staatskunde, en paarde hij aan scherpzinnigheid een groot verstand. „Gelijk zijn vader, was hij een warm voorstander van den openlijke³⁾ en huiselijken godsdienst, dien hij met zonderlinge getrouwheid bijwoonde. Hij gaf schitterende blijken van ingenomenheid met „de religie, waerin hij was opgetrocken.“ Zijn ijver voor het Protestantisme wikkeld hem in hevige geschillen. Die ijver echter was niet onberaden. Hij toonde door zijn voorbeeld, dat men een goed Protestant en toch verdraagzaam zijn kan.“ Eén zijner bijzondere Raadslieden, *Librecht Meerhouts*, was een Katholiek. In den heeten strijd van 1618 en 1619, mengde hij zich, voor zoover mij bekend is, niet. Geen publicatiën aangaande Remonstranten en Contra-remonstranten, (aanhangers van de leer van *Gomarus*

1) Schotel bl. 251—253.

2) Slichtenhorst Ie boek bl. 53.

3) Men denke hierbij aan de talrijke bededagen, door hem of op zijn last uitgeschreven.

en van *Arminius*) werden alhier afgekondigd, en er was eene aanschrijving van Hunne Hoog Mogenden noodig om zich te bemoeien met de verdreven predikanten *Albertus Hulterus* van Buren, *Theodorus Bonnius* van Beusichem, en *Nicolaas Hertsuycker* van IJselstein; doch deze bepaalde zich nog, tot de bekendmaking dat zij binnen zekeren tijd zich hadden te vertoonen vóór de Heeren Staten. Zijn verdraagzaamheid en zijn goed hart blijkt nog, uit de collecte, die hij deed houden voor de „arme verdreven predikanten uit Duitschland.“

„In weerwil der tegenkantingen der geestelijkheid, dulde hij de Jesuiten te Culemborg, ja, liet hun toe, een kerk te stichten, en zijnen erfgenaam beval hij, „geen andere in zijn conscientie te dwingen of te bezwaren, alzoo het geloove een gave Gods is.“

Hij was een standvastigen gedienschtig vriend, de vraagbaak van zijn doorluchtig geslacht, van allen, die prijs op ondervinding, kennis en wijsheid stelden. Met zijne gemalin, wegens hare godsvrucht, goedaardigheid en weldadigheid algemeen geacht en geliefd, leefde hij voorbeeldelijk. Hij was lieftalig in 't spreken, gemeenzaam met zijn burgers.¹⁾

Talrijke malen ontmoet men b. v. in de Stadsrekeningen, dat *Floris* met zijn geheele hothouding een maaltijd bij woonde. — De belangen zijner stad Culemborg gingen hem zeer ter harte, wat bewezen wordt uit al 't geen hij voor verbetering van handel en nijverheid en verfraaiing der stad deed.

Zijn aandenken zal in gezegende herinnering blijven!

1) Schotel en Voet.

HOOFDSTUK VI.

Onmiddellijk na den dood zijns Oud-Ooms aanvaardde *Filips Theodoor* de regeering. Een 5-tal dagen na de begrafenis van *Floris*, werd de nieuwe Graaf door Ds. *Josua de la Cave* in den echt verbonden met *Maria Magdalena*, Gravin van Nassau, oudste dochter van *Willem*, Graaf

van Nassau, Vianden en Diets, Heer van Bilstein, Veldmaarschalk in Nederlandschen dienst, en *Christina*, Gravin van Erbach. Uit dit huwelijk werden geboren :

Amelia Catharina, geboren 8 Augustus 1640.

Hendrik Wolraet, geboren 28 Maart 1642.

Floris Willem, geboren 12 Augustus 1643.

Deze laatste stierf nog in dezelfde maand van zijn geboorte.

Reeds dadelijk toonde de Magistraat, vertrouwen te stellen in hunnen nieuwen Graaf. Een commissie, bestaande uit de twee Burgemeesters, *Frederik Hoevenaer* en *Gijsbert Janszn.*, was naar Utrecht afgevaardigd, ten einde daar eenige juweelen te gaan koopen, die men aan de Gravin op haren huwelijksdag zou vereeren.¹⁾

Kort daarna, 13 September,²⁾ had de plechtige inhuldiging plaats. Tijdig genoeg was aan de onderdanen bekend gemaakt, zoowel van de stad als van de dorpen, op welken dag de inhuldiging zou plaats hebben en dat men te voren (in de stad) zijne straten wel schoon en rein te maken had. De inhuldiging geschiedde, in tegenwoordigheid van den Schout, *Adriaen Jeliszn. de Moelre*, den Schepenburgemeester *Frederik Hoevenaer*, den Stadsburgemeester *Gijsbert Janszn.*, benevens *Cornelis de Cock*, *Arend van Hattem*, *Robert Claeszn. Bosch*, *Antonis Cool*, en *Jan de Witt*, schepenen (afwezig was *Jan Willemsse*) en *Hubert*, of zooals hij zich meestal teekent, *Horatius van Diemen*, Secretaris.

De Graaf werd door den Magistraat van het kasteel gehaald. Hij was vergezeld van zijn vader en zijn broeder. Naar het Stadhuis geleid, werd door hem aan de burgers en wederom door de burgers aan hem, de eed van trouw gedaan, op dezelfde wijze, als bij de inhuldiging van *Floris* verhaald is.

Den brief, waarin *Filips Theodoor* belooft, zijne onderdanen te beschermen en voor te staan, „als een goet Heer schuldich is ende behoort te doen” vindt men nog in 't archief te Culemborg. Hij is bijna eensluidend met dien van Graaf *Floris*, en eigenhandig door *Filips Theodoor* onderteekend. „Bij gebreck van onsen grooten zegel,” deed de nieuwe Graaf er zijn leenzegel aanhangen³⁾, even als zijn voorganger.

Na afloop der plechtigheid vereenigden zich de Graaf en zijne hofhouding met den Magistraat en werd er een prachtige maaltijd gehouden.⁴⁾ Of ook het volk in de gelegenheid werd gesteld dien dag feestelijk te vieren is wel waarschijnlijk, dunkt me, doch nadere bevestiging daarvan ontbreekt me. De Stadsrekeningen en het Publicatie-boek van dien tijd zwijgen er over.

Met geheel het land verheugde men zich te Culemborg over de victorie te zee, door *Tromp* den 21en Oktober van dit jaar bij Duins op de Span-

1) Stadsr. 1639. Zij kostten 1333 gulden, 6 st. 12 penn. (Publ. E. bl. 112)

2) Publ. E. bl. 107 Voet, en met hem Schotel, schrijven abusiefelijk 10 Sept.

3) Ook deze brief is gedateerd op 13 September.

4) De stad droeg $\frac{1}{3}$ der kosten hiervan en dit derde gedeelte bedroeg 315 g. (Stadsr. 1639.)

jaarden behaald. Natuurlijk werden 's avonds de onmisbare pektobben aangestoken¹⁾, en deden de klokken hare vreugdeklanken wijd en zijd weergalmen.

Reeds dadelijk maakte *Filips Theodoor* een einde aan den nog steeds smeulenden twist met de Utrechtsche Staten, over de krib in de Lek, door de uiterwaard, waaruit de krib gelegd was, aan de Utrechtsche Staten te verkoopen. Echter was er deze bepaling bijgevoegd, dat, bij aldien de uiterwaard van den Graaf schade kwam te lijden door den nu verlegden stroom, deze, na schatting door deskundigen, door de Staten zou worden vergoed.

Graaf *Filips Theodoor* en zijne familie was den Lutherschen eeredienst toegedaan. Misschien had *Floris* met het oog daarop, in zijn testament bepaald, dat zijn opvolger „den openbaren godsdienst moest handhaven, zoodanig, als dezelve in de naburige Vereenigde Provinciën gehandhaafd is en zal worden, *zonder verandering*.” Hij voegde er echter bij, dat niemand „in zijn conscientie zou worden gedwongen of bezwaard, aangezien het Geloof een gave Gods was.” Niet dadelijk echter nam de Graaf één der kerken in gebruik voor den Lutherschen eeredienst. Voorloopig werden de oefeningen in het Hofgebouw gehouden. Daartoe had de Graaf reeds zeer spoedig (31 Mei 1640) een prediker uit het Waldecksche doen overkomen en deze, *Johan Brandhoff*, tot zijnen hofprediker aangesteld.²⁾

In het jaar 1640, den 20 Oktober, ontviel ons ook nog de echtgenoot van den vorigen Graaf *Catharina*, geboren Gravin *Van den Berg*.

Door het sluiten van huizen en winkels, gaf de regeering haren rouw over de doorluchtige doode te kennen.³⁾

De Graaf toonde echter belang in zijne onderdanen te stellen, en vooral de inkomsten van de Kerken te verbeteren. Beide kerken, de St. Jans-²⁾ en de St. Barbara-kerk konden niet meer van hare inkomsten onderhouden worden. Onmiddellijk, nadat dit den Graaf bericht was, maakte hij een andere verordening op 't begraven en overluiden der dooden, waarbij de inkomsten der kerken verbeterd werden; tevens regelde hij 't salaris van de koster.⁴⁾ Wel kwam dit jaar (November) het hoog water ons plagen, en dreigde het den Hondsdijk door te breken, doch de dreigende bui dreef over.⁵⁾

Ook de gezondheid zijner burgers ging den Graaf ter harte. De karlieden die met bot en andere zeevisch van Eemnes en Bunschoten hier hunne waar aan den man brachten, werden met graagte hier ontvangen, en met allerlei voorrechten hier heen getrokken. Veergeld behoeften zij niet te betalen;

1) Publ. E. bl. 111 (gepubl. 23 Oktober) en Stadsr. 1639.

2) *Schultz Jacobi*. Bijdragen 2e stuk. bl. 132.

3) Op een veiling op 16—20 December 1879 bij J. L. Beijers te Utrecht gehouden kwam onder No. 1549 voor: Florentius, comte de Culemborch ⁶⁾ Catherine comtesse, de Culemborch; 2 portraits en buste de droite et de gauche en ovale, gravés, d'après M. Micrevelt par W. Delix. Epreuves superbes. — (J. H. Hofman.)

4) Publ. E. bl. 130.

5) Idem bl. 33.

evenmin marktgeld. Integendeel, zij ontvingen een maat haver voor elk paard, benevens bier voor eigen gebruik.

Toen zij echter slechte en bedorven visch aanbrachten, oordeelde de Graaf, dat hierin voorzien moest worden. Een keurmeester voor de visch werd aangesteld (7 Febr. 1641), die er voor waken zou, dat geen slechte visch ter markt zou komen.¹⁾

Ook nam de Graaf de verordening op den brand onderhanden, en gaf een nieuwere en betere. Het onderwijs vergat hij evenmin en stelde een nieuwe instructie op, voor den rector der latijnsche school, voor den conrector en den schoolmeester, en stelde tevens hunne salarissen vast; hij bepaalde tevens, door wie tot dit salaris zouden worden bijgedragen. Met groote vreugde werd dan ook den 28 Mrt. 1642 de tijding vernomen, dat 't „Godt Almachtig genadich belijft heeft, onse Gen(adige) Vrouwe te verlossen van een jongen Graven;“ om hun blijdschap en dankbaarheid te toonen, werd deze heuchelijke gebeurtenis gevierd (met voorkennis van den Graaf) door een dank-, vast- en bededag, daags na den geboortedag vast te stellen; elk inwoner zou God bidden, dat „de Gravin spoedig hersteld mochte zijn en dat de jonge Graaf in gezondheid mochtte prospereren en opwassen.“²⁾

Ook werd dit jaar een nieuw uurwerk in den toren geplaatst. Alle burgers waren verplicht volgens een, naar hun staat opgemaakte lijst, in de kosten daarvan bij te dragen. Deze bijdragen werden dezen keer door den Magistraat zelf opgehaald.³⁾

Een geduchte doorbraak van den Waaldijk nabij Ochten, zette het Graafschap in 't voorjaar van 1643 (8 Jan.) weder onder water. Spoedig vertoonde het zich voor de Zandpoort, doch door planken en mest werd het nog buiten de stad gehouden.

Echter, 14 dagen later stond alles nog blank en werd den onderdanen nog gelast, daar het stormachtig weer, veel houtwerk van sluizen, molens, huizen enz. afsloeg, het opgevischte houtwerk niet te behouden, maar aan den Magistraat over te leveren.⁴⁾

In het volgend voorjaar, deed de Lek ons denzelfden overlast aan, liefst nog in een heviger graad. De geheele Nieuwstad was op de laagste punten met mest afgedamd. Eerst op 18 Maart konden de eigenaars van den verstrekten mest, dien weder terughalen.

Weinig nieuws valt er nog te vermelden tijdens 't leven van onzen Graaf. Opmerkelijk is 't echter, dat in 't Publicatieboek een bekendmaking ontbreekt van 't overlijden des Graven. Wel vind ik vermeld een zekeren Graaf *Jacob*, Graaf van Waldeck, Pymont en Culemborg, enz. die overleden was omstreeks het begin van Juni 1645.⁵⁾ Men moest voor dezen overledene huizen en winkels sluiten. Ik weet echter dezen *Jacob* van Waldeck Pymont niet thuis te brengen. Ook van de geboorte der andere kinderen

1) Publ. E. bl. 138.

2) Idem bl. 167.

3) Idem bl. 173.

4) Publ. E. bl. 179.

5) Idem bl. 203.

van onzen Graaf en van 't overlijden van zijn tweeden zoon vind ik niets vermeld.

Graaf *Filips* stierf, na een korte regeering in den bloei zijns levens te Corbach, eene stad in 't graafschap Waldeck, den 7 December 1645; hij is ook aldaar begraven. Zeker is hij een goed vorst geweest: landbouw en bedrijf gingen hunnen geregelden gang; burgerij en Magistraat leefden rustig, en hierom zeker is zoo weinig uit zijnen regeeringstijd opgeteekend. Op groote daden kon hij zich niet beroemen. Wel stelde hij in de welvaart der Vereenigde Provinciën belang, wat hieruit blijkt, dat hij na de verovering van Sas van Gent de gewone vreugdebedrijven liet geschieden¹⁾; dat hij de vast- en bededagen, voorgeschreven op last Hunner Hoog Mogenden, trouw insgelijks hier deed houden en voor de welvaart dezer Provinciën en om zegen in de strijd tegen den Spanjaarden liet bidden.

Zijne echtgenoot was ziekelijk reeds vanaf hare eerste huwelijksdagen. Deze ziekte verergerde zeer in haren weduwlijken staat. Om genezing te zoeken, en misschien afleiding voor hare droefheid te vinden, vertrok zij naar Spa²⁾ om aldaar de baden te gaan gebruiken. (21 Juli 1647). Oogenschijnlijk beterde zij daar; doch spoedig sloopten afmattende koorts en zoodanig hare krachten, dat zij reeds op 20 Augustus van datzelfde jaar overleed.

De portretten van *Filips Theodoor* en van zijne echtgenoot *Maria Magdalena*, Gravin van Nassau, vindt men in 't Weeshuis.

Henrik Wolraet, zoon van *Filips*, bij den dood zijns vaders nog geen 4 jaar oud, volgde hem op als Graaf van Waldeck-Pyrmont, Culemborg, enz.

Minderjarig zijnde, werd als voogd over hem aangesteld, *George Frederik* Graaf van Waldeck, broeder van den vorigen graaf, dus oom van *Henrik Wolraet*. Aan hem legden de Magistraat, de verdere hooge overheden en de burgerij den eed van trouw af, als zijnde Voogd en Bestuurder der bezittingen des jongen graven, nog in datzelfde jaar (1645.) Het begin zijner Voogdij was voor de burgers vrij ongelukkig. Groote armoede heerschte alom, zoodat de Magistraat het noodig oordeelde, een collecte langs de huizen der meer gegoeden te houden, ten einde de schamele gemeente eenige verlichting in hun hoogen nood te verschaffen. (Januari 1645.)³⁾.

Een streng gebod liet de Graaf al dadelijk afkondigen over het houden van hengsten. Wie behoefte daaraan had, kon zijne paarden op 't kasteel brengen. Ook stelde hij een nieuwe verordening vast voor de Latijnsche school en hare meesters. (23 Mei 1647.) Ook werd in dezen tijd of iets

1) Publ. E. bl. 197 keerzijde. Sas van Gent gaf zich aan Frederik Hendrik over den 5 September 1644. Den 11en was hier bestemd voor vreugdedag.

2) Een van ouds beroemde badplaats aan de Vesdre, een zijrivier van de Maas, en niet ver van Luik (België) gelegen.

3) Publ. E. bl. 208 en keerzijde.

vroeger de molen, die aan 't einde van de Molenstraat, bij de Lekpoort, stond, verplaatst naar den Wal nabij de haven, want den 22 Augustus 1647 werd bekend gemaakt, dat de Stadsburgemeester *Fredrik Hoevenaer*, het ledige erf, „gelegen daer, waer den oude rosmolen plach te staen“, verkoopen zou.

Eenigen tijd te voren had de Voogd des Graven, met *Maria Magdalena*, kort voor haar vertrek (18 Juli), de publicatie doen afkondigen, waarbij aan allen, die nog zacht dak op hunne huizen hadden, geboden werd, die af te breken en te vervangen door hard dak, en wel als volgt:

De bewoners van den Havendijk binnen 3 jaren. Die van de Binnenstad binnen 1 jaar. Die van de Nieuwstad, de voorhuizen binnen 2 jaar en de achterhuizen, schuren, enz. binnen 6 jaar. De bergen moesten echter voor Paschen van 't volgend jaar alle afgebroken worden (voor zoover ze in de Binnenstad stonden) op een boete van 25 Oude schilden. (= 48 stuivers 't stuk.)¹⁾

Men liep echter niet hard met dit afbreken, zoodat 16 April 1648 nog eens moest gelast worden, die bergen binnen 8 dagen af te breken. Het was een harde maatregel, doch de verschrikkelijk groote brand, die bijna geheel Everdingen in dit jaar in den asch legde, dwong hiertoe. Men denke echter niet te hard over de Gravin-weduwe. Zij was 't, die het vorig jaar (17 Dec. 1646) het Weeshuis onthief van alle lasten, uitgenomen den bloedaccijns (permissie om te slachten; deze bedroeg den 20en penning van de aangegeven waarde.)²⁾

Ik kan mij voorstellen, met welk genoegen ook hier de tijding ontvangen werd, dat de vrede tusschen Nederland en Spanje gesloten was. Tachtig jaar strijd, tachtig jaar onrust en nu — vrede!

Merkwaardig genoeg ontbreekt echter een bekendmaking of publicatie dienaangaande in 't Publicatieboek. Den 15en Mei 1648 werd de vrede geteekend en volgens besluit van Hunne Hoog Mogenden moest die vrede op den 5en Juni alom in de Vereenigde Gewesten en in het aanhoorig gebied van den Staat afgekondigd worden. Dit zal ook hier wel gebeurd zijn, ofschoon mij 't bewijs ontbreekt.

De Magistraat had intusschen niet stil gezeten. Opgemerkt hebbende, dat bij begrafenissen zoowel te voren, als daarna geduchte drinkpartijen aangelegd werden, „streckende tot groote kosten eensdeels, en anderdeels tot bedroefenis van de achtergelaten ouders, weduwen en weezen“, maakte aan deze wanordelijke bedrijven een einde, door streng te verbieden voortaan bij een begrafenis, wijn of bier te schenken, en stelde er een boete op van twintig oude schilden. (26 Mrt. 1648)³⁾ Het volgend jaar werd deze ordonnantie hiermede aangevuld, dat, daar men die begrafenissen gewoonlijk op Zondag hield, en daardoor de namiddagpredikatie verzuimde, die begrafenissen voortaan niet meer op Zondag mochten plaats hebben, aangezien „de

1) Publ. E. bl. 227 keerzijde en 228. Miscell. II bl. 129—131.

2) Misc. II bl. 137. 3) Publ. E. bl. 228.

Sonnendagen behooren geheylt ende mit Godts dienst doorgebracht te worden. (21 Januari 1649.)¹⁾

Heel rooskleurig zag het er echter hier voor de burgers niet uit. Levens-behoefden, brandstoffen, alles was schromelijk duur en groote armoede heerschte onder de schamele gemeente. Een collecte langs de huizen zou worden gehouden en aan ieder werd wel op 't hart gedrukt, ruime aalmoezen te geven „opdat de nootdriftige personen daardoor mogen nae Godes bevel gesubsidieert worden, alsoo bekend is, dat de Cristenen onder andere devoiren (= plichten) de oeffeningh van aelmossen ten hoichsten is bevolen.“²⁾ (13 Februari 1649.)

De voogd des jongen Graven, hoewel uitlandig, gaf reeds in het begin zijner voogdij zijne welwillendheid tegenover den Magistraat te kennen.

De kerk van het gewezenen Jerusalems- of Kruisbroeders-klooster in de Nieuwstad, was ingevallen, zeer tot hinder der belendende perceelen. De Magistraat had veel zin in den afbraak en het puin; Hij deed daarom een aanvraag aan *George Frederik*, dien afbraak tot „Stadt profyt“ te mogen weghalen. De reden, dat dit gebouw zoo slecht was, is hierin gelegen, dat het klooster niet meer bewoond of gebruikt werd, door 't vertrek of 't uitsterven der monniken, maar vooral hierin, doordat het in de jaren 1572—1576 door den moedwil der ruwe soldaten zoo zeer geteisterd was.

Spoedig kreeg de Magistraat een gunstig antwoord.³⁾ Hij mocht de plaats, en de materialen van hout, steen en al 't andere tot stads profijt gebruiken, mits dat het torentje tot sieraad van de stad zou hersteld worden, en in reparatie zou gehouden worden, benevens, dat de stad de vorderingen van *Lubbert Gerritsen* zou afdoen. Gedaan te Arolsen⁴⁾ den 6 Julij 1649.

't Strekt den Magistraat zeker niet tot eer, dat hij de voorwaarden zoo slecht nakwam; nog vóór 1700 stortte Choor, torentje en wat er verder nog stond, in.

Het volgend jaar, 1650, was de Graaf, *George Frederik* genoodzaakt, „tot conservatie en beste van sijne stad ende lande,“ een reis naar Weenen te doen.

Teruggekomen, vond hij te Arolsen eenige brieven, gedateerd van 6 Mei 1650, van den Culemborgschen Magistraat. Onmiddellijk besloot hij, na lezing dier brieven, zich naar Culemborg te begeven. Geen wonder! Een volslagen oproer was er in Culemborg uitgebarsten. Ziehier hoe, en waarom.

Reeds langen tijd waren er zoowel door de bakkers als door de andere burgers, klachten geuit over de bediening aan den molen: de molenaars schepten waarschijnlijk met wat al te ruime hand uit de zakken der klanten, of rekenden het stuifmeel wat al te ruim. Om aan die klachten te gemoet te komen was de molenaar verplicht geworden, schalen in zijn molen, of in

1) Publ. E. bl. 232 keerzijde.

2) Idem bl. 232.

3) De tekst van het geheele antwoord van *George Frederik* is te vinden in Voet (ou-nauwkeurig) bl. 494 en in Misc. II.

4) Nog tegenwoordig hoofdplaats en residentie der Vorsten van Waldeck.

een huisje daarbij staande, te hangen, om het gebrachte koren te wegen, en opdat elk kon toezien, 't zijne terug te krijgen. In 1638 en vroeger was reeds, om alle ontduiking te voorkomen der belasting op het gemaal¹⁾ gelast, dat de molenknechts geen koren meer ter molen mochten dragen, doch dat er voortaan een molenkar zou rijden, die door de stad zou worden verpacht. De pachter zou dan 't koren bij de menschen aan huis halen; het kon gewogen worden, en als 't gemalen van den molen kwam, weder gewogen worden. Ieder kon dan zeker weten, dat hij 't zijne kreeg.

Hiervoor moesten de burgers voor ieder schepel een stuiver betalen. Dit zelfde loon was door de burgers vroeger ook betaald, zonder dat zij eenigen waarborg hadden, dat ieder zijn juiste hoeveelheid terug kreeg.

Was er echter een burger die zijn koren zelf op den molen bracht, dan eischten de molenknechts toch den stuiver, of zij weigerden die menschen te helpen. (zooals de zakkendragers aan den Magistraat op 't stadhuis verklaarden.)

De pachter van den molenkar was echter verplicht de armen kosteloos te helpen.

De molenaar pachtte in 1650, ingaande op 1 Mei de molens, onder de voorwaarde, dat de molenkar zou rondrijden.²⁾

Overeenkomstig de voorwaarden, begon de molenkar te rijden. Spoedig echter ontving de Magistraat klachten, omdat in de voorwaarden stond dat een pond per schepel moest gemist worden voor stuifmeel. Deze vroeg het oordeel van de bakkers en andere deskundigen nopens het stuifmeel, en stelde daarop vast, dat slechts een half pond per schepel behoefde gemist te worden; verstoof het meel minder, dan moest dit den eigenaar van 't koren ten goede komen.

Na de publicatie gebeurde het, dat een vrouw, door 't armbestuur onderhouden, ten aanhoore van een ieder, zich openlijk verzette tegen de genomen maatregelen: zij wilde die voorwaarden niet nakomen. De drost, Jonker *Johan van Plettenborch*, liet nu, volgens de verordening van *Elisabeth* en hare opvolgers tegen de genen, die zich tegen de Overheid verzetten, die vrouw dadelijk op 't stadhuis gevangen zetten. Andere vrouwen staken daarop de hoofden bijeen, en de Drost, dit ziende, liet onmiddellijk de officieren

1) Deze bedroeg van ieder mud tarwe of rogge 2 stuivers door de bakkers te betalen, benevens een accijs van 3 st. op ieder schepel door iedereen te betalen, ook door de bakkers. — (1642 vastgesteld) (Misc. II 71—77.) —

2) Alsoo de Magistraet mit goetvinden van onsen Gen. Heere aen *Adriaen Loentgens* verpacht hebben de Stads molenkarre op seeckere instructie daer op gemaeckt, soo doen de Magistraet alle ende eenen ijgelick, van wat qualiteijt hij sij gebieden, haer sacken op de voorsz. karre ter molen te laten brengen sonder die selfs off door ijnants van de familie te laten dragen ende dat opt loon van een stuiver opt schepel twelck op morgen ingaen sal. Voorts sal eenen ijder sijn sacken moeten teekenen off mercken ende sall voort voorsz. loon het coorn ende meel voor de geenene, des begeeren, moeten wegen, verbiidende voorts eenen ijgelick den voorsz. *Adriaen Loentgens* off die hij daer toe sall stellen mit woorden off wercken te misdoen off nae te roupen op pene van 's heeren hoochste boeten. (Gepubliceerd den 30 April 1650.)

der twee Compagnieën burgers op 't stadhuis ontbieden. Hij zeide hun aan, dat zij hun onderhoorigen, of een gedeelte daarvan, in de wapenen op het stadhuis zouden doen komen en, volgens hun eed, dit zouden bewaren en beschermen. De officieren kwamen wel doch de manschappen lieten zich wachten.

De oploop werd grooter; van alle zijden maar vooral uit de Nieuwstad en van den Havendijk kwamen groote troepen volks, waaronder ook veel mannen meestal van minder soort, zelfs vele menschen, die van het armbestuur werden onderhouden, toelopen. De Magistraat deed het volk toen aanzeggen, dat het, indien het iets te vragen of iets aan den Magistraat bekend te maken had, dit in een request moest stellen, of dat iemand uit hun midden dit mondeling moest komen voordragen; men zou hen dan tevreden stellen. Het volk luisterde daarnaar niet eens; men drong al nader en nader naar het Stadhuis en smiet met straatsteen en de glazen in; men trachtte zelfs meester te worden van de stadhuideur. Doch deze werd gesloten. Nu volgde meer dan een uur lang een verschrikkelijk bombardement met straatsteen op de deur en door de glazen, zoowel door mannen als vrouwen. De Magistraat wist niet waar zich tegen het oproerig kanalfje te bergen, want het luisterde naar niemand.

Nadat een gat in de deur geworpen was, trachtte het volk met hamers en bijlen de deur open te krijgen, om, naar alle waarschijnlijkheid, den geheelen Magistraat te vermoorden. Ook geen der goedgezinde burgers wilde of dorst het oproerig gepeupel aan te spreken, om 't tot redelijker en ordelijker gedachten te brengen. Ten slotte voelde de opgesloten en bedreigde Magistraat zich genoodzaakt de gevangen vrouw los te laten.

Deze aanvankelijke zegepraal deed den moed der oproerigen toenemen; zij eischten, dat de molenkar zou worden afgeschaft, en dit te doen publiceren. Bij weigering dreigden zij, onder meer, dat zij de huizen van den Drost en den Camelaar (Stadsburgemeester) zouden plunderen. Ook nog voegden zij er bij dat, bijaldien één der oproermakers werd aangetast, zij weder opnieuw zouden beginnen. Op schriftelijk advies van de Grafelijke Raden (waarvan één heimelijk op 't stadhuis gekomen was,) stelde de Magistraat de oproerigen tevreden.

Zoo was de stand der zaken, door den Magistraat aan den Graaf in hunne brieven meegedeeld; natuurlijk verzocht men om orders.

De Graaf besloot dan onmiddellijk naar Culemborg te reizen, om de schuldigen te straffen en dergelijke schandalen in 't vervolg te voorkomen. Welk goed voornemen hij ook had gehad, hij kon 't niet ten uitvoer brengen aangezien onvoorziene zaken hem riepen naar elders. (Cassel, Erfurt.) Van deze laatste stad terugkomend, (2 Augustus) werd alles voor de reis in gereedheid gebracht en vertrok hij op Zondag 4 Augustus des avonds van Arolsen, den 6 van Weerd en kwam den 8 in 's Hage aan, waar hij raad ging inwinnen bij den Prins van Oranje en andere personen, hoe hij in deze zaak 't best zoude handelen.

Drie dagen bleef hij daar. Den 12en vertrok hij over Amsterdam en Utrecht naar Culemborg waar hij den 14en Augustus des voormiddags omstreeks 10 uren aankwam. Onmiddellijk zonderde hij zich met zijne Raden: Ridder *Jordan Guesont* en Mr. *Johan Victor* af en beraadslaagde hij den geheelen dag met hen.

Tal van soldaten had de Graaf doen binnenkomen, en in de stad verdeeld, bij den schout, en diens boden, bij den Drost en den Stadsbode, en op 't Kasteel.

Onmiddellijk deed de Drost een huiszoeking op den Havendijk, denkende, daar zeker *Gijsbert Pann* met nog eenige andere der voornaamste oproermakers gevangen te nemen. Het mocht hem slechts gelukken *Tonis Jacobsz.* *Wolf* en *Jan Willemsz.* *Buyk* op hun bed te snappen: zij werden op 't Kasteel in de gevangenis gezet.

De Schout *Samuel van de Water* ging terzelfder tijd naar de Nieuwstad en bezette met zijne soldaten het huis van *Aert Meertensz.*, vóór en achter. Men vond hem in nachtgewaad, en zijne vrouw te bed. Met veel moeite werd deze laatste, die een zuigeling bij zich had, genoodzaakt op te staan en te volgen. Buiten was intusschen een aanzienlijke menigte volks uit de Nieuwstad voor het bedoelde huis bijeen geschoold, gewapend met stokken, gaffels en ander tuig. De Schout vermaande hun, uit elkaar en uit den weg te gaan. Men luisterde niet. Eén der aanwezigen, *Claes Meertensz.* (waarschijnlijk broeder van bovengenoemden *Aert*) drong zelfs tegen de soldaten in, zoodat één der soldaten verplicht was, zijn geweer te lossen. Hij loste het echter zóó, dat hij den indringer niet raakte. Met verbazende moeite, steeds achtervolgd door een woelende en woedende menigte, die steeds trachtte de gevangen vrouw te ontzetten, bereikte men de Lanksmeerpoort. Daar begon het volk gebruik van hunne wapenen te maken: zij sloegen met stokken en hooivorken op de soldaten in. *Claes Meertensz.* met nog eenige anderen wierpen zich toen vóór de soldaten. Eerstgenoemde smeed zijn hoed ter aarde, rukte zijn kleederen open en schreeuwde; „Schiets ons maar dood! Wij willen sterven!“ Aldus gedrongen en vervolgd waren de soldaten, ter hunner zelfverdediging verplicht hunne geweren te gebruiken. *Claes Meertensz.* viel al dadelijk als offer. Men trok terug en sloot de Lanksmeerpoort af, terwijl de vrouw met haar kind op 't kasteel werd gevangen gezet.

Ook deed de Drost nog de weduwe van zekeren *Luijt Adriaen Wortels* gevangen nemen en insgelijks op 't Kasteel brengen.

Dit alles verwekte natuurlijk veel schrik en angst onder de Culemborgers. De Graaf gaf echter door zijne koelbloedigheid en door zijn welwillendheid zoowel als door zijne bemoedigende toezpraken aan de burgers hunne kalmte terug. Hij vermaande elk, rustig aan zijn werk te gaan, er bijvoegende, dat deze onrust niet was tot last der goedwillige burgers; hun zou niet 't minste kwaad geschieden; doch dat dit alleen diende om de boosdoeners en de kwaadwilligen te straffen. Den geheelen voormiddag liep hij zoodoor

de Stad, al wandelende en pratende en zich jegens ieder goedgezinde zeer welwillend betoonende. Ook de Drost, de Raden en de Magistraat volgden zijn voorbeeld, en waren bereid ieder van dienst te zijn.

Dienzelfden dag nog waren de broeders van den verslagene met nog eenige anderen reeds tot inkeer gekomen. Zij zochten den Graaf op (gelogd bij den Drost), verzochten vergiffenis voor zich en de gevangene vrouw van *Aert Meertenszn.* en aanwijzing, wat er met het lijk van den verslagene moest gebeuren.

Zeer genadig vergaf, op de voorspraak van eenige andere burgers, de Graaf het gepleegde misdrijf en liet de vrouw uit hare gevangenis ontslaan, deze dankte schreiende den Graaf en beloofde, zich voortaan voor zulke misdrijven te wachten. Ook gaf hij verlof om den doode te begraven.

In dien tusschentijd werden alle poorten goed bewaakt.

Gedurende den dag kwamen nog verschillende afdeelingen soldaten het garnizoen van den Graaf versterken: nl. 40 man uit Vianen, die in de Gasthuis kerk gelegerd werden; 21 man die in de Jerusalems-kerk hun intrek namen; behalve nog een cornet ruiters van den Graaf, sterk ongeveer 30 man.

Zoo keerde zachtjesaan de rust weder, en kon men overgaan tot straffing der schuldigen. De Drost eischte voor de gevangenen onthoofding en verbeurdverklaring hunner goederen. Insgelijks eischte hij dit voor eenige gevluchten.

Het gericht, dat de gevangen mannen reeds had doen ondervragen, en hunne bekentenis had vernomen van 't tegenwoordig zijn bij, en het plegen van 't ruiten inwerpen, vereenigde zich met dien eisch en sprak 't vonnis in dier voege uit. De voorgenoemde weduwe werd ten eeuwige dagen uit de Stad en 't Graafschap Culemborg verbannen.

Nog denzelfden avond werd de scherprechter (of beul) ontboden.¹⁾ 's Nachts werd het schavot opgeslagen.

Den volgenden morgen vroeg deed de Graaf den gevangenen door den Predikant *Bartholomeus Piscator* (of *Visscher*) aanzeggen, dat zij zich ter dood te bereiden hadden. Deze bad nog vurig om genade, voor de gevangenen, doch de Graaf liet zich niet bewegen, zoodat er voor den predikant niets anders overschoot, dan zijn plicht te doen.

De burgers, scherprechter, schavot en den predikant ziende, die de gevangenen bezocht, zagen het ernstige van den toestand in en bedachten middelen, om genade te verkrijgen. Na veel voorspraak, zelfs van de hoogst geplaatsten, werd na een aanvankelijke weigering, de doodstraf door den Graaf veranderd in een strenge geeseling en verbanning.

Vóór de voltrekking van dit vonnis wist men den Magistraat nog te bewegen, aan den Graaf te verzoeken, ook dit vonnis nog te veranderen;

1) Uit de Staatsrekeningen blijkt, dat men hier geen eigen beul had, maar dat deze meestal uit Utrecht hier zijn diensten kwam verrichten.

dit gelukte. De misdadigers werden veroordeeld, naakt op 't schavot ten toon gesteld te worden.

In de dreigende, geeselende houding lei de beul dan de roede op 't lichaam. Dit geschiedde 17 Augustus.

Kort daarna vertrokken achtereenvolgens de soldaten weer.

Na de executie werd afgelezen, dat, wie zich aan dergelijke daden voortaan plichtig maakte, direct of indirect, met den dood en verbeurdverklaring zijner goederen zou gestraft worden. Wie een daaraan schuldige doodslोग, behoefde zich over dien doodslag niet te verantwoorden. Des namiddags werden de burgers in de Raadkamer op 't Voorhof bescheiden en de Graaf, onder de aanwezigen gaande, vermaande hen, hun plicht te doen als goede en gehoorzame onderdanen, en den Raden en den Magistraat trouw te zijn, en desnoods de wapenen op te nemen om alle oproer en verzet te keeren; tevens verzekerde hij hun van zijne genegenheid. Mochten zij echter weigerachtig zijn, den gevraagden eed te vernieuwen, dan zou de Graaf twee honderd man ten koste der burgers aannemen en in dienst houden, ten einde zeker en veilig te zijn, de boosdoeners te straffen en te toonen dat hij Heer en meester was.

De burgerij betoonde onderdanigheid; een eeds-formulier werd opgesteld en deze is tot nog toedoor de meeste burgers en schutters in tegenwoordigheid van de Heeren Raden afgelegd.

Den volgenden dag Zondag 18 Augustus, werd dit besluit gepubliceerd, met bijvoeging, dat de molenkar zou voortgaan te rijden.¹⁾

Op voorspraak en ootmoedig verzoek van eenige aanzienlijke lieden werden door den Graaf van het banvonniss ontslagen *Willem de Smid van Rekum*, *Aart Wolven*, *Olivier de Lijndraaier*, (of touwslager) en de weduwe van *Adriaan Wortels*, onder voorwaarde, dat zij zich nimmermeer tegen zijn Excellentie, den Graaf, of diens Raden zouden verzetten, maar hun zouden gehoorzamen, op boete, dat dan deze gunst dadelijk zou vervallen.

's Maandags deed de Graaf de schutterij in de wapenen komen. De twee

1) Ik voeg hieraan toe een afschrift van een besluit van George Frederik betrekking hebbende op gemelde gebeurtenis dat mij voorkwam in Misc. II bl. 837.

Wij Georg Frederik Grave van Waldeck Piermond ende Culemborg voormunder van den hoogwelgeboren onsen vriendelicken lieven neve Hendrik Wolraedt grave van Waldeck Piermond ende Culemborg. Doen te weten dat wy geauthoriseert hebben en authoriseren mids dezen onse Raden om een ygelik van de Borgerye voor haar in onse kamer van Justitie ten bywesen van onse Magistraat de naervolgende formulier van Eed veur te houden, te weten Dat se sullen sweren ons in alle saken getrou en huldt te syn, ook de wapenen in de hand te nemen tot onsen gesinnen ook tot gesinnen van onse Raden ende di van de Magistraat om af te weren ende tegens te staan alle seditie, oproer ende violentiën tegens alle seditieuse ende oproerige personen die tegen ons, onse Raden ende di van de Magistraat enig quaad soudon pogen aan ende veur te nemen, maar in cas di Borgren deser stap sig beswaard bevonden in enige poincten di hun te last soudon geleyd worden, dat sy luijden gelhouden sullen wesen tselve ons met de behoerlikke onderdanighyd by schriftelyke Remonstrantie te kennen te geven om by ons daar inne gedaen te worden als wy sullen bevinden te strekken tot meesten dienst ende welvaard van onse stad en graafschap Culemborg. Actum Culemborg den 17 Augusti 1650. (w. g.) G. Frits.

compagniën, onder bevel van de kapiteins *Batestein* en burgemeester *Gijsbert Janszn.* (tevens ontvanger der stadsmiddelen) marcheerden naar het Hof en de stad door. Alles werd rustig en in orde bevonden.

Den volgenden dag vertrok de Graaf weder naar Waldeck; op den avond van dienzelfden dag begon de burgerij weder te waken in korporeelschappen en er werd streng toezicht gehouden, of de bandieten wederom in de stad mochten geslopen zijn.

Tot dusverre het handschrift.

Het begin van het volgend jaar bracht nieuwe ramp in, maar vooral om Culemborg; een hooge vloed teisterde onze stad en ons Graafschap gedurende geruimen tijd. Nadat het vloedwater van 16 tot 23 Januari het geheele veld had onder water gezet, (de Nieuwstad was droog gebleven door afdamming,) begon zich het water weder te verheffen, nadat het eerst reeds heel wat weggezakt was. Zoo erg liep het, dat de Magistraat bruggen en burriën deed maken voor de menschen, opdat ze zich door de straten konden voortbewegen, zooveel hoognoodig was.¹⁾ Als vroeger werd door een collecte langs de huizen voorzien in de dringende behoeften der arme lieden.

Eerst op 18 Maart mochten de lieden, die mest geleverd hadden om de dammen in de Nieuwstad te leggen, dezen weghalen, en nog diep in April stonden vele weilanden en akkers onder water.²⁾

Reeds enkele kwade jaren had men achter den rug, de armoede nam toe, en de kans om er weer „bovenop“ te komen verminderde; integendeel een groot gedeelte der burgers raakte al dieper en dieper in armoede. Het was daarom onmogelijk voor „het armbestuur“, als ik het zoo eens noemen mag, de lieden behoorlijk slechts van het hoogst noodige te voorzien. Daarom stelde de Magistraat, 6 Oktober 1650, (de winter stond dus weer voor de deur) de Zondagsche bus in. Met het omgaan daarvan langs de huizen waren telkens twee huisgezinnen belast: elk had een goed persoon daartoe te zenden, boven de 18 jaar, doch geen meid of knecht.

Een vreeselijke ramp trof Culemborg in 1654. 't Was, zegt *Voet*, op den 21 Mei³⁾ op Drievuldigheids-Zondag (d. i. Zondag na Pinksteren) omtrent 4 uren na den middag, nadat de godsdiensttoefening geëindigd was, en de menschen uit de kerk waren vertrokken, dat de bliksem in den appel of de naald van de Barbara-kerktoren sloeg; toen was n.l. deze toren drie omgangen hoog, gedekt en versierd met een zeer hoog en steile spits; tevens had men bij het uurwerk een zeer fraai klokkenspel of voorslag.

Eerst zag men een weinig rook, vervolgens een uitslaande vlam, die in korten tijd de hooge spits verteerde. Het geheele klokkenspel versmolt (ten half zeven sloeg één der klokken voor de laatste maal).

1) Publ. B bl. 253. 2) Idem bl. 256 keerzijde.

3) Waar niets bij vermeld wordt, is steeds de tijdrekening volgens den ouden stijl bedoeld. Ofschoon de Staten-Generaal reeds den nieuwen stijl volgden, behield Culemborg den O. S. tot pl. m. 1700. Deze kwam met den N. S. 10 dagen ten achter.

Door een opening in den toren vonden de vlammen en de vonken een weg naar het gewelf der kerk en zetten ook de kerk in vlam. Zoo spoedig liepen de vlammen voort, dat niets kon gered worden. Alleen zou, naar men aan *Voet* verhaalde, een groote lichtkroon, van ouds de Sinterklaas-kroon genaamd, zijn afgenomen, en later weer in de kerk zijn opgehangen in het schip der kerk nabij het orgel.

Nog moet een gestoelte of bank, waarop aan het eene einde een afbeelding van St. Barbara was aangebracht, uit den brand zijn gered of bewaard. De Katholieken uit den tijd van genoemden schrijver toonden veel achting voor dit beeldje.

Niets werd verder gered; alles verteerde. Wat brandbaar was verbrandde; het andere sprong, bastte, smolt, of werd zoo geschonden, dat alles onherkenbaar was.

De koperen platen aan de pijlers van het koor gehecht en op de grafstede van Heer *Jasper* bleven echter ongeschonden.

Ook de steen op den grafkelder van *Gerard* van Culemborg en diens echtgenoot *Elisabeth* van Buren is gespaard, waarschijnlijk ten gevolge van het daarop gevallen puin; alle overige zerken en blauwe steenen waren vergruisd.¹⁾

Dat de burgerij in den grootsten angst zat is begrijpelijk. Nog altijd werd de herinnering levendig gehouden aan den vreeselijken brand van 1422, toen bijna de geheele stad afbrandde. En om den angst nog te vergrooten, woei er een stevige wind, die voortdurend van richting veranderde. Meer dan een kwartier ver werden de vonken verspreid. Doch, ofschoon de huizen vlak voor den toren in het hoogste gevaar verkeerden, (geen mensch kon het onder de daken of op de zolders dier huizen houden) zijn alle toch gespaard gebleven.

Het stadhuis echter vatte vuur; doch gelukkig werden de vlammen spoedig gebluscht.

Dadelijk werd er aan gedacht het verbrande kerkgebouw weder op te richten; de godsdienstoefeningen werden gedurende dien tijd in de St. Jans-kerk in de Nieuwstad gehouden.

Het blijkt me, dat er met een inschrijvingslijst bij de gemeentenaren is rondgegaan en dat ieder daarop naar vermogen kon teekenen, om den herbouw mogelijk te maken.

Zoo werd aan de intekenaars op den 5 Augustus 1564 verzocht het ingeteekend bedrag geheel of gedeeltelijk ter hand te stellen aan een der vier gecommitteerden tot den wederopbouw der kerk. *Het geschonkene zou worden afgetrokken van 't bedrag, waarvoor ingeteekend was.*²⁾

Zonderling klink het echter, dat de kap der kerk werd aanbesteed (27

1) Men zie, wat hieromtrent hiervóór bl. 119 omtrent de grafsteenen is verhaald.

2) Publ. F. bl. 19. De stadhuisklok zou dienst doen voor poortklok, en geluid worden des morgens ten 6 uur, 11 uur en 's avonds ten 8 uur. (idem bl. 17.)

Aug. 1655) voordat het muurwerk nog stond niet alleen, maar nog aanbesteed moest worden. (16 Mrt. 1656.)

De eerste aanbesteding van de kap is stellig minder goed naar den zin der besteders gelukt, althans tegen 4 Februari 1656 werd de aanbesteding der kap opnieuw aangekondigd. Onder de krachtige bemoeiingen van den Predikant Ds. *Bernardinus de Moor*, alhier beroepen in 1655 van Benschop, verrees de kerk weer uit hare asch, zooals we ze tegenwoordig kennen, en werd ze op Zondag 10 April 1659 plechtig ingewijd.

„D(ominus) *Bartholomeus Nikolai Piscator* (of *Visscher*) preekte Voormiddags uit 2 Cor. VI vs. 16. „Want gij zijt de Tempel des levendigen Gods; gelijkerwijze God gezegd heeft; Ik zal in haar wonen, ende ik zal onder haar wandelen ende Ik zal haar God zijn, ende zij zullen mij een volk zijn.”

Na den middag verhandelde D. *Bernardinus de Moor* Psalm LXVI vs. 12, 13, 14. „Wij waren in het vuur ende in het water gekomen, maar gij hebt ons uitgevoerd in een overvloeiende verversching. Ik zal met brand-offeren in Uw Huis gaan: Ik zal u mijne geloften betalen, die mijne lippen hebben geuit, ende mijne mond heeft uitgesproken, als mij bange was.”

In dien tusschentijd was Culemborg weer op een vreeselijke wijze door den vloed geteisterd. Den 21 Februari 1658, des morgens ten elf uur brak de Waaldijk bij Loenen door „waardoor in desen Graefschappe ende stadt de vloet seer hoog staet”.¹⁾

Toch deed de Magistraat het mogelijke om de welvaart in Culemborg te doen bloeien.

Den 16 December 1656 werden allen, die paarden en voertuigen hielden, opgeroepen ten einde zich te vereenigen tot een nieuw op te richten voermansgild.

Op 23 Febr. 1657 was de gildebrief reeds vastgesteld en het nieuwe gild opgericht.

Intusschen had *Hendrik Wolraed* zijn 17e jaar bereikt.²⁾ Door een gunst des keizers⁴⁾ verkreeg hij brieven van meerderjarigheid en nam het bestuur over zijn Graafschap en zijne andere Heerlijkheden zelf in handen, na eerst zijn oom *George Frederik* voor zijn zorg en moeite bedankt te hebben. (1659.)

Reeds op 30 Mei deed de jonge vorst in Culemborg zijne intrede, en werd met groote plechtigheid ontvangen en door de twee burgercompagnieën ingehaald. In 't volgend jaar 1660, trad hij in den echt met *Juliana Elisabeth*, dochter van *Filips*, Graaf van Waldeck, en neef van *George Frederik*; zijn huwelijk bleef kinderloos.

Weinig valt er tijdens zijn regeering voor. Alleen wil ik vermelden het plakkaat dat hij tegen de zoogenaamde „kloppen” uitgaf.⁵⁾

1) Publ. F. bl. 63.

2) Publ. F. 51.

3) Volgens het gereformeerd doopboek is de jonge Graaf *Henrich Wolradt* in de Hervormde Kerk gedoopt den 3en April 1642.

4) Leopold I, keizer van Duitschland 1658—1705.

5) kloppen of kloones waren vrome vrouwtjes, die aan hinnen — natuurlijk bekende — mede katholieken, door een bijzonder geklop op deuren of vensters, bekend maakten, dat er een priester een Mis zou doen of de H. Sacramenten zou bedienen. Wat zij verder nog meer deden, blijkt uit 't plakkaat.

„Wy Hendrik Wolraed, Grave van Waldek, Piermont en Culemborg, etc. Doen te weten, dat ons te voren gekomen is, dat niet tegenstaende onse Placaeten den 11 Juny 1652 tegen de Excessen ende Stoutigheden van de Pauselyke genaemde Roomsche Catholyke gesinte, geëmaneert in onser Stad en Graefschap Culenborg, nog dagelyks aanwasschen veele genoemde Geestelyke Dogters ofte Cloppen, die door haere inductiën ende superstitie tegens Gods ware Woord en de Kerke, dagelyks veele nieuwe en pernicieuse vonden practiseren ende in 't werk tragten te brengen; en, om verder daer inne te voorsien, hebben Wy geordoneert ende gestatueert, als Wy, onvermindert onse voorgaende Placaeten en Ordonantien, die Wy rigereuselyk willen agtervolgt en geobserveert hebben, ordoneren en statueeren, mits desen de navolgende Articulen.

I

Eerstelyk alhier repeterende het Eerste Articul van de voorsr. Ordonantie, luydende: Verbiedende mede alle Vrouw-personen ende Cloppen, van de voorsr. gesinte wesende, egeen Dag, Avond of andere Scholen, noch byeenkomsten te houden, of aldaer of elders te Catechiseren, of trachten te verleyden tot haere leeringe, noch ymant tot haere gesintheyt, 't zy wie het zy, te inquieteren, op pene van 150 guld. yder point ter contrarie doende, te verbeuren, ende dat die geene, in wiens Huysen, Schueren, of Plaetsen, sulks geschiet, voor de boeten sal worden geexecuteert.

II

Dat die selve Cloppen bedektelyk ofte openbaerlyk onder scheyn van conversatien ofte Handwerken te leeren, noch onder enige pretexten, hoedanig die genoemt kunnen worden, sullen vermogen eenige Kinderen te Catechiseren, ofte eenigsins met Prentkens of woorden tot het Pausdom te verleyden op arbitraire correctie.

III

Ontzeggende alle Cloppen, die geen Borgers-kinderen syn, de Woninge in ons Graefschap Culenburg, om binnen agt dagen, na de publicatie deses, te vertrekken, op pene voorsr.

IV.

Dat geen twee Cloppen, die geen Susters syn te samen sullen mogen woonen, en sulks bevindende op pene van hondert en vyftig gulden.

V

Dat geen Cloppen eenigsins sullen vermogen ymant van de Gereformeerde Religie synde, ofte die kerke frequenterende, ende aen een Paepsgesinde getrouwt, door eenigerhande maniere van inductie tot het Pausdom zoeken af te leyden, op arbitraire correctie.

VI

Sal een Persoen, staande ter goeder naem en faem, sulks hoorende, in rechte volkomen geloof worden gegeven.

VII.

Dat soo voortaan bevonden wierde, dat hem ymant ingaf¹⁾ in Roomsche Kerkelyke beloften, ofte Geestelyke, ofte Cloppelyke verbindinge, ook in sodanige Actiën²⁾ sal verbeuren hondert vijftig gulden.

VIII.

Verbiedende ende Interdicerende³⁾ alle ende een ygelyk, wie hy sy, van de Pausgesinte Religie wesende, 't sy Mans, ofte Vrouwen, getrouwt, ofte ongetrouwt, eenige Byschoolen, ofte Vergaderingen van oude, ofte jonge lieden te houden, directelyk, ofte indirectelyk, op pene van acht en veertig Gulden yder reis te verbeuren.

IX.

Lastende de Gereformeerde Schoolmeesters geen Duytsche⁴⁾ Boeken in Gereformeerde Schoolen te leeren, als het groot en kleyn A. B. C. Boek; de Heydelbergsche Catechismus, de Evangelien ende Epistelen, de Trap der Jeugt, de Historie van David, Proverbia Salomonis, de Spiegel der Jeugt van de Nederlandsche Oorlogen, en de Sentbrieven van de nieuwe Editie met eenige Schriftelyke Dichten daer agter.

Aldus gedaen op onsen Huyse Witthem den 9. Augusty Ao. 1663.

De doorbraak, die den 8 Januari 1663 te Haaften⁵⁾ in den Noorder Waaldijk plaats had, dwong de veldbewoners wel het veld te ruimen, doch richtte niet veel schade aan.

In 't volgend jaar zou de Graaf zijn intrede in Culemborg doen met zijn gemalin. Twee compagnieën zouden den Graaf en de Gravin te gemoet rijden, en sinds zijn beiden te Culemborg gebleven tot het volgende voorval de Graaf deed vertrekken.

In 's Hage woonde, of logeerde, een zekere juffrouw *Catharina van Orleans. Johan Diderik de Mortagne*, een Zweed, die deze juffrouw reeds langen tijd had achtervolgd met huwelijksvoorstellen, was tot nog toe slecht geslaagd in 't bereiken van zijn doel. Toen nam hij 't hoogst gewaagde besluit de juffrouw te ontvoeren. In den avond van den 17 Maart, omstreeks half tien had die brutale oplichting plaats. Ten einde voorloopig voor vervolging bevrijd te zijn, bracht hij de juffrouw te Culemborg, dat een vrije Heerlijkheid was of beweerde te zijn, in veiligheid.

De Staten van Holland namen dit feit ernstig op en schreven den Graaf aan, den misdadiger en de geschaakte juffrouw uit te leveren.

Hendrik Wolraad had daarin niet veel zin, omdat de gebiedende toon van den brief, tegenover hem, den gebieder van 't vrije Graafschap Culemborg, niet beviel.

1) dat iemand zich verboud tot; dat iemand deed, of iets dergelijks.

2) gevallen; òf voor zoodanige handelingen.

3) = het voorafgaande woord „verbiedende”; komt meestal in dergel. schrifturen ter versterking achter het woord „verbieden.

4) = Nederduitsche of Nederlandsche.

5) Publ. F bl. 99.

Hij verleende den schaker vrijgeleide, en daarop ontstond een briefwisseling, (nog in 't Culemborgsche Archief te Arnhem voorhanden) die hiernede eindigde, dat de Hollandsche Staten een leger ruiters en voetknechten naar 't Graafschap zonden, en aldus als 'tware een openbaren oorlog voerden. Eindelijk ontsnapte de schaker uit Culemborg en vertrok naar Duitschland. De belanghebbenden waren echter nog in 't geheel niet tevreden met deze oplossing. Een negental punten van bezwaar werden tegen den Graaf bij het Hof van Holland ingediend en onder de aandacht van de Staten van Holland gebracht. Hierin werd de Graaf beschuldigd van medeplichtigheid in den vrouweroof.

„De Hollandsche Staten namen daarop een resolutie (2 April) waarbij zij goed vonden te besluiten, dat, tot herstel van het gebeurde en tot verhoeding van dergelijke uitsporige handelwijze voor 't vervolg, de poorten van de stad Kuilenburg zouden worden afgehangen en de valbruggen vastgemaakt, of in plaats van dien steenen bruggen en dammen door de grachten geleid, en daarbij nog twee bressen in de muren gemaakt, zoodat men ten allen tijde vrij en onverhinderd de stad zou kunnen in- en uitgaan. Dat voorts de meergenoemde Graaf bij schriftelijke akte beloven zou geen vrijgeleide voortaan binnen gemelde stad toe te staan aan hoofdmisdadigers, bankroetiers en dergelijken, uit een der Vereenigde Gewesten derwaarts gevlucht, maar hen integendeel aan de Staten, Hoven of Overheden, die hen opeischten, op de eerste aanmaning zou overleveren. Dat hij, Graaf, zijn Drossaard of stadhouder¹⁾ terstond van zijn Drost- en Stadhouderschap zou ontsetten en hem zijn stad en graafschap ontzeggen, zonder hem daarin weder toe te laten; — en dat, ter uitvoering van het voorgeschrevene, de Luitenant-Kolonel Steelandt (die zich met zijn troepen voor de stad bevond) zich in de stad zou begeven en tot nader bevel ophouden zou.

De Graaf verzocht en verkreeg de voorspraak op den Landdag van de Geldersche Staten.

Hij zelf diende bij de Hollandsche Staten een memorie in, waarbij hij zich trachtte te zuiveren van de hem ten laste gelegde beschuldigingen (9 April.)

Nu echter dienden de Geldersche Staten een vertoog aan hunne Hollandsche ambtgenooten in, waarbij zij hun onder 't oog brachten, dat 't beter zou zijn, wanneer eene commissie uit beide Staten het gedrag des Graven van Kuilenburg onderzochten. De Hollandsche Staten wilden daarvan niets weten en dreigden, *Hendrik Wolraad* voor hun gerechtshof te roepen en crimineel te vervolgen. Daarop bewees Gelderland, dat Stad en Graafschap Kuilenburg een leen van Gelderland was. Reeds in 1339 had de toenmalige Heer het kasteel van Kuilenburg als een *open huis* voor den Gelderschen Vorst moeten houden; in 1415 had *Huibert*, na 't verbranden van zijn kasteel de opzettelijke goedkeuring van den Gelderschen vorst noodig om

1) Verdacht den schaker hulp te hebben verleend. Drost was Ridder Jordaan Guesont.

de overblijfselen af te breken en 't kasteel weder op te bouwen; een bewijs dat de Geldersche Vorst de Souvereiniteit over het Graatschap Kuilenburg bezat.

Door dezen brief werden de Hollandsche Staten tot nadenken gebracht. Uit vreeze voor eene twist met Gelderland stelden zij zich tevreden met de verklaring, dat *Hendrik Wolraad* (11 April) voortaan geen vrijgeleide meer zou geven aan voortvluchtige misdadigers uit de Vereenigde Nederlanden¹⁾

Hendrik Wolraad trok zich de aangedane vernedering sterk aan. Kort daarna verliet hij de stad Kuilenburg. Aan de burgers, die hem noode zagen vertrekken, beloofde hij wel, spoedig terug te komen, doch hij heeft, die belofte niet kunnen vervullen.

Van Culemborg vertrok hij naar zijn oom *George Frederik*, bevelhebber van het keizerlijk leger in Hongarije. Binnen enkele dagen overleed hij, te Grätz in Stiermarken (25 Juni 1664) in zijn 22sten levensjaar.

Van zijn geboorte af, schijnt 't, heeft hij reeds een zwak lichaam rondgedragen. In 1653 had hij reeds een gevaarlijke operatie — van den steen — moeten overgaan. De ondergane vernedering zal zijn dood verhaast hebben.

Met de gewone verordening, om drie dagen huizen en winkels te sluiten, maakte de Magistraat den 10. Augustus aan de burgerij bekend, dat 't „Godt Almachtig belieft heeft zijn Ex(ce)llen(tie) onsen gen(adigen) Heer *Hendrick Wolraedt*, Graeve van Waldecq, Piermont ende Culenb(org) etc. tot onser aller leetwesen uyt dit jammerdall der traenen in syn rijk te haelen.“ Hij is te Corbach begraven (Jan. 1665.)

Hendrik Wolraad liet geen kinderen na. Zijn Oom, de reeds bekende *George Frederik*, volgde hem in 't bestuur over Culemborg op. Deze was echter, gelijk gebleken is, op dat oogenblik aan 't hoofd van 't keizerlijk leger, dat tegen de ingevallen Turken in 't veld was.

Spoedig echter kwam hij over (de vrede tusschen den keizer en de Turken was, hoewel voor slechts korten tijd, gesloten), en op Woensdag den 7 December 1664 (Oude Stijl) had de plechtige huldiging des Graven plaats. De Graaf beloofde, de voorrechten en vrijheden der burgers en zijner onderdanen te eerbiedigen, als een goed Heer schuldig is en behoort te doen. Daarna ontving hij den eed van trouw zijner burgers en onderdanen; hij liet door zijn hofmeester na afloop der plechtigheid eenig geld onder de burgers strooien, gaf aan de vijf en dertig panden waarin de stad verdeeld was, benevens Het Wees- en het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, ieder een ton bier, en besloot met een grooten Maaltijd op 't Stadhuis, bijgewoond door een 30-tal inwoners (aanzienlijken), dezen feestdag.

(Hierbij zij opgemerkt, dat de zuster van den overleden Graaf *Amelia Catharina*, gehuwd met *George Lodewijk*, Graaf van Erbach, bij verdrag

1) Men leze in Van Lennep's Novellen, Een schaking in de Zeventiende eeuw, die dit onderwerp in bedoelde novelle, in romantischen vorm behandelt.

afstand had gedaan der nalatenschap, ten behoeve van haren Oom *George Frederik*.)

George Frederik was gehuwd met *Elisabeth Charlotte*, tweede dochter van *Willem*, Graaf van Nassau.

Hoewel deze echt met een aantal kinderen werd gezegend, bleven slechts een drietal dochters in 't leven. 's Graven kinderen waren :

Wolraad Christiaan, geboren 4 April 1646. Jong gestorven.

Frederik Willem, geboren 1649, gestorven 1651.

Carel Willem, geboren 1650, gestorven 1653.

Louise Anna, geboren 1653, huwde 1671 met *George* Graaf van Erbach, en is later Gravin van Culemborg.

Charlotte Amelia, geboren 1654, gestorven 1657.

Frederik Willem, geboren 1657, gestorven 1671.

Carel Gustaaf, geboren 28 Febr. 1659, gestorven 14 Juni 1678.

Sophia Henriette, geboren 3 Aug. 1662, gehuwd met *Ernst*, Hertog van Saksen Hildburghausen.

Albertina Elisabeth, gehuwd met *Filips Lodewijk*, Graaf van Erbach; dit huwelijk bleef kinderloos.

Weinig valt nu vóór 't ongeluksjaar 1672 te vermelden. Alleen dit nog, dat de Graaf, ter wille zijner burgers en om zooveel mogelijk de welvaart te bevorderen, toestemde, om op Vrijdag van elke week, een tweeden marktdag te mogen houden. onder dezelfde vrijheden als de Dinsdagsche (3 Nov. 1667.)

Deze marktdag wilde echter niet tot bloei komen en hield daarom slechts stand tot 8 Aug. 1671, toen *George Frederik* dezen marktdag wederom derogeerde.

Ter wille der curiositeit vermeld ik hier nog dat op 1 Jan. 1670 de Graaf aan Joh. van der Pijl, een Culemborger, het recht (octrooi) gaf, om rouwmantels te verhuren. Hiervoor betaalde hij een jaarlijksche recognitie van 6 gulden.

Natuurlijk werd er een lijst bijgevoegd, van hetgeen de verhuurder voor de verschillende rouwmantels, rouwkleederen, lijkkleeden enz. mocht nemen.

In 1672 brak de oorlog uit tusschen ons land en Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen.

Ook Culemborg werd door dezen oorlog geducht getroffen.

Ofschoon *Voet* ons weinig omtrent de rampen verhaalt, die Culemborg troffen, levert het archief stof genoeg, om die wat nader te beschouwen.

Kort verhaal der Fransche inkwartiering binnen Culemborg.¹⁾

6 Juni 1672. Vier sauvegarden zijn gekomen; zij kostten dag voor dag ruim f 60.

27 Juni kwam Comte de Roij met omtrent 5000 man meestendeels paarden met over de 300 ammunities-wagens en een groote partij muilezels kampeeren in de Nieuwstad; zij breken alle heggen en tuinen omver en zetten de hoven vol tenten en paarden.

28 Juni werden de muren der wallen afgebroken.

29 Juni kwamen nog over de 300 ruiters; des avonds wederom 200 ruiters behalve de wagens en karren.

30 Juni werden de burgers geprest om de ammunities met wagens naar Wijk te helpen voeren. Denzelfden dag vertrokken de soldaten. Bij 't intrekken en verlaten der stad werden de boomgaarden zeer geschonden, omdat 't in den kersentijd was. Ook werd groote schade aan de burgers gedaan in dezen tijd van inlegering, zoowel binnen als buiten de stad, door 't afmaaien van een groot aantal morgen groen koren behalve 't gras.

Ondertusschen bleven nog twee sauvegarden voor 't Graafschap.

6 Juli werd geordonneerd 100 zakken meel te Tiel te brengen, elke zak van 100 pond. In plaats van deze werd aan den Commissaris Malgone duizend gulden toegeteld.

8 Juli werd 't Graafschap getaxeerd op 4000 rijksdaalders als contributie.

15 Juli werd de Schout, die naar Schoonhoven wilde om een gevangen Fransche Sauvegarde te lossen, te Utrecht aangehaald met allen die bij hem waren, en niet dan op een rantsoen van 1500 gulden losgelaten.

21 Juli kwamen op 't Kasteel 100 man te voet en 18 à 20 te paard, en bij de burgers in de huizen omtrent 800 fuseliers, en moesten eenen dag vrije kost en drank verschaffen.

Denzelfden dag kwam Comte de Lorge met twee compagniën ruiters, werd in de Leeuw en de ruiters elders gefourageerd; des anderen daags vertrok Comte de Lorge met die ruiters.

24 Juli vertrokken 8 compagnieën naar Tiel en bleven nog zes, een te paard, die op 't Kasteel gingen logeeren. Eenige kamers op 't Kasteel werden aanstonds door de soldaten opgebroken en verscheidene meubelen gestolen. De burgers werden geordonneerd daar lakens, dekens en stroo en hooi te brengen en 't garnizoen moest voorzien zijn van spijs, drank, hooi en haver. Den 4en dag werd geaccordeerd, dat in plaats van eetwaren men des daags hun zeker geld zoude geven boven 't brood, hooi en haver.

26 Juli; dat men in plaats van brood daarenboven nog aan ieder soldaat zoude geven een stuiver boven hooi en haver; item boven 't geen gewoonlijk aan den majoor was besproken insgelijks boven 't wasschen, bestellen van een mijt brandhout enz.

1) Ik volg deze kroniek, te vinden in 't Culemb. Archief Misc. II op den voet. Slechts de spelling van enkele woorden is veranderd, opdat zij door ieder kan gelezen worden.

De burgers moesten ook, wanneer zij met eenig goed of koopwaren uit de stad wilden, een pas halen bij den commandant, die hun telkens een, twee à meer rijksdaalders kostten.

5 Augustus werd de St. Janskerk tot een ziekenhuis bestemd; de Magistraat moest daarin slaapbanken laten maken en nog een huis geven voor een vrouw en een chirurgijn, die de zieken zouden verzorgen.

24 Augustus werden de bakkers geprest om vijf duizend brooden, ieder brood van 3 pond, te bakken, 't welk duurde 8 dagen.

Denzelfden dag kwamen voorbij de stad 32 compagnieën, die op kosten van de stad werden over den Rijn gezet; de marsch duurde van half drie tot over zeven uur.

29 Augustus kwam de intendant Robbert met in de 30 dragonders mitsgaders de commissaris Malgone en Comte de Lorge met in de 40 ruiters behalve de volontairs, die des anderen daags weder vertrokken, maar Malgone bleef tot 1 Sept.

1 Sept. kwam de generale van de vivres.

2 Sept. werden de burgers met hun wagens geprest om 't brood aan de schuiten, en voorts naar 't leger te brengen.

Denzelfden dag werden geprest 12 wagens en 6 trekpaarden naar Tiel.

6 Sept. gingen gecommiteerden naar Comte de Lorge te Asperen met een vereering.

13 Sept. werd geordonneerd, al 't hooi, haver en wijtstroo dat in de stad was, bij elkander te brengen om 's konings magazijn daarvan te maken.

19 Sept. werden al de lichte schepen van de Lek naar de haven van de Zandpoort geprest te slepen.

21 Sept. zijn de intendant Robbert Magollothy en Malgone weder ingekomen.

Denzelfden dag werden alle vaartuigen van de Zandpoort naar Asperen en Leerdam geprest.

24 Sept. kwam door 't Graafschap 't Regiment van Picardije, die op kosten van de Stad over den Rijn gezet werden.

Denzelfden dag werden 300 zieken van Asperen in de Stad Culemborg in een burgers schuur gelogeerd en van noodwendigheden verpleegd.

25 Sept. werden deze zieken, op kosten van de stad, te water naar Utrecht gevoerd.

Denzelfden dag kwamen nog 200 man en hunne bagagewagens door 't Graafschap, die mede over den Rijn gezet werden.

27 Sept. werden de huizen gebiljetteerd tot huisvesting van ruiters en voetknechten die des avonds inkwamen, tusschen de vier en vijf duizend, waaronder 1500 te paard en veel voornamc officieren; de paarden werden gestald in 't beste van de stad in der burgeren voorhuizen, keukens en kamers, 't welk een groote stank veroorzaakte en menigte menschen deed sterven; 't overige koren en andere fourage zoowel in de stad als te platte-

lande, 't welk nog in goede getale aldaar was, werd uit de bergen, schuren, en zolders en uit het veld weg gehaald; om de vier en vijfden dag ging de gansche ruitery en zoetelaars uit fourageeren, stelende huisraad en alles wat zij konden krijgen en de beesten op 't veld dood schietende en medenemende¹⁾; vele huizen werden toen omver getrokken, het hout verkocht of verbrand en de meeste meubelen gestolen. Er waren op sommige hofsteden binnen de stad 20, 30 à 40 ja sommige 50 en 80 ruiters, die zij moesten voorzien van bier en andere servisen. Ja zelfs van boter en kaas; sommigen zijn in dien tijd tusschen de 4 à 5 duizend gulden kwijt geraakt

Er was wel voor tweemaal honderdduizend gulden aan ongedorscht koren in de stad, dat in de bergen door de Franschen afgedorscht werd, zoodat geen koren overbleef om te brouwen.

21 October 1672 vertrok 't regiment van Champagne over den Rijn, hebbende vele burgers goederen meegenomen en kwamen den 23sten weder terug, zoodat zij weder over den Rijn moesten gezet worden.

26 Oct. kreeg ieder bakker drie Fransche bakkers in zijn huis, waardoor zij zoo belast waren, dat zij nauwelijks hun zelve of de borgers konden gerieven.

28 Oct. vertrok 't paardenvolk, medenemende zooveel meubelen, als zij op hunne paarden konden laden.

30 Oct. 't Regiment van Campagne weder over den Rijn gezet op kosten van de stad.

31 Oct. werden weder nieuwe biljetten gemaakt en kwam een compagnie van Leerdam vooruit om de nieuwe logementen te bereiden.

1 Nov. werden de biljetten uitgedeeld.

3 Nov. werd de compagnie van 't hof in de stad verlegd; alstoen waren in de meeste huizen dertien soldaten behalve de officieren. En werden alstoen ter tijd 150 huizen geteld die onder den voet en omvergehaald waren, behalve de bergen en schuren en al de voornaamste burgerhuizen, die van binnen geruïneerd en beschadigd werden. Boomen en geheele boomgaarden omvergehakt, idem²⁾ de stad Singels, des Graven dreven en lusthuis gansch vernield en afgekap. Om dezen tijd lag de stad zoo vol mest, dat de straten niet te gebruiken waren en moesten de menschen dien mest zelf wegvoeren.

9 Nov. werd de Magistraat geordonneerd alom in de stad schilderhuisjes te laten maken, over de 300, en daar er geen hout genoeg in de stad was, moesten daartoe de zolders uit de huizen en de heiningen van boomgaarden en andere gebruikt worden; [en moest de Magistraat de wachthuizen mede voorzien van turf, hout en licht. — De turf werd met groote kosten en extra-ordinaire passen uit het Veen gehaald.]³⁾

Denzelfden dag werden de brouwers, wijnkoopers, vleeschhouwers, schoen-

1) Op den kant staat bijgevoegd. „ook zelfs van diegenen die voor hunne hofsteden sauegarden hadden.”

2) Op de kant staat bijgevoegd: „item Blommendaals boomgaard.”

3) Het tusschen [] staat op den kant bijgevoegd.